

INSTITUT DE GÉOGRAPHIE »JOVAN CVIJIĆ«

MONOGRAPHIES

№ 21

Dr. OLGA SAVIĆ

KRUŠEVAC ET SA ZONE D'INFLUENCE

Rédacteur

Dr. ČEDOMIR S. MILIĆ

Directeur de l' Institut de Géographie »Jovan Cvijić«

BELGRADE
1969.

Џ
уи $\frac{7}{1969:21}$

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ »ЈОВАН ЦВИЈИЋ«

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 21

Др ОЛГА САВИЋ

КРУШЕВАЦ И ЊЕГОВА УТИЦАЈНА СФЕРА

Уредник

Др ЧЕДОМИР С. МИЛИЋ

Директор Географског института »Јован Цвијић«

Штампано помоћу добијеном од
Републичког фонда за научни рад СР Србије

БЕОГРАД
1969.

САДРЖАЈ

ПРЕГОВОР — — — — —	7
ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ — — — — —	9
I — ФИЗИЧКО—ГЕОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ — — — — —	10
Геолошки састав — — — — —	10
Морфолошке особине — — — — —	11
Клима — — — — —	12
Хидрографске прилике — — — — —	14
Педолошке особине — — — — —	15
Биљни покривач — — — — —	15
II — ДРУШТВЕНИ УСЛОВИ — — — — —	17
Важнији историјски моменти и друштвено-економске одлике — — — — —	17
Становништво, порекло, број и важније одлике — — — — —	24
Насеља, положај, густина и врсте — — — — —	27
III — ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ — — — — —	31
ВАЖНИЈИ ПЕРИОДИ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА — — — — —	31
Средњовековни период — — — — —	31
Турски период — — — — —	32
Развој привреде у ослобођеној Србији — — — — —	34
Привреда околине Крушевца после померања границе — — — — —	35
Период после подизања железнице — — — — —	40
Период после другог светског рата — — — — —	51
Ратарство — — — — —	51
Повртарство — — — — —	54
Виноградарство — — — — —	56
Воћарство — — — — —	58
Сточарство — — — — —	60
Шумарство — — — — —	63
Трговина — — — — —	64
Занатство — — — — —	65
Индустрија — — — — —	67
Закључак — — — — —	68
САОБРАБАТНЕ ПРИЛИКЕ — — — — —	68
IV — ГЕОГРАФСKE ОСНОВЕ ЗА ПОСТАНАК И РАЗВОЈ КРУШЕВЦА — — — — —	70
ГЕОГРАФСКИ И ТОПОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ — — — — —	70
ПОСТАНАК И РАЗВОЈ — — — — —	71
ПРИВРЕДНЕ ОДЛИКЕ — — — — —	73
Средњовековни период — — — — —	73
Турско доба — — — — —	74
Период после ослобођења од Турака — — — — —	78
Опште одлике — — — — —	78
Саобраћајна функција — — — — —	79
Управна функција — — — — —	80
Трговинска функција — — — — —	83
Занатска функција — — — — —	86
Остале функције — — — — —	86
Период од 1878. до 1909. године — — — — —	88
Опште одлике — — — — —	88
Трговинска функција — — — — —	90
Занатска функција — — — — —	92
Индустријска функција — — — — —	93

БИБЛИОТЕКА
ГЕОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
„ЈОВАН ЦВИЈИЋ“

И. Број М- 812

Управна и просветна функција	95
Остале функције	95
<i>Период после подизања жељезничке пруге</i>	96
Трговинска функција	97
Занатска функција	100
Индустријска функција	103
Управно-просветна функција	116
Остале функције	117
<i>Период после другог светског рата</i>	119
Опште одлике	119
Индустрија	121
Трговина	145
Занатство	160
Саобраћајна функција	168
Пољопривреда	170
Турizam и угоститељство	171
Грађевинарство	173
Остале функције	174
V — УТИЦАЈНА СФЕРА	
<i>Изохроне и изотеле Крушевца</i>	177
<i>Издајање појединих зона и утврђивање непосредног, сталног и повремениг појаса</i>	177
Зона индустрије	181
Зона тржишног деловања	183
Занатска зона	187
Саобраћајне зоне	195
Остале привредне зоне	197
Зоне управног деловања	198
Зона просветно-културног деловања	198
Зоне осталих јавних функција града	200
Границе непосредног, сталног и повремениг појаса утицајне сфере Крушевца	201
<i>Постанак и развој утицајне сфере</i>	202
Турски период	205
Период после ослобођења од турска	205
Период после 1878	207
Период после подизања жељезничке пруге	208
<i>Одлике утицајне сфере</i>	211
Главне географске одлике повремениг појаса	217
Главне географске одлике сталног појаса	217
Главне географске одлике непосредног појаса	236
<i>Мањи центри у околици Крушевца</i>	251
Брус	258
Александровац	260
Трстеник	264
Варварин	268
Ражањ	273
Остали мањи центри	276
Велика Аренова	280
Сталаћ	281
Бићевац	282
Велики Шилеговац	283
Витошевац и Брачин	284
Велико Купце	286
Рибаре	286
Стопања	287
Блажево	287
<i>Фактори стварања утицајних сфера</i>	287
ЗАКЉУЧАК	288
ЛИТЕРАТУРА	291
НАПОМЕНЕ	296
RESUME	300
	315

ПРЕДГОВОР

Савремени општи привредни, културни и друштвено-политички развој наше земље довео је до снажног и наглог развоја наших градова. Њихов прогрес није интересантан само по томе што градови расту по величини, шире се територијално и мењају свој досадашњи изглед, функције и значај; он је веома важан и због тога што развој градова делује и на сеоску околину. Бројне и разноврсне градске функције мењају ту околину, унапређују је, тј. урбанизују, стварајући од ње своју утицајну сферу — градску регију.

Развој градова и њихових утицајних сфера — значајан феномен савременог општег развоја наше земље — постао је и предмет изучавања Географског института „Јован Цвијић”. Изучавања су отпочела проучавањем градова у долини Велике Мораве, подстакнута идејом и под руководством покојног и драгог нам професора, академика др Б. Ж. Милојевића. Природни наставак тих изучавања је и овај рад, који је одбрањен као теза на географској катедри Природно-математичког факултета.

Осећам дужност да овом приликом изразим захвалност Географском институту „Јован Цвијић” који ми је омогућио да обавим потребна истраживања као и да иста буду објављена. Посебно желим да се захвалим на помоћи у раду коју су ми указали Скупштина општине Крушевац, бивши Срески одбор среза Крушевац и све установе и предузећа које сам посетила, који су са разумевањем и свесрдно настојали да ми пруже све потребне податке. Своју захвалност дугујем и свима онима који су ми било како помогли у теренском раду и прикупљању података.

Пријатно ми је такође да овим путем могу још једном да се захвалим члановима комисије за одбрану тезе, ванредним професорима др М. Васовићу и др В. Бурићу и доценту др М. Радвановићу, који су својим сугестијама и корисним примедбама допринели вредности овог рада.

Најзад, посебну захвалност дугујем и дописном члану Академије проф. др М. Лутовцу и др Р. Ршумовићу, вишем научном сараднику Института, који су уложили труд и пружили ми велику помоћ у коначном редиговању рада.

ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ

Положај и географски значај Крушевачке котлине

Долина Западне Мораве је једна од важнијих долина у Србији. Мада по значају заостаје за великоморавском и јужноморавском, ова долина упоредничког правца је важна трансверзала западне Србије. Као западни огранак моравско-вардарске удолине, она везује источну Србију и Босну и зато кроз њу стално струји саобраћај у оба правца, а котлине у њеном саставу су стецишта живота и привреде околних крајева. Стога није случајност што су се у овој долини појавила три важна града — Чачак, Краљево и Крушевац.

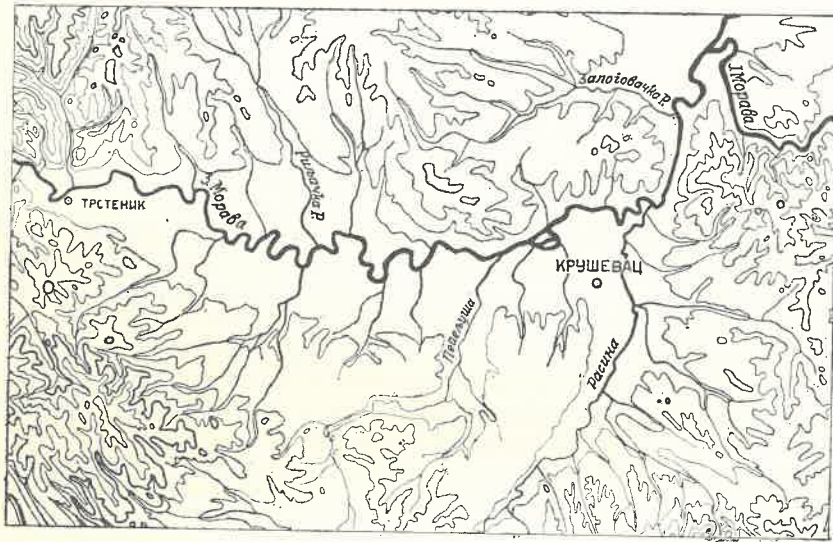
Највећа и најважнија котлина у композитној долини Западне Мораве је Крушевачка котлина. Она је између Левча и Темнића на северу, Жупе, подгорине Копаоника и Јастрепца на југу; Краљевачка котлина и Ибарска долина су западно од ње, док су великоморавска и јужноморавска долина на истоку. Котлина је регионално средиште за пределе северно и јужно, јер „све воде са Гоча, Жељина, Јухора, Јастрепца и Мојсињских Планина теку ка Западној Морави”, па се и цео крај око тих токова благо спушта у истом правцу, те су природно упућени на њу. Због тога путеви из Темнића, Жупе, подгорине Јастрепца и Копаоника воде ка Крушевачкој котлини и везују се за њену железничку и друмску магистралу; сви ови крајеви гравитирају према котлини и преко ње им је најближи пут за остале пределе у Србији и суседној Босни (1, с.3).

Котлина представља најпогодније место за размену привредних добара целог предела од Јухора на северу до Јастрепца и подгорине Копаоника на југу, јер је раскрсница, а и плоднија је и привредно другачија од околних крајева. У њој се налази неколико мањих средишта и једно велико — Крушевац.

Осим тога котлина је и гушће насељена, а насеља су бројнија него у пределима који је окружују. Све то даје посебан регионални значај котлини и чини је привлачном за суседне крајеве, те је она постала централна област у овом делу Србије.

Железничка пруга и друмска саобраћајница које пролазе средином Крушевачке котлине, дају јој велики транзитни значај, јер представљају важну везу између Србије и Босне. Кроз котлину је још од XV века ишао пут за Краљевачку котлину и даље за Босну, а пут Београд — Косово преко Крушевца и Јанкове клисуре, по неким потиче још из доба Римљана (в. стр 71). Тако је котлина добила транзитни

значај још у средњем веку и задржала га све до данас, а то је у исто време допринело и јачању њеног централног положаја у овом региону.

Ск. 1 — Крушевачка котлина

Граница и величина Крушевачке котлине

Крушевачка котлина захвата простор од Трстеничке сүтеске на западу до Мрзеничке сүтеске на истоку. На североистоку је нашироко отворена према Параћинско-светозаревској котлини; њен северни обод чини Јухор (773 м). Са истока котлину ограничава Мојсиње (489 м), са југа планина Јастребац (1429 м) са својим огранцима, а са запада „венац мањих и већих брда и брдашца око Трстеника“: Велико брдо (403 м), Грабовачко брдо (436 м), Јагодин брдо (416 м) и Рогови (513 м). Дужина ове котлине на линији Трстеник—Текија износи 35 км, а ширина јој је различита у источном и западном делу. На линији Врбнице—Карановчић широка је око 23 км, док је на линији Пољна—Лопаш широка свега око 16 км (2, с. 40 и 51 и 3, с. 14).

I

ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Геолошки састав

Геолошки састав Крушевачке котлине приказао је Коста В. Петковић. По њему обод котлине чине кристаласти шкриљци (микашисти, гнајсеви и амфиболити). На северу су то шкриљци Јухора од кога се један део одваја и протеже све до Михајловца и Љубостиње. На истоку се шкриљци налазе у Мојсињској планини, а јужни обод

кристаластих шкриљаца је Јастребац са својим огранцима. Овај кристалисти беодем на југу прекинут је само код Мајдева масивним кречњацима доње и горње креде. Кретацејске творевине се налазе и на западном ободу котлине код Трстеника представљене конгломератима, битуминским шкриљцима, лапорцима, кречњацима и др. Услед тог прекида у стратиграфским формацијама од карбона до креде јавила се и претпоставка да је овај басен од карбона до креде био копно (2, и 91).

После кретацејске трансгресије басен је опет био копно преко кога је ишла отока језера у Врњачкој котлини. Залив се из великоморавске долине увлачио у ову котлину тек у сармату као последица спуштања. То потврђује мноштво наслага сарматских пескова и глина. У овим наслагама нађен је на више места лигнит (код села Гари, Камењача, у Горњој и Доњој Црнишави, код Падежа, Медвеће и у Брајковцу). Из овог сарматског залива вирила су само острвца кристаластих шкриљаца између Јухора и Мојсиња; од њих је највише Градиште (397) више Кукљина.

Нешто старије творевине слатководног миоцена су заступљене код Беле Воде и Читлука и покривене су сарматом. То су компактни пешчари беле боје познати као изврстан грађевински материјал. У овим пешчарима је нађен кисели извор, што указује на расед и спуштање котлине после сармата.

У плиоцену је језерска фаза у котлини; од ње су заостали седименти око Глободера. Плиоценски седименти захватају велики део простора; од њих су сачињена развођа котлине према Лесковачко-алексиначкој котлини на истоку и Параћинско-светозаревској на северу (3, с. 14 и 16).

Најзад, после повлачења плиоценског језера реке су усецају у језерску равн и стварају алувијалне насlage по речним долинама као најмлађе геолошке творевине.

Морфолошке особине

О морфолошким приликама котлине је писао Б. Ж. Милојевић. Он истиче планински обод и остатке језерске заравни која достиже просечну висину од 362 м. Три абразионе терасе усецане по ободу Крушевачке котлине су траг овог старог језера (3, с. 16—17).

После повлачења језера почеле су реке да се усецају у језерску заравн и да је рашчлањавају. Тако су створене долине Западне Мораве и њених притока Расине и Пепељуше, као и многих потока који теку са севера и југа са планинског обода ка долини Западне Мораве. Усецањем у заравн створиле су ове реке читав низ тераса које су важан елемент рељефа у Крушевачкој котлини.

Од свих морфолошких елемената највећи значај има алувијална равн Западне Мораве, широка 4—8 км. Кроз њу Морава тече меандрирајући, остављајући за собом стара корита а пробијајући нова. Поред тога, честим поплавама и својом бочном ерозијом, она је најјачи агенс рецентне ерозије.

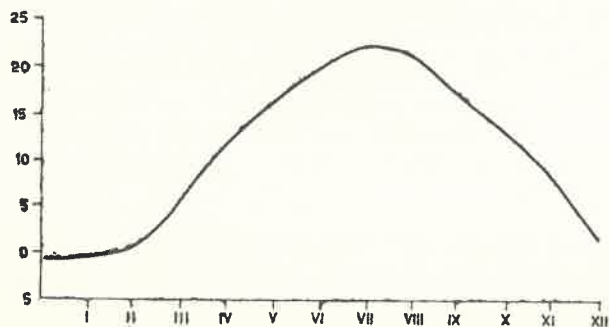
Алувијалне равни Расине и Пепељуше су нешто уже, али су такође изложене плављењу.

На стрмијим планинским странама, као последица бујица, јављају се вододерине.

Језерска зараван и алувијалне равни имају највећи значај за становништво котлине, јер су то најплоднији делови погодни за обрађивање. Већи значај имају и долинске стране, које су пошумљене или погодне за воћарство.

Клима

Климатске прилике ове котлине се могу посматрати на основу података станице Крушевац за период од 1925. до 1940. год. Температура има минималну вредност у јануару и њена средња вредност је $0,8$. Максимална температура је у јулу и износи $22,1^{\circ}$, а годишња амплитуда је $22,9^{\circ}$. Апсолутни максимум од 43° био је 10. VIII 1931. год., а апсолутни минимум $7. I 1938.$ год. и износио је $-28,1^{\circ}$ (4, с. 32—55).

Ск. 2 — Дијаграм годишњег тока температуре

За вегетацију је важно да је 11. III средњи датум после кога су температуре изнад 5° и да оне трају до 27. XI као средњег датума. Од 7. IV до 2. XI су температуре изнад 10° , а од 6. V до 29. IX изнад 15° . У том периоду Крушевац прими топлотну суму од 4049° .

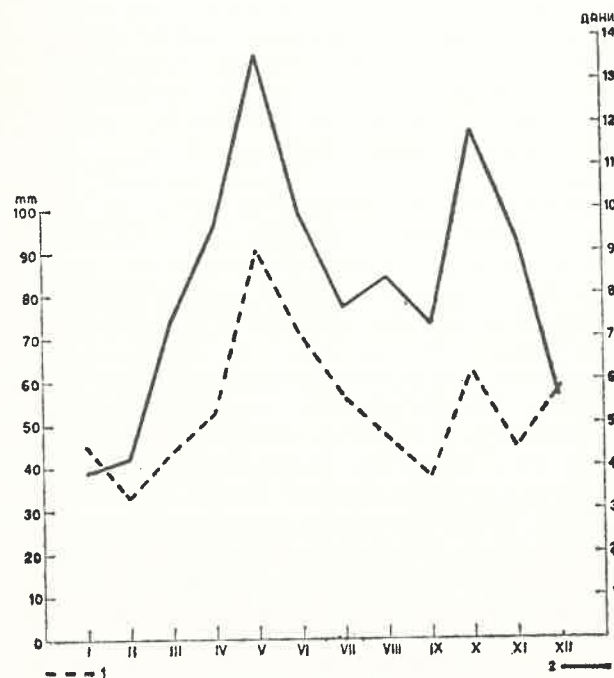
Средњи датум првог мрза је 28. X, а последњег 8. IV, док се као екстремни у посматраном периоду јављају 28. IX као први, а 6. V као последњи мраз.

Релативна влага је највећа у децембру (86%), а најмања у августу, а упоредо са њом и облачност има свој максимум у децембру ($8,0$), а минимум у јулу ($5,1$). Број ведрих дана у години је просечно $67,2$, док је број мутних дана далеко већи — $145,0$.

Киша овде пада просечно $98,6$ дана, а средња годишња количина је $639,2$ mm. Максимум талога је у мају, просечно $90,4$ mm, а минимум у фебруару — $32,7$ mm.

Мај просечно има и највећи број кишних дана — $13,6$, док најмањи број кишних дана има јануар — $3,9$.

Из дијаграма на скици 3, где је приказана количина талога по месецима, као и просечан број кишних дана, види се поклапање максимума и минимума као и секундарног максимума и минимума. То указује на изразито кишно пролеће и јесен и нешто сувље лето и суву зиму.

Ск. 3 — Дијаграм годишње количине талога.
1. — висина талога у mm; 2 — број кишних дана

Из карте изохијета, у коју су унете просечне количине талога према годишњим добима, види се да количина талога варира у појединим деловима области. Она је највећа у ивичним, вишим деловима, док је у средишту мања (5, карта).

Снег годишње пада просечно $24,6$ дана. Он не пада у периоду од маја до октобра. Највише га има у јануару ($7,2$) и децембру ($7,4$ дана), а најмање у априлу ($0,2$) и новембру ($0,6$). Средњи датум првог дана са снегом је 30. XI, а последњег 18. III.

Снежни покривач се одржи просечно $34,3$ дана, и то најдуже траје у јануару, просечно $11,0$ дана. Први дан са снежним покривачем је 17. XII (средњи датум), а последњи 2. III. Најдуже је трајао снежни покривач 85 дана, од 22. XII 1939. до 15. III 1940. год., а максималну висину од 58 cm имао 22. и 23. јануар 1935. године.

Ветрови су најчешћи из југоисточног и источног правца, с Јастрепча и кроз Мрзеничку сугеску. Они су нарочито чести зими и с пролећа, али има их и у јесен. Већу честину има и северни ветар, док ветрови осталих праваца дувају ређе.

Хидрографске прилике

Најважнија река котлине је Западна Морава, чија дужина на овом простору износи око 50 km. Она тече меандрирајући и подсецајући једну обалу, а таложећи шљунак у облику спрудова на другој. Количина воде коју Западна Морава да годишње Великој Морави износи 3,11 km³. Пад на овом делу Моравиног тока износи 0,94%, тако да река располаже знатном снагом, односно енергијом за искоришћавање. Зато се овде налази велики број воденица, и то обично на спољним странама меандара, тамо где удара матица. Моравина вода се користи и за наводњавање у Јасици и Читлаку и другим моравским селима, а изградњом канала ово се још и повећало (4, с. 67).

На водомеру код Шанца (кота 0 = 135,41 m) види се да просечни водостаји Мораве износе +52 cm, максимални +445 cm, а минимални —30 cm. Високи водостаји на Морави су од марта до маја, а ниски од августа до октобра. Због тога су и поводњи обично у пролеће, мада се дешавају и с јесени. Године 1954. су били под водом Мачковац, Глободер, Читлачки Кључ, Бивоље и др. У Коњуку она угрожава 20—30 ha, а у Белој Води плави до 200 ha. На карти поплавних површина СР Србије види се да се Морава излива дуж целог тока у котлини (4, с. 104, табела и I).

Морава наноси прилично штете и тиме што подрива једну обалу а на другој таложи шљунак и тако стално угрожава најплодније обрадиво тле. Од подривања највише страдају Коњук, Бела Вода, Мрзеница и Сталаћ, а висина наноса који вода донесе достиже 50—60 cm.

Поред Мораве, велике штете поплавама наносе и Расина и Пепељуша, а у мањој мери и друге притоке Западне Мораве. Расина и Пепељуша се изливају само у доњем току. Штете које наноси Расина нарочито су велике. Од ње највише страдају села Купци и Грклане, а наноси штете и Мајдеву, Витановцу и Горњем Степошу (4, I).

У доњем току дужина Расине износи 46 km, а пад 2,77%. На водомеру у Бивољу (141,98 m = кота 0) су средњи водостаји +70 cm, максимални +280 cm, а минимални кад је суво корито. Високи водостаји су овде углавном од фебруара до априла, а ниски од јула до септембра (4, с. 104, табела).

Остале реке и потоци такође, у мањој или већој мери, наносе штете. Од Пепељуше страдају Д. Ступањ, Мрмош, Жабаре, Треботин, Кошеви, Лукавац, Мешево, Пепељевац и Читлак. Други потоци се временом изливају и штете су мање. Два потока, близу Макрешана, Велики Рековац и Леци Пад, су праве бујице. Поред Макрешана од бујице страда доста и Кукљин (4, II).

На десној обали Западне Мораве је део система за наводњавање: у Читлаку он наводњава 1130 ha, а у Трстенику 1103 ha. Посебан систем Коњук — Кукљин је на левој обали Мораве. Код села Купци се наводњава 100 ha. Најзад, и Морава је просечена од Читлука до Јасике.

Педолошке особине

Ова област је изложена деградацији тла. Да је деградација знатна, доказ су ливаде са киселим земљиштем, које су знак оподзољавања. Најплоднији део котлине представља долина Западне Мораве као и доњи токови Пепељуше и Расине, чије је тло представљено алувијалним и делувилалним акумулацијама, као што се то види на карти. Ово тло је најмање изложено деградацији, али њему прети друга опасност. Наиме, река врло често односи с једног места плодно тло, а на другом месту таложи шљунак, који представља најнеплоднији део алувијалне равни (4, с. 20 и III).

Док тло у најнижем делу котлине страда од река, дотле је оно у вишим деловима подложно деградацији у мањој или већој мери. Најмање је деградиран северни део котлине, где су се језерски наноси очували у већој мери и чије је тло представљено углавном смоницом и минералним барским земљиштем. Виши део терена северно од Кукљина чини јаче деградирана гајњача.

Јужни део котлине је много више деградиран. Ту су већином подзоли. На огранцима Јастрепча и Мојсињској планини, уместо подзола налази се још више деградирано скелетно и скелетоидно оподзољено земљиште. Појава киселих ливада у овом крају је веома честа, а пошто је то област где је сточарство важнија привредна грана, види се колико је тиме угрожена производња. Потребно је примењивати ђубрење и наводњавање да би се спречила даља деградација и побољшали приноси.

Биљни покривач

О природном биљном покривачу у Крушевачкој котлини не може бити речи, јер је он одавно искрчен у целој области и одржао се само местимице.

Шума, која је раније била главни биљни покривач, искрчена је у највећој мери где год је земљиште могло да се искористи за обраду. По долинама река и на котлинској заравни шума више уопште нема; оне су се одржале само на стрмијим деловима долинских и котлинских страна. Место шума на искрченом земљишту се свуда јављају културне биљке. Крчење шума је негде отишло сувише далеко, тако да данас има њива и тамо где би требало да се налази шума, као на пример на Јастрепцу.

Природна шумска вегетација по долинама била је врба, топола и јова; на вишим деловима храст и цер и, најзад, на планинским падинама котлинског оквира, буква (Јастребац).

Шуме су у овој области биле све до ослобођења од Турака. По путописима из турског доба види се да је у то време природна шумска вегетација заузимала много веће пространство него данас. *Бертрандон де ла Брокијер*, на свом путу од Некудима до Крушевца, иде „крз земљу прилично рђаву, тј. крз велику шуму рђавим шумским путем уз брдо и низ брдо” . . . , а на путу од Ниша ка Крушевцу; „Затим напустих речену реку и тај равни крај и пређох крз врло велику шуму која је у планинама не много високим ни тешким за прелаз, него пошумљеним”. Овај његов опис се односи на 1433. годину. И у каснијем Брауновом опису (1669. г.) помиње се да је на путу од Јагодине ка Крушевцу путовао „ . . . крз велике шуме, опасне од курјака и лопова . . . ” (6, с. 127—129 и 227 и 7, с. 38).

Крчење шума у околини Крушевца почиње нешто доцније него у осталом делу Србије, јер је већи део котлине ослобођен тек 1833. године. Крчење напредује са повећањем броја становника и узмицањем сточарства пред земљорадњом, која постаје све важнија привредна грана.

Та силна глад за земљом нарочито је била велика последњих 20 година, када је шумска вегетација готово сасвим искрчена у долини и на котлинској заравни, па је крчење продрло и у шумске терене на Јастрепцу. Као последица тог крчења на нагнутим земљиштима, јавила се ерозија тла, која је нарочито изразита у атарима села Гари, Церово, Кукљин и Макрешане и у околини Рибарске Бање и Росице.

Шумски покривач је заменила културна вегетација у мање-више природном реду, зависно од влажности терена. Тако се данас њиве налазе у свим алувијалним равнинама, на блажим долинским странама и терасама. Богате алувијалним наносом, равни река су рејон кукуруза и репе. Поред окопавина, оне су искоришћене за поврће, и то нарочито у Јасици, Читлуку, Шанцу, Пепељевцу, Мудраковцу, Бивољу, Дедини и Паруновцу, тј. у селима у равни Западне Мораве, доње Расине и доње Пепељуше. Подводни терени око ових река су понекад и под ливадама (Треботин и Жабаре). У равни се јавља и конопља, а на слабијем земљишту и дуван.

Зараван, у коју су усечене долине Западне Мораве и њених потока, углавном је под њивама. Исти је случај са терасама усеченим у долинске стране. Ово је сувљи рејон, где се у плодоређу смеђују кукуруз и пшеница. Њихова смена иде до знатних висина (као на пример Рлица). Поред пшенице, јавља се јечам и овас, нарочито у вишим деловима. Ближе граду, пруги и путевима, у овом рејону има и дувана.

Долинске стране представљају област винограда и воћњака. Присојне стране, као што је северна страна западноморавске долине и лева страна Расине, су прави виноградарски појас, док је десна долинска страна Расине област воћњака. На стрмијим странама долине наилази се местимично на забране храстове шуме.

Планински обод котлине такође је под шумом и пашњацима. Шуму чини храст у нижим деловима, а у вишим буква. Услед претераног крчења, и у оквиру овог појаса јављају се њиве са пшеницом, јечмом и ребе кукурузом. Винограда овде нема, али се место њих јављају воћњаци.

II

ДРУШТВЕНИ УСЛОВИ

Важнији историјски моменти, територијална организација и друштвено-економске одлике

Нема готово никаквих података о овом крају за римски период.

Средњи век почиње уласком Расине у Немањину државу, јер тек од тада постоје писани и поуздани подаци о овој области. У то време граница српске државе „иде пределом Расине с истока и Мораве са севера”, тј. цела котлина не улази у састав Немањине државе. Цео крај ће припасти Немањи тек доцније, по добијању поседа његовог брата Тихомира (8, с. 173).

Све до деспота Бурђа Бранковића, пуних 300 година, ова област је стално у оквиру српске државе и одликује се животом, привредом и друштвено-економским приликама које тада владају у целој Србији. У држави феудалног карактера најважнији поседници су били племићи и средњовековни манастири. То је и овде био случај.

Најјачи поседник био је у почетку Немања, а доцније његови наследници, који су извесне поседе поклањали манастирима, својим задужбинама у Србији, или светогорском Хиландару.

Пред крај средњовековне српске државе најимућнији је, међу српским владоцима на северу, и главни поседник сам Лазар Хребељановић и његови наследници (9, с. 321).

Српски владоци и племићи из овог краја поклањали су знатан део својих поседа манастирима.

Кад је 1196. год. Стеван Немања основао властелинство Студенице, даровао је овом манастиру нека села из крушевачке околине и Жупе.¹⁾ Повељом од 2. III 1382. кнез Лазар и монах Спиридон потврђују и одобравају монаху Доротеју и сину му Данилу оснивање манастира Дренче у Жупи. У повељи се каже да су у метохију манастиру приложена села Пугаље, Лукари и двор у Наупари с придворницом, затим се именују села Ломница, Слатина, Сеземче и др. *Ст. Новаковић* сматра да је Врлица данас Рлица, а трг на Морави с бродом може бити данашњи Бунис (8, с. 229 и 11, с. 264).

Кнез Лазар оснива Раваницу и даје јој села и имања. Бурђа Бранковић је 1429. до 1430. године потврдио великом челнику Радичу Постопоповићу баштину коју је имао за деспота Стефана Лазаревића (10, с. 336 и 770).²⁾

Иако је после косовске битке 1389. год. деспот Стефан Лазаревић постао турски вазал, ипак ова област није одмах ушла у састав турске царевине. Постепено, она престаје да буде центар државе, пошто је била на удару непријатеља. Турци овде продиру у више махова. Први пут 1413, други пут 1427. кад се утврдише на дуже време. Поједина насеља бивају опљачкана, порушена и попаљена. Због тога *Бертрандон де ла Брокијер* вели да је при уласку у тадашњу Србију наишао на земљу „врло лепу и добро насељену, али са траговима борбе са Турцима” (6, с. 129 и 12, с. 95).

Тада је први пут ова област подељена. Морава је дуже време била граница између турских и деспотових предела и зато настају разлике између северног и јужног дела области.

Овај крај су палиле мађарске групе 1437. и 1444. год. Поход Јанка Хуњадија је 1448., а 1455. улази коначно у састав турске царевине, неколико година пре пропасти остале Србије.

Но ратна пустошења не престају ни тада сасвим. Кад је, после пада Србије, дошло до ратних сукоба између Угарске и Турске, овде је у два маха поново ратно попрште, те долази до масовних исељавања у току 1480—1481. год. (9, с. 412).

Овај крај није у истој мери изложен потресима и теретима колико су били изложени крајеви дуж главних друмова, у XVI и XVII веку, јер је он био изван најважније турске саобраћајнице тог времена, цариградског друма, а турска граница се удаљавала све више на север (12, с. 97).

Навала Турака није изменила само политичке прилике. Она је знатно променила становништво: оно се бројно смањило услед исељавања, а променила му се и структура досељавањем Турака и њихових присталица, Грка и Цинцара трговаца. Исто тако се постепено досељавало и српско становништво из јужних крајева — Косова и Македоније.

Долазак Турака је изменио и правно-административну структуру. Турци су поделили Србију на санцаке: београдски, смедеревски, крушевачки, вучитрнски, призренски и др. Београдски и смедеревски санцак сачињавали су београдски пашалук, док је крушевачки санцак са призренским, вучитрнским и др. припојен румелијском пашалуку са седиштем у Софији. Темнић и околина Трстеника припадали су београдском пашалуку, док је остали део, јужно од Мораве, улазио у крушевачки санцак и припадао румелијском пашалуку, где су биле другачије прилике него у северној Србији.

Са променом управне и политичке власти променио се и поседовни поредак, јер земља постаје султанова. Овде нема хасовина. Већину поседа су чинили султански спахиљаци: зијамници и тимарници (13, I с. 21—23). Половином XVII века било је у крушевачком санцаку 27 зијамника и 509 тимарника (по *Рикоу*). По другом попису овај санцак је од зијамника имао приход 1,620.000 а од тимарника 5,090.000, а војника је било зијамника 324, а тимарника 1363 (14, с. 182).

Не зна се тачно да ли је било милићана, али је било мукада или еминлука. Ч. *Марјановић* бележи да је Крушевац био мукада Шешит-пашина. Још се помињу темнићка и ошачка мукада које су припадале београдском пашалуку. Темнићка или мукада Варварин је захватала села Бачину, Церницу, Поточац, Обреж и Варварин (1, с. 34 и 13, II књ., с. 769—770).

Ч. *Марјановић* наводи да је Крушевац био средиште спахија чији су спахиљаци допирали до Алексинца, захватили цело Поморавље Западне Мораве до Јастрепца и Копаоника и на север до границе београдског пашалука (1, с. 34).

Од многобројних спахија у овом крају у току дугогодишње турске владавине, има помена о некима од њих који су били уживаоци ове земље непосредно пред ослобођење ове области од Турака.³ Неке спахије се помињу у вези са њиховим неделима приликом прикупљања десетка.⁴ По сачуваним тапијама се види да је било и приватних турских имања.⁵

У нешто бољем положају била су села која су припадала непосредно султану. У путопису Стјепана Герлаха поред описа пута забележено је и следеће: ... „и приспјели су у српско село по имену Русе (Ражањ). Ово једино припада турском цару, за то је народ ослобођен од тимарника и од других гуљења” (57, CXVI, с. 51).

Ова област је привремено била ослобођена за време аустријско-турског рата и под аустријском окупацијом остаје само кратко време — до карловачког мира 1699. год.

Следећи аустријско-турски рат, који се завршио пожаревачким миром, 1718, поделио је опет овај крај на два дела: Западна Морава је била граница између Турске и Аустрије. Један део области је тада припао јагодинском дистрикту, у коме се помиње само осам насељених места: Карановчић (са 1 млином и 4 куће), Кукљин 2, Медвећа 6, Превешт 3 (са 1 млином), Рожаница 10, Ратај 5, Риљац 5 и Сибница 2. Од девет ненасељених места поменута су: Бела Вода, Богдање, Лусараз, Маскаре, Попина, Рајинац, Рашевица, Срње и Стопања. Сталаћ је такође био у саставу Србије. Он је био само административно посебно издвојен, имао је посебан дистрикт. Сталаћ, „мало село”, имао је 4 дома, а Сталаћ „главно место” био је ненасељен. Такво стање је остало све до 1739. год. кад је Турска успела да поврати своју стару границу на Дунаву и Сави (16, с. 22, 23 и 27).

У доба Кочине крајине, 1789. год., цела област је опет у превирању и борбама. Овде такође долази до националног покрета у доба I српског устанка. Чувена је петодневна битка 1806. год. после које Младен Миловановић „освоји Крушевац и Јастрепцом за тада границу постави”. У овој области такође се одиграла 6. септембра 1811. год. чувена битка на Варварину (12, с. 99 и 100).

Кад је 1813. године Србија опет дошла у руке Турака, и ова област је била изложена одмазди, као и остали крајеви. У другом српском устанку Крушевачки крај је остао прилично пасиван. Ослобођењем београдског пашалука он је подељен на два дела: крај север-

но од Мораве и око Трстеника припао је Србији, а остали део остаје још увек у турским рукама. Тај део је изложен великим зулумима⁶ и узрок томе је близина српске границе. По попису у коме су заведене жалбе Срба на турске зулуме, било је у Крушевачкој нахији 316 жалби, од чега: „отимања, турчења и срамоћења жена, дјевојака и дјете 84 случаја”. Таква се насиља помињу у Крушевцу, Модрици, Пепељевцу, Шиљеговцу, Мајдеву, Витановцу, Катуну, Лазаревцу, Бивољу, Глободеру и др. О другим неделима такође постоје записи као о чувеној отмици крушевачких бегова Вранчевића која је послужила кнезу Милошу као повод за припајање шест нахија Србији (13, књ. I, с. 275—277).

За разлику од београдског пашалука, ову је област захватило читлачење. О читлачењу у овом крају говори Влада Стојанчевић и М. Гавриловић (17 и 18).⁷

М. Гавриловић пише: „Нарочито су тешко те невоље сносили сељаци око Параћина, Ражња, Алексинца и Крушевца. Тамо су читлук сахибије биле лесковачки Арнаути, који су немајући над собом никад енергичног управитеља, мало помало притиснули многа села крушевачке нахије, где спахије нису биле јаке. Где је спахија био јачи, он је сам за себе узурпирао то право и предавао га обично своје брату. Тамо је сељак имао два господара: спахији је дао десетак, а читлуку сахибији четвртину од усева, деветину од винограда и извештан кулук. Тако је било у најбољем случају не рачунајући друге мање-више незаконите захтеве као повећан кулук, десетину од јаја, живине итд. уз то глобу и др.” (18, II књ. с. 347 и III књ. с. 419).

Због честих зулума није редак случај да је становништво бежало преко Мораве у Србију. О томе има више помена.⁸

Овај крај је ослобођен 1833. године и улази у српску државу. Граница више не иде средином, него његовим јужним ободом и даје му гранично обележје.⁹ Такво обележје овој области нису давале само карауле са војном посадом у Мајдеву, Јабланици и Вукањи, него и други моменти. У ствари права граница између Србије и Турске није ни постојала све до 1833. године, јер је Србија била само засебан пашалук са нешто друкчијим политичким и правним положајем, где је сва власт у унутрашњој управи била поверена домаћим кнежевима и Милошу. До 1833. према томе, граница је била више административна међа. Почев од 1833. године у Србији стварно престаје турска власт те је требало обезбедити поштовање нове границе и граничних знакова, зато што су ливаде и њиве појединаца из Турске остале у Србији, даље, што су турски поданици градили воденице на српској страни, спречити неконтролисани промет робе, јер су многа насеља била уско везана за тржишта која су остала у Турској итд. (19, с. 29—31).¹⁰

Близина границе је омогућавала стално пребегавање становништва из Турске у Србију, и то из прокупачке, нишке и других области (15, с. 178—181).

Одласком Турака мењају се дотадашње поседовне прилике. У овом делу Србије спахије остају уживаоци земље још неко време, само што не скупљају сами десетак, него га добијају преко српских власти. Кад је, 28. јуна 1833. године, кнез Милош био у Крушевцу, наредио је да се Адиљу, спахији крушевачком и козничком исплати 40.000 гроша за коју је суму кнез Милош купио тај порез од Адиља Вучитрнца (13, I, с. 896).

Постепено је земља почела да прелази у руке Срба, јер се порез који је даван спахијама почео сматрати као откуп за земљу. Исто тако, људи су куповали земљу од Турака који су били власници земље. Куповину су доста често вршили тадашњи имућни и вићенији људи. За време свог већ поменутог боравка у Крушевцу, кнез Милош је купио кућу и воденицу од крушевачких бегова Вранчевића и дао их браћи Симићима. Симићи су и сами куповали земљу од Турака, а вероватно се то може претпоставити и за Милосава Браљинца, такође истакнутог човека тог времена. Поред „вићених људи”, којих и није био тако велик број, земља је захватањем и куповином почела да прелази у руке сељака. Један део земље прелази у својину црква и манастира. Ту међу првима треба истаћи манастир Св. Романа, манастир Наупаре и др. Турци, како власници, тако и уживаоци земље, губе се сасвим (13, I, с. 896).

После ослобођења од Турака изменила се и административно-територијална припадност појединих делова области. Област је у целини припадала Србији, али је административно била подељена на трстенички срез, који је захватио западни део котлине, крушевачки срез, који је обухватио област јужно од Западне Мораве па до Јас-трепца, кознички срез су чиниле Жупа и Копаоник. Северни део котлине, који је раније био у београдском пашалуку, припадао је темнићком срезу и јагодинском округу.

Северни крај Крушевачке котлине је раније ослобођен, па је раније био изложен јачим друштвено-економским променама. Становништво Темнића и околине Трстеника је раније почело да се ослобађа од спахија, раније да захвата земљу, и, услед развоја трговине, раније је потпало под утицај закона робно-новчане производње. Кад је 1833. године ослобођена цела област све је то почело да се дешава и у новоослобођеним крајевима котлине. Трговина, са Аустро-Угарском у већој и Турском у мањој мери, имала је за последицу стварање мањег броја тржишта у овом крају. На то је утицао и побољшан саобраћај. Полако су изграђивани путеви који су боље повезивали поједине делове области, а олакшавали везе и са осталим крајевима. Године 1909. је изграђена железничка пруга која је саобраћајне прилике још више поправила.

Великих поседника није било, јер је посед углавном био ситан и средњи. Мало је било имућних и вићених житеља који су још у доба кнеза Милоша били прикупили повећа имања. Касније је посед био знатно смањен деобом, бројним порастом становништва и осиромашењем сељака. Кад су трговина и индустрија добиле већи замах,

један број трговаца и индустријалаца био је створио веће поседе. Поред њих, веће поседе су имали и манастири: Св. Роман, Наупаре и Љубостиња. Известан посед су имале и друге цркве у околини, као црква св. Николе у Комарану (22 ха 55 ари и 36 m² зиратне земље), црква св. Богородице у Падежу (10 ха, 94 ара и 49 m²). Манастир Наупаре имао је свакако највећи посед од 1691 ха, 24 ара од чега 1115 ха и 12 ари шуме. Развојем трговине полако се ствара капитал, који затим почиње да се инвестира у мање индустријске објекте. То се све одражава у привреди, начину живота, изградњи сеоских и градских насеља у овој области. Истовремено треба поменути и стално бројно повећање становништва, које је расло услед природног прираштаја и досељавања. И српске власти су настојале да се ова област што више насли досељеницима из јужног Поморавља, Топлице и Новог Пазара, јер је била ретко насељена (20, с. 36).

Српско-турски рат од 1876. до 1878. год. нанео је велике штете овој области. После чувене битке код Буниса, која се ту одиграла октобра 1876, турска војска је продрла све до Гаглова непосредно пред Крушевцом. Овај крај је постао право згариште.

После 1878. године померила се српско-турска граница далеко на југ и област губи гранично обележје. Долази до јаче повезаности области са крајевима на југу и бољих трговачких и других веза.

Први светски рат је опустошио овај крај, као и целу Србију, што се види из опадања броја становника.

Индустрија и трговина нарочито појачавају свој утицај после првог светског рата када један део трговаца и индустријалаца, стекавши известан капитал, почиње и кредитно и финансијски да утиче на привреду путем банака и штедионица, а такође и стварањем извесних мањих поседа у пољопривреди.

После другог светског рата измениле су се прилике, као и у осталим деловима наше земље. Јастребац је био средиште партизанских одреда овог краја, али окупатор није својом одмаздом поштедео ни друге делове области, као Криву Реку и др. Остао је читав низ ратних последица: знатно смањен број становништва, уназађена земљорадња, сточарски фонд сасвим опао, шуме у знатној мери сасечене и уништене. Ни индустрија није много боље прошла, јер су готово сва индустријска постројења захтевала велике оправке и обнављање. Уништени су били Обилићево и Равњак, спаљене хале „14. октобра” итд. Због тога је период обнове овде био прилично дуг.

Истовремено је дошло до промене у организацији појединих привредних грана. Измена друштвеног уређења и мењање права на својину над средствима за производњу у духу социјалистичког друштвеног уређења изменило је знатно поједине гране привреде.

Једна од првих новина је била аграрна реформа, која је у приличној мери изменила поседовну структуру, а тиме утицала и на промену основне привредне гране овог краја — на промену пољопривреде. Ово никад није била област великих поседа, па ипак је, путем национализације и конфискације, прешло из руку цркве и приватних

власника у општедруштвену својину 676 ха обрадиве и 3,144 ха необрадиве земље. Аграрна реформа је ограничила величину поседа земљорадника као и појединца који не обрађује сам земљу. Но и поред тога, већи део земљишног фонда створен је путем национализације и конфискације земљишта народних непријатеља, као и национализацијом манастирских имања.

Та ситносопственичка структура као и приличан број средњих поседника од 3—5 ха, данас је важан и значајан фактор у пољопривредној производњи ове области. Из таблице 1 се види бројно стање домаћинства и структура поседа у 1956. г.

Таблица 1

Домаћинства са поседом	Број домаћинства у 1966. години	
	Број	%
до 2 ха	25.239	41,2
од 2 до 3 ха	8.710	14,2
од 3 до 5 ха	11.180	18,3
од 5 до 8 ха	10.332	16,8
преко 8 ха	5.847	9,5
Свега	61.308	100

Други важан фактор је стварање задружних и општедруштвених поседа који овде чине свега 2% обрадиве површине. Задружне економије, у оквиру земљорадничких задруга општег типа, опремљене су најмодернијим оруђима потребним за савремену обраду земље. Оне примењују агротехничке мере засноване на научним испитивањима и достигнућима. Ове мере треба да појачају интензитет пољопривреде и побољшају и количину и квалитет, како на својим имањима, тако и на имањима индивидуалних произвођача путем уговарања. Слична је и улога пољопривредних добара. Радне задруге, којих је био приличан број, данас су готово сасвим ишчезле, због тога што се нису показале у довољној мери погодне. Данас су, према томе, земљорадничке задруге са својим економијама језгро новог привредног живота на селу (59, с. 206).

Задружни и општедруштвени карактер својине постепено је продирао и у остале гране привреде. У индустрији је он најпре узео пуни замах, тако да су сва индустријска предузећа у општедруштвеној својини. Трговина је исто тако сасвим изгубила приватни карактер стварањем разних трговачких предузећа општедруштвеног карактера по градовима и земљорадничким задругама, које су на селу узеле целокупан промет у своје руке. Занатство је, за разлику од њих, задржало приватан карактер, мада се и овде све више осећају тенденције ка стварању занатских задруга и мањих занатских радионица општедруштвене својине. Ово су главне промене које је измењена организација изазвала у привреди и животу овог краја. Важно је подвући да је промењено друштвено уређење и постављање привредне

организације на нову основу имало највише значаја за промене које су настале у овом најмлађем периоду. То је утицало да се ово релативно кратко раздобље издвоји као засебна фаза у развоју.

Становништво, порекло, број и важније одлике

Нема ближих података о становништву овог краја у римском или још ранијем периоду. По бројним ископинама из млађег каменог и бронзаног доба и по траговима римских насеља, види се да је област била и раније добро насељена.

Поуздано се може говорити о становништву ове области тек у средњем веку. Тадашње словенско становништво имало је већи број мањих и већих насеља и знатан број утврђених градова. И Брокијер, који овамо стиже непосредно после пада једног дела под Турке, затиче ову област прилично густо насељену (6, с. 127).

Турска владавина, која је овде почела раније а и дуже се задржала него у северним српским крајевима, мења дотадашње стање. Док је Турска ширила своје границе према северу — Бечу и Пешти — сукоби између Угарске и Турске често су од ове области стварали бојно поприште. Мештани су узимали учешћа у борби против Турака. Један део српског становништва повлачио се са хришћанском војском после таквих окршаја. *Јуречек* је забележио два већа таква исељавања: прво 1480. год. кад је војска Павла Канижија продрла до Крушевца и повела за собом преко 60.000 српских бегунаца; друго 1481. год. кад је угарска војска под истим командантом повела преко 50.000 бегунаца из 150 села, које је краљ Матија населио код Темишвара (9, с. 412). Тако је цео дуги период турске владавине био праћен већим или мањим исељавањем стариначког и досељивањем новог становништва с југа. Ново становништво је било углавном српског порекла, али је био и мањи број Грка, Цинцара и Турака. Досељавање и исељавање се појачава опет пред крај турске владавине када, услед покрета за ослобођење Србије, ова област опет бива изложена ратним недаћама. Зато је из периода после I устанка забележено следеће: „Људске и материјалне жртве биле су ванредно високе, становништво је делом изгинуло или било одвучено у ропство, а делом се склонило у збегове или отишли у емиграцију према средишној Србији, Аустрији и Влашкој”. . . . „С друге стране напуштена насеља су била опустошена и разорена, а материјална добра опљачкана” (22, с. 13).

После ослобођења од Турака број становништва се стално повећава због природног прираштаја, због досељавања из пасивнијих крајева и због досељавања из турских области „које је овде било интензивније него у крајевима остале пограничне Србије” (22, с. 17).

Из таблице 2 се види следеће. Број становника појединих села данас је двоструко, а понегде и троструко већи него 1866. год. То потврђује чињеницу о бројном порасту становништва. Међутим, ако бисмо на дијаграму покушали да повучемо криву пораста, она би пока-

зивала застоје, па чак и опадање. Застоји и опадање у броју становништва се везује на првом месту за ратове 1875—1878, 1914—1918. и, најзад, последњи 1941—1945.

Таблица 2

Место	1866.	1874.	1884.	1910.	1948.	1953.	1961.
Плеш	341	384	328	516	707	777	801
Разбојна	415	522	459	405	638	678	691
Витково	249	237	320	552	884	535	565
Крива река	365	438	430	539	773	642	761
Рибари	445	554	589	997	1.181	1.274	1.268
Зравиње	504	573	650	999	1.296	1.330	1.279
Гаглово	245	280	290	606	814	864	888
Бунис	974	1.019	1.321	2.020	1.783	1.637	1.418
Д. Ступањ	528	692	541	1.171	1.520	1.622	1.591
Глободер	767	862	1.013	1.526	2.140	2.217	2.193
Д. Степош	225	209	249	402	542	577	578
Мајдево	382	437	466	751	578	580	589
Вучак	208	239	249	426	635	676	631
Д. Црнишава	286	258	275	431	543	550	547
Округлица	212	183	181	313	401	393	399
Стопања	542	586	703	1.572	1.265	1.375	1.397
Претрковац	185	214	217	393	568	592	564
Мабаре	237	286	363	634	949	986	931
Кукљин	991	1.127	1.246	1.714	2.131	2.244	2.215
Лазаревац	325	347	400	634	782	812	822
Глобаре	258	300	297	415	599	633	660

Карактеристично је, међутим, да се код многих насеља јавља опадање становништва и у последњем попису. Узрок за ово опадање углавном је економске природе и треба га тражити у појави одласка вишка радне снаге са села на рад у фабрике.

По карти о пореклу становништва коју је објавио Ј. Цвијић се види да су Левач, Темнић, Жупа и Расина насељени претежно косовско-метохијским становништвом. На карти се виде и две мање оазе стариначког становништва, и то једна северно од Мораве и друга, нешто већа, јужно од Мораве. Дуж доње Расине и ближе ставама Јужне и Западне Мораве, на истоку од Крушевца, налазе се прилично јаке струје моравско-вардарског становништва. Најзад, у долини Мораве има и Динараца, и то у непосредној близини Крушевца (21, карта).

Досељавање овог становништва је било нарочито јако после ослобођења од Турака, у време прве владе кнеза Милоша. То је, углавном, било српско становништво, али је било и Грка и Цинцара. Ови последњи су нарочито долазили у градове још у доба Турака, пошто су у то време они и главни носиоци трговине у Србији.¹¹ По селима су се досељеници из појединих области мање-више измешали, само је ипак број досељеника из једне области претежнији у неким селима од броја досељеника из друге области. Насељеници из Врањског

поморавља се налазе углавном у Бивољу, Јасици и Лазарици. Црногораца има у Пакашници, Лазарици, Вучаку и Бовану. Искључиво једном досељеничком групом насељени су само Бивоље (Врањско поморавље) и Пакашница (Црногорци) (15 и 49, рукопис).

Данас се становништво исељава из околине Бруса, Александровца и Великог Шиљеовца, а нешто мање и из осталих делова. Исељава се у правцу Војводине и Топлице. Један део тог становништва отишао је одмах после другог светског рата и колонизиран је у Војводину на напуштена немачка имања. Тако је око 30 породица из Плеша, Плоча, Латковца, Врбнице и Доброљубаца (по 2—3 из сваког села) одсељено у Војводину, и то у Белу Цркву, Вршац, Сремске Карловце и Инђију. Ови покрети се настављају и сада, јер индустрија и занатство Крушевца и мањих средишта у овој области нису довољни да прихвате вишак становништва. Они одлазе и запошљавају се као неквалификовани радници, често продају свој посед, али тек кад обезбеде повољну куповину у новој средини.

Поред овог сталног исељавања, постоје и повремени кретања. То је сезонски одлазак на рад на пољопривредна добра у Банату, или рад по шумским манипулацијама, а затим и стално запослење у железничким предузећима (ови радници долазе петнаестодневно кући).

Поред емиграције постоје и унутрашња кретања између појединих делова области и она су углавном упућена ка Крушевцу и Трстенику као највећим привредним средиштима.

Истовремено постоји и досељавање становништва из других области. Становништво долази на првом месту из Космета, мада има досељавања из најразноразнијих предела Југославије.

У табелици 3 приказано је досељавање и одсељавање становништва у периоду од 1948. до 1953. и израчуната је разлика између њих.

Таблица 3

Околина	Досељено	Одсељено	Разлика
Александровац	637	4.520	3.883
Брус	688	4.068	3.380
Варварин	629	3.279	2.650
Велика Дренова	307	2.716	2.409
Велики Купци	264	1.270	1.006
Велики Шиљеовац	773	2.305	1.440
Ражањ	520	1.690	1.170
Трстеник	2.854	1.760	+ 1.094
Бићевац	579	669	90
Крушевац	6.067	2.305	+ 3.762
Укупно:	13.318	24.490	11.172

Из табелице се види да је свуда веће исељавање и да је оно најизразитије у околини Бруса и Александровца. Позитивна разлика, односно досељавање, запажа се само код Крушевца и Трстеника, јер

је одсељавање из појединих делова области упућено већином у њиховом правцу.

Повећање становништва у овом крају није само последица досељавања него и наталитета, који у појединим деловима износи:

Велико Купце	26,1‰	Велика Дренова	13,0‰
Брус	24,4‰	Ражањ	13,10‰
Крушевац	21,0‰	Бићевац	13,7‰

Густина становништва у околини појединих насеља је: Александровац 89, Брус 42, Варварин 105,4, Велика Дренова 119,2, Велико Купце 72,0, Велики Шиљеовац 69,0, Крушевац 183,0, Ражањ 65,0, Трстеник 107,0 и Бићевац 102,0 ст./км² (62).

То показује да је данас најгушће насељена непосредна околина Крушевца. Велику густину становништва имају и долине Западне и Јужне Мораве, као и ражањска удолина. Најмању густину становништва има копаоничка подгорина где нема ни 50 ст./км².

Насеља, положај, густина и врсте

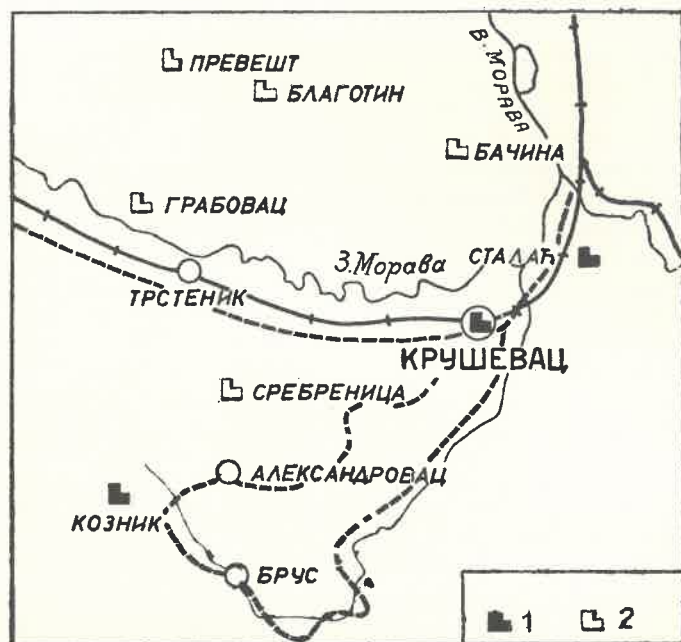
Ископине из млађег каменог доба у селима Црни Као, Браљина, Бачина, Селиште, Варварин, Горњи Катун, Трновци, Златаре и Брус и из бронзаног доба у селу Маћији указују на насељеност ове области још од најранијих времена.

Међу старим насељима се виде и остаци римских градова очуваних углавном дуж старог римског пута, који је ишао долином Велике Мораве (Нови Брачин, Јовановац, Мабаре, Бићевац, Ражањ), као и дуж пута који је с друге стране Мораве излазио на долину Расине и њом ишао даље (Маскаре, Јабланица). Трагова римских насеља има и на Копаонику где су била рударска насеља и тргови (59, с. 24—25 и 83).

Почетак средњег века не пружа потпуно јасну слику о овој области. Поуздани подаци о њој су тек у доба кад се јужни део котлине налазио у оквиру Немањине државе. Нешто доцније је Немања присвојио и северни део, тако да је цела котлина ушла у састав српске државе. Не зна се да ли је она тада била јако насељена, али на ту могућност указује чињеница да постоје трагови већег броја тврђих градова — Благотин, Превешт, Бачина, Грабовац, Сталаћ, Козник, Сребреница, Обоће, утврђење између Јелакца и Јошаничке Бање и Крушевац, који је у доба цара Лазара престоница (8, с. 176—179 и 23, карта).

Поред тврђих градова и села, којих је вероватно био приличан број, јавља се у средњем веку још једна врста насеља — манастири. Поред већег броја мањих цркава и манастира, тада је у овом крају подигнута Љубостиња, задужбина кнегиње Милице, затим манастир у Наупари, Дренча, Велуће, Св. Роман и Руденица. Бертрандон де ла Брокијер је туда прошао у почетку турске владавине, кад је део кот-

лине северно од Мораве био још увек у српским рукама, и затекао ју је добро насељену (в. с. 24) (59, 116—125).

Ск. 4 — Положај утврђених градова у околини Крушевца (према А. Дероку). 1 — значајнији и боље очувани; 2 — градови потпуно у рушевинама

Дугогодишња турска управа је изменила насељеност. Тврди градови су насељени турском војском и становништвом. Српско становништво бежи, те села опадају и по величини и по броју. Ово опадање је нарочито јако пред крај турске владавине, у доба аустро-турских ратова, чија је поприште Србије, а нарочито у доба првог српског устанка (в. с. 24). Исто тако, у току турске владавине су постепено срушени и тврди градови, од којих остаје само понека кула. Међу првима је уништен тврди град Крушевац. У доба аустријске окупације, у оном делу котлине који је припадао Аустрији, помиње се свега 8 насељених и 9 ненасељених места (в. с. 19), што најбоље показује насталу пустош. После Кочине крајине извршена су велика расељавања у Срем, одакле су се касније неки враћали. О осталом делу котлине који није био у аустријским рукама нема никаквих података из тог периода, али вероватно да ни тамо ситуација није била много повољнија (63, с. 257).

После ослобођења од Турака становништво почиње да се враћа у опустела села. Досељавају се нови становници из предела који су

још под Турском. Насеља се премештају ближе друмовима и важнијим саобраћајницама. Тада се на територији котлине може набројати 111 сеоских насеља. Њихов број се од тада није повећао, тако да је број насеља и данас углавном исти. Разлика је само што су данас некадашња засебна насеља спојена, док су се од других села издвојили засеоци. Међутим, сва насеља су се повећала бројно и територијално, као што се види из табеле о бројном порасту становништва (в. стр. 25).

Током времена мењала се функција насеља. Средњи век бележи сеоска-пољопривредна насеља, манастире — верска и привредна средишта, тврде градове и тргове од којих је најважнији Крушевац. У турско доба манастири губе свој ранији значај. Сеоска насеља, и даље пољопривредна, опадају и врло често опусте. Једино градско насеље, Крушевац, има једновремено значај трга, утврђења и управног средишта. Ослобођење од Турака мења целокупни живот и привреду, па утиче и на промену насеља и њихове функције. Сеоска насеља задржавају свој пољопривредни значај. Манастири и цркве, иако и даље поседници, губе ранији привредни значај, а задржавају само верски. За разлику од ранијег периода, ослобођењем од Турака почиње се развијати и градски живот. Појавом нових привредних грана, индустрије, јачим развојем трговине и занатства, добијањем банака као нових привредних институција и подизањем школа као културних и, најзад, добијањем управних функција нека насеља, раније више сеоског карактера, добијају прелазни значај варошице, а у последње време и изразите градске карактеристике. Тако данас поред два градска насеља, Крушевца и Трстеника, као последица привредног развоја и успона целе области, почињу и нека села да добијају карактеристике варошице.

По Ј. Цвијићу у овој области се сустичу два типа села. Ту је заступљен разбијени тип села — шумадијски и ибарски — и збијени тип села — тимочки (24, карта).

Први тип је заступљен у селима „у подгорини Јухора и Гледићких планина, мада села Темнића нису онако разбијена као по ужичком и крагујевачком округу”. Села у подгорини Копаоника (Горња Жупа и околина Бруса) су разбијеног ибарског типа. Између ова два типа широм нижих и равнијих делова котлине су збијена села неправилног облика. Села која леже у равни крушевачке котлине већином су друмска, док су у осталим деловима разређеног типа, а куће су опкољене воћњацима. Кућа је моравска. Данас, међутим, губи се изразитост ових типова, јер се села све више групишу и збијају сталним повећањем становништва. Исто тако се губи и стара моравска кућа и све више уступа место новој модерној градској кући, зиданој и покривеној црепом, без старинског огњишта и са више просторија за становање (63, с. 256; 59, с. 38 и 65, с. 155—157).

По свом положају насеља су овде двојака: долињска у равнима долина река и потока, и села на заравни. Највећи део насеља ле-

жи у долини Западне Мораве, било на оцеднијим деловима равни, било на Моравиним терасима. То су углавном највећа села, са преко 200 и до 700 домова. Ова су села и саобраћајно најбоље повезана, а и привредно најразвијенија.

И села Тамнића у равни Велике и Западне Мораве имају сличан положај. Остали, већи део села Темнића је на странама потока или река и ређе у њиховим равнима и протеже се дуж потока, река или главног пута (63, с. 256).

Б. Ж. Милојевић је забележио да Доњи Катун лежи у равни изнад Моравине обале, а Горњи Катун и Обреж да су на додиру равни и терасе. Он даље каже да има села на додиру равни и падине од језерских наслага као Бићевац и Појата. За села на заравни источно од Велике Мораве, која је састављена од језерских наслага и рашчлањена долинама ближних страна, каже да су „многбројна села на теменима косе и на блажим странама долине — Лучина, Шетка, Вишошевац, Смиловац, Скорица”. Најзад, он помиње да села има и на висоравнима у којима су усечене клисуре (65, с. 151—153 и 66, с. 38—39).

Има, затим, села по долинама потока који притичу Западној Морави, као и села на заравни. По броју становника, ова села далеко заостају за селима у долини Мораве. Број домова у њима ретко прелази 200. Ево шта о положају насеља у овој котлини говори Б. Ж. Милојевић: „У Крушевачкој котлини села су по положају разноврснија. Северно од Мораве је Грабовац, највећим делом на тераси и на њеној падини, Богдање и Медвећа на странама споредних долина и делом на ниским терасима, Велика Дренова, Бела Вода и Кукљин на тераси, на њеној падини и на додиру падине и равни, Јасике на ниској тераси и на њеној падини, Гавез на падини и Шанац на додиру равни и падине. Јужно од Мораве једна су села на ниској тераси (као Рибник, Почековина, Стари Трстеник, Стопања, Бресно Поље, Читлук, Бивоље и Макрешане), друга су на странама и на дну споредних долина (као Оцаци, Црнишава, Лопаш, Тоболац, Глободер, Мачковац, Луковац, Пепељевац, Вучак и Дедина) и трећа на додиру ниске терасе и падине (као Чајири, Бељица и Оцаци) (3, с. 25—26).

Топографски положај сеоских насеља одредио је њихову појаву и привреду. На ово је утицала и тежња становништва да што боље искористе природне могућности области где се насеље јавило. Саобраћајни положај, међутим, утицао је на њихов даљи развој и на промене њихових функција, до којих је дошло касније. Због тога су сва сеоска насеља, која су се налазила на некој од важнијих саобраћајница области, била више изложена променама и имала могућности да стекну нове функције. Насеља изван саобраћајница су се мање и спорије мењала и задржавала су своју првобитну функцију — пољопривредну.

III

ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ

Важнији периоди привредног развоја

Средњовековни период

О привредним приликама и животу најстаријих становника нема много података. Оскудне извештаје о привреди су оставили поједину путописци или се налазе трагови у појединим повељама средњег века.

Феудални систем је у средњем веку поделио цео предео крушевачке котлине на поједине феуде властелинске и манастирске. Љубостиња, Наупаре, Раваница, Студеница и остали већи или мањи манастири или цркве захватили су већи део села и сељаци настањени у њима, неслободни кметови, били су дужни да та имања обрађују и да дају манастирима одређене дажбине. Остала имања била су у рукама поменутих властелина (види с. 17).

Крушевац и други тврди градови су били насељени углавном племићким становништвом, које је било вично руковању оружјем, лову и лаком животу. Поред њих је у граду било трговаца, већином Дубровчана, и занатлија. Калуђери су били носиоци писмености и просвете тог времена, а у селима, којих је било највише, живело је сеоско становништво, које је носило цео терет производње — пољопривреду и занатство.

Пољопривреда, занатство и рударство су биле најважније привредне гране у овом крају, а после њих долазе трговина и саобраћај. На основу традиције, предања и заосталих писмених података се може забележити да је земљорадња тада имала доста значајно место у пољопривредној производњи. Гајила се пшеница, раж, овас, просо, а од индустријског биља конопља, лан и хмељ. Производило се и поврће. Део готових производа су давали феудалцима. Земља је обрађивана врло примитивно, мада има података да је вршено наводњавање, нарочито на манастирским имањима (59, с. 44, 103—182).

Сточарство је такође било веома значајна грана привреде. Гајила су се говеда, коњи, овце и козе. Говеда су била главна радна и запрежна снага. Развоју сточарства несумњиво је допринело обиље шуме. Сви сточарски производи су продавани и служили су за извоз. Вуна и кожа су били најважнији елементи у извозу ове области (60, с. 23—24, 44, 66 и 129).

Воћарство је такође било развијено, нарочито на обронцима Копаоника, али је оно заостајало за виноградарством. Гајење винове лозе и производња вина помиње се у многим повељама (10, с. 569), а у томе је нарочито предњачила Жупа (59, с. 182 и 47, с. 763).

Шума је несумњиво представљала велико богатство тог периода, јер је служила за гајење стоке и лов. Дрво је било основна сировина многим тадашњим занатима. И пчеларство је било важна привредна

грана због тадашњег значаја манастира и велике потражње воска за свеће и меда за прављење медовине.

Рударство је и овде, као и у целој средњовековној Србији, било основно богатство. Главни тадашњи рударски рејон налазио се на ободу области, на Копаонику, где се још увек виде трагови згуре некадашњих многобројних топионица које су топиле сирову руду (47, с. 755 и 46, с. 728).

Такво природно и привредно богатство имало је за последицу развој трговине и занатства. Трговина је била у рукама Дубровчана, који су имали своју колонију у Крушевцу, најважнијем средишту области (в. с. 73—74). Ипак, Крушевац није био једино трговинско средиште. У повељама се помиње још неколико тргова у овој области. У „Заглатој тргъ на Мораве съ бродомъ (Бунис)”, затим „панаџур Петровъ у Сталаћу зъ бродомъ” итд. Трговина се углавном обављала преко Дубровника познатим караванским путевима, а извозили су се највише сточарски производи: вуна, кожа, стока, лој и рударски производи олово, сребро и злато. Из Дубровника се довозила свила, кадифа, мириси и зачини.

Занатство је било развијено, иако је „сваки себар био приучени занатлија” који је својим радом подмиривао своје потребе у занатским производима. Како је Крушевац био дуго времена престоница, у његовој околини су се јавили занати који су били потребни за одржавање двора, војске и који су подмиривали потребе племства, јер је и оно било увек присутно у већем или мањем броју. Траг ових заната, како кажу ранији испитивачи, задржао се у именима села: Штитаре, Лукаре, Маскаре, Каменаре, Седларе итд. По селима је било ковача, грнчара, дрводеља, зидара, кожара и др. (59, с. 44, 101, 103 и 184).

Међутим, продирањем Турака на север, област око Крушевца дуго година бива, као што је речено, борбено попрште, те долази до прекида у привредном развоју.

Турски период

Доласком Турака привредне прилике се у почетку нису много измениле. Из првих описа који датирају из овог периода, Брокијеровог и Брауновог, види се да шума представља основно богатство у то време. У доцнијим годинама турске владавине она је заузела још више простора. Услед турских зулума становништво разбежало по планинама. Шума је служила и као склониште, и као место састанка, и као основна храна за стоку.

Из описа *Бертрандона де ла Брокијера* се види да је у почетку турске владавине 1433. године, земља још увек добро насељена и обрађена (56, с. 104—105). Међутим, каснији путописи *Бесолт* (1584.), *Швајгер* (1577.) и *Герлах* (1578.) наглашавају да је земља ретко насељена, необрађена и да је свуда пустош иако земља није неплодна (57, СХVI. с. 51 и 88 и СХХIX, с. 60).

Ови описи показују да у турско време сточарство све више узима маха, јер у условима несигурности, ратова, расељавања и зулума турских властодржаца и спахија, као и богатства у шумама, највише је било услова да се оно развије и да потисне земљорадњу.

Највише се гаје овце, козе, говеда, а свиње мање, пошто ислам не дозвољава гајење свиња. Овце су служиле Турцима за исхрану и зато су се највише гајиле.

Земљорадња је опала, али и она трпи извесне промене које су карактеристичне не само за ову област, него за целу Србију, па и целу Европу. Наиме, после открића Америке овамо постепено продире из Европе и све више узима маха гајење кромпира и кукуруза. Интересантно је истаћи да се, зависно од њихових особина, кукуруз шири у плодној моравској равници, док се производња кромпира распростире углавном у вишим деловима области. Поред ових, задржавају се и старе средњовековне културе, а појављује се и једна нова — дуван.

Виноградарство и воћарство су били у турско време добро развијени. Гајила се стара лоза, а од воћа шљива, јабука, кајсија и трешња. Иако због неинтензивне обраде ни сами нису имали много „берићета”, сељаци су давали спахији десети део свих производа у натури, а касније у новцу (види с. 18 — 20).

Рударство је нарочито било погођено турском владавином. После пропасти Србије рудници су радили још извесно кратко време, нарочито рудници олова и сребра, али када су Саси напустили ову производњу рударство је сасвим престало (59, с. 188—189).

Занатство такође трпи знатне промене. Турци углавном доносе са собом занате који су у складу са њиховим начином живота и њиховим обичајима. Сарачи, папуџије, табаци, туфегџије, кујунџије, налбанти и друге занатлије јављају се у већем броју. Већину ових заната обављали су Турци, затим Грци, Цигани и Јермени. Срба занатлија било је врло мало у граду, али их је било више по селима, као ковача, колара, ћурчија, абација и др. (59, с. 189).

И трговина је претрпела извесне промене. Она се сад окреће према Турској и најважнији пут је био цариградски друм, који води источним ободом крушевачке области. Насеља дуж овог пута била су сва у служби те трговине и имала су обрамбено-заштитну функцију, као паланке, и друмско-саобраћајну функцију због каравансераја и мезулана које су служиле као преноћиште за људе и стоку. Такав је, на пример, био Ражањ, као што се види из описа ове паланке (види с. 276).

Друга важна саобраћајница за трговину овог времена била је Велика Морава, како је то записао Браун 1669. године (7, с. 38).

Ипак, у почетку турске владавине постоји још увек и трговина са Дубровником. Дубровчани имају повластице да тргују у Турској у XVII веку и из овог краја они извозе вуну, коже и др. (60, с. 23, 66, 68—69). Тек када су Турци касније укинули ове повластице Дубровчанима, трговина у овом правцу престаје и оријентише се углав-

ном на Турску, Солун и Грчку, а носиоци трговине постају Турци, Грци и Цинцари.

Крај турске владавине је још више погоршао тешке прилике у Србији, јер су ратови Турака и Аустрије, као и српски покрети за ослобођење, још више опустошили област и сузбили трговину са Аустријом која је тада почела да се развија.

Развој привреде у ослобођеној Србији

Ослобођењем од Турака мењају се и привредне прилике. Аграрна реформа, чињеница да је сељак први пут добио земљу, престанак турских зулума и лична и имовинска сигурност су утицали да се опет измене привредне прилике. Истовремено са ослобођењем од Турака ова област постепено бива захваћена робно-новчаним односима чије се деловање није осетило у ранијим условима, када је сељак давао спахији десетак и одржавао свој живот.

Процес аграрне реформе отпочео је куповином и захватањем земље (види с. 21). Трговина са Аустријом, која је куповала стоку — нарочито свиње, утицала је на појачање гајења свиња по богатим храстовим шумама, и на појачање ратарске производње. Извоз свиња ишао је преко Смедерева. У овој области су се као центри те трговине истакли Трстеник и Крушевац, затим Варварин и Ражањ. Док је гајење свиња била најразвијеније у долинским деловима области, догле је на ободним деловима котлине било углавном заступљено гајење ситне стоке — овце и козе, а затим и говеда.

Први опис околине Крушевца из овог доба даје *О. Д. Пирх* 1829. године. Он описује само онај део области северно од Западне Мораве који је тада био ослобођен.

Из Пирховог описа 1829. год. се види да је шума у то време силазила до у саму моравску долину (део пута Варварин—Јасика), да је долинска раван била врло лепо обрађена, а да су брежуљци и на левој и на десној обали Мораве (Жупа) обрасли виноградима. Ово указује на упоредни развој земљорадње и виноградарства поред сточарства (61, с. 130—133).

В. Карић истиче „да се сеје још и доста дувана“ (по 21,4 струка на главу), и то се највише сади у непосредној околини крушевачкој. Затим пише да се сеје много и конопља која се извози у Ниш, Лесковац и Врање где се прерађује.

У Жупи описује три главне долине — Ракљанску, Кожетинску и Ржаничку, пољане, „гомиле пивница саграђених махом од брвана и на близу једна до друге тако да изгледају као збијена села“ и које се „находе међу виноградима који им припадају, по нека има и до три стотине пивница“. По његовом мишљењу „Кад се развије разумно подрумарство, Жупско вино које се данас највише производи за домаћу потребу, постаће обилат извор за живот Жупљана“ (46, с. 727—729).

Највише детаљних података садржи опис *М. Б. Милићевића*; он наводи и попис стоке од 1866. године, а као општи закључак о овом

крају, он је записао: „Стањем, имовином и задругом, јакоснији су брдњаци него Моравци, у овом округу. Многи Копаоничани не само да имају винограде у Жупи, него и њиве дуж саме Мораве“ (47, с. 762—764).¹²

Из ових описа, може се већ сасвим јасно сагледати како је изгледала привреда у то време, а могу се јасно издвојити и мањи пољопривредни рејони. Тако се, на пример, види да су виши крајеви под Копаоником и Жељином били изразито сточарски, побрђе жупско и побрђе на левој Моравиној обали су под виноградима, а у равни Мораве, Расине и Пепељуше жита, конопља, лан, купус, кромпир, лук и паприка.

Из описа и из статистике коју је објавио *Милићевић* виде се основне карактеристике пољопривредне производње у околини Крушевца у ово доба — велика производња кукуруза као најважнија одлика непосредне моравске долине, производња винове лозе и прерада грожђа у вино и, најзад, велики број свиња, оваца и коза.

Поред пољопривреде којом се бавио највећи број становништва постојао је и мањи број занатлија по селима; *Милићевић* је забележио да има колара, других дрводеља, и по који бојација. Ковачи су цигани; Срби се тешко одају на тај занат“ (47, с. 764).

Трговином су се бавили углавном трговци из Крушевца, Брусца, Александровца, Ражња, Трстеника, Варварина и других среских места; по селима је било у почетку само калауза који су куповали стоку, воће, шљиве, грожђе и друго за трговце из среских места. Тек пред крај овог периода почињу се јављати први сеоски дућани. Тако је у Мајдеву први дућан основан 1872, у Великом Шиљеговцу 1868, а у Рибару су била два; један основан 1870. а други 1883. (40, I, с. 330).

Занатство, трговина и остале привредне гране биле су тада углавном концентрисане у Крушевцу и мањим локалним центрима, а тек пред крај овог периода почиње се у селу јављати веома мали број непољопривредног становништва.

Привреда околине Крушевца после померања границе

После померања границе 1878. године долази до извесних промена у привредном животу овог краја, мада оне нису тако изразите. Значајно је што је граница померена даље на југ, те је област опет могла да комуницира са Топлицом на југу, која је привредно богатија и плоднија од пасивног предела Јастрепца и Копаоника. Најзад, услед развоја трговине, занатства и првих зачетака индустрије и овде је дошло до извесних измена.

Како је изгледала област у ово доба види се из описа *Ф. К. Каница*, који датира управо с краја овог периода. Он је о њој написао следеће: „Као непокретно имање поседовао је манастир Љубостиња 1888: 76 ха оранице и ливаде, 12 ха воћњака и винограда, 1800 ха шума и шљивака од којих је 1000 квадрата плодова прерађивано у алкохол, 8 воденица, 2 механе, затим лепо стадо оваца, велики живи-

нарник са доста ћурана итд.". Даље, код Велике Дренове он је видео нови парни млин „који је био успешна конкуренција љубостињским воденицама", затим у Белој Води „било је много дућана", а у Кукљину су га изненадиле „дубоко доле на реци неколико лепих мајура покрај солидних воденица и добро негованих повртарских култура" (45, I с. 634 II с. 74; 104).

Из статистичких података које је Каниц објавио види се следеће. Кукуруз је у овом периоду заузео прво место у производњи жита, док је пшеница захватала нешто више од 1/3 површине кукуруза.

И повртарство напредује упоредо са све већим бројем тржишта и све већом потребом за поврћем. Поврћа, као и кукуруза, има највише у самој моравској долини, као на пример око Кукљина и Беле Воде.

Даље, велико пространство обухватају воћњаци, где се истиче шљива и затим виногради који су се после појаве филоксера почели обнављати на америчкој подлози. Рејон воћњака и винограда је побрђе са северног и јужног обода котлине. Жупа се нарочито истиче по гајењу винове лозе и производњи грозђа, где се подиже и први лозно-воћни расадник 1896. године (у Александровцу). Производи воћарства и виноградарства постају значајни саставни део извоза, те се воће, грозђе и вино продају широм Србије, а мање се извозе.

Сточарска производња је уско везана за ратарску. Знатне површине под ливадама и пашњацима су основ за гајење стоке. Овце и говеда су, као што се види из статистике коју је објавио Каниц, достигле прво место. Говеда се највише гаје у околини Ражња и Трстеника, а мање у вишим деловима области, док је обрнут случај са овцама и козама.

Каниц је дао и распоред појединих култура широм целе котлине. Он је запазио око Љубостиње највише шума и шљивака и мање винограда, воћњака и оранице; од Душманице до Виткова (Жупа) само виногради, а на прелазу из Жупе у моравску долину око Лаћиследа поља са кукурузом, воћњаци и сочне ливаде у долини Пепељуше. Око Макрешана су били воћњаци и виногради, а око манастира Наупаре под Јастрепцом простране шуме са знатно мањим површинама поља, ливада, воћњака и винограда. Шуме је у овом периоду знатно мање, јер се, поред крчења због намножавања становништва и повећања обрадиве површине, услед развоја трговине и индустрије, шума почиње сећи за извоз и за индустријску производњу.

Распоред култура даје и статистички попис засејаних површина из 1904. год., који још јасније илуструју како је била различита пољопривредна производња у појединим деловима области. За пример су узета насеља из Жупе, подгорине Копаоника, подгорине Јастрепца, долине Рибарске реке, непосредног Поморавља и из Темњића (Таблица 4).

Широм области производња кукуруза је захватила највеће површине (у односу на остала жита). Једино у Кривој Реци, у самој планинској подгорини, било је засејано више овса. Крива Река је

Таблица 4

Уха	Ратаје	Крива Река	Брањина	Витановац	Кукљин	Каоник	Велика Дренова	Омашница	Палеж
кукуруз	350.63	1.21	205.21	299.35	271.60	254.70	1.000.00	516.00	329.90
пшеница	169.32	0.50	60.95	104.30	7.30	194.05	50.00	215.00	96.70
раж	13.95	50.50	6.48	12.40	—	—	—	22.50	17.85
јечам	72.87	68.35	81.21	48.30	8.80	153.10	80.00	49.50	116.00
овас	74.19	144.75	48.82	56.17	0.80	16.25	25.00	166.40	27.90
крушник	1.93	10.40	—	—	—	—	—	—	—
просо	—	—	—	—	—	—	—	—	—
хељда	—	21.05	—	—	—	—	—	—	—
узеви ук.	682.89	296.76	402.67	520.52	288.50	618.10	1.155.00	969.40	588.35
пасуљ	3.62	0.87	151.88	297.80	272.47	33.63	650.00	532.40	327.18
сочиво	—	0.10	0.18	—	—	—	—	—	—
грашак	—	0.02	0.02	—	—	—	—	0.22	—
купус	2.68	4.20	1.94	12.03	1.54	4.26	13.00	4.90	2.77
кромпир	0.67	15.49	2.87	13.82	0.86	8.70	7.00	17.39	5.37
бели лук	0.64	—	0.46	6.01	0.74	0.34	3.00	0.72	1.90
црни лук	0.55	0.02	0.49	4.44	0.36	0.55	4.00	1.76	1.93
конопља	7.06	4.29	9.81	28.10	4.88	10.98	12.00	22.87	13.43
лан	—	0.31	0.40	—	—	—	13.00	0.13	—
шећерна репа	—	8	8	—	—	—	—	0.24	—
ливаде	190.55	357.00	25.27	189.30	46.40	83.20	420.00	116.00	41.90
детелина	6.08	—	1.96	—	—	0.05	50.00	2.00	53.00
шљивак	150.04	4.13	44.15	153.74	77.10	67.25	2.050.00	214.80	61.45
виногради	257.41	—	3.65	1.83	3.25	120.48	40.20	37.20	9.60

изразити представник сточарских села своје области, јер површине намењене сточарству су овде скоро двапут веће. Према томе, подгорина Копаноника је изразити сточарски рејон.

У Великој Дренови, у овом периоду највеће површине заузимају шљивици. Кукуруз по производњи надмашује остала жита, а знатне површине захватају и ливаде, Велика Дренова је, према томе, представник ратарско-воћарских села, са воћњацима на косама и побрђу према Левчу, а развијеним ратарством у самој моравској долини.

Жупско село Ратаје јасно показује тадашњу карактеристику Жупе. Ту је још увек знатна производња жита, нарочито кукуруза, веома су велике површине под виноградима, а величина ливада указује и на знатне могућности за развој сточарства.

Браљина лежи на заравни у Сталаћкој клисури. Она је узета као пример за села из долине Велике Мораве. То је ратарско село где површине под житом, нарочито кукурузом, далеко надмашују све остале.

Витановац је у долини Расине. Он показује да је расинска равна пружила могућности за развој ратарства, нарочито гајење кукуруза, а блаже стране Јастрепча су сточарски и воћарски предео са великим шљивицима и пространим ливадама. Стрмије стране Јастрепча су под шумом, која даје грађу за развој дрвопрерађивачких заната и омогућава селима у његовом подножју да се баве сечом и продајом дрвета и производњом ћумура.

Кукљин, село у долини Западне Мораве, такође је изразито ратарско село по својим засејаним површинама, али има и винограда. Затим, оно добија и извесне карактеристике приградске пољопривреде услед развоја крушевачког тржишта, као и оближњих већих тржишта, која се огледа у већој производњи повртарског биља.

Омашница, на прелазу из моравске долине у Жупу, већ је разноврснија. Жито, нарочито пшеница и кукуруз, захвата веома велике површине. Истичу се и површине под ливадама и шљивицима. Ово указује на комбиновану ратарско-сточарско-воћарску производњу овог дела области.

Село Падеж је у Темнићу. Оно се може сврстати у изразито ратарско села, мада је сточарство и овде важна грана, као и широм крушевачке области, пошто се стока у то време у знатним количинама извозила у Аустрију и служила као радна снага за обраду и вучу.

Интересантно је истаћи да је у овом периоду продро незнатан број нових култура у ову област, и то се продирање појачало тек касније.

Пољопривредна производња села се мењала слабије и спорије, али су у села почеле да продиру непољопривредне гране под утицајем робно-новчане производње, множавања становништва, и сталног смањења пољопривредног поседа. Тако нека већа села почињу да добијају извесне функције и карактеристике варошица, Крушевац је у ово време био најважније тржиште и занатско средиште целе обла-

сти, а мање варошице су постале носиоци трговине и занатства појединих делова области. Па ипак трговина, занати и мања индустријска предузећа почињу да се јављају и по селима. Већ је Каниц у свом опису (в. с. 36) навео ове појаве у Великој Дренови (парни млин), у Белој Води (много дућана) и у Љубостињи (механе). Најчешћа је појава дућана (у Великом Шиљеговцу, Витошевцу, Ђићевцу, Обрежу, Јасики и др.). Ови сеоски дућани су продавали индустријску робу, али није био редак случај да је власник истовремено био и извозник или је откупљивао за неког трговца из Крушевца. Власници дућана су куповали у Поморављу жито, у Жупи грождје и стоку, а воће у селима под Јастрепцем, око Трстеника и у селима Темнића, и то нарочито шљиве за пекмез. Много чешћи је био случај да трговци из Крушевца, Краљева, па и Ниша, долазе овамо ради куповине производа.

И занатство је постепено почело да продира у села. Н. Вучо наводи да „у срезу расинском скоро свако село имало је крајем XIX века по једног или више качара и колара. Они су износили своје израђевине на панабуре у крушевачкој пијаци одузимајући муштерије члановима тамошњег качарског и винарско-столарско-дунђерског еснафа“. Качара је нарочито било у селима Модрица, Пољаце и Ломница (40, I, с. 365 и 38, с. 160 и 175).

У Расини је било мутавџија, који су се седамдесетих година прошлог века доселили из врањског округа. Њих је било у Наупару, Јабланици, Ломници, Буцима, Слатини и Сеземчу. У Темнићу се помињу ужари, који су производили конопљу и израђивали ужарију, а исто тако се помињу и абације, као у Шанцу и Сталаћу на пример. Било је и ковача. У селима непосредно ок Крушевца цветао је рабаџилук, а у селима под Јастрепцем прерада дрвета. Најчешћи је качарски занат, а Цигани у Витановцу су били кашикари и коритарии (40, I, с. 344—345, 361—363 и 38, с. 173).

Занатство по селима се није много изменило у погледу врста, али се бројно повећало. То су, најчешће, били приучени земљорадници који су обављали и ове послове.

Под утицајем савременог начина живота и тежње да се капитал претвори у неко индустријско предузеће, а зависно од сировинских могућности, почињу се по области јављати и мања индустријска предузећа. То су пре свега каменоломи млинског камења Орловац и Гарваница, парни млин у Великој Дренови и у Ђићевцу 1895. године рудник угља браће Минх. Затим на Копанонику и Јастрепцу ничу прве стругаре за прераду и извоз дрвета. Интересантно је поменути да су за већи број заната по селима, као и за прва индустријска предузећа, биле од утицаја сировинске могућности овог краја. Тако су и занати и трговина једним делом зависили од богатства у дрвету, камену и угљу.

Ова прва индустријска предузећа имала су за циљ извоз тих сировина са минималном и најнужнијом прерадом. Она су утицала на појачање извоза дрвета, камена и осталих сировина којима је ова област располагала. За разлику од стругара и каменолома, млинови су

настали више због потребе саме области, а мање због тржишта изван овог краја, јер је већи део области принуђен да докупљује потребно жито.

Изградња прве железничке пруге Београд — Ниш 1884. године омогућила је отварање првог рудника у Ђићевцу и олакшала је извоз дрвета, воћа, стоке и жита, као и осталих производа.

Најважније станице за извоз биле су Сталаћ, Бунис и Ђићевац, које тиме добијају карактер варошица. Пренос робе до пруге вршио се рабацијским колима, тако да је и рабацилук био тада врло развијен. Најзад долази и до појаве првог радништва како на железници, тако и у индустријским постројењима која су почела да ничу.

Период после подизања железнице

Пруга Београд — Ниш је имала највећи значај за источни део ове области, али је ипак појачала развој трговине, неких заната и индустрије у целој области. Много већи значај за област има пруга Сталаћ—Крушевац—Краљево подигнута 1909. године, која је прошла кроз средишни део области и обележила нову фазу у развоју овог краја и самог града. Изградња пруге је поред осталих чинилаца утицала и на јачање ратарства у централном делу области, као и на појаву приградске пољопривреде (повртарства). Деловала је и на појаву индустрије и њен развој, а у вези с тим и на бројно јачање индустријског радништва. Ове појаве су дошле до изражаја у насељима око пруге, али се њихов утицај осетио и у удаљенијим крајевима, пошто су појачана трговина и индустрија почеле да делују и на остале гране привреде.

Поред пруге, која несумњиво представља скоковит прелаз између два периода, и други чиниоци су деловали на промену привредних прилика. Један од њих је множавање становништва. Становништво се намножило, иако су ратови крајем XIX и почетком XX века имали обрнуто дејство. Због множавања становништва долазило је до поделе посела и одласка са села у град, где је већ почела да ниче индустрија.

У свакој привредној грани дошло је до промена које су измениле живот области и дале нов правац њеном развоју.

Ратарство постаје основна грана пољопривреде и одликује се новим културама: већим гајењем повртарског и индустријског биља. Повртарско биље почиње да се гаји нарочито много у селима Поморавља (Шанац, Читлук, Бивоље, Мудраковац, Јасика и друга села у непосредној околини Крушевца), јер то су омогућиле влажност моравске равни, повезаност долине са већим тржиштима и наводњавање. Повртарство се шири и у селима око Трстеника (Стопањ, оба Рибника, Почковини, Старом Трстенику и Опаћима). За напредак повртарства у њима има значаја и Врњачка Бања, која је после подизања пруге добила већи број посетилаца и постала знатан потрошачки центар.

Повртарство се такође развило и у селима у долини Велике Мораве (Обрежу, Катуну, Варварину, Бачини, Крчину, Дреновцу, Сикирици, Ратару и Ђићевцу). Од поврха се овде сејао лук, кромпир, купус, пасуљ, боб, лећа, затим дубенице, краставци, патлициани и тикве. Тамо су добре саобраћајне везе и близина неколико већих градских насеља омогућавали лакши транспорт и продају производа (63, с. 290 и 52, с. 149).

Подизање пруге и појава прве кудељаре у Ђићевцу, фабрике дувана у Нишу и фабрике шећера у Ђуприји су утицали на појачано гајење индустријског биља, потребног за ове фабрике. Рејон конопље постају углавном села Темнића. Забележено је да се „од Варварина до Кукљина дуж Западне Мораве сеје конопља ужарка, топи се па је зими трле и продају ужарима. Конопљу и, ређе лан, сеју и за домаће потребе” (63, с. 290).

Села у долини Расине и Западне Мораве су произвођачи квалитетног дувана. Дуван гаје и села Темнића, и то Јасика и околна села, села с једне и друге стране Западне Мораве, села око Великог Шиљеговца, у сливу Расине око Великог Купца и Модрице и, најзад, села у околини Ражња. Производња дувана је износила око 25 тона у почетку овог периода, око 1918. године. После првог светског рата производња дувана је стално расла због тежње сељака да поправи свој економски положај и достигла је максимум од 450 тона. После 1926. године производња је почела да опада, те је 1935. године у околини Крушевца било свега 112 произвођача, а производило се свега 18 тона због строгих закона Управе монопола и ниских цена. После 1936. године до другог светског рата производња дувана је опет у порасту и достиже 350 тона, али је за време рата опет опала на 50—100 тона.¹³

Конопља и дуван се овде гаје од давнина и њихова производња се само појачала после подизања постројења за њихову прераду. Шећерна репа је почела да се гаји тек после подизања фабрике шећера. Она се највише гајила у долини Велике Мораве и у долини Западне Мораве од Крушевца до Сталаћа.

Ратарство је постало основна грана пољопривреде у селима у долини Велике и Западне Мораве, Ражањске удолине и Темнића и нешто мање око Великог Шиљеговца. Најважније културе су била жита и то се, на пример, у Темнићу гајио кукуруз, јечам, пшеница, раж и овас (63, с. 290).

После крчења шуме, које је нарочито јако било у XIX веку, производње жита је заузела највећи део површина и у ражањској удолини. Ратарство је овде постепено продирало из долине Велике Мораве, заједно са гвозденим плуговима и ширило се на заравни око Ражња (58, с. 101—153).

Известан напредак ратарства се осећа и у околини Великог Шиљеговца, мада је овај претежно сточарски предео дуго био чувен по гајењу и жирењу свиња.

Ратарство се проширило у односу на остале гране пољопривреде и постало интензивније него у ранијем периоду; у обраду се уводе

гвоздени плугови, наводњавају се терени за поврће и у мањој мери се врши ђубрење.

Смањењем сточарских површина, до чега долази због повећања становништва, крчења шума и разоравања пашњака, сточна храна постаје такође једна од модерних култура тог периода. Између осталих, тада почиње да се гаји детелина луцерка.

Сточарство је некад било најважнија грана пољопривреде у целој области, а сад је потиснута на друго место. Ту делује више фактора. Повећање становништва и крчење шума дају предност земљорадњи. Престанак извоза свиња у Аустрију због царинског рата погађа многе делове области, где је било развијено жирење свиња и извоз у Аустрију. То је био случај са околином Великог Шиљеговца, Крушевца и Трстеника. Из истих разлога опада и гајење ситне стоке, које такође погађа сточарске крајеве. (Велики Шиљеговац и његову околину) (69, с. 215 и 63, с. 291).

У ражањској околини сточарство је уступило место ратарству тек у XIX веку; најважнија паша за стоку био је Буковик (58, с. 113).

Сточарство остаје важна привредна грана у Жупи, подгорини Копаоника и Левчу. Нижи делови Жупе зими прехрањују стоку по стајама, а лети је изгоне у планину (Јелакци и Плеш). Они гаје много више оваца и свиња, затим говеда и коње. Подгорина Копаоника је значајан сточарски рејон, јер ту поред шума има и велики број ливада и пашњака.

У нижим селима Левча је такође заступљено сточарство, мада не као најважнија привредна грана. У Темнићу је сточарство слабије развијено због недостатка пашњака. Највише се гаје овце, свиње, говеда, затим коњи, а најмање козе. У селима око Јухора и Благотина гаје се највише кокошке, а свиње највише гаје Варварин, Крчин и Бићевац (63, с. 291; 52, с. 145 и 64, с. 482—493).

По гајењу свиња се истицала моравска равна. Трговци су имали оборе за гајење свиња и у самом Крушевцу, све до свињске куге која им је нанела велике штете. По гајењу свиња се истицало и село Здравинье.

Сточарство у околини Крушевца трпи још неке промене. После царинског рата почињу се у Србији оснивати кланице, које почињу да извозе заклану живину и стоку. Таква је Клефишева кланица у Светозареву (Јагодини), кланица у Великој Плани и кланица Живојина Стефановића-Дуће у Крушевцу. И оне утичу на даљи развој сточарства, и то на побољшање соја стоке, на опадање броја свиња и на веће гајење живине. У овом смислу делује и фабрика за прераду у Крагујевцу.

Развој Крушевца као градског насеља утицао је да се појави приградско сточарство — млекарство. Села у непосредној близини Крушевца: Јасика, Мудраковац, Бивоље, Шанац, Степош и др. почињу да гаје говеда, не само за рад него и за млеко. Ово утиче на смањење броја ситне стоке и на побољшање соја говечета. У њима се више гаје млечне краве, а млеко се продаје у Крушевцу.

Сточарство је обавезан пратилац свих осталих грана пољопривреде у овој области. Било да је ратарство основна грана, било да преовлађују виноградарство и воћарство, ипак се свуда придаје одређена пажња, већа или мања, гајењу стоке. Ово долази као последица тога што се стока и сточарски производи увек могу уновчити и на тај начин служе као важно средство за добијање новца. Стока служи и као главна радна снага за обављање пољских послова и као основно средство за добијање ђубрива за већ прилично исцрпљене њиве. Улога сточарства је у највећем делу области сведена на значај пратеће, али ипак значајне приведне гране без које се не би могло опстати. Сточарство је најважнија грана пољопривреде још само у изразито планинским пределима, као што су висока Жупа и копаоничка подгорина, где нема услова за јачи развој осталих грана.

Воћарство је трећа значајна грана пољопривреде. Оно је развијено у Темнићу „где свака кућа има шљивак”, а осим шљиве гаје се још јабуке, крушке, трешње, вишње, дудови, дуње, мушмуле, ораси, брескве, кајсије и друго воће (63, с. 291).

Воћарство је развијено и у селима Левча, око Великог Шиљеговца и у подгорини Јастрепца. Иако воће није било квалитетно, ипак се извозило у сировом стању или прерађено у ракију (64, с. 482—493).

У Жупи су се нарочито гајиле јабуке и шљиве од којих се прави пекмез и ракија. Пекмез се извозио све до другог светског рата. На странама Копаоника се највише производила јабука и шљива и извозила се у сировом стању или прерађена у ракију (52, с. 157 и 70).

И у околини Трстеника се такође највише производила шљива, која је извозена прерађена у пекмез, а нешто и као ракија (в. стр. 98 и нап. 67).

Поред јабука и шљива, које су се највише гајиле у околини Крушевца и користиле за прераду и извоз, одавде су се тада извозиле и кајсије и браске јагоде. Чувена воћарска села за јабуке, крушке, дуње, мушмуле и шљиве су била Парцане, Крчин и Залоговац (52, с. 21, 22 и 145).

Главне одлике воћарства у овом периоду су следеће: оно се јаче развило под утицајем тржишта, као и због тога што су после подизања пруге порасле могућности за извоз ових производа, који захтевају брз транспорт. Иако се у ово време у Крушевцу већ налазио воћни расадник, ипак се квалитет воћа битно није променио јер је производња, зависно од тржишта, углавном ишла на прераду у пекмез, ракију или је пак одлазила фабрикама конзерви у Крагујевцу и Светозареву (види нап. 67).

Мада је воћарство значајна привредна грана, Крушевац и његова околина су ипак били познатији по производњи грожђа и вина. Овоме је највише допринела виноградарска област Жупа, где је виноградарство било најважнија грана привреде. После пропасти од филоксере 1855. године, виногради у Жупи почињу да се обнављају на америчкој подлози. Обнављање напредује нарочито брзо после поди-

зања лозног расадника у Александровцу. Балкански и светски рат су прекинули ову обнову, али се после рата обнављање наставља.

Пре појаве филоксере у Жупи је било 1.250 ха винограда, пред избијање балканских ратова 1.310 ха, а њихов број се овако кретао после првог светског рата (71):

1929.	1.591 ха	1933.	2.124 ха	1937.	2.211 ха
1930.	1.542 ха	1934.	2.213 ха	1938.	2.288 ха
1931.	1.556 ха	1935.	2.257 ха	1939.	2.315 ха
1932.	2.108 ха	1936.	2.195 ха		

Из овог се прегледа види да је површина под виноградима у Жупи непрекидно расла и да је 1939. године захватила 14,5% од укупне пољопривредне површине. У то време је ово био највећи проценат виноградарских површина у Србији.

Виноградарство је, у мањој или већој мери, било заступљено и у осталим деловима крушевачке околине. Темнић, на северној обали Западне Мораве, био је раније виноградарска област. После филоксере и овде се обнављају виногради, али не оним темпом као у Жупи. У вези с развојем виноградарства, у Темнићу се развила и важна привредна грана калемарство. Тако је у Великој Дренови био велики број изучених калемара винове лозе, који су ишли по околини и калемарили за новац. Јасика, Шанац и Милутовац се помињу као изразито виноградарска села у Темнићу. По количини вина коју су давали за извоз њима би требало придружити и Бачину (20 вагона вина), Варварин (5 вагона), Маскаре (5 вагона) и Бошњане (10 вагона) (63, с. 294 и 52, с. 145).

Обнављање винограда је извршено и у сливу Јовановачке реке, где је виноградарство некад било много значајнија привредна грана. Виногради су овде били на добро осунчаним косама окренутим југу (58, с. 110—111).

Околина Великог Шиљеговца није била значајнији рејон виноградарства, иако се и одавде извозило грозђе и комовица. Обнављање винограда је извршено и у Левчу, мада их је тамо било у мањој мери (69, с. 216 и 64, с. 482—493).

Као што се види, обнова винограда је отпочела у целој околини Крушевца. Трговина вином се проширила на целу Југославију, а делом је ишла и изван земље (преко земунског трговца Мозера, види нап. 67), те су се побољшали ионако повољни услови за развој виноградарства. Под утицајем тржишта почињу да се уводе нове стоне сорте грозђа, мада је издржљиви прокупац још увек најважнији, и у Жупи, и у осталим деловима.

У овом периоду се највише извози грозђе и вино, те због тога почињу ницати у околини подруми мањег капацитета у Риљцу, Милутовцу, Ботуњи, Александровцу и у другим местима, нарочито жупским, која се истичу виноградарском производњом.

Села у долини Расине и у подгорини Јастрепца немају природних услова за развој виноградарства. Становници села под Копаони-

ком немају ништа боље природне услове, али купују у доњој Жупи земљишта погодна за винограде и тамо их гаје.

У овом периоду трговина и занати још више продиру у села. У жупским селима је све више трговаца вина и грозђа, у селима под Копаоником и Јастрепцем тргује се дрветом и стоком, а у осталим пределима житом, стоком, воћем, кожом, пићем и др. Тргује се за рачун крушевачких трговаца или свој сопствени. До појачаног развоја трговине и заната по селима дошло је због тога што је, подизањем железнице и проширењем државне територије услед стварања Југославије, олакшан транспорт и појачана могућност за извоз и размену са даљим крајевима наше земље.

Све више расте трговински значај појединих среских средишта у околини Крушевца и она постају главни носиоци трговине појединих мањих целина ове простране области. Све већи број трговаца може се наћи и по селима, где се у већој мери почињу јављати сеоски дућани, а и механе.

Трговином пољопривредних производа у сливу Јовановачке реке бавили су се трговци у Брачину, Ђићевцу, Витошевцу и Ражњу који је био њихово административно и привредно средиште. Трговало се нарочито за време вашара који су одржавани у Ражњу, Ђићевцу (трипут годишње) и Брачину (једанпут годишње) (58, с. 123—124).

Из околине Великог Шиљеговца се извозило воће, граба и млеко преко млекарске задруге у Великом Шиљеговцу. Ту се одржавао и вашар. Бунис је био главна железничка станица овог дела области. Преко њега је ишао извоз воћа и грабе из долине Рибарске реке; у њему је такође било и неколико дућана и трговаца. Трговаца је било и у Рибару. Трубареву, Каонику, Росици и они су извозили воће и дрво. Долазили су крушевачки, београдски, нишки, алексиначки и други трговци да купују воће и остале производе које је ова област извозила. Дрво, основно богатство ових села на странама Јастрепца, утицало је да се појави и прва стругара у Великом Шиљеговцу, која је брзо изгорела. Прво су крушевачки трговци почели да искоришћавају дрво из области и да оснивају стругаре, импрегнацију и друга индустријска предузећа (69, с. 219; в. стр. 109—110).

Из долине Велике Мораве се извозило воће, живина и јаја, и то највише преко Ђићевца (52, с. 242). Преко њега је ишао и извоз из Варварина, који је био најважније тржиште Темнића, одакле су се извозили воће, живина, стока и јаја. Поред њега су се као тржишта истакли још и Бачина и Велика Дренова. Дућана и механа, међутим, било је и по мањим местима. Тако се помињу, иако напуштене, механе у Доњем Крчину, Јасици, Обрежу и Поточцу. Механа је највише било у Бачини и Варварину (по 3), а дућана има највише у Варварину, Бачини и Великој Дренови. Ова места постају и тржишта, а одржавају се и панађури на којима се прода највише локалних производа (63, с. 293; в. стр. 274 и 281).

Из Жупе се највише извозило вино, али су се продавали и други пољопривредни производи на тржиштима и вашарима у Александров-

Село	Дућани	Бакали	Шпеку-лативе	Механе	Село	Дућани	Бакали	Шпеку-лативе	Механе
Јасика	4	1	1	3	Зебица	1			
Јабланица	1	1			Ломница	3			
Коњух	1	1	1	2	Трмчаре	2			
Пепељевац	2		2	2	Љубова	1			
Вел. Шиљеговац	3	5	2	4	Мајдево	1	1		
Глободер	5			1	Трубарево	1			1
Каоник	2	1		1	Падуж	1			
Гаглово	1			1	Лаћислава	2			
Крвавица	1				Вел. Врбница	3			1
Доњи Ступањ	3		1		Мешево	2			
Срње	2		1	1	Аворане	4			1
Шанац	2				Бивоље	1		4	1
Здравље	2				Купце	1	1		
Мала Врбница				1	Паруновац			3	6
Аедина	1		2	2	Брајковац			1	1
Сталаћ	1				Вучак				
Бован	1				Модрица	1			
Бела Вола	1			2	Рибарска Бања	1			
Наупаре	2				Дољане	1			
Мрмош	1				Витановац	1			
Браљина	1				Мудраковац			1	
Лазарица			4		Кукљин	1		1	
Горњи Степош	2	1		1	Кошчеви			1	
Мали Шиљеговац	2				Сушиница	2			
Себечевац	1				Читлук			1	
Мачковац			2		Макрепане				1
Росица	1				Рибаре	1	2		2

цу. Јабукe и пекмез продавани су, углавном, у Београду. Једне године продато је 75 вагона пекмеза из Жупе. Крајем XIX и почетком XX века извожено је из Жупе највише вино и продавало се у Рашкој, Крушевцу и Ужицу. Вино се терало у мешинама на брдским коњима. Касније је превозено воловским и најзад коњским колима, и то се терало у Ваљево, Горњи Милановац и све крајеве Шумадије. Кад је прорадила пруга и трговина вина је кренула у том правцу. Године 1930. поред Србије и Београда вино из Жупе се продавало и у Скопљу, Сарајеву, Бањалуци, Новом Саду и Љубљани (70, с. 17; в. с. 265—267).

Брус је био најважније тржиште копаоничке подгорине и горњег тока Расине. Овај предео је највише извозио дрво, воће, шљиву, јабуку и орахе, затим ситну стоку.

Трговина се највише развила у најближој околини Крушевца, где се, нарочито пред крај овог периода, среће много дућана, механа, шпекулативних радњи, као што се види и из прегледа о броју ових радњи у срезу расинском 1932. године.

Као што се види из табл. 5, скоро свако село имало је механу и дућан, који је обично био мешовитог карактера, а у неким селима су се ове дућанције и механције бавиле и извозом локалних производа. Тако је, на пример, из Мачковца извожена марва и пиће, из Дедине стока, из Рибара пољопривредни производи, из Доњег Ступња само сточна храна и из Штитара пољопривредни производи. Било је трговаца који су само вршили извоз локалних производа, на пример у Крвавици, Јасици, Великој Врбници, Кукљину, Сушици, а и у свим осталим насељима где су постојале шпекулативне радње које су трговале локалним производима.

Упоредо са трговином развијало се и занатство. У Темнићу је било занатлија у сваком селу по један, а ређе и више. Тамо су били заступљени углавном качари, ковачи, колари, дрводеље и терзије. Као и свуда, и овде су ковачи били најчешће Цигани, а највише их је било у Бачини. Поред ових заната, било је и лончара (у Бачини и Варварину), столара (у више села), обућара (у Милутовцу, Бачини и Великој Дренови). Све ове занатлије су се истовремено бавиле и земљорадњом (63, с. 293).

Села у сливу Јовановачке реке имала су своје занатско средиште у Ражњу и Параћину, али је занатлија било и по селима. Најчешће је било ковача, а од других заната је највише било абација, столара и поткивача (58, с. 121).

По Ч. Мијатовићу (38, с. 159—222) је у сливу Расине раније било много више заната, и то: мугавција, бојација, сукнара, самарција. У овом периоду је било и доста воденица на Расини, Бистрици, Ломничкој, Наупарској и Јабланичкој реци, које су биле својина више сувласника, а понегде и читавог села. Ваљавица је било 3 у Ломници, 2 у Буцима и 1 у Јабланици. Раније их је било и на Расини између Витановца, Штитара, Жарева, Гркљана и Суваје, па су настале. И

овде се као власници појављују обично 2—3 ортака. По селима није било бербера; тај су посао сељаци сами обављали.

Као сеоске занате Мијатовић још помиње штројаче и прегледаче свиња, који су занат обављали идући од села до села, а уједно су обрађивали земљу.

Рабацијање је било доста развијено у свим селима дуж друмова. На рабацилук се ишло до Крушевца, Прокупља, Куршумлије и Алексинца. Колара је било у сваком селу, али је и њима земљорадња била најважнији посао.

Богатство у шумама је омогућило да у околини Крушевца буду веома много развијени дрвопрерађивачки занати. Све ове занатлије су своје производе продавале углавном у својим селима, а дрво су набављали у Јастрепцу. По пинтерском занату се нарочито истиче Модрица, а затим Дворане, Трмчаре, Ломница, Буци, Наупаре и Слабина. Тамо се раде бурићи, а затим продају на крушевачкој пијаци.

Дрвопрерађивачка радиност је била развијена и у околини Трстеника, у Жупи и у околини Брусa (52, с. 284—286 и 309).

Тамо где нема толико дрвета били су развијени други занати. Лончара је било 3 у срезу ражањском и своје производе су највише продавали у Ражњу. У Врњачкој општини се 10 лица поред земљорадње бавило и израдом црепуља, када им то дозволе пољски послови. Лончара је било у Трстенику, у Лазарици (1) и у Крушевцу. Они су најчешће долазили преко лета из Лесковца и радили по селима (52, с. 290).

Велика количина врбовог прућа у алувијалним равнинама је утицала да се у моравским и расинским селима развије плетарство (у Читлуку, Паруновцу, Великој Дренови, Стопањи и другим селима). Цигана плетара било је у селима дуж Расине где има врбе. Плетарством су се бавили поред земљорадње, а производе су највише продавали у свом месту (38, 52, с. 293).

Мутавџија није било много, а каменорезачки занат је био бројније заступљен. Њиме се бавило око 100 лица у општини дубљанској, у Брајковцу 60, у Коњуку 15, у Белој Води 40, затим их је било у Крвавици и Шашиловцу. Овај занат је био развијен само у оним насељима где је било повољних сировина или у њиховој околини (дубљански и брајковачки мајдан) (52, с. 295 и 297 и 300).

Калемарски занат је био развијен. Они калеме лозу и воће у свом, а и по другим селима.

Бравара је било само шест по селима у сливу Расине, а абација је, међутим, било скоро у сваком селу, а негде и по 2—3. Поткивачи су били доста бројни, а опанчари су у овом периоду у опадању.

Ужарство је слабије развијен занат. Они сами гаје конопљу или је набављају по селима. Готове производе носе по селима, варошима и вашарима. Конопљу за ужаре су гајила ова насеља: Бивоље, Дедина, Макрешане, Лазарица, Липовац, Кобиље, Паруновац, Гаглово, Мудраковац и Головоде (38, 52, с. 301).

Мијатовић је забележио да су сеоске бунарџије биле из околних села, док су ћумурџије долазиле из пиротског округа свако лето и правиле ћумур на Јастрепцу, па га продавале у Крушевцу, Прокупљу, Куршумлији и Трстенику. Дунђери су раније били углавном Пироћанци, а радили су по Жупи, Добричу и околини Куршумлије.

И стругари су долазили као печалбари највише из Македоније (Прилеп). Било је 2 парне стругаре, једна испод Наупара, а друга испод Рлице, али у сваком селу је било људи вичних том послу.

Од женских заната *Ч. Мијатовић* је поменуо само кројачице, а од циганских: коваче, свираче, коритаре и вретенаре (38).

Цигани котлари су били скитачи, коритари и вретенари су били из циганске мале у Витановцу, а Цигана-џамбаса је било у Бивољу, Купцу и Церови. Цигани дрндари и влакнари су долазили овамо из нишке и алексиначке котлине.

Као занатску, односно кућну радиност, *М. Савић* је забележио и печење креча, нарочито у селу Брезовици код Трстеника, одакле се креч извозио у сва већа места, па чак и у Београд (52, с. 310).

Занати и кућна индустрија су се јавили зависно од сировина, тамо где су то изискивале потребе. За појаву индустрије је исто тако карактеристично да се јавила тамо где је било довољно сировина и тамо где су биле повољне саобраћајне прилике, али и због других разлога. Један од разлога је жеља за савременијом и јевтинијом производњом, а други је нагомилани капитал који је требало користити.

Прво су настала индустријска предузећа која су користила за прераду локалне сировине. Ту на прво место долазе разни мајдани, који су почели са радом још у претходном периоду. То су мајдани воденичког камена Гавраница и Орловац (Крушевац) и Поповац (Трстеник — власник општина), мајдани белог мермера Милошевац (Врњачка Бања — власник П. Денић) и Студеница (Крушевац), мајдан шареног мермера Краљево (Крушевац, власник Мих. М. Чебинац) и мајдан сијенита у Сталаћу (власник железница). Овој групи индустријских предузећа припада и рудник угља у Бићевцу.

Обиље сировина условило је и појаву првих стругара — стругара Б. Јеличића из Брусa и стругара Милосава Тодоровића из Трстеника. Имајући већи капитал, Јеличић је подигао и у Брусу фабрику грађе и шарених сандука.

У ери интензивног извоза пољопривредних производа из ове области, услед појачања трговинских веза са другим земљама и ширења државне територије, јављају се у области и нека мања индустријска предузећа намењена преради пољопривредних производа. То су, најпре, млинови у Коњуку крај Крушевца (власник Јован Шаренац) и 2 млина у Трстенику (Малићанин и Лукић). Сличног карактера су и сушнице у Брусу које је подигао Б. Јеличић.

Најзначајнија индустрија која се у почетку овог периода јавила у околини Крушевца је импрегнација дрвета у Бићевцу. Она је настала због повољног саобраћаја, оближњег богатства у дрвету и потреба железнице.

Са тим индустријским објектима затиче ову област и први светски рат, после кога многи од њих бивају разрушени, али се опет обнављају и подижу нови. Сва индустријска предузећа у периоду од 1924. до 1945. у околини Крушевца могу се сврстати у четири групе. То су парни и моторни млинови (понекад са ваљавицама) широм целе области, израда воденичног камена у селима око Трстеника, стругаре око Брусa и Александровца и израда цигле и црепа свуда у близини већих места. Ту и тамо су се јавила и нека друга предузећа, али су она била мање значајна и често су се одржавала само краће време. У то време су била позната индустријска предузећа, која се приказују на табл. 6.¹⁵

За цигларско-црепарску индустрију карактеристично је да су предузећа поникла широм области, тамо где је било повољне земље. Производи су трошени у најближој околини, а власници и радници су су били већином из околине Власотинца и Лесковца (велики број из Великог Боњинца).

Млинови су били локализовани више у плоднијим, житороднијим пределима. Из табл. 6 се види да их је највише било у околини Ражња, јер је то најжитороднији део области.

Знатно се била развила и дрвна индустрија. Стругаре су се јавиле углавном у јужном планинском и шумом богатом делу области. Највећи број их је био на Копаонику и Јастрепцу, јер су ове планине давале највише сировина за прераду.

И индустрија воденичног камена имала је свој рејон. Она се била развила углавном на западном делу области око Трстеника, јер се тамо налазе мајдани из којих се вади овај камен. По броју радионица за прављење воденичног камена предњачило је село Дубље, где се налазио каменолом. Власници ових радионица су углавном били земљорадници који су, користећи мајдан у близини, морали да се баве овом радиношћу због оскудице у зиратном земљишту.¹⁶

Осим ових предузећа, којима је сама област дала сировине, забележено је још неколико мањих предузећа, која се нису дуго одржала. Таква су предузећа фармацеутско-хемијска лабораторија др Саве М. Михајловића у Варварину, машинско-столарска радионица Пантовић и Путник у Трстенику, индустрија за прераду вуне Стојана Богдановића у Дубљу и фабрике леда Милосава Марића у Трстенику.

Сва ова предузећа, сем млинова и неких стругара, била су мањег капацитета. Значајнији су били само импрегнација и рудник, али је рудник радио само до 1912/13, а и импрегнација је била уништена 1915. године. Једини индустријски објекат већег капацитета који се јавио у крушевачкој околини био је индустрија плавог камена »Жупа«. Како се Дедина сматра непосредним предграђем града, то се и ова индустрија убраја у индустрију Крушевца и о њој ће тамо бити речи. Већина ових предузећа у области није била механизована.

Због развоја трговине, занатства и индустрије, извесна мања места у области добијају у овом периоду нешто већи привредни значај, а и сама област почела је да губи овај изразито пољопривредни карактер који је имала раније.

Таблица 6

Власник

Цигларско-црепарска
Соколовић, Станковић и
Јовановић

Објектима затиче ову област и први светских бивају разрушени, али се опет об-индустриска предузећа у периоду од пецца могу се сврстати у четири групе. ви (понекад са ваљавицама) широм це-камена у селима око Трстеника, стру-ца и израда цигле и црепа свуда у бли-у се јавила и нека друга предузећа, али често су се одржавала само краће вре-га индустријска предузећа, која се при-

индустрију карактеристично је да су асти, тамо где је било повољне земље. ажиој околини, а власници и радници е Власотинца и Лесковца (велики број

зовани више у плоднијим, житородни-види да их је највише било у околини ји део области.

и дрвна индустрија. Стругаре су се по-ининском и шумом богатом делу облас-на Копаонику и Јастрешцу, јер су ове ина за прераду.

г камена имала је свој рејон. Она се адном делу области око Трстеника, јер их се вади овај камен. По броју радио-камена предњачило је село Дубље, где пци ових радионица су углавном били ећи мајдан у близини, морали да се ба-лице у зиратном земљишту.¹⁶

јима је сама област дала сировине, за-њих предузећа, која се нису дуго одр-ацеутско-хемијска лабораторија др Са-у, машинско-столарска радионица Пан-индустрија за прераду вуне Стојана ке леда Милосава Марића у Трстенику. инова и неких стругара, била су мањег и само импрегнација и рудник, али је , а и импрегнација је била уништена јски објекат већег капацитета који се био је индустрија плавог камена »Жу-епосредним предграђем града, то се и трију Крушевца и о њој ће тамо бити у области није била механизована.

атства и индустрије, извесна мања ме-периоду нешто већи привредни значај, губи овај изразито пољопривредни ка-

Таблица 6

Власник	Делатност	Место	Основни подаци
Цигларско-црепарска Соколовић, Станковић и Јовановић	црепана и циглана	Доњи Степош	—
Поповић и комп.	циглана	Стањево (Жупа)	—
Милан Соколовић	црепана	Бивоље	—
Драгутин Поповић	црепана	Витково	—
Јовић, Петровић, Динић и Славковић	циглана	Трстеник	—
Милошевић Маринковић и комп.	циглана	Бунис	—
Браћа Соколовић, Поповић и Јовановић	циглана	Блићевац	—
Петровић, Марковић и Анђелковић	циглана и црепана	Доња Црнишава	—
Вукашин Лозанић	црепана	Врњачка Бања Ново Село	—
Душан Милошевић и Д. Одић	фабрика олучног црепа	Рибник	—
Поповић, Димитријевић, Петровић и Станковић	фабрика цигле и црепа „Копаоник“	Мала Грбавица	Основана 1935.
Млинска индустрија Радосав Матић	моторни млин	Витошевац	Основан 1927, 30 KS., проста ме- љава, 2 радника, 1 квалиф., свега 3, капацитет користи са 8%
Браћа Марковић	моторни млин	Витошевац	Основан 1925, 62/70 KS. 2 квал. и 1 неквал. радник, капацитет 30%
Браћа Милутиновић	млин са ваљавицом	Секурич	—
Милан Цветковић	Народни млин — Буковник (парни)	Ражањ	Основан 1907, 90 KS., ради са 30% капац., 4 радника, 1 квал.
Д. Милутиновић и Савић	млин	Падеж	—
Милосав Мирић	парни млин	Трстеник Стражба	—
Душан Милошевић и Душан Одић	парни млин	Ражањ	бесправни млин, пре власник Р. Матић

Браћа Миљугиновић	маин са ваљавицом	Секурич	—
Милян Цветковић	Народни маин — Буковник (парни)	Ражан	Основан 1907, 90 KS, ради са 30% катали, 4 радника, 1 квад.
А. Миљугиновић и Савић	маин	Цакеж	—
Миросав Мирчић	парни маин	Трстеник Стражба	—
Алшан Мишовић и Алшан Оаћ	парни маин	Ражан	Бесправни маин, пре васник Р. Матћ
Араган Марковић	маин	Јовановац	—
Алшан Мишовић	маин	Смиовац	—
Миан Марковић	парни маин	Рибвац	—
Браћа Петковић (Мивоје и остаи)	парни маин	Рибвац	Основан 1937, 22 KS, поста ме- лава, 2 радника
Арвна индустрија Брашић и синови	стругара	Трстеник	—
Мишић, Петровић и Јовановић	стругара	Александравац	—
Копачоничка привредна задруга	стругара	Рабојна	—
Темнићка маинарска индустрија	стругара	Барварин	—
Браћа Савић	стругара	Кутши	—
Мих. Марковић	стругара на Жевлину	Александравац	—
Јовановић Арагити	стругара	Погачина-Паш	Стругара „Жевлин“
Изада војеничког камена В. Петрашиновић и Орат	израда војеничког ка- мена	Авобе	—
Бранко Р. Топаловић	израда војеничког ка- мена	Авобе	—
Ранко Ранковић	израда војеничког ка- мена	Авобе	—
Огњан Пауновић	израда војеничког ка- мена	Авобе	—
Радоје М. Крстић	израда војеничког ка- мена	Петина	—
Живан Ј. Топаловић	индустрија макарског камена	Авобе	—
Чајетинаш А. Станимир	израда војеничког ка- мена	Авобе	—
Браћа Савић	маин и стругара	Бемко Кутше	—

Период после другог светског рата

Закон о одузимању ратне добити, Закон о аграрној реформи 1945. године и Закон о национализацији из 1946. и 1948. године су из основа променили ранију организацију и поставили су нове основе за планску привреду.

Област је била знатно опустошена, јер се за четири дуге ратне године из ње извлачило све што се могло, а ништа се није улагало.

У првим годинама после рата, када су све снаге биле усмерене на обнову, обновљени су најважнији саобраћајни објекти — мост на Морави и тунел, тако да се саобраћај могао несметано обављати. Обновљена је индустрија. У пољопривреди нису у почетку улагана нова средства иако је она у овом периоду остала основна и најзначајнија привредна грана.

Две значајне мере су утицале на измену у овој грани привреде — аграрна реформа и планска сетва. Првом мером је створен опште-друштвени земљишни фонд, нови фактор у пољопривреди. Како у овој области није било велепоседника, овај фонд није велик и распарчан је на 1977 парцела са просечном величином од 2,61 ha, што не дозвољава да се на њему спроведе пуна рационализација и интезитет пољопривредне производње.

Распарчаност поседа је карактеристична и код индивидуалних поседника, који још увек чине највећи део становништва крушевачке околине. Од 181.132 ha обрадиве површине у друштвеној својини је 2%, а осталих 98% је распарчано на 956.000 парцела, тако да једно домаћинство има просечно 3,7 ha (59, с. 200).

Планска сетва је у почетку захтевала садњу индустријског биља, нарочито дувана и сунцокрета. Тако је садња дувана била захватила целу област, што је доцније регулисано и производња сведена на оне делове области који имају најбоље услове за дуван.

Распарчаност поседа и тежња индивидуалних произвођача ка аутархичности су основни узрок што нема изразитих монокултурних подручја, иако се поједини делови знатно разликују по природним особинама. Сва индивидуална домаћинства имају разноврсну производњу, стога се свуда може наћи ораница, воћњак, виноград, ливада и пашњак, иако услови за то нису увек најповољнији. Ипак се могу издвојити рејони, где преовлађују поједине пољопривредне гране, јер су тамо оптимални услови за њихов развој.

Ратарство. — Ратарство је заступљено свуда, и у плодној Морави, и у Расини, и под високим Копаоником, мада су услови за његов развој сасвим различити. То се види по површини оранице и по њеном искоришћавању. Као пример за ту разноликост у величини и коришћењу оранице узето је неколико села у пространој околини Крушевца и приказана је укупна површина њихових атара и колико је од тога под ораницом.

	Површина под ораницом		Укупна површина	
Рлица	127	97 а	1.292	49 а
Јасика	420	23	844	72
Каоник	1.321	86	2.065	68
Бивоље	640	88	894	24
Стањево	144	17	352	07
Плоче	132	69	1.744	99
Крива Река	237	48	3.280	92
Витошевац	1.457	54	3.279	07
Појате	697	74	1.007	43

Рлица се налази на падинама Јастрепца и код ње је под ораницом само десети део укупне површине. Каоник је село у равни Рибарске реке; код њега је под њивом више од пола атара. Јасика, у моравској равни, има пола атара под њивом, а Бивоље, чији је атар у равни Западне Мораве и Расине, има под њивом скоро $\frac{3}{4}$ укупне површине.

Стањево је пример за доњу Жупу; код њега ораница захвата нешто мање од половине атара. Плоче, село високе Жупе испод Копаоника, има под њивом тек тринаести део атара. Исто је случај и код Криве Реке.

Половину атара достижу њиве и у околини Ражња, као што показује пример Витошевца и Појата.

Разлика није само у величини оранице. Зависно од положаја сеоског атара, квалитета земље, њене влажности, климатских и саобраћајних услова, ове ораницне површине су различито искоришћене.

Највеће површине оранице су искоришћене за производњу кукуруза, на друго место долази пшеница па крмно биље (92).

Код села чији су атари у равнима Западне и Велике Мораве, доње Расине и доње Пепељуше, површине под кукурузом су од 1 до 10 пута веће него површине под пшеницом.

Овас, раж, јечам а понегде и просо јављају се у сасвим малим количинама. Овај распоред жита и кукуруза зависи од положаја сеоских атара — да ли леже у алувијалној равни или су на побрђу. Влажна алувијална равна Западне Мораве, доње Расине и Доње Пепељуше сразмерно су више под кукурузом, јер он тражи више влаге.

Слично је и са селима у долини Велике Мораве и Западне Мораве ближе Трстенику, док код села ражањске удолине, која је виша и сувља и због тога погоднија за пшеницу, смењује се кукуруз и пшеница у плодореду.

И у Жупи ораница захвата негде већи, а негде мањи део атара, али је то земљиште углавном искоришћено за жито, јер је овај предео у целини сиромашан житом и принуђен да га увози. Од култура овде има кукуруза у влажнијим деловима, а овса у оцеднијим (пример Александровац) (70).

Последњих година су извршене промене у производњи жита. Оне се састоје у смањењу површина под житом у корист других кул-

тура (индустријског и сточног биља) и увођењу нових сорти жита, нарочито пшенице-италијанке и хибридног кукуруза, које дају веће приносе.

Остатак оранице свуда је искоришћен за индустријско и сточно биље, мада и ту има разлике.

У овој области се гаји шећерна репа, углавном у селима чије њиве леже у долинама Западне и Велике Мораве (општине Ђићевац, Варварин и Крушевац) и која имају боље саобраћајне везе. Шећерна репа је овде уведена после првог светског рата, када је подигнута фабрика шећера у Буприји (в. стр. 41) (58, с. 107 и 92).

Дуван је стара култура. Површина на којој се сади мења се сваке године зависно од разних чинилаца. Он не захтева толику влажност и зато га има и у селима побрђа. Рејон дувана обухвата села из долине Западне Мораве, Расине, Рибарске реке. У осталим деловима области дуван се не гаји, као на пример у Жупи, околини Трстеника, Бруса, или се мање гаји као у околини Ражња.

У већој мери се гаји конопља. Док се шећерна репа и дуван гаје највише за индустријску прераду,¹⁷ конопља се више гаји за домаће потребе, мада је један део трошила и куделара у Ђићевцу. Конопљу највише производе села Темнића, која леже у равни Велике Мораве, Западне Мораве и села у равни Расине и осталих већих река са широм алувијалном равни (Рибарска река, Мала река и др.). Конопља се гаји у околини Трстеника, у селима ражањске удолине и, незнатно, у Жупи и подгорини Копаоника (опет у долинама) (92).

Слично као конопља, у долинама се гаји и лан; појава ове културе забележена је у мањем броју села и то у насељима доње Расине, Западне Мораве и долинским деловима њихових притока. У мањој мери има га и у околини Ражња.

Сунцокрет је планском сетвом, којој се приступило одмах после рата, раширен по целој околини Крушевца. У околини Ражња га има: »На влажним али добро осунчаним њивама«. Сунцокрета има свуда где има за то могућности, јер се продаје уљарици у Крушевцу, а од ње се добијају уљане погаче за стоку (58, с. 107 и 92).

Последњих година фабрика »Мерима« је утицала да се у овој области почне са гајењем нане (менте); ово су нарочито прихватила села око Велике Дренове. Исто тако покушало се и са гајењем соје и памука, али без успеха.

Индустријско биље долази само у малом броју села и по површини иза њива са житом, док и код осталих сточно биље заузима нешто веће површине. Од сточног биља се гаји лутерка, црвена детелина, грахорица, сточна репа, сточни грашак и кукуруз за крму. У последње време се нарочито повећало гајење детелине, пошто од ње имају двоструку корист — њом се храни стока, а уједно она храни земљиште. Врсте сточног биља нису свуда подједнако заступљене. У селима ближе граду, чувеним по развијеном млекарству и производњи кајмака, заступљен је већи број врста сточног биља. То су, углавном,

села у доњем току Пепељуше и у равни Расине и Западне Мораве: Бивоље, Читлук, Пепељевац, Жабаре, Мешево.

Сточно биље се више гаји у равничарским пределима и на побрђу, док у планинским деловима, где су веће површине под пашњацима и ливадама, ово биље се готово и не гаји (на пр.) у жупским селима.

Сточно биље се гаји и у околини Ражња, нарочито у западном делу слива Јовановачке реке. И овде се највише гаји луцерка, док је црвене детелине више у поморавским селима. У мањој мери има кукуруза за крму, сточне репе, грахорице и осталог крмног биља (58, с. 107—108).

Све културе заступљене на ораници не могу да подмире потребе ове области. Иако су моравска равна и ражањска удолина плодне, нема довољно жита да подмири потребе области, јер остали крајеви у њему оскудевају. Зато се оно увози из Баната, Топлице и других плоднијих делова Србије. Индустријско биље, које је осим конопље намењено углавном преради, задовољава потребе, нарочито дувана. Недовољне површине под сточним биљем негде се надокнађују екстензивним, катунским сточарењем, набавком сточног биља са стране или се стока шаље на пашу у планину уз извесну накнаду у житу (види стр. 61).

Промене које су настале у ратарству нису изражене само увећањем нових култура. Уведено је дубоко јесење орање, све више се користи вештачко ђубриво и употребљава савременије оруђе за обраду. Најважнију улогу у овоме одиграле су земљорадничке задруге, које располажу савременим агротехничким средствима (трактори, комбајни, вршалице и др.), а преко њих се врши и расподела вештачких ђубрива и квалитетног семена.

Повртарство. — Рејон развијеног повртарства је тамо где су најповољнији услови за гајење повртарског биља. То су алувијалне равни Велике и Западне Мораве и доње Расине, где је могуће наводњавање. Поред речне воде, за наводњавање се користе и канали који су изграђени у околини Крушевца и Трстеника (в. стр. 15). Због тога се највеће површине под баштама налазе у околини Трстеника, Рибника, Почковине и Стопање и у околини Бивоља, Јасике и Крушевца. Мањих башти има свуда по алувијалним равнима река и потока, чак и у брдским селима. У повртарским селима вртови појединачно достижу и веће површине, док у осталим селима баште нису веће од педесетак ари. Повртарска села имају следеће површине под баштама:

Бивоље	27 ha 75 a	Стопања	32 ha 01 a
Шанац	13 ha 56 a	Стари Трстеник	11 ha 78 a
Јасика	9 ha 03 a	Кукљин	8 ha 54 a
Одаци	8 ha 94 a	Доњи Рибник	7 ha 09 a
Паруновац	7 ha 68 a	Горњи Рибник	4 ha 80 a
Доњи Степош	4 ha 26 a	Дедина	4 ha 80 a
Почковина	17 ha 03 a	Бићевац	9 ha 96 a

Поред наводњавања, плодно земљиште и саобраћајни услови су такође значајан фактор за појаву повртарства чији су производи у већој мери намењени тржишту. Стога се ови производи срећу на свим тржиштима од Краљева до Бруса, од Крушевца до Ражња. Нарочито су у повољном положају повртари Доњег Катуна, Дреновца и Сикирице, који извозе своју робу у Параћин, Ђуприју, Светозарево, Крагујевац и Београд (58, с. 109).

Иако су услови за производњу поврћа погодни, ипак га је недовољно, јер не може да подмири потребе простране планинске околне, која у њему оскудева. Зато се овде доноси поврће из околне Алексинца.

Од поврћа се највише гајио пасуљ, кромпир, купус, лук и боранија. У селима ближе Крушевцу и Трстенику гајио се још карфиол, кељ, келераба, шаргарепа, плави патлиџан, пашканат и др. (92).

Повртарска производња је 1954. год. била прилично једнолична. Због сталног повећања становништва Крушевца и осталих градских насеља у области, у порасту су и површине под баштом, а уводе се стално и нове повртарске културе које досад нису биле гајене.

Једно од најизразитијих повртарских села у околини Крушевца је Бивоље. То се види по површини коју заузимају баште, а исто тако и по броју повртара. По анкети која је вршена у селу, повртарством се бави 143 домаћинства. Сва та домаћинства немају подједнако велике баште и нека од њих већи део производа користе за своје потребе.

По катастарском попису у Бивољу је 129 домаћинства без баште, 35 са баштом од 1—10 ара, 22 са баштом од 11—20 ара и 16 домаћинства са баштом од 50 ара (односно од 26 до 46 ара). Баште преко 1 ха нема у Бивољу. Из катастра излази да је број повртара у Бивољу свега 73, али се може узети да је већи, као што показује анкета, јер се промена културе не уноси увек благовремено у поседовни лист у катастру, а поред тога, већи број башта бивољских повртара се налази у атару Крушевца.

Из примера неколико поседовних листа мештана Бивоља види се колика се површина од укупног поседа користи за башту:

Укупно имање	Од тога врт	Укупно имање	Од тога врт
1 ha 02 a 67 m ²	8 a 51 m ²	5 ha 91 a 06 m ²	46 a 13 m ²
1 ha 89 a 71	26 a 56	6 ha 44 a 11	12 a 00
50 a 02	5 a 47	8 ha 21 a 19	10 a 00
4 ha 19 a 69	—		

Преглед показује да величина поседа није одлучујућа за величину баштенске површине, него да треба тражити друге узроке. Свакако најзначајнији узрок је да ли се посед налази у алувијалној равни Мораве или Расине, пошто је тамо за баште најпогодније земљиште. По дизањем свих предвиђених канала повећаће се могућности за проширење баштенских култура. На повећање производње ових култура

утиче и пораст градског становништва, јер уједно расту и потребе за њима. Због тога, и поред интензивне повртарске производње, потребе у поврћу нису задовољене, јер део ових производа иде и на пијаце Краљева и Врњачке Бање, а један део потреба Крушевца и Великог Шиљеговца подмирују повртари из алексиначке котлине.

Виноградарство. — Иако оранице и баште заједно чине у многим селима највећи део обрадиве површине, ипак је околина Крушевца познатија по виноградаству. Под виноградима се овде налази око 13.800 ха са 92 милиона чокота и по количини винограда овај крај долази на прво место у Србији.

Док су долине Мораве и Расине рејон оранице и башта, виногради захватају побрђа на северној и јужној страни Западне Мораве и у жупској котлини.

Жупа, односно територија општине Александровац, најважнији је виноградарски предео. Површина под виноградима овде је све већа, јер су и услови овде најповољнији. У Жупи влада жупна клима, а и тле је погодно. Зато је и после овог рата дошло до пораста површине под виноградима.

Величина површине под виноградима достиже 1/3 па и 1/2 укупног сеоског атара, као што се види из табеле.

Село	Виногради	Укупно
Витково	105 ха 78 а	496 ха 88 а
Горње Злегиње	111 ха 06 а	423 ха 30 а
Дренча	107 ха 2 а	442 ха 40 а
Стањево	122 ха 63 а	352 ха 07 а
Ратаје	315 ха 09 а	410 ха 43 а
Суботица	149 ха 92 а	613 ха 00 а

Виноградарство је овде основна грана пољопривреде и главни извор прихода становништва. У Жупи свако село и готово свако домаћинство има виноград. Највећи број домаћинстава има ситније винограде: до 1/2 ха винограда има 1.778 домаћинстава или 45%. Приличан је проценат оних који имају виноград до 1 ха — 27%, односно 1.067 домаћинстава. Затим се проценти нагло смањују. Виноград од 1—2 ха има 671 домаћинство или 17%, од 2—3 ха 316 домаћинстава или 8% и од 3—5 ха 118 домаћинстава или свега 3%. Огромна већина винограда је у виду мањих парцела разасутих по целом атару, а често и у атару других општина.

Већина винограда је на добром за винограде погодном земљишту. Од сорти се највише гаји прокупац — око 95%, а осталих 5% долази на пловдину, тамњанику, ризинг и друге. Стоних сорти има само у виноградарско-воћарској школи у Александровцу и ређе код појединих винограда. Последњих година се подижу плантажни виногради и обраћа се пажња на сорте. Поред тога што је прокупац најиздржљивије грожђе, незнатно гајење стоних сорти долази и отуд што је Жупа знатно удаљена од пруге (најближа станица близу 30 km) те

је транспорт свежег грожђа знатно отежан. У Жупи је изузетно квалитетно грожђе: оно садржи 20—25% шећера, а 4—7% винске киселине. Са 1 ха добије се 4.500 кгр грожђа. Више од 60% произведеног грожђа прерађују предузећа и задружни подруми, где их доведу приватни произвођачи.

У околини Ражња виногради захватају 699 ха или 4,26% од укупне обрадиве површине. Они се налазе »на добро осунчаним косама окренутим југу«. Околина Ражња има око 3.000.000 чокота; и овде су већином заступљене винске сорте (58, с. 110—111).

Виноградарство се сматра рентабилном граном и у Великом Шиљеговцу, одакле се извози грожђе и комовица, иако је то изразитије воћарски предео (69, с. 216).

Винограда има и у околини Трстеника, у околини Крушевца и у Темнићу. Побрђе северно и јужно од Западне Мораве је прави виноградарски предео (Мрмош, Јасиковица, Риљац, Пољна, Омашница, Доњи Крчин). Околина Трстеника има око 25.000.000 чокота, а околина Крушевца око 28.000.000. У околини Крушевца виноградима је засађена и коса која чини развође између Пепељуше и Расине. Темнић има винограде већином на падинама Јухора, а броји око 14.000.000 чокота. Подручје Копаоника има око 2.000.000 чокота и њихови виногради су већином у Жупи.

Принос грожђа је различит у појединим деловима. Највећи је у Жупи — до 1 kg по чокоту; у осталим деловима области принос је мањи: у околини Трстеника око 300 gr по чокоту, у околини Крушевцу до 500 gr, у околини Ражња око 700 gr, а у Темнићу до 200 gr.

Свуда су највише заступљене винске сорте, јер се највећи део грожђа преради у вино. Пре су за ту прераду постојале магаци и подруми мањег капацитета. Трговци у Александровцу су, на пример, откупљивали грожђе у својим магацима и муљали га дрвеним муљачама. То је наносило штете квалитету, пошто вина нису била типизирани и због тога су слабо продирала на инострано тржиште. Било је 16 подрума, који су могли да прихвате мање количине вина: 6 подрума у Крушевцу, затим у Коњуху, Лаћиследу, Доњем Ступњу, Горњем Ступњу, Трстенику, Брусцу, Ботуњи и најзад у Жупи, која је поред пивница сељака приватника имала и задружни подрум у Александровцу. Како је све ово било недовољно, подигнути су нови подруми од 500 вагона у Крушевцу, од 350 вагона у Александровцу, од 200 вагона у Варварину и мањи подруми у Коњуху, Горњем Ступњу, Златару, Лепенцу, Пољни, Омашници, Риљцу, Трстенику, Ботуњи, Ратају, Брусцу, Јасиковици, Доњем Крчину и Милутовцу (70).

Подизање подрума и типизација вина нису једине мере које се спроводе у савременом виноградаству. Истовремено се настоји да се измене досадашње винске сорте и да се уведу нове стоне сорте грожђа. У ту сврху су подигнути плантажни виногради у Стањево (10 ха), Пољни (37 ха), Медвећи (50 ха), Послону (3 ха), и Равњаку (14 ха). На њима су засађене племенитије сорте стоног и винског

грожђа. На тај начин ће се омогућити већи пласман сировог грожђа на тржиштима у земљи и иностранству.

Северна обала Западне Мораве се прочула у новије време по производњи лозних калемова, који одавде иду широм наше земље. У производњи калемова се нарочито истичу Велика Дренова и Медвећа (в. стр. 282), али се калемови производе и у другим насељима северно од Мораве, као на пример у Белој Води.

Воћарство. — Развија се паралелно са виноградарством, мада има и своју посебну област. Воћњаци су углавном на побрђу и вишим деловима области, док их у долинама нема. Они заузимају највеће површине у околини Александровца, Бруса, Трстеника, Великог Купца, Крушевца и Велике Дренове. Сваки виноград има већи или мањи број воћних стабала. Од 4,2 милиона стабала у овој области 1,7 милиона су стабла шљиве пожегаче, а 386.000 су стабла јабуке. Укупна годишња производња износи до 4.900 вагона (59, с. 206).

Површина воћњака износи просечно 3% обрадиве површине. Сразмерно највећу површину воћњака има жупско село Стањево (10%), а најмање повртарско Бивоље (1,12%) и планинска Крива Река (0,87%).

У Жупи је воћарство много мањег значаја од виноградарства, иако су површине воћњака знатне и гаје се све врсте воћа: шљива, крушка, трешња, вишња, кајсија, бресква, дуња и орах. Воће није сортно. Воћњаци се налазе око кућа и по виноградима. Из Жупе се извозе највише јабуке, а шљиве се прерађују у ракију.

Воћарски рејон захвата и села у долини Расине, где се највише гаји шљива од које се пече ракија, док се остало воће (крушке, јабуке, трешње и друго) мање гаји и не нарочито квалитетне врсте. Воћњаци појединих домаћинстава у овим селима изnose од 50—100 ари. У селима доњег тока Расине има мање воћа, јер имају више могућности за развој ратарства, па чак и повртарства (Бивоље).

Воћарство је јаче развијено и у селима Темнића. Тамо се највише гаје шљиве, затим јабуке, а слабије дуње, крушке и друго воће. Само је шљива груписана у воћњак, док се остало воће налази по виноградима, њивама и око куће као појединачна стабла. Шљиваци су овде просечно до 10 ари.

За села испод Јастрепца и у долини Рибарске реке воће је од већег економског значаја. Највише се гаје шљиве за ракију, јабуке, а мање крушке. Највише воћа гаји село Росица и највише га и извози. У овим селима се гаје трешње, крушке, јабуке, шљиве, ораси и др. Иако су раније постојале пекмезаре, данас се воће продаје углавном сирово, а највећи део се преради у ракију.

У селима испод Јастрепца воћњаци су мањи него некад, јер стари пропадају, а млади се слабије подижу. Под утицајем земљорадничке задруге развија се воћарство и заузима видно место у привреди Великог Шиљеговца, тако да се из њега извозе јабуке, шљиве и шљивовица (69, с. 216).

Воћарско-виноградска села су и Рибеvштица, Омашница, Округлица, Тоболац и Голубовац, као и села из околине Бруса.

Број стабала се овако кретао:

Врста воћа	1956. г.	1957. г.	1958. г.	1959. г.	1960. г.
Укупно	5,634.543	5,032.434	5,979.680	5,567.995	5,090.100
јабука	296.418	359.626	402.064	409.882	386.000
крушка	105.479	114.270	120.517	118.279	99.000
шљива	4,872.888	4,177.988	5,078.852	4,651.148	4,244.100
Остало	359.758	380.550	378.247	388.686	361.000

Из табеле се јасно види да је ово предео шљиве, као и највећи део Шумадије, мада се одавде извози и јабука иако није најбољег квалитета. Крушка је трећа по реду, док остало воће заузима сасвим незнатне површине, мада се у новије време настоји да се повећају њихове саднице.

Како воће у већини случајева није квалитетно, а могућности за развој воћарства су знатне и истовремено је развијена и традиција, подигнути су нови воћни засади широм целе области.

Подигнуто је укупно 295 ha воћњака. Све су то углавном мешовити воћњаци јабука и шљива, а у мањој мери бресква и кајсија. Црна рибизла је засађена на 11 ha, а малињаци као посебна култура на 31 ha.

Већина воћњака је подигнута на теренима испод Јастрепца, Копаоника и у Жупи, са изузетком околине Ражња и Послона. Ово су предели где је отежан саобраћај и транспорт воћа због удаљености од железнице. Како се настоји да се што већа количина воћа извезе и тиме повећа национални доходак ових релативно пасивних крајева, подигнуто је неколико сушара. За шљиву су подигнуте сушаре у капацитету од по 1 вагона у Александровцу, Виткову, Шљивову, Трнавцу, Горњем Ступњу, Разбојни, Златару, Здравинју, Рибару, Милутовцу, Малој Сугубини, Трстенику, Почковини, Враварину, Доњем Крчину и по 2 сушаре истог капацитета у Брусу и Лепенцу.¹⁸

За развој воћарства у овом периоду карактеристично је уношење нових врста воћа, затим настојање да се што веће количине воћа пласирају на тржиште и, најзад, тежња да се побољша квалитет и повећа производња шљива које су раније, а и сад, на првом месту.

Распрострањење стабала, размештај сушара и места где су подигнути нови воћњаци показују истовремено и рејон воћарства. Он је, као што се види, везан искључиво за побрђа подгорине Јастрепца, околине Бруса, Жупе, као и побрђа на северној обали Мораве, виши део Левча и Темнић. Моравска равана, доњи део Пепељуше и Расине и околина Ражња, иако имају понешто воћа, не припадају овом рејону. Најзад, треба истаћи још један моменат у воћарској производњи. Производња воћа искључиво за крушевачко тржиште, нарочито осетљивог воћа јагода и малина, почела је да се развија и у селима ближе граду где је за то било погодних терена. На првом месту, ту треба поменути Кукљин из кога свакодневно, у сезони јагода и мали-

на, стижу велике количине овог воћа. Развој воћарства у овом селу је највише условљен тржиштем.

Сточарство. — Стока је овде одавно важан део извоза и изградњом кланице постала је сировина за индустријску прераду, а поред тога служи и основној намени — за исхрану становништва. Због тога је сточарство значајно свуда — од плодне Мораве до високих пашњака Копаоника. Између ова два предела разноврсна по природним особинама има разлика и у гајењу стоке, како у погледу врста и количине, тако и у погледу начина и значаја.

Сточарство је за време рата претрпело огромне штете и сточни фонд је био много умањен. Послератне мере откупа су у почетку утицале да се сточни фонд још више смањи, али са укидањем откупа ситуација се изменила. Данас се сточарство јавља као значајна, чак и основна грана пољопривреде тамо где нема могућности за појаву друге привредне гране. У осталим деловима области, где су јаче развијени земљорадња, виноградарство или воћарство, сточарство је такође развијено, али не као најзначајнија него као друга пољопривредна грана по значају.

Моравска раван је претежно рејон говеда и свиња, док брдски предео, који такође гаји посебну врсту домаћег говечета, више гаји овце, и то домаћу праменку. У равници се гаји домаће шарено говече, а у планинском пределу буша. Стара домаћа раса свиња, „моравка”, све више бива потискивана расама „беркшир” и „корнвал”, а центри за њихово одгајивање су Варварин, Бачина, Нови Брачин и Александровац. Гајење коња је сасвим незнатно; у побрдским пределима се гаје мали брдски коњи (59, с. 209—210).

Поред разлика у значају, разлике у врстама стоке, котлинско дно и његови оквири се разликују и у начину сточарења. У доњим селима сточарство је већином штаљско и за пашу се користе ливаде, утрине и мање пашњачке површине, док су у планинским селима пашњаци основ за развијено сточарство.

У планинским селима Плоча и Крива Река развијено је планинско сточарење, јер имају велике површине под ливадама и пашњацима. Овамо стоку догоне и нижа жупска насеља. Из Александровца догоне стоку у Јелакце и Плеш, а становници Доњег Ратаја, Новака и Злегиња на Црну Главу и Криву Реку (70).

Некада велике површине под ливадама и пашњацима преоране су и сведене на најмању могућу меру, тако да су равничарска насеља око Ражња изгонила до недавно стоку на пашу у Буковик. Основу за гајење стоке чине у околини Ражња ливаде и пашњаци, којих има и у алувијалној равни и у Буковику. Ливаде се у највећој мери разаравају и сеје се крмно биље, а пашњаци (утрине) су доста разорани и претворени у задружне економије, те нека села користе велике пашњаке на Буковику и Самањцу узимајући их од државе у закуп (58, с. 113—115).

Велики Шиљеговац је раније био познати одгајивач свиња. Свиње се и данас гаје, али не жирењем него кукурузом. Сва села идући

од Великог Шиљеговца узводно уз Рибарску реку, као и села у подножју Јастрепца, имала су раније више могућности за гајење ситне стоке, јер су користила пашу на Јастрепцу (Беласичка, Рличка и Срнидаљска река). Сада је ограничено коришћење Јастрепца, тако да се гајење стоке, нарочито оваца, знатно умањило. Да би се надокнадио недостатак паше, сад се сеје детелина троготка, што утиче на повећање броја говеда у овим селима. Недостатак паше за свиње надокнађује се гајењем кукуруза и пуштањем свиња у шљивик.

Јастребац су користили као пашу, а и сада га делом користе, и ова села: Бован, Ловце, Станце, Модрице, Трмчаре, Слатина, Сеземче, Велика Ломница, Горњи и Доњи Степош, Липовац, Кобиље. Ипак се и у овим селима настоји да се повећа производња детелине и сена. Одавде се стока тера на пашу на Полом, Поглед, Церјак и Дебелу Главу.

Села у Сталаћкој клисури користе као пашу Мојсињске планине, те је овде сточарство важније од ратарства. На Мојсињским планинама имају појате и становници Сталаћа, насеља која леже уз Мораву, а раније су их имали и на Послонским планинама. Сада се стока мање тера на појате.

Сточарство је развијено и у осталим селима где је гајење нешто друкчије. Мањи део ових села има пашу, као на пример: Јасика, Мајдево, Суваја, Белије, Велики Купци, Доњи Ступањ и Головоде (на Кошијском пољу). Већина нема испаше те су приморани да оду са стоком на испашу у друге крајеве, посебно у Жупу. Обично их гоне у мају, а враћају у октобру, и то углавном овце. Из Опака, на пример, сви они који имају више од 5 оваца, гоне их у Рогавчину, Плоче, Станишинце или Јелакце. Из Мачковца овце гоне у Криву Реку у априлу до почетка маја, а враћају их крајем октобра па све до половине новембра. У Жупу и у села под Копаоником и Гочем одлазе са овцама и становници Кукљина, Глободера, Горњег Ступања, Стопање, Бресног Поља, Старог Трстеника, Тоболца и Омашнице, и то у Криву Реку и у Брезовицу. Ипак се у овим селима, нарочито оним ближе Морави, данас више гаји крупна стока и свиње.

Најзад, има села која гаје стоку претежно сточном храном. То су углавном насеља у долини Западне Мораве, доње Расине и доње Пепељуше, као и нижа села Темнића. Нарочито велике количине сена имају Мешево, Жабаре, Треботин и Врбница. Сва ова села више гаје крупну стоку; удаљенија су позната по производњи сира и кајмака, а ближа имају већи број млекара као: Јасика, Срнидаље, Макрешане, Паруновац, Дедина, Головоде, Бивоље, Лазарица, Горњи и Доњи Степош. Најбољи произвођачи сира и кајмака су Пепељевац, Лукавац, Кошеви, Падеж, Глобаре, Себечевац, Дољане, Мешево, Мачковац и Глободер.

Произвођачи сира, кајмака и млека мање гаје говеда за продају. Гајење за продају развијено је више у селима Темнића (Падеж, Глобаре и Вратаре) и у Трубареву у Сталаћкој клисури. За продају се много више гаје свиње. По томе су познати Пепељевац, Лукавац,

Кошеви, Кукљин, Витановац, Јабланица, Шогољ и Трубарско. Остала насеља гаје више стоку за рад и прерађевине, а мање за продају.

Какав је однос између појединих врста стоке види се из табеле где је приказан број стоке по врстама за неколико села у околини Крушевца.

Села	Коњи	Говеда	Овце	Козе	Свиње	Живина	Кошнице
Бивоље	134	807	1168	63	832	4341	29
Браљина	7	433	1177	42	370	2125	39
Велика Ломница	31	595	1458	31	592	2188	117
Витановац	6	717	1917	45	678	3397	135
Глободер	79	636	1145	30	537	3940	89
Доњи Ступањ	26	457	1087	74	330	3425	71
Здравинье	24	446	1169	9	452	2100	88
Јасика	52	731	1684	199	763	4479	71
Каоник	95	774	1573	25	717	2873	64
Коњух	56	938	2859	21	1076	6843	132
Мајдево	14	533	1212	48	497	2737	112
Мешево	32	726	1806	91	595	4614	135
Мрмош	59	983	2062	117	606	6500	103
Падеж	34	637	1470	81	576	4020	87
Рибаре	68	1029	3383	82	1304	4915	266
Сталаћ	59	980	1887	109	843	5499	88

У скоро свим селима највише је било оваца, а свиње долазе по броју на друго место. Међутим, ако се упореди однос броја оваца и данашњег броја становништва, онда се тек види да је број оваца знатно опао. Из пописа се види да је тада још увек било доста коза, које су доцније уништене ступањем на снагу закона о забрани гајења коза. Ово је област где се доста гаји живина, чему је, поред осталог, допринела фабрика „22. јули“ која је главни извозник јаја и живине. И пчеларство је заступљено у мањој мери по свим селима, али нигде нема већи значај.

Однос појединих врста стоке према броју становништва приказан је у доњем прегледу.

Грла стоке по 1 становнику

Село	Говеда	Коња	Оваца	Свиња
Бивоље	0,29	0,04	0,42	0,30
Велика Ломница	0,37	0,01	0,92	0,37
Мајдево	0,91	0,02	2,08	0,83
Рибаре	0,80	0,05	2,65	1,02
Мешево	0,82	0,03	1,67	0,67
Коњух	0,67	0,04	2,06	0,77
Глободер	0,28	0,03	0,51	0,24
Сталаћ	0,47	0,02	0,90	0,40
Браљина	0,48	0,007	1,31	0,41
Витановац	0,65	0,005	1,70	0,60
Здравинье	0,33	0,01	0,87	0,33
Мрмош	0,88	0,05	1,86	0,53
Доњи Ступањ	0,28	0,01	0,67	0,20
Каоник	0,37	0,04	0,75	0,34
Јасика	0,53	0,03	1,23	0,55
Падеж	0,64	0,03	1,48	0,58

Број оваца по становнику је свуда већи него број осталих врста стоке. Више грла стоке по 1 становнику има, изван моравске равни, у Темнићу, Жупи, под Јастрепцом, у горњој Расини и у долини Рибарске реке. То показује да су моравска долина, доња Пепељуша и доња Расина претежно ратарске области, док су виши делови Темнића, села горње Расине, Жупе и осталог побрђа, као и планински делови области, са знатно већим сточним фондом. Сточарство је данас веома значајно, јер се месо и други сточни производи користе за исхрану, али се већи део стоке преради у индустрији и извози. Због тога је број стоке у сталном порасту, иако је други светски рат и откуп после рата био доста умањио сточни фонд. На територији бившег среза Крушевца, који је обухватао највећи део утицајне сфере града, број стоке се овако кретао (59, с. 209):

	1956.	1959.	1960.
говеда	63.898	79.020	91.088
коњи	5.659	6.595	8.086
овце	173.142	184.587	196.787
свиње	46.982	117.532	102.317
живина	476.292	617.160	486.574

И даље се настоји да се сточарска производња унапреди. Проширење садње сточног биља, побољшање врсте стоке и друге мере треба да измене врсте и начин гајења. У овом правцу делују задружне економије, које преко прасилишта и товилишта шире бољи сој свиња. Створени су пунктови за вештачко осемењавање крава и оваца, извршена је мелиорација пашњака на Копаонику где треба да се створи снажан центар за тов говеда. Подигнуто је 30 товилишта са капацитетом од 31.600 товљеника годишње, и то: у Бачини (2), Обрежу, Маренову, Падежу, Крвавици, Маскару, Коњуху (2), Дренови, Медвећи, Пољни (4), Великом Шиљевоцу, Каонику, Мудраковцу, Пепељевцу, Дедини, Бивољу (2), Трстенику (2), Стопањи, Ражњу (2), Новом Брачину, Шетки и Ђићевцу. По свим тим местима, као и у Варварину, подигнута су и прасилишта. У Крушевцу је подигнута радионица сточне хране. Подигнуто је и 12 амбуланти — у Александровцу, Брусу, Купцима, Крушевцу, Ражњу, Варварину, Бачини, Ђићевцу, Великој Дренови, Трстенику, Стопањи и Великом Шиљевоцу. Најзад, подигнуто је и неколико живинарских фарми (59, с. 211).

Шумарство је некада представљало веома важну грану привреде, јер је и сеча и продаја дрвета, као и дрвна индустрија, чинила знатну ставку у извозу из овога краја. Природна основа за развијеност ове привредне гране биле су шуме на Копаонику, Јастрепцу и Буковнику. Али експлоатација и сеча шума за време рата доста их је уништила. Шума се и данас сече и већина грађе иде дрвној индустрији Крушевца, што није довољно за њене потребе, тако да је принуђена да увози грађу и из других области. Да би се то стање некако поправило приступило се мелиорацији постојећих шума и пошумљавању голети, на којима се врши интензивна ерозија тла.

Трговина. — Путем трговине се врши извоз добара којих има у вишку, а увоз оних која недостају. То су, међу првима, жито, индустријски производи и др. Трговина је у овом периоду претрпела низ промена, најпре организационих — тиме што је национализована и постала је општедруштвена или задружна својина. Променила се и структура извоза. Док су раније пољопривредни производи чинили већину у извозу, данас је то великим делом индустријска производња крушевачких фабрика и занатских предузећа. Највећи део трговине се обавља преко земљорадничких задруга, које су основане у већини сеоских насеља у области и преко чијих се продавница врши снабдевање индустријским производима. На овој територији данас послује 9 трговинских предузећа, чије су продавнице концентрисане већином у Крушевцу, средиштима другог и трећег реда и ретко у појединим сеоским насељима, а и преко продавница занатских и индустријских предузећа из разних крајева наше земље. Продаја на пијацама је трећи вид трговине, где се још увек задржао приватни начин трговања где произвођач директно износи вишак својих производа. Пијаци су нешто измењене, јер се на њима јављају земљорадничке задруге, као и поједина трговинска предузећа која су данас главни откупљивачи стоке.

Земљорадничке задруге са широком мрежом продавница по целој области су основна веза у промету између села и града. Оне откупљују вишак свих пољопривредних производа и снабдевају села најнужнијим индустријским производима: вештачким ђубривом и другим потребама за савремено обрађивање. Преко својих економија оне су носиоци нових мера у пољопривреди. Преко задруга иде највећи део производа за извоз, јер оне откупљују и воће, и вино, и жито, и стоку, и сир, и кајмак и остале пољопривредне производе и продају их на локалним тржиштима или их извозе на тржишта широм Југославије, па чак и у иностранство.

Широком мрежом задружних продавница омогућено је данас већини насеља да продају вишак својих производа у самом селу и да ту набаве и све потребне индустријске производе. Но ипак, део производа сеоских домаћинстава продају сељаци сами на крушевачкој, варваринској, трстеничкој, александровачкој, брусској, ражањској, великошиљеговачкој, витошевачкој, крчинској, купачкој, дреновској, стопањској, медвећанској и другим мањим пијацама широм области, као и по пијацама Босне, Македоније, Србије и Београда.

За увозно-извозну трговину највећи значај имају трговински центри, јер је сва трговина у општедруштвеној и задружној својини, тако да се преко центара врши извоз и снабдевање ове области. Трговинска предузећа се налазе само по већим и мањим трговинским средиштима и тржиштима, а по мањим сеоским насељима налазе се једино земљорадничке задруге. Највише предузећа је концентрисано у Крушевцу, затим у мањим околним, бившим среским местима: Брусу, Александровцу, Трстенику, Варварину и Ражњу. У још мањим тржиштима, у којима се одржавају пијачни дани и вашари, нема тр-

говинских предузећа, али има трговинских радњи и свуда постоје средишта земљорадничких задруга.

Грожђе и вино су и данас најчешће вишак за продају. У овој трговини су настале извесне промене, јер се нешто већа количина грожђа продаје у свежем стању, а пиће иде слабије него пре, док је раније скоро цела количина грожђа прерађивана у вино и тако продавана.

Извози се стока, живина и јаја. Највећи део стоке и живине се преради у кланици или се суши, нарочито у оним пределима који су даље од главних саобраћајница.

За извозну и увозну трговину најважнија је пруга Чачак — Сталаћ, као и пруге Сталаћ—Београд и Краљево—Београд. То су најважнији правци за трговину са удаљенијим пределима. За унутрашњу трговину у области најзначајнији су већ познати путеви у долинама Пепељуше, Расине и Западне Мораве.

Новину представља и све већа употреба аутомобила у саобраћају. Ова транспортна средства нарочито користе задружне и општедруштвене трговинске организације. Сељак и данас највећи део транспорта производа обавља сеоским, воловским колима, а понешто се пренесе бициклом или лешине ако су у питању мање количине. Модернизацијом транспорта олакшао се донекле извоз из удаљенијих области, нарочито подгорине Копаника, мада је проблем транспорта и сад прилично акутан, нарочито у зимском периоду године кад су путеви расквашени и непроходни. У вези с тим извршене су оправке путева, као и модернизација транспортних средстава. Поред аутомобила, у транспорту се врло често користе и трактори, који стоје неискоришћени кад се заврши обрада.

Занатство. — Док је трговина постала углавном задружна и општедруштвена својина, са незнатним учешћем приватне, занатство је најчешће остало приватно, мада има појава и мањих задружних предузећа. Због тога занатство не представља неку значајну привредну грану и његов бруто производ био је незнатан, иако се у новим друштвеним условима настојало да се подигну мање државне и задружне занатске радионице, преко којих би се и ова привредна грана унапредила. Већина тих занатских радионица била је концентрисана у Крушевцу, као највећем занатском средишту, Трстенику и другим мањим средиштима, а покушаји отварања радионица при задругама у сеоским насељима ретко кад су полазили за руком.

У целој области је 1961. године било око 2.390 занатлија: овде су урачунати правне и неправне занатлије и 35 занатских предузећа, којих је највише у Крушевцу. Тек последњих година основана су нека занатска предузећа и у осталим средиштима, те их је тако било у околини Александровца 4, Бруса 2, Варварина 3, Велике Дренове 2, Великог Шиљеговца 1, Крушевца 13, Ражња 2, Трстеника 5 и Ђићевца 3. Већина тих занатских радионица налази се у мањим и већим средиштима, а то су, најчешће, радионице намењене исхрани и радионице услужног карактера (опанчарске, берберске, и друге). Тек у

новије време ове радионице почињу да се подижу као допунски погони индустријских предузећа, на пример гумарска радионица у Бићевцу за ФАП (Фабрику аутомобила Прибој). Сличне су и: Електроуниверзал, Прогрес, у Великој Дренови, Феропластика, и Компред у Варварину. Ове занатске радионице су добиле и мањи производни значај поред услужног, што ће ову занатску грану унапредити (59, с. 235).

У области има највише занатлија приватника који су правни, а у знатном броју и приучени, бесправни најстори. Ови последњи се у већини случајева баве занатом поред земљорадње. На територији бившег среза Крушевац било је пријављено око 1.500 бесправних мајстора.

Интересантно је да се поједини делови области одликују посебним занатима, поред оних општих који су заступљени готово у сваком селу. Међу те опште долазе абације, ковачи, поткивачи, столари, односно занати који подмирују основне потребе у оделу, изградњи зграда и они који су значајни за обављање пољопривредних радова.

Посебни или карактеристични занати се јављају у појединим деловима области и заступљени су најчешће само у неколико села. Они су веома зависни од природних услова и сировина које им тај крај даје. Плетарски занат је развијен у селима око Западне Мораве, где су најповољнији услови за врбово пруже, које им служи као основна сировина. Плетара има највише у западноморавским селима (Опаци 100, Почекovina 50 итд.). Плетарство је новији занат и нарочито је узео маха у овом периоду, јер његови производи иду широм света, нарочито много у Америку.

Видело се већ да су дрвопрерађивачки занати развијени у селима испод Јастрепца и Копаоника. Иако је данас сеча ограничена, ови занати су и даље остали као важна привредна грана појединих села. Тако је Модрица познато пинтерско село, а знатан број пинтера има и Ломница; Сеземче је настањено Циганима коритарима, као и Витановац. Чест је случај да се по овим селима сусретну гатери-стругари, који не служе за извоз грађе као пре, него је секу за кућне потребе, за изградњу зграда и др., односно имају више услужни карактер.

На другом делу области, на северној обали Западне Мораве, развила се друга врста заната. То је област богата добрим, здравим каменом, те су ту каменоломи чести и каменорезачки занат развијен. Каменоресци израђују надгробне споменике и камен за куће. Има их у Крвавици, Шашиловцу, Брајковцу, Белој Води, Кукљинчу, Коњуху и другим оближњим селима. Највећи мајдан је брајковачки, који је посебном железницом уског колосека повезан за Крушевац. У Брајковцу је предузеће „Душан Ристић“ почело да искоришћава овај камен индустријски, али се поред тог каменолома налази и мањи које појединци користе за израду споменика и других потреба од камена.

Поред ових заната, има и читав низ других, махом услужног карактера, који су развијени по свим селима у мањој или већој мери.

Пошто је ово веома пространа област, анкета о занатима је спроведена у свега 90 села, и то у периоду од 1954. до 1958. године. Из анкете се види да је по селима највећи број ковача, поткивача, столара и има их готово у сваком селу. Више од половине анкетираних села имају коваче и столаре (по 58 села) и коларе (46 села). Нешто више од трећине села има зидаре (37 села), машинске казане за печење ракије (36 села) и воденице на рекама (31 село), а нешто мање од трећине анкетираних села има свираче или хармоникаше (29), кројаче (27) и абације (26 села). Ако би се абације и кројачи сврстали у једну групу заната, јер данас и абација шије одело од штофа а не само од сукна, онда би овај занат обухватио 53 од укупно 90 села, тј. више од половине анкетираних села.

Распрострањеност осталих заната је далеко слабија. Она ретко прелази 10% од укупног броја села која су узета у обзир. Кројачица има у 15 села, ужара и обућара у 8 села, ваљавица у 7 села, бравара, бербера и млинова у 6 села, каменорезаца и опанчара у 4 села, корпара у 3 села, четкара, бунарџија, лончара, ћурчија, штројача, послатичара и циглара има само у по 2 села, а следеће занатлије су заступљене само у једном од анкетираних села: јарамери, фотографи, бомбонџије, казанџије и мајстори за чезе. Све остале занатлије, које су овим насељима потребне, најчешће се налазе у мањим занатским средиштима или у Крушевцу, главном занатском центру.

У закључку се може рећи да је занатство још увек задржало приватни карактер и да је заступљено углавном оним занатима који су најважнији за привредни живот села (ковачки, поткивачки, столарски, коларски и други). Поједини новији занати почињу постепено да продиру у село, али су они малобројни и везани најчешће за већа сеоска насеља која имају извешан централни значај. Међутим, интересантно је да су се некад бројни занати сасвим изгубили (на пример мутавџије) или их је много мање (ужари). Најзад, број занатлија исте врсте у једном насељу ређе прелази број од 10 лица. То је случај на пример код плетара, каменорезаца или пинтера, тј. код оних заната чији производи нису намењени искључиво најближој околини и који имају производни, а не услужни карактер.

Индустрија. — За разлику од занатства које је, са мањим изузетцима, развијено широм области, индустрија се развила само у неким местима ближе пружу, иако је њен развој започео још у претходном периоду.

Одмах после ослобођења био је већи број индустријских предузећа у овој области.¹⁹ После обнародовања Закона о национализацији већина их је национализована или су убројана у занатске капацитете, јер су то била предузећа знатно мањих могућности. Индустрија је данас општедруштвена својина и концентрисана је по већим средиштима где су повољнији услови за транспорт сировина и готових производа. Главно средиште је Крушевац, а мања средишта су Трстеник, Бићевац, Сталаћ, Дедина, Паруновац и, у најновије доба, Александровац, Брус и Брајковац. Већина индустријских предузећа су

стара, на пример импрегација, кудељара и рудник у Бићевцу (сви су престали да раде), али има и нових предузећа, као што је Прва петолетка у Трстенику, фабрика грамофонских плоча у Александровцу, комбинат „Мирко Томић” у Сталаћу, погони предузећа „Душан Ристић” у Сталаћу и Брајковцу и дрвени комбинат у Паруновцу (види стр. 283).

Индустрија се у овој области развија двојако. Поред Крушевца, као најважнијег индустријског средишта где се налазе највећа и најзначајнија предузећа, индустрија се развија и по мањим средиштима где има сировина (каменоломи, рудник угља), где јој то омогућавају услови саобраћаја (Сталаћ, Бићевац) и, најзад, тамо где је то диктирано општом неразвијеношћу предела у тежњи да индустрија тај предео привредно унапреди. У овом последњем случају, у околини Крушевца најчешће је заступљена нека од лакших грана индустрије чији се производи и сировине лакше транспортују. Тако је настала фабрика грамофонских плоча у Александровцу, као и погон за израду филтера и трикотажа „Брусјанка” у Брусцу (с. 264 и 267).

По осталим насељима индустрија се није појавила, али се настоји да се развојем мањих занатских радионица друштвеног карактера побољша и унапреди привредни развој ове области.

Закључак. — Већина насеља у околини Крушевца је још увек задржала пољопривредни карактер и већина становништва у њима живи од пољопривреде. Процент пољопривредног становништва није мањи од 85%, а негде се пење и до 90%. Ипак, интензивирањем пољопривредне производње на селу, које се спроводи у економијама појединих земљорадничких задруга и кооперацијом са селачким газдинствима, као и развојем индустрије у Крушевцу и осталим већим насељима, јавља се један део становништва по селима који почиње да се бави непољопривредним делатностима. То становништво, било да стално живи у селу, било да је у граду, одржава стални контакт са градом и мења свој начин живота и привређивања. С друге стране, ова област својим особинама и потребама делује такође на данашњу привреду града, пошто је Крушевац, лежећи на раскрсницама путева, постао њен најважнији привредни центар. Он служи за подмиривање свих оних потреба и за развој свих оних привредних грана и јавних служби које не постоје у осталим деловима области.

Саобраћајне прилике

Котлина је важна саобраћајна раскрсница. Најважнији је пут Трстеник—Крушевац који дуж котлине води низ Западну Мораву за Сталаћ. Значајан је и пут Светозарево—Крушевац. Из котлине према југу води пут за Жупу долином Пепељуше, пут за Косово долином Расине, а пут за Велики Шиљеговац долином Гагловске реке.

Поред ових најважнијих праваца, постоје и путеви који везују котлину са околином и међусобно повезују села у котлини. На левој

обали Мораве постоји уздужни пут који спаја сва обалска насеља. На овај пут, као и на пут Крушевац—Трстеник, избијају сеоски путеви, који су знатно слабије проходни и често непроходни у појединим годишњим добима.

Важан је и пут који из котлине преко Падежа и Рековца води за Крагујевац. Овим путевима везана је котлина за области које леже источно и западно, јужно и северно од ње. Тако је она повезана за Краљевачку котлину, Жупску котлину, за подгорину Копаоника, а преко Јанкове клисуре за Косово, даље за долину Рибарске реке и Ниш, за долину Велике Мораве, за Левач и Темнић и др. Пут Трстеник—Крушевац се помиње још крајем XV века и почетком XVI в. И остали важнији путеви котлине воде порекло од давнина. Пут Београд—Косово претпоставља се да потиче још из доба Римљана. Рудници на планини Руднику су били експлоатисани у доба Римљана и вероватно је та област била повезана dobrим путевима са Београдом. Овај пут је постојао и у доба Стевана Лазаревића, и спајао је Београд и Крушевац, две престонице и два најважнија трга у његовој држави. Овај пут од Београда на Косово, преко Крушевца, описује и Ф. Петанчић, а и Ст. Новаковић доказује да он постоји кад говори о Брскову. Тај пут је ишао од Београда на Барајево, на реку Опорну и Бељницу, преко Стојника и поред Островице у Рудник. Из Рудника је силазио у Мораву долином Груже. Негде у близини Краљева делио се на два крака. Један је ишао левом страном Мораве па преко Крушевца уз долину Расине пео се на Јастребац и пролазио Јанковом клисуром, па онда долином потока Бешова излазио код Прокупља на познати пут из Ниша за Косово (67, с. 81 и 25, с. 140).

Смедеревски друм је у средњем веку везивао Подунавље с југом, ишао левом обалом Мораве, скретао према средњовековном Некудимју (данас село Придворица у близини Смедеревске Паланке) и одатле водио према Сталаћу, где је прелазио Мораву и ишао за Крушевац. Друм је даље водио према средњовековној Белој Цркви (данас Куршумлија) и одатле даље за Приштину. Овај друм има исти правац и у турско доба (26, с. 16 и 26).

Поред ова два пута, још из римског доба потиче и стари Via militaris који је ишао долином Мораве као и доцније цариградски друм који је нарочито значајан у турском периоду, иако пролази само периферним делом ове области.

Поред друмова, важна саобраћајница тог времена била је и Велика Морава, јер се њоме извозила сировина из Србије, а увозила со и друга роба (7, с. 35).

Године 1909. је котлина добила и пругу, која је повезује с Босном и приморјем на западу, а са централном и источном Србијом на истоку. То је ускотрачна железница Сталаћ—Чачак. До Крушевца је доцније израђен и нормални колосек, тако да је то имало утицаја на појаву индустрије у овој области. Најзад, 1958/1959. године пуштена је у саобраћај и пруга нормалног колосека Сталаћ—Краљево,

што је још више поправило саобраћајне прилике области и оснажило њену саобраћајну повезаност са осталим деловима Југославије.

Упоредо са развијањем железничког саобраћаја развијала се и путна мрежа, тако да је данас котлина испресецана путевима у свим правцима. Најважнији и најбољег квалитета су путеви Краљево—Крушевац—Сталаћ, Крушевац—Брус, Крушевац—Александровац, Крушевац—Рибарска Бања и Крушевац—Јасика—Доњи—Крчин—Белушић.

Ово су путеви првог и другог реда. Важан је и пут другог реда Брзеће—Блажево дуг 14 km, а значајни су и путеви трећег реда који повезују највећи део области између себе и са Крушевцем. То су: Својново—Варварин—Јасика—Велика Дренова—Грабовац у дужини од 58 km; Ђићевац—Варварин—Доњи Крчин—манастир Каленић дуг 29 km; Крушевац—Дворане—Велики Шиљеговац дуг 27 km; Почекovina—Велуће—Ратаје—Витково—Брус дуг 38 km; Крушевац—Ломница—планинарски дом на Јастрепцу дуг 23 km; Доњи Крчин—Милутовац—Велика Дренова дуг 15 km; Лучина—Маћаре—Ражањ дуг 11,5 km; Рутевац—Гредетин—Јаковље—Рибарска Бања дуг 6,5 km; Сталаћ—Мојсиње—Бунис дуг 17 km; Јовановац—Смиловац—Скорица дуг 8 km; Трстеник—Грабовац—манастир Љубостиња—Доњи Дубич—Превешт дуг 18 km; Белије—Дубокинац—Новаци дуг 7 km; Прасковче—Манастирско дуг 3 km; Мудраковац—Станце—Сушица—Каоник дуг 20,9 km; Падеж—Шашиловац—Комаране дуг 10 km; Срње—Шашиловац дуг 3 km; Доњи Ступањ—Мешево 9,9 km; Грчак—Плеш—Рогавчина дуг 12 km и Ражањ—Црни Као дуг 8 km. Укупна дужина ових путева је 324 km и 800 m.

Поред ових путева, такође је важно истаћи и великоморавску железницу која иде периферним делом ове области, као и нови аутопут који исто тако води ивичним делом крушевачке утицајне области и који је значајан за будуће стварање центара у овом делу области.

Из овог прегледа се види да је цела област раније, а и данас, испресецана путевима и да су кроз њу одувек пролазили веома значајни, како регионални тако и интрарегионални путеви, који су омогућавали кретање становништва и добара у свим правцима.

IV

ГЕОГРАФСКЕ ОСНОВЕ ЗА ПОСТАНАК И РАЗВОЈ КРУШЕВЦА

ГЕОГРАФСКИ И ТОПОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

Крушевац се налази у југоисточном делу котлине на месту где се долина Расине везује за долину Западне Мораве, а недалеко од ушћа Пепељуше у Мораву.

Он лежи на дилувијалној тераси између Западне Мораве и Расине. Та тераса је најнижа на греди која чини развође између Расине и Пепељуше и висока је око 23 m (159). Она је 14 m изнад реке и тај део вароши назива се „горњи крај”. Мањи део града лежи у алувијалној равни Мораве, званој моравски кључ. То је најстарији део и зове се „стара чаршија” (27, с. 228 и 3, с. 14).

Раван терасе је безводна, а у њеном подножју се јављају многобројни извори, који су и условили да се тамо развије стари део града.

Из оваквог положаја града одмах се види и разлог његовог настанка на овом месту. Две долине, које се на удаљености од 10 km спајају са западноморавском долином, и пространа котлина, којој је било потребно средиште, утицале су да се градско утврђење у средњем веку јави баш на том месту, одакле је лако било контролисати обе споредне долине и котлину. Због тога се и град као средиште области још увек ту налази.

Његов саобраћајни положај је повољан, јер се сви путеви који пролазе кроз котлину стичу у њему. Он лежи на путу Трстеник—Сталаћ и из њега полази пут долином Расине који спаја котлину са Косовом и Копаоником, као и пут долином Гагловске реке који са Крушевцем везује околину Рибарске Бање. Пут долином Пепељуше који везује Жупу полази такође из Крушевца, као и пут према северу за Левач и Темнић. За ове важније путеве везују се други мање важни, који повезују цео крај од подножја Јастрепца и Копаоника до Јухора и северног обода котлине. Ови путеви су допринели да Крушевац постане средиште за целу област.

Говорећи о његовом положају Б. Ж. Милојевић истиче пре свега саобраћајни положај, затим упућеност веће плодне области на овај град (3, с. 29).

Ч. Марјановић истиче плодност моравске долине и њену привредну различитост у односу на околне крајеве као значајне за појаву овог места и бележи да је Крушевац као центар за размену подигнут даље од Мораве ради плављења (1, с. 4).

Најзад, за положај старог Крушевца су свакако били од значаја и извори и чесме у подножју терасе, које су се и данас одржале и које је Рад. Илић набројао поименце у својој расправи о Крушевцу (27, с. 229 и 1, с. 4).

ПОСТАНАК И РАЗВОЈ

Када је настао Крушевац, не зна се тачно. У римско доба нема никаква помена о њему, а изгледа да није било већег римског насеља ни у његовој ближој околини. Крушевац није настао од друмске станице, као већина вароши у долини Велике Мораве.

Кад је Немања у средњем веку добио Расину на управу не помиње се да је тада постојао Крушевац. Може се претпоставити, као што каже Раца Илић, да је на његовом месту било неко село, које је припадало баштини жичког манастира, на шта нас упућује даровна повеља Стевана Првовенчаног Жичи (28, с. 1).

Крушевац се први пут помиње 1381. године у делу Константина Филозофа по коме је Крушевац творевина кнеза Лазара, а то исто бележе и неки родослови (30, III, с. 104).

Ови наводи не смеју да се протумаче тако као да је кнез Лазар Крушевац подигао из темеља. Њих пре треба схватити тако да је кнез Лазар ово некадашње село унапредио, утврдио и дао му престони значај.

Иако се Крушевац помиње тек 1381, може се претпоставити да је његова градња отпочела 1374. год.²⁰

И Дероко каже да се Крушевац први пут помиње 1381. год., а већ 1387. год. Лазар издаје повељу „у славном граду господства ми Крушевцу“ (23, с. 122—123).

Разлози за ове нагло подизање Крушевца на значај престонице били су, по мишљењу Р. Илића, следећи: Крушевац је био заклоњен од директних напада Турака, пошто се није налазио на цариградском друму.

Крушевац је, затим, био у средишту Лазареве државе, а био је у лакој саобраћајној вези са свим околним областима. Кроз Јанкову клисуру био је у вези са југом преко косовске варијанте солунског пута (33, с. 30—32).

Сам град је лежао на друму који је водио на север кроз Шумадију опет као грана цариградског пута. Са западним крајевима био је у вези уз Западну Мораву. Најзад, Крушевац је у то доба био добро заштићен читавим низом утврбених градова, као што су били Маглич, Козник, Јанкова Клисура, Бован и Сталаћ. Јанкова Клисура је отежавала приступ с Косова, а Сталаћ са ниског пута — а они су били најважнији, јер су Турци надирали баш с југа (27, с. 234).

Ови разлози Илића су сасвим прихватљиви, поготово кад се узме у обзир померање српске државе од југа према северу које је изазвано продирањем Турака на Балкан. Крушевац је остао престоница за све време владе кнеза Лазара. То значи да је он у то доба центар Србије. Он је престоница и после смрти кнеза Лазара у доба кнегиње Милице и деспота Стефана Лазаревића. Судећи по повељама које су издаване у деспотово време, Крушевац је деспотова престоница све до 1409. год. кад, услед деобе између браће, он пређе у руке Вука Лазаревића (1, с. 9 и 27, с. 238).

Чим је престао да буде престоница Крушевац дође под удар непријатеља. У сукобу између турских наследника престола 1413. Крушевац буде први пут заузет и порушен. После тога се обнавља, па 1428. пада опет у турске руке — заузе га султан Мурат. Одмах после смрти деспота Стефана 1437. год. бива Крушевац запаљен од угарске војске која је провалила у Турску. Бураћ Бранковић 1444. год. доби Крушевац заједно са још 24 града и он остаде у рукама Срба све до 1455, када дефинитивно постаде турски (9, I, с. 344, 362 и 382).

После блиставог средњовековног успона, који чини први период у животу овог града, долази прилично мрачан турски период који траје доста дуго. Крушевац је пао под Турке раније него остала се-

верна Србија. По Јиречеку, Мурат II је заузео Ниш, Крушевац и Голубац 1428. год. *Брокијер* је међутим забележио да је Крушевац заузет годину дана раније него Ниш. Он је остао и нешто дуже у турским рукама — до 1833. год. (9, IV, с. 92 и 6, с. 127).

После ослобођења од Турака, промене у привреди дају тон и боју сваком новом периоду у даљем развоју Крушевца. Политичко померање границе даље на југ 1878. год. обележава нову фазу у развоју Крушевца, али не тако оштро извојену од претходног периода који је настао одмах после ослобођења. Појава железнице даје нове могућности за развој привреде, те она обележава пети период развоја града који траје све до другог светског рата. И, најзад, последња данашња фаза настала је после другог светског рата стварањем сасвим нових друштвено-политичких услова који су пружили нове могућности за привредни полет овог града.

ПРИВРЕДНЕ ОДЛИКЕ

Средњовековни период

Поставши престоница Крушевац је добио управну функцију. Она је била од утицаја на целокупан живот и развој града у то доба. Па ипак, Крушевац је тада био средиште двора кнеза Лазара, у њега су долазили дипломатски представници разних земаља, у њему су издаване важне повеље за разне трговачке и друге повластице. Највећи број повеља написао је кнез Лазар „у славном граду господства ми Крушевцу“, као ону из 1387 (23, с. 122—123).

Крушевац је био тврда град, што је у ондашњем војном смислу било веома важно. Тиме што је овај град утврдио, дао му је кнез Лазар војнички значај и то је била друга његова важна функција. О томе његовом значају има помена и у народној поезији, која је забележила да је целокупна српска војска кренула из Крушевца у бој на Косово.

Средњовековна утврђења имала су обично своја подграђа (*suburbium-e*), која су, за разлику од тврђаве, војног и дворског средишта, представљала језгро привредног живота. Поред утврбеног града, чији је остатак данас кула и црква Лазарица, претпоставља се да је и Крушевац имао своје подграђе и да се оно налазило на месту данашње старе чаршије (1, с. 29). Ту је био трг где су и сељаци из околине могли продати своје производе, тако да је овај град међу првима имао трговинску функцију. Ову функцију није обележавало само то локално тржиште. Трговински значај потврђује и постојање дубровачке колоније у Крушевцу. О трговинском значају Крушевца и о дубровачкој колонији је и ово забележено: „Као политичко средиште а лежећи у једној родној и природом богатој долини, он је у то доба морао имати поред политичког и велики трговачки значај, иако о томе имамо мало података. Дубровчани се у њему спомињу први пут 1415. и 1424. године, где је тада била омања дубровачка колони-

ја. Тако се у једном писму деспота Стевана потврђује његов неки дуг за свите и восак, које је узео од неког дубровачког трговца у Крушевцу, који се звао Живко" (67, с. 36).

Преко дубровачке колоније је ово место било у трговинским везама и са другим областима. Јиречек тако помиње трговачке везе Крушевца с дубровачком колонијом у Плани. Дубровчани су из Крушевца извозили стоку и сточне производе а увозили со, чоху, оружје, свилу, обућу, хартију итд. (1, с. 48 и 34, с. 86).

Упоредо са трговцима, у Крушевцу је био и један број занатлија. Каквих је заната било у овом граду у то доба, нема поузданих података. Једино се може претпоставити да је ту било развијено занатство везано за тадашњи начин живота племства, као што каже *Ч. Марјановић*, који претпоставља да су могли да буду заступљени: занатлије које су израђивале китњаста племићка одела, ковачи, пошто је сваки племић носио оружје, опрема за коње, пошто је коњ био готово једино саобраћајно средство, кујунције које су радиле украсе за жене и цркве и, најзад, дрводеље, зидари, каменоресци. Ова се Марјановићева претпоставка може узети као тачна, иако се зна да је нарочито свила, кадифа и скупоцено оружје врло често доношено из далека, чак из Азије (1, с. 48).

Када је престао да буде престоница, Крушевац остаје и даље један од најважнијих градова средњовековне Србије. Због тога што је био престоница скоро 1/4 века, он и после премештања престонице задржава свој политички и привредни значај. Као што каже о њему *Боровић*: „Изнад копаоничка Србија до добијања Београда није имала развијенијег места од њега, иако је и он сам у ствари био доста малих размера" и наводи да је у Крушевцу и даље остала дубровачка колонија, а и двор је обраћао пажњу на напредак овог града. И сам Стеван Лазаревић није сасвим напустио Крушевац, јер се овде његов двор помиње и доцније, у доба његовог сукоба са братом. После поделе Србије на два дела, Крушевац је био центар јужног дела (12, с. 94).

Турско доба

Крушевац је у средњовековној Србији био стратегијски важно место и у доба постепеног продирања Турака у Србију он је врло често изложен нападима (в. стр. 17 и 72).

Први пут је Крушевац пао у турске руке 1428. год. и под њиховом управом остаје непуних 20 година. Из првих година турске окупације Крушевца постоји опис града од *Бертрандона де ла Брокијера* из 1433. год: „И стигох у варош коју зову Корсебеш (Крушевац). Ту би десет дана од Једрена. Та речена варош је на једну миљу од реке Мораве која долази из Босне и велика је река која дели Бугарску и Расију или Србију, што је једно исто. А њу је заузео Турчин пре шест година. А та варош је мала и врло добро утврђена двоструким

зидом који је сад порушен при врху где су стрељачнице, а био је и један мали градић који је сад порушен" (6, с. 127).

Савезници (Угри и Срби) отели су Крушевац од Турака 1443. год. и тада је већи део вароши изгорео. У периоду између 1444. и 1455. год. Крушевац је био поново у држави Бурђа Бранковића, али није напредовао због честих ратних похода (поход Јанка Хуњадија 1448) (35, I књ., с. 346).

Године 1455. Крушевац је коначно пао под Турке и остаде њихов око 400 година. И касније је још извесно време изложен ратовима, јер је служио Турцима као главна операциона база за њихова даља напредовања. Стога је значај Крушевца као тврђаве и војничког средишта тада веома важан, нарочито 1456. год. приликом похода Мухамеда II на Београд и 1458. приликом покушаја Гргура Бранковића да у Србији уништи мађарофилску странку. Важно војничко средиште Крушевац остаје све док Турци нису заузели Смедерево и Београд. За опсаду Београда ливени су топови у Крушевцу, а „Каравани од хиљаду и хиљаду камила и мазги заустављали су се у Крушевцу те стоваривали бакар, калај, без сумње и комаће од разбијених звона, све то да се у старој Лазаревој престоници салију тешки топови за опсаду Београда". Због свог војног значаја, Крушевац је страдао још једном 1480. год., када су Мађари продрли до њега и при повлачењу повели са собом и око 60.000 лица из Крушевца и околине (в. с. 18 и 24); (12, с. 96—97; 27, с. 243 и 35, с. 270).

Друга важна функција Крушевца је административна; добио ју је одмах после пада у турске руке. У то доба Крушевац је седиште Исак паше, једног од најзначајнијих Портиних представника, а 1437. године њиме командује Алај-бег. То само донекле указује на извештај правни значај који овај град има после пада под Турке. Алаја Хисар турски — што би значило шарени град — постаје у турској царевини управно средиште, „средиште алаџахирског санџака и има свога алајбега, церибашу и јузбашу. То је кадилук у рангу кадилука од 150 акчи. У крушевачкој тврђави налази се мјесна спахиска ђехаја, јаничарски сердар, харач ага, мухтесиб, баждер, варошки војвода и варошки ђехаја" — како то детаљно описује *Евлија Челебија* у свом путопису. Кад се турска граница 1459. год. померила на север, тј. после пада Смедерева, Крушевац је изгубио војно-стратешки значај, али му је остао значај утврђеног места и управног средишта. Овај последњи значај он задржава током XVI века, а 1628/29. год. помиње се као војно средиште — лива (35, с. 242 и 160; 36, књ. II, стр 61).²¹

Померањем границе и губљењем стратешког значаја Крушевац, како то каже *Боровић*, постаје „једно од многобројних вароши у унутрашњости Србије која живи од своје околине и која углавном стагнира за скоро четири века" (12, с. 97).

О значају и животу Крушевца из турског доба најбоље говоре путописи. Њих нема много, пошто је Крушевац склоњен од главног

цариградског друма, прилично су оскудни и говоре више о спољном изгледу Крушевца него о његовим тадашњим функцијама.

Треба споменути *Ф. Петанчића* с почетка XVI века, који у свом опису истиче да је Крушевац раскрсница путева, а *Браун* 1669. описује да „се у Крушевцу налази лепа црква са две куле”. Још треба поменути опис Хаци-калфе који га назива само местом — кадилуком на обали Мораве. У овим списима се истиче само његов управни (*Хаци Калфа*) и саобраћајни значај (*Петанчић*).

Нешто ближе представу о привреди и значају Крушевца у то доба даје *Евлија Челебија* у свом путопису. Он пише „У вароши има девет махала од којих су најпознатије Бегова махала и Сарајмахала. Ту има девет муслиманских богомоља... Ту је и једна медреса, двије текије, три дјечје школе, један пријатан хамам. Ту се даље налазе три мала и један велики трговачки хан. Само он није прекривен оловом. Овађе има свега сто педесет дућана, али нису грађени од тврдог материјала нити нарочито лијепи, него су већином грађени од дрвета” (36, II, с. 62).

Девет махала говоре о приличном територијалном распрострањењу Крушевца у то време. Постојање медресе, текије и дечје школе у Крушевцу показује да турски Алаџа Хисар има и изванпросветни значај. То би била једина од нових функција овог града која се раније, у средњем веку, није помињала.

Најзад, последњи део Челебијиног описа говори ближе и о привреди овог турског насеља. По њему оно је важно трговачко средиште који има велики хан и 150 дућана, мада се изгледа не може поредити са већим тржиштем тога доба. Говорећи даље о Крушевцу Челебија је записао и ово: „Мештани се служе неком врстом округлог бардака са округлим поклопцем. Неки крајишници стављају у те бардаке вино. То је интересантан бардак. На чаршији и на базару нема много друге робе. Има много винограда и башти”. Овај опис показује шта је ово тржиште нудило становницима овог краја и показује како Крушевац заиста није био неко тржиште већег значаја.

Крушевац је променио и своје становништво. Српско становништво је у знатној мери одсељено. Наместо Срба ту су сад Турци — спахије.

После средњовековног сјаја Крушевац у турско доба стагнира, јер губи свој ранији управно-стратешки значај, а његов привредни значај „није прелазио границе једне богате, али ипак доста ограничене области” (12, с. 97).

У доцнијим годинама турске власти Крушевац губи овај провинцијски карактер тиме што улази у вртлог ратних збивања између Аустрије и Турске.

У првом аустријско-турском рату он има стратешки значај због доста бројне турске војске која се у њему налазила. После овог рата велики део српског становништва Крушевца и околине одлази у Аустрију. Кад су, после следећег рата и пожаревачког мира, Аустријан-

ци заузели Србију све до Западне Мораве, Крушевац постаје важно погранично место и има војни значај (12, с. 98 и 27, с. 245).

Доцнији ратови се опет воде у овом крају. Године 1737. Крушевац је кратко време био српски, али су после Срби морали да се повлаче из њега заједно са Арсенијем IV Шакабентом. Без турске власти био је кратко време у доба Кочине крајине. Сви ови кратки светли интервали доносили су за собом, као последицу, дане сурове и тешке турске одмазде при поновном заузимању Крушевца.

Пред крај турске окупације Крушевац има важну управну функцију. Он је средиште нахије лесковачког пашалука коме је на челу био прво Шашит паша а доцније његов син Исмаил паша, а такође и седиште турског ајана²² (18, III, с. 262). Иако је тада Крушевац био на граници, не може се рећи да је имао већи стратешки и политички значај, јер је тадашња граница између Србије и турске царевине била „административна међа која је београдски пашалук одвајала од осталих турских пашалука”. Турска војна посада у њему није имала онолики значај као у ратовима у току XVIII века (19, с. 29).

Стара чаршија је у то време била станица трговачког живота.²³ Тамо је истовремено било и највише занатских радњи, пошто је уредо са трговином турски Алаџа Хисар имао и развијено занатство. Проучавајући детаљно занатство и еснафе у Расини, *Ст. Мијатовић* даје доста детаља и о занатству турског Крушевца. По њему је у Крушевцу у турско доба био напредан самарцијски занат, затим је ту било ипекција (свилара), чебешија, сукнара и нанулџија. Свилари су куповали од народа мехурке (коконе) од свилене бубе од којих су радили свилу и продавали трговцима. У то време био је у Крушевцу многољудан, јак, чувен и признат терзијски занат, јер су турска одела, а нарочито богатих Туркиња, била окићена скупоценим везом, а то се плаћало врло скупо. Напредни ћурчијски занат био је углавном у рукама Срба; обућарски занат је такође био заступљен, само он је, за разлику од ћурчијског, био у рукама Грка и звао се кондурџијски. Тада је цветао и занат памуклијаша. Било је и механџија; и о њима је *Ч. Мијатовић* забележио доста детаља.²⁴ Затим је било доста мутавџија и чистача обуће, а за поткивачки занат је забележено да су га Турци донели. Неким занатима су се бавили искључиво Турци — као пушкарски Турци и Арнаути (Латини), сарачко-седларски Турци и Грци, од којих су га доцније примили и Срби, и барџијски (Турци, Јермени, Грци и Арнаути), али су га и Срби кришом радили. Дуванџијски занат био је такође у рукама Турака, Јермена и Грка. Ови Мијатовићеви подаци јасно показују како је у то време стара чаршија Крушевца била претежно у рукама дућанџија и занатлија Турака, Грка, Јермена и Арнаута, а да је Срба, како занатлија тако и трговаца, био врло мали број (38, с. 7—138).

Као што се из Мијатовићевих записа види, у Крушевцу је тада углавном било развијено занатство везано за тадашњи начин живота и саобраћаја. Занатлије су највише били странци Турци, Грци,

Јермени и Арнаути. Србима је било забрањено да врше неке занате, па су тек пред крај турске владе почели да их примају од Турака и и да се њима баве кришом. Занатлије су махом биле груписане само у граду, док се на селу занатска услуга ретко и тражила, јер су сељаци у аутархијском начину привређивања све своје потребе сами подмиривали.

И у турско доба Крушевац има извесну просветну функцију. Према описима који су дати у путописима, види се да су у њему постојале турске школе. Врло је вероватно да су те школе остале све док је трајала турска управа, иако се у доцнијим годинама не помињу. Оне су биле намењене искључиво Турцима, тако да за српско становништво нису имале никаквог значаја.

О неком војном или другом значају Крушевца тешко је говорити. Види се да је било турских силника у самом граду, који су ту чинили „чуда и покорџ“, као и по целој крушевачкој котлини, а нарочито пред крај турске владавине кад се северно од Крушевца већ налазила слободна Србија. Западна Морава је у то доба била граница између Београдског пашалука (Милошеве Србије) и остале Србије која је још увек била под турском влашћу. Слободни део крушевачке околине био је одвојен од свог средишта. Због тога се на левој обали Мораве почело стварати мало средиште насупрот Крушевцу — село Јасика. Она је у ослобођеној Србији, где се трговина и занатство развијају слободније него у турској царевини, постала мање трговачко и занатско средиште.

Период после ослобођења од Турака

Опште одлике. — Познато је колико се дуго кнез Милош борио да присаједини шест отргнутих нахија. Коначно 1833. године Крушевац са околином буде припојен Србији. Још док су ови крајеви били под Турцима Милош је, споразумевајући се с народом потајно од Турака, утицао на бирање народних старешина и давао друга упутства становништву ових крајева како да се владају према Турцима. После ослобођења прилике у Крушевцу се мењају, и то у његову корист. Поново почиње да цвета стара срдењевековна српска престоница, која је дуго низ година била турска варош мањег значаја. Стари сјај српске престонице више се не враћа. Као трагови и сведоци њеног постојања заостале су само стара кула Лазарева и дивна црква Лазарица. Нема више ни оног турског Крушевца, који је око Лазареве куле и цркве био сачињен углавном од турских улица и кућа. Чаршија је била у доњем делу града, на месту данашње старе чаршије, пуна малих и неугледних дућана са ћепенцима и на терену који је Морава плавила. Турски Крушевац је био пун спахија и војника, турских ерлија, занатлија и трговаца, Грка, трговаца и механичара, и нешто мало Срба. Кад је припао Србији — Турци су почели да одлазе из њега. Међу првима одлазе чувени бегови Вренчевићи, који су били узрок буне у околним крајевима. Њихову кућу, најлепшу

у Крушевцу, кнез Милош даје браћи Симићима, својим сарадницима и највиђенијим људима у Крушевцу (види стр. 21). И остале спахије су напуштале Крушевац. Турци-ерлије почели су да одлазе из Крушевца још у доба буне и преговора који су претходили припајању.²⁵ У Крушевац почиње да долази српско становништво из ближе и даље околине, као и из крајева који су још остали под Турцима. Досељеници из даљих области су најчешће били чиновници, трговци и занатлије. Из ближе и даље околине долазило је углавном земљорадничко становништво, које је уз обраду земље постепено почињало и да тргује и да се бави занатима.

И сам град почео је да се мења. Наредбом кнеза Милоша је измештена чаршија у пролеће 1836. год., а постепено су почеле да ничу и нове зграде, управне и друге.²⁶

Пошто је тек 1833. године граница између Србије и Турске постала стварна, а не само фиктивна међа између два пашалука, требало је обезбедити поштовање граничних знакова и контролисати промет робе. Како је Крушевац био недалеко од границе, он је био војно седиште које је контролисало и одржавало границу. У Крушевац су често пребегавали са турске територије. Повучен од границе нешто дубље у унутрашњост и удаљен од цариградског друма Крушевац је имао више стратегијски значај. Граница је имала утицаја на поједине привредне гране и градске функције (19, с. 31).

Саобраћајна функција. — У овом периоду свог живота Крушевац има саобраћајно-друмску функцију. Он је друмска станица путницима који кроз Јанкову клисуру иду на север, као и онима који долином Западне Мораве иду према истоку. И ближа и даља околина Крушевца била је са њим повезана путевима. Оправљањем тих путева, које је уследило после ослобођења од Турака, развио се колски саобраћај у свим правцима, уместо ранијег караванског. Из Крушевца се ишло колима у правцу Рибарске Бање, Александровца, Брусца, Прокупља, Куршумлије, Сталаћа, Трстеника, Крајева, Чачка и др. Целокупан транспорт путника и производа из Жупе, подгорине Копаоника, подгорине Јастрепца и знатног дела Темњића ишао је на Крушевац, јер су и најважнији путеви из тих предела упућени према њему. Крушевац је у ово време врло жива друмско-саобраћајна станица кроз коју струје роба и путници из целог окружја. Ова функција Крушевца није битна за њега, али она има своје место и значај у целокупној његовој привреди и животу.

Управна функција. — Ослобођени Крушевац се постепено развијао и добијао поједине градске функције које су имале значаја за његову околину. Једна од првих функција, која се јавила после ослобођења од Турака, била је управна функција. Крушевац постаје важно управно средиште овог дела Србије одмах после ослобођења. Прва јавна установа коју је добио Крушевац био је нахијски суд, који је успостављен још 1833. год. Крушевац је постао средиште крушевачке нахије у чијем су саставу биле три капетаније — крушевачка, моравска и жупска. На скупштини 1834. је донета одлука да се место на-

хија створе окружја и Крушевац постаје средиште окружја, које је обухватало територију бивше крушевачке нахије и делило се на три среза, раније капетаније. Крушевачко окружје је по тој одлуци улазило у састав расинског сердарства са још три окружја — јагодинским, параћинским и ресавским, док је седиште сердарства било у Јагодини. Сретењским уставом 1835. год. укинута су сердарства и управна подела Србије је заснована на окрузима, срезовима и општинама. Крушевачко окружје је по тој подели захватало 5 срезова: бугарморавски, жупски, јошанички, крушевачки и трстенички.

После Милетине буне Милош је спровео извесну војно-цивилну диктатуру и поделио Србију у четири области: дринско-савску (Шабац), дунавско-тимочку (Неготин), моравску (Алексинач) и шумадијску (Крагујевац). Исто тако, извесним одлукама измењене су докле и границе срезова. Тако је по једној одлуци из 1837. год. трстенички срез спојен са подибарским и потпао под чачански округ. Ту поделу на округе (укупно њих 17 у Србији) потврдио је и турски устав 1838. год. Таква административна подела се одржала све до 1878. год. Ипак је у том периоду било извесних промена. Тако је 1859. год. донета одлука да се 43 села бугароморавског среза извоје и придодају алексиначком окружју. Образовани су нови крушевачки и трстенички срез и смењени стари кознички (будући жупски) и јошанички (будући копаонички) срез (39, с. 6—10 и 15).

О значају управне функције, коју је Крушевац имао кроз цео тај период, најбоље говори величина територије која му је била административно потчињена. Т. Борђевић у својој грађи за насеља наводи на једном месту да је 12. маја 1836. год. крушевачко окружје имало 6 срезова: крушевачки са 59 села, бугаро-моравски са 57 села (седиште Трњане), кознички (Песјак) са 98 села, трстенички (Трстеник) са 13 села и јошанички (Јошаница) са 7 села, што је чинило укупно 234 села у округу (15, с. 582). Граница је утицала на управну функцију Крушевца. Она је оставила у Србији и део Јошанице који припада другој управној целини, а тада је, одвојен границом од свог природног средишта, морао да се веже за Крушевац и повећа његов управни значај. Мада је управна подела Србије у тим првим данима њеног постојања била изложена променама, ипак је Крушевац увек вршио значајну управну функцију, јер је био средиште округа. Ово је утицало на стварање и појачавање његове привредне функције, јер је управном функцијом везана доста пространа област за Крушевац.

Крушевац је као административни центар округа увек имао и судску власт. Нахијски суд је добио 1833. године, а 1844. добија и окружни суд. Управне и судске установе су биле прве јавне установе које је Крушевац добио, а после њих се јављају и друге.

Трговинска функција. — Крушевац је до турског рата 1876—1878 год. напредовао углавном у два правца — управном и трговинском. Иако је трговина давнашња привредна функција овог града — потиче још из средњег века, а постојала је и у доба Турака — ипак се после ослобођења од Турака мења. Тачније речено, она оживљава

и развија се, јер цело пространо окружје добија у Крушевцу тржиште за своје производе. Извоз у Турску и Аустрију утиче на развој извозне трговине. Мењају се и носиоци трговине. У доба Турака трговина је највећим делом била у рукама Грка и Цинцара. У ослобођењем Крушевцу Грци и Цинцари продужују и даље да тргују, али се постепено јавља све већи број српских трговаца. Тај нови трговачки staleж настаје од становништва досељеног у Крушевац из ближих и удаљенијих околних места (1, с. 21).

Међу првима се помињу као трговци Милосав Браљинац из Јасике и Паун Пауновић из Крвавице, нахије јагодинске.²⁷ Браћа Симићи су први Милошеви калаузи. Тамо где је Закићево били су његови амбари за жито. Поред ових истакнутих, јавља се и низ других мање познатих који су долазили из околине. Међу њима треба поменути и Гојка Влајића из Песјака (по причању једног његовог потомка). Из механџијског тефтера из 1848. год. се види да су неколико механџија досељени из околине.²⁸

Доказ да у то време има још увек трговаца Грка и Цинцара је списак иностраних поданика у Крушевцу 1837. год. који је објавио Т. Борђевић. На њему су поред 8 Грка и Цинцара (од којих су 2 били трговци а остали механџије), назначена имена трговаца досељених и из српских крајева на југу од Крушевца који су још били под Турском. Тако је на пример: један трговац из Бање крај Бустендила, један из Крушевице крај Софије, један механџија из Врања и један из Штипља крај Скопља. Остали, поменути на том списку, били су углавном занатлије, и то: 13 из Ниша, 2 из Врања, 5 из Лесковца и 2 из Пирота (Островица). Овај први списак трговаца и занатлија не показује њихов тачан број, јер је поред иностраних трговаца и занатлија доста њих долазило из ближе околине. Нешто поузданији су подаци о броју механџија из првих година по ослобођењу. По списку у тефтеру на дан 23. априла 1848. се води 24 лица (15, с. 562—567).²⁹

Број трговаца је непрестано растао. Већ 1857. год. из једног званичног списка трговаца се види да је у Крушевцу било дућана — болтаџијских 71, бакалских 17, ситничарских 7 и мајсторских 100.³⁰

Крушевац се одмах укључио у извозну трговину Србије и почео је да извози стоку и сточне производе, волове и свиње, а поред тога вуну и друге сировине, као и жито. Нема сигурних података о томе колико се чега извозило, као ни колико је било извозника трговаца. Њихов број је стално растао, јер је то био начин да се дође до капитал, а ово је био период кад се капитал акумулирао путем трговине. Богата околина пружала је довољно могућности за извоз, јер се цела пространа област између Јастрепца, Копаоника и Жељина на југу и Благодина и Јухора на северу стицала са својим производима на крушевачком тржишту. Поред свакодневне и суботње пијаце на којима су продавани производи из околине, одржавани су и панађури, на којима су трговци откупљивали оно што им је било потребно за извоз. Панађури су законски успостављени у Крушевцу од 1839. год. У почетку је било одобрено одржавање само тродневног панађура, а

тек 1850. петодневног „и на њему су се могли марвени и отачаствени производи“ продавати. Највише значаја је имао видовдански марвени панаџур. На панаџурима је продавано доста стоке, затим вина и ракије, а у мањој мери раж (жито), вуна, козина и свила. Поред тога, продавано је доста дрвене грађе „јапије“ и др. ситница. Промет ових панаџура се види из таблице 7 израђене на основу описа 3 панаџура одржаних 1853., 1855. и 1856. год. (48, с. 284—285).

Таблица 7

Година	1853.	1855.	1856.
Механа	25	27	40
Кола одакле се крчмило пиће	14	7	5
Кола са разним товарима	56	235	333
Коња са товарима	31	47	12
Места за продају ситница	10	9	3 чадора
Кола са рибом	—	—	1
Куглана	2	1	—
Места за представе	—	—	2
Волова и крава	336	585	—
Коња и кобила	314	285	—
Укупно	650	870	981
Телади	43	49	—
Жаребади	16	17	—
Укупно	59	66	80
Магараца	3	—	—
Вина	—	—	8—10 ока
Ракије	—	—	4—5 ока
Пића укупно	4—5 ока	5—6	—
Вуне	—	—	5—600 ока
Козине	—	—	2—300 ока

Ова таблица донекле показује слику вашара тог времена. Она је још јаснија и потпунија у извештајима које је крушевачко начелство слало „Министарству унутрених дела“. ³¹ Из њих се види да је купаца и продаваца на панаџурима било највише из крушевачког окружја, затим из суседних окружја — јагодинског, алексиначког и ћупријског — даље из Ужица, из рудничког окружја, из крагујевачког и београдског окружја. На панаџуре су долазили и трговци из Чачка, Ужица, Бруснице, Крагујевца, Јагодине, Београда, Пожаревца, Алексинца и других мањих варошица. Затим су долазили трговци из Турске и Аустрије. Ови последњи су највише куповали волове. ³²

Било је више разлога за напредовање трговине. Један од првих била је могућност извоза у Аустрију и Турску; други разлог је био побољшање саобраћајних услова у Србији уопште и у овом крају посебно, јер су кнез Милош и његови сарадници обраћали пажњу на побољшање путева, које су Турци оставили за собом у веома жалосном стању. Треће, успостављање трговинских и других веза са Запа-

дом доноси нов начин живота, нове навике и мења дотадашњи примитивни живот турског Крушевца и његове околине. Најзад, новац добија све већу вредност, а тиме расте и потреба за њим. Сви ти разлози помало утичу да трговина све више узима маха и да се њој по свете сви они који су иоле имали могућности за то.

Занатска функција. — Са порастом броја трговаца се повећавао и број занатлија. Један део занатлија турског Крушевца били су Турци, јер је било заната којима Срби нису смели да се баве. ³³ Поред Турака занатлија, било је и занатлија Грка, Јермена и Цинцара, а и мањи број Срба. После ослобођења од Турака турске занатлије почеште постепено да напуштају Крушевац. Тако долази до прилива занатлија Срба из околине и из наших крајева на југу, који су још остали под Турцима. Из већ поменутог списка страних поданика у Крушевцу, који је објавио Т. Борђевић, види се да је у Крушевцу било 10 терзија пореклом из Ниша (један од њих је имао две радње тако да је било укупно 11 терзијских радњи). Из Ниша су били 1 папуција, 1 мумџија и 1 ћурчија; из Врања су била 2 ужара; из Лесковца 1 грнчар, 1 мутавџија и 3 ужара; из Островице крај Пирота била су 2 мутавџије и из Охрида 1 калдрџија. Свакако да у Крушевцу 1837. године нису биле само те 23 занатске радње, него је било и других радњи крушевачких занатлија, јер се већ 1857. год. помиње 100 мајсторских радњи (в. с. 81).

Из Борђевићевог списка се види да су се првих година по ослобођењу очували стари турски занати. По одласку Турака они почињу постепено да се губе. *Ст. М. Мијатовић* је забележио да по одласку Турака опада самарџијски занат, који је у турско време био врло напредан. Нестало је затим ипекџија (свилара), ћебеџија, сукнара и нануџија. То показује да су се занати прилагођавали времену и приликама у којима је био град. Кад се после ослобођења изменио начин живота, почели су да се губе турски занати, да се јављају нови, који су продирали из Средње Европе. Поред разлика у врстама заната, јавила се и разлика у њиховим називима. — Сви стари занати имају турско име, док нови, који су донети из Аустрије и Немачке, имају поред српског и немачки, или само немачки назив. Крушевац је био важан занатски центар. ³⁴ Ипак се, по мишљењу *Ст. Мијатовића*, ни занати, ни трговина нису довољно развијали нити напредовали, као што је то случај са другим градовима у Србији (нпр. Београдом, Нишом и др.). Томе је узрок, како мисли *Мијатовић*, то што Крушевац не лежи на неком друму са изразито живом комуникацијом (нпр. цариградском), а и то што је доцније ослобођен од Турака (18, с. 7).

Ст. Мијатовић је у својој студији детаљно обрадио појаву, узроке и развој заната у сливу реке Расине и у Крушевцу и покушао да бројно представи њихов развој. Према начину на који поједине занатлије примају накнаду за свој рад, он је разнородне занате груписао у: занате за награду, занате за наплату, занате за поруџбину, занате за пијацу, путничке занате и печалбарске занате (38, с. 2—195):

Рабаџијски посао се развијао упоредо са развојем трговине и опоравком путева. Рабаџилук, по *Б. Дробњаковићу*, представља већ осетан напредак у саобраћају. Сви средњовековни друмови су пропали за време турске владавине, тако да се само понегде видео њихов траг. Тек 1834. године су почели да се праве на све стране крченици. Рабаџилук се, дакле, јавио тек после опоравке и крчења нових путева. Рабаџије су ишле за робу чак у Београд и Смедерево. Обично је један од њих погађао посао за целу компанију (26, с. 60).

И кочијашки посао је као и рабаџијски почео кад су путеви били поправљени. Путовало се углавном коњима или воловским колима.³⁵ Овим занатом су се, по *Мијатовићу*, углавном бавили пропале занатлије, а и понеки гостионичар је имао своја кола за довоз путника. Кочијаши су превозили путнике за Рибарску Бању, Александровац, Брус, Прокупље, Куршумлију, Сталаћ, Трстеник, Краљево, Чачак и др. За разлику од кочијаша, таљигаши су превозили робу по граду, а сакације су довозиле воду за пиће.

Упоредо са развојем трговине и могућностима за извоз производа у иностранство, јавља се посебан занат, тзв. сензали или самсари, као посредници између продаваца и трговаца. Они упућују трговца где може да купи робу или је сами набављају у његово име: кукуруз, пшеницу, јечам, пиће, стоку, живину и јаја и др. Како је у прво време сам кнез регулисао трговину, Крушевац је могао да има свега 8 сензала.

Из турског времена је остао и занат чистача обуће, али га је било много мање него у доба Турака.

Бојације су вршили бојење тканина за одевање, и то без анилинских боја. Занат је цветао и око 1860—1870. год. било је у Крушевцу 20 бојација.

Качарски занат је донет са села и испочетка се радило врло примитивно. Први колари су знали да раде само проста сељачка кола; прва варошка коњска кола израђена су у Крушевцу тек 1870. године.

Између 1833. и 1843. године пренет је са севера и кројачки занат. Један од старих заната је и поткивачки; било је 30 поткивача, како каже *Мијатовић*.

У периоду између 1840—1850. било је у Крушевцу 15 терзија. Овај број је сасвим вероватан, јер је приближан броју који је *Т. Борђевић* објавио у списку страних поданика (в. с. 83). У првој половини XIX века нови начин одевања још није био захватио Србију, а за старо српско народно одело био је потребан терзија. Због тога је овај стари турски занат још увек тако бројно заступљен. Из истих разлога је цветао и ћурчијски занат све док није почела да се губи стара народна ношња; око 1860. год. било је у Крушевцу 20 ћурчија.

Обућарски занат су Срби примили од Грка. Старе кондурџије турског доба су углавном правили шивену обућу. Тек много доцније је неки Немац у Крушевцу направио прве коване ципеле. Пекарски

занат је такође један од старих, а и њега су Срби примили од Грка, а после је прешао у руке Старосрбијанаца и Врањанаца.

Памуклијско-јорганџијски занат води порекло такође из турског доба, а слично, као и терзијски, цвета у оно време кад се још носи старо народно одело и грудњак. Овај посао су понекад радиле и дућанџије, и то узгред.

У Крушевцу је било у то време и неколико заната које су донели Врањанци, Лесковчани и Нишлије. Асурџијски занат су донели Врањанци, Лесковчани и Власинци; ужари су такође дошли отуд (в. с. 83). Из тих крајева воде порекло и мутавџије, стари турски занат. И ужари и мутавџије су набављали своје алате из јужних крајева. Пироћанци су, долазећи на печалбу, донели овамо лончарство (грнчарство). Радње су им биле груписане и по њима се цела једна улица звала грнчарска мала.

После ослобођења Крушевца су настали ранији турски ханови; њих замењују механе. Нестали су и кафе-ханови, а место њих су никле кафане и пивнице. За разлику од турских ханова, механе имају одвојене штале за стоку и дају собе за преноћиште. *Мијатовић* истиче да су се механе јављале на излазима из града на главним друмовима и да су до 1870—1880. год. скоро све механџије биле Грци који су се населили из Епира одмах по ослобођењу (в. с. 81).³⁶

Стари турски занати су и абације, кујунџије, туфегџије и ножари (бичаџије). Кујунџије су дошли из Призрена, Јањева и Пећи; био их је мали број. Туфегџијски (пушкарски) занат Срби прихватају после ослобођења од Турака. Било их је доста и радили су велике и мале пиштоље и пушке. Правили су и кантаре, али је било и засебних мајстора за кантаре. Бичаџије (ножари) су такође били доста бројни; њих је било 15.

И сапунџије, као и сваки други стари турски занат, имају турски назив: мумџије. Гребенари (јурџи) су овамо дошли из Старе Србије и Македоније, међу њима има Јермена, Турака, Срба, Арнауца и Цигана.

После ослобођења од Турака у Крушевцу је цветао котларско-казанџијско-калаџијски занат који такође води порекло с југа — из Старе Србије. Око 1870. год. у Крушевцу је било преко 20 оваквих радњи. „Из Старе Србије и Македоније” воде порекло шећерџије и бозације, којих има и стално настањених и „вилајетлија”, који одлазе повремено на вилајет. Радње су им обично на периферији.

Нешто је новији воскарски занат, јер је пренет „из прека”. Восковарџије су обично Пироћанци; они долазе као печалбари, цеде восак и дају га воскарима и бакалима.

Мијатовић је забележио да су касали и ћеваџије у Крушевцу већином Црногорци и Лесковчани.

Интересантно је да велики део занатлија потиче из Јужне Србије и Македоније. Ту спадају и пиљари; њих има из Врања, Бивоља, а и Црногораца. Свој посао су почели да обављају вероватно нешто доцније. Баштовани су долазили у Крушевац као печалбари, па су

ту после и остали. Трговина је имала великог утицаја на појаву баштована и пиљара.

Сарачко-седларски, баруцијски и дуванцијски занат долазе у старе занате. Сарачко-седларски су Срби преузели од Грка. У доба када је коњ био једино средство за превоз, пре оправке друмова, овај занат је био јако развијен.

Баруцијски занат се развио са појавом ватреног оружја и постојао је још у турско доба. Њиме су се бавили Јермени, Грци, Турци и Арнаути, а Срби само кришом. Они су барут правили од угљена, винове лозе, липе, јасена, мечје леске, брезе и др.

И дуванцијски занат су раније обављали Турци, Јермени и Грци, а тек после ослобођења је прешао и у српске руке. Дуванције су куповали од сељака осушен и укалупљен дуван, па су га сортирали, крижали, сушили и продавали. Многи су сами садили дуван.

У путничке занате долазе дунђери, бунарције и молери. Први дунђери су печалбари — Пироћанци, али постепено тиме почињу да се баве и земљорадници из околине, иако Пироћанци и даље редовно долазе.

Бунарцијски занат спада у старије занате. Копанјем бунара највише се баве Црногорци досељени у Крушевац, који раде у дружинама.

Столари, стаклоресци и пропале бојације, како каже Мијатовић, постају модерни; они путују тражећи посао.

У печалбарске занате увршћује Мијатовић зидаре, ћерамицијско-цигларско-препарски занат и калдрмије. Зидари долазе редовно из Пирота и из трнске области у Бугарској. И ћерамиције су биле већином из нишке, пиротске и власотиначке околине. Калдрмијски посао се јавља уз зидарски. Они калдрмишу простор око зграде и већином су из Јужне Србије и Црне Горе.

Поједини турски занати су се губили, а јављали су се нови. Како се упоредо са трговином развијала и индустрија, поједини занати постају угрожени и почињу да опадају, али покушавају да се одрже удружујући се у еснафе. Почетком XIX века био је Крушевац знатно занатско средиште и стога су се у њему, већ тридесетих до четрдесетих година, многе занатлије организовале у еснафе. У најстарије еснафе спадају лончарски еснаф основан 1839. год. (приликом оснивања имао је 12 чланова); сапунцијско-свећарски еснаф 1842. год., обућарски еснаф, бојацијски и трговачко-бакалски еснаф, који су основани 1846. год. и механцијски еснаф (40, с. 54).³⁷

Остале функције. — Кад су отишли Турци, српско становништво је почело да се досељава у Крушевац. То је било најчешће пољопривредно становништво које прима у своје руке и трговину и занате, али се не одриче сасвим ни пољопривреде. Један део њих остаје веран свом старом занимању. Тако Крушевац добија нову функцију — пољопривредну — која се јавља и у свим осталим градићима Србије. Број оних који живе од пољопривреде није тако велики да би овај турски град добио карактеристике сеоског насеља. Не може се много

говорити о карактеристикама пољопривредне производње у Крушевцу. Дуван се највише гајио у непосредној околини Крушевца, о чему сведочи велики број „дуванција“ — прерађивача дувана. У то време се доста гајила и конопља. Убрзо се један део пољопривредног становништва одао баштованству, и то већином досељеници из јужно-моравских крајева. Баштованство се јавило чим се трговина разгранала и чим се намножило неземљорадничко становништво града и повећале му се потребе.

Крушевац има и поштанско-саобраћајну функцију. Међу првим поштама установљена је и споредна пошта у Крушевцу 1834. год. (са око 20 сличних у другим местима). Она је имала 5 коња, за разлику од ражањске главне поште која је имала 40 коња (13, I књ., с. 892).

После ослобођења од Турака значај Крушевца стално расте. Крушевац је не само тржиште и занатски центар, не само судско-административно значајно место, него постаје и жижа културног и просветног преображаја своје области, што за 500 година турске владавине није био. Прва установа ове врсте била је основна школа. По Милићевићу основна школа је отворена 1833. год., а по Марјановићу 1835.³⁸

Ова школа је давала само основне појмове писмености и знања и зато она није дуго остала једина. Године 1865. добио је Крушевац реалку и појачао свој културно-просветни утицај у области. Пошто је Крушевац био средиште прилично велике области, која је у њему тражила управно-судску заштиту и имала своје тржиште, постао је он и место које је путем школа пружало својој околини основна знања и проширило им видокруг.

Тако је Крушевац снажно и чврсто закорачио у слободни живот после петвековног робовања и чамотиње. Слобода је била подстрек готово свим привредним гранама. Сељак је постао више заинтересован откад ради за себе, а не за спахију. Занатлија није више морао кришом да обавља свој посао, а трговци су почели да стичу извештан капитал извозећи поједине производе, иако их је Аустрија у том погледу ограничавала. Добивши могућност за излазак на светско тржиште, цела Србија и Крушевац са њом улазе у нову еру свог живота, у робно-новчану привреду, где се све ради за тржиште и за новац. Постепено почиње да се ствара капитал и да се нагомилава путем трговине и занатства. То је био период првобитне акумулације капитала. Услед тих промена мења се и сам Крушевац, његов спољни изглед и број његовог становништва. То је био полет једног богатог краја, који је тек сад могао да покаже своје могућности, иако их још увек није потпуно искористио.

Услед те живости и напретка Крушевац расте бројно. Ч. Марјановић пише да је Крушевац 1833. год. имао 1163 становника, а 1853. год. већ 2557. Ово напредовање се наставља и 1866. год. Крушевац има 3.022 становника а 832 куће.³⁹ Из тога се види да се за цигло 33 године слободног живота број становника у Крушевцу готово утро-стручио (44, с. 103).

Крушевац је изменио и свој спољни изглед, јер је, по наредби кнеза Милоша, чаршија измештена из доњег краја у горњи. Сазидане су у њему и нове зграде; нова црква, нова зграда окружног начелства, нови дућани; трговци себи подижу нове куће и др. На тај начин он губи оно што је оријентално у његовој привреди и начину живота, и мења свој лик добијајући нови изглед — не сасвим европски, али знатно ближи европском (в. с. 78—79).

Период од 1878. до 1909. године

Опште одлике. — У доба српско-турског рата, од 1875—1878. г. Крушевац и његова околина су опет ратно попрште. Кад су Срби код Буниса претрпели пораз, онда су почели Турци да напредују према Крушевцу. Све избеглице са границе од 1833. г. су се стекле у Крушевцу, око 50.000 до 60.000 душа. Крушевац је био главно слагалиште муниције и хране за војску (1, с. 22 и 24).

Прилике у Крушевцу се доста мењају после рата, и померања границе далеко на југ. То се одражава на привреду и животу Крушевца. Крушевац није померањем границе онолико изгубио као оближњи Алексинац, нити је то на њега утицало да опадне или пак да стагнира. Разлози за то су што Крушевац није ни имао онај гранични значај као Алексинац. Друго, што припајање Ниша Србији није деловало у већој мери на Крушевац, јер је он имао своју област изоловану од области у којој је деловао Ниш. Област која гравитира Крушевцу била је још 1833. у целини у границама Србије. Само је Топлица сада могла лакше да саобраћа са Крушевцом и околином, док је раније била одељена границом.

У овом периоду, који траје неких двадесетак година, дошло је до значајних промена. О Крушевцу тог времена има неколико интересантних забележака. *Каниц* бележи да у Крушевцу трговина има 230 заступника, међу њима 2 банкара и 14 шпедитера, земљорадњом и баштованством се занима њих 56, кројачким занатом 132, обућарством 120 лица итд. Говорећи даље о Крушевцу каже да је у њему 5 лекара, 4 апотекара, 6 адвоката, 4 штампарије и „од скоро се ту сместио и један фотограф који тако добро пролази као и Франц Винтер, Чех столар, чији се намештај сматра за најбољи у земљи”. О Крушевцу је *Каниц* забележио и то да 1905. године има 1.250 кућа, 7.200 душа, од тога 123 Немца, 8 Чеха, 7 Италијана, 6 Мађара и 224 Циганина.

О спољном изгледу овог града он пише: „1860. год. срез је лично потпуно на турски сарај. 1862. подигнута је била гимназија на спрат. У широко развијеној чаршији и на њена три трга види се више лепих стамбених зграда и магацина. На северној страни крај турског купатила налази се парни млин. У средини града је пријатна гостионица, француски кафе, хотел Европа, пошта и телеграф. Трговина и занати су се знатно подигли захваљујући удружењима за помоћ и

штедњу, која су 1905. год. пустила у оптицај у Србији преко 21,000.000 дин. са 10% камате” (45, II, с. 89—91).

Карић је такође оставио белешку о Крушевцу, у којој каже: „Крушевац је данас једна од лепших и напреднијих вароши у Србији и у долини реке доње Голиске Мораве најамногољудија (5.150). Унапређењу и развићу његовome много је допринело то што се налази у дну долине Голиске Мораве, и недалеко од цариградског друма, затим што је био дуго време гранична варош према Старој Србији, и напослетку што преко њега води друм којим се најпречим путем из средине Србије стиже на Косово. Од Крушевца овај друм иде долином Расине, затим долином Блаташнице притоке расинске, која је пробивши јастребачки ланац начинила познату Јанкову Клисуру и напослетку преко Преполца у долину Лепску, која у Косово прелази. Но осим саобраћајних згода којима се Крушевац похвалити може, његовом је напретку много допринела и родна му околина; поред свих усева који се по Србији обрађују тамо се сади још и доста дувана” (46, с. 727).

Милићевић такође оставља опис Крушевца; „Данас има нижу гимназију 2—4 разреда. У њој ради 6 наставника, а има 91 ученик. Има четири разреда основне школе и 5 учитеља а 300 ђака и женску школу са 2 учитеља и 91 ученицом. Крушевац је судско-административно, војно и црквено средиште округа — има пошту, телеграф и доста живу трговину” (47, с. 754).

Из ових описа Крушевца виде се готово све његове тадашње функције, и оне су исте као и у претходном периоду. Трговина и занати су основне и најважније привредне функције Крушевца и у ово доба. Крушевац се јавља као управно-судско и војно седиште и културно-просветно средиште. Има и један проценат пољопривредног становништва и, најзад, у овом периоду се у њему зачиње и индустрија. *Карић* бележи да има 5.150 становника, *Каниц* већ 1905. говори о 7.000 становника. Тај нагли пораст становника говори о живљем и јачем напредовању града. У претходном периоду, за 33 године, становништво је порасло само за 1.859 лица, док је за последњих седамнаест година, крајем XIX и почетком XX века, овај град порастао за 2.050 становника.⁴⁰ Из *Каницовог* описа се види да су странци чинили око 2% тадашњег становништва града. Ово је такође карактеристично за овај период, јер у претходном сем Турака, Грка и Цинцара, који су постепено одлазили није било готово никаквог притоцања становништва са севера. Заједно са почетком трговине са северним земљама и продирањем нових заната отуд, број странаца пореклом са севера је већ знатан и они су главни носиоци тих нових струјања.

У ово доба просечен је пут Сталаћ—Крушевац — поред Западне Мораве, јер се раније ишло од Сталаћа за Крушевац преко брда. Затим, у околини Крушевца почињу да се развијају два чувена бањска насеља — Врњачка и Рибарска бања чији су многобројни гости пролазили кроз Крушевац ту ноћивали или обедовали, што је такође

давало живости овом граду. Поред тога, почела је ускоро да се користи и ломничка кисела вода.

Трговинска функција. — Трговина је најважнија привредна грана. Крушевац је трговачки центар не само за округ крушевачки већ и за добар део Левча, Топлице, све до Куршумлије. Због тако велике залеђине постао је увозни и извозни трговачки центар. Већ у то доба је почело стварање специјализованих трговина, као што су гвожђарска (са грађевинским материјалом) и радње са колонијалном робом. Изузимајући чисто мануфактурно-галантеријске трговине (болте), којих је било око 7—8, остале трговине су биле мешовате као и у претходном периоду, тј. продавале су разну робу. Један део тих радњи је обављао и терзијски посао. Тако су готово сви стари трговци, осим галантериста, до првог светског рата израђивали грудњаке и јелеке. Снабдевање мешовитих трговина пре првог светског рата вршено је углавном у Београду, док су мануфактуристи-текстилци и неколико трговаца колонијала на велико куповали у иностранству — у бившој Аустро-Угарској, и то: текстил у Пешти и Бечу, а колонијал у Трсту.

Трговина пољопривредним производима је такође била развијена: од цералија се трговало пшеницом и кукурузом; од воћа шљивама, јабукама и грожђем (у последње доба — пред сам балкански рат) и најзад стоком. Од тога је добар део производа, на пример, рогата стока и свиње извожен за Аустро-Угарску, Пешту и Беч, а ситна стока за Турску, Египат и Малу Азију.

Ситна стока је терана преко Солуна. Шљиве и јабуке су прерађиване у пекмез (паковано у буре од 150 kg) и извожене у Аустро-Угарску и Немачку. Због извоза, Крушевац и његова околина бавили су се товљењем свиња и гајењем стоке. Нешто мало је извожено и пилежи. Трговци стоком су и сами гајили на десетину грла. Њих је било у Бачини, Варварину, Трстенику, Пољни и др. Трговина животом стоком је зависила од ђуди Аустро-Угарске. Дешавало се у више наврата да она нађе разлоге и затвори границу. Тада су трговци-извозници морали своју робу да продају у бесцење. У Ференцварошу је било главно тржиште свиња и рогате стоке за Аустро-Угарску. Чим би се стока нагомилала, цена би јој пала. Тако су трговци долазили до просјачког штапа (пре царинског рата).

Житом је био богат само Крушевац и околина (Поморавље). Крушевац је морао да увози жито за подмиривање потреба осталих делова округа. Увожено је нешто мало пшенице и много више кукуруза. Отуда је крушевачка пијаца била врло интересантна за Топлицу, јер су Топличани своје производе довозили у Крушевац и продавали. Жито је набављано и из Мачве. Пасивни крајеви крушевачке околине за које је жито било потребно јесу Жупа, Копаоник и део села под Јастрепцом.

За извоз дрвета крушевачки округ је имао неколико примитивних стругара и велике стругаре на Копаонику. У њима је добијана

чамова граба првокласног квалитета, која је била много тражена и није могла да подмири потребе (в. с. 50).

По Србији се из околине Крушевца продавало пиће — вино и ракија. Вино се продавало све до Ужица, затим у Шапцу и Мачви, даље у Пироту, а у Зајечару ракија.

Крушевачка околина има и кречњака, те је произвођено доста креча чија је производња делом подмиривала локалне потребе а делом ишла на извоз. Креч је прављен око Јасиковице у околини Трстеника, исто тако у Црнишави, Лопашу и др. И Ужичани су овамо дотеривали креч и катран. Вршен је и извоз коже у Београд; продавали су је фабрикама коже још пре првог светског рата.

Развој трговине је достигао максимум деведесетих година прошлог века; продирањем индустрије и јачањем финансијског капитала трговина је почела да опада. На опадање упућује број трговаца дат у табелици 8. У првим данима слободе у Крушевцу је почела нагло да се развија трговина и како је она пружала могућности за бољи живот многи су почињали њоме да се баве. Тај број је стално растао упоредо са развијањем домаћег унутрашњег и иностраног тржишта, али се и мењао под утицајем једног и другог. Савременије потребе тражиле су и нов начин трговања. Упоредо са тим почео је да пропада део старих трговаца, који су продавали све и давали на вересију и непознатима. Радње су почеле да се проширују на рачун мањих и ситних (37).

Таблица 8

Врста	Година		Врста	Година	
	1896/7.	1902/3.		1896/7.	1902/3.
Бакали	27	8	Марв. и свињ. трг.	17	19
Винарски трговци	3	9	Магазац. и шпек.	6	—
Воћарски трговци	5	4	Мешовити трг.	57	34
Гвожђарски трговци	1	4	Трг. стакл. и порц.	1	—
Трговци грађе	4	5	Предузимачи	—	3
Трг. жив. и јаја	—	1	Укупно	143	111
Житарски трговци	8	7	Гостионице	2	6
Кожарски трговци	3	6	Кафане	32	18
Књижари	3	4	Механе	15	—
Мануфактурни трг.	8	7	Укупно	49	24

Иако је трговина још увек била важна грана привреде број трговаца опада, јер се услед богаћења једних и сиромашења других овај сталеж почео раслојавати и диференцирати, што показује и табела. Из ње се види и како се од дућана за све и свашта почињу да издвајају радње према врстама робе. Пропадање ситних трговаца долазило је као последица све већег продирања иностраних производа. Трговци који су имали новца за набавку страних производа су на-

предовали, док су други, који су се снабдевали у околини или сами израђивали галантеријску робу, пролазили далеко слабије. У Крушевцу је у то време било три вашара, а извозило се жито, стока, шљиве, дуван, сир и кајмак; почиње се трговати вином и ракијом, воћем, грађом, живином, јајима и др.⁴¹ *Мара Миленковић* за овај период бележи: „Јавила се увозна и извозна трговина. Увози се индустријска роба, а извози стока, сточни производи и воће. Увоз и извоз иде преко Сталаћа. Крушевац се развија у привредни центар и на њега су упућена многа села и варошице” (48, с. 14—15 и 49, с. 150).

Занатска функција. — Занати су, као и трговина, веома значајна грана привреде, само и овде има разлике у односу на онај претходни период. За занатство је забележено: »Стари балкански занати пропадају — неки који су за потребе села повлаче се на село (ковачи), а неки се одржавају. Крушевац јаче напредује» (49, с. 150). Опadaње старих заната развијених у доба Турака је прва одлика занатства овог периода. Истовремено са опадањем старих јављају се нови занати чији су носиоци (по *Каницу*) углавном Чеси и Немци (в. с. 88). Значи, најпре долази до промене структуре заната, а потом занатство почиње бројно да опада, пошто је доживело свој максимум, као што показује таблица 9. Све веће продирање готових иностраних производа, које су доносили трговци, узрок је његовом опадању.⁴²

Таблица 9

Врста	Година		Врста	Година	
	1896/7.	1902/3.		1896/7.	1902/3.
Абација	8	5	Месара	10	8
Баруџија	2	1	Молера	1	1
Бојација	6	—	Ножара	4	3
Бербера	6	4	Обућара	11	6
Бравара-ковача	10	9	Опанчара	12	7
Грнчара	—	3	Поткивача	5	8
Живописаца	1	—	Посластичара	—	2
Јорганџија	2	1	Пушкарара	3	3
Казанџија	3	1	Сапунџија	3	7
Колара	4	5	Сарача	2	3
Костретара	2	1	Столара	10	6
Каменорезаца	—	3	Стругара	—	1
Качара	6	2	Свилара	—	1
Кројача	7	2	Терџија	3	4
Кројачица	—	—	Ужара	5	3
Пекара	2	9	Фотографа	—	2
Лимара	5	22	Часовничара	2	1
Ликерџија	—	1	Ђурџија	1	1
Лончара	4	—	Укупно	140	136

Из Мијатовићевог описа се види да се у новије занате могу убројати: кројачи, лимари, лецедери (колачари), земичкари, опанчари, стаклоресци, молери и шећерџије. Ови последњи су, по предању,

дошли из Турске (новоослобођених крајева), опанчари из Хрватске, а остали из »прека« (Аустро-Угарске). Скоро сви остали долазе у ред старијих заната (38).

Поред ипекџија (свилара), ћебеџија, сукнара и нануџија, који су нестали одмах по одласку Турака из Крушевца, ускоро су нестали баруџијски и дуванџијски занат, и то управо онда кад је држава почела да прерађује дуван и барут (в. с. 94). Иако је 1881. било у Крушевцу 28 дуванџијских радњи овај занат се сасвим губи доношењем разних ограничења до дефинитивног монополисања у времену од 1881—1888. (в. с. 96). Мијатовић је очекивао губљење пушкарског, ножарског, асурџијског, мутавџијског, бојацијског, гребенарског, молерског, мумџијског, ћурџијског, дрндарског, памуклијашког и ћерамиџијског заната који »једва животаре« (38, с. 7).

Док су се неки занати губили, помиње исти аутор и низ нових заната. Тако он бележи да су се пре 30—40 година од времена његових испитивања (1870—1880) доселили у Крушевац Срби из околине Пећи и Плеваља који се баве тестерашким занатом. У овом периоду се, према Мијатовићу, појављују и први бравари. Из Немачке се тада доноси и столарски занат, који су раније обављали дунђери; они узгред раде и стаклорезачки посао. Из Београда је 1890. год. пренета у Крушевац и прва штампарија и књижара.⁴³ Исте године почињу да долазе и први фотографи. Пре тога су овде долазили нестални фотографи из Београда, Крагујевца и из »прека«. Опанчарски занат је први пут почео да се ради у Крушевцу 1879. год. и донет је са Запада, а 1888. год. било је свега 3 опанчара. Лимарско-дротарски занат такође је нов и њега доноси Словаци; он напредује на штету котларског. Од воскарског заната се одваја нови, лецедерски (колачарски) занат; у радњи се праве колачи, а продају их по улицама и вашарима. Колари, кројачи, обућари, лончари, ужари, шећерџије, бојације, пиљари и баштовани раде и даље. У Крушевцу је било 15 сеоских механа, 3 хотела, 5 гостионица и 8 кафана — што говори о релативно повољним приликама за овај занат, мада се и код њега јавља опадање у односу на претходни период.

Ч. *Мијатовић* је забележио да је око 1900. год. било 5 абацијских радњи; око 1880. било је 10 кујунџија, 8 златара и 10 качара. Добро раде рабације и кочијаши; овај занат су прихватиле пропале занатије и трговци, јер је добро напредовао све до подизања пруге Сталаћ—Крушевац. Рабација је било доста, како у Крушевцу тако и у околним селима (в. с. 84). Чистачи ципела боље напредују, јер иду на рад у Врњачку и Рибарску Бању.

Иако је Мијатовић очекивао губљење и опадање мумџијских радњи, њих је 1882. год. било још увек 14. Због фабричке производње почињу да опадају и котларско-казанџијски и сарачки занат.

Индустријска функција. — Трговачко-занатски капитал је био приличан, јер су трговина и занати достигли максимум развитка баш у овом периоду када још није почело раслојавање овог staleжа и његово осиромашење и пропадање.⁴⁴ Услед све већег продирања ев-

ропског начина живота и иностране робе, која је била квалитетнија и јевтинија и тиме све више освајала наше тржиште, услед поступног развијања индустрије у нашој земљи и појаве њених производа, занатлије су биле принуђене да постижу што бољи квалитет својих производа модернизацијом и прилагођавањем новим потребама. У таквом настојању појавило се прво индустријско предузеће у Крушевцу, које се развило из сапунцијске радионице Глише Јанковића, основано 1839. год. За разлику од осталих сапунција, који су дуго правили сапун од пепела што су га крблари⁴⁵ узимали по кућама, Глиша Јанковић, а нарочито његов син Коста, настојали су да модернизују производњу сапуна и имали су у томе успеха. Та прва радионица се не може сматрати фабриком у правом смислу, него тек мануфактуром са примитивним уређајима, јер се сапун ту још увек правио директним ложењем испод казана; имали су само један казан са максималним капацитетом од 1 тоне дневно. Сировину су набављали у околини, а и нешто тоалетног. Готов сапун су продавали у ужој околини. Тек почетком XX века тржиште им постаје ужа Србија. Посао у радионици био се у тој мери развио да је у њој радило 10 радника.⁴⁶ Она је постепено убрзала губљење сапунцијског заната.

Поред фабрике сапуна, у Крушевцу се јавило још једно индустријско предузеће. Године 1889. основана је у Крушевцу барутана »Обилићево«.⁴⁷ Она се појавила после оснивања монопола барута. Монопол барута укида све раније барутане, јер их је држава откупила⁴⁸ и отворила државну барутану Обилићево на месту званом Милошеви амбари (в. с. 77). Тиме је престала фабрикација барута у околини Шиљеговца и продавање барута у фишецима по Влашкој, Бугарској, као и у целој Србији. Кад је барутана прорадила производила је бездимни барут са капацитетом од 300 кг барута за 24 сата, а стручну снагу су јој чинили Швеђани. Остало радништво је било углавном из околине.

Још у доба занатске производње јавила су се у Крушевцу и мања индустријска предузећа, која су у то доба почела да ничу по целој Србији. Млинска индустрија се јавила, као и свуда у Србији, услед модернизације начина живота, а и тржиште је тражило брашно бољег квалитета какво воденице нису могле дати. И друга индустријска грана је у вези са новим начином живота. Све се више губи старинска кућа од набоја, а замењује је кућа од цигле и то је један од подстрека за развој циглана.

Најпре је основан парни млин Драгутина Рашића 1880 год., а 1882. парни млин Николића и Савића. Циглане се јављају нешто доцније, јер се оне помињу тек 1902/3, и то циглана браће Милишића и циглана браће Стаменковића. Најзад се пред крај овог периода помиње и фабрика бонбона и ликера Томе Милојевића (48, за 1896/7 и 1902/3 год.).

Мада су то све радионице мањег значаја, види се да Крушевац још деведесетих година прошлог века почиње да се развија у индус-

тријски центар и да добија извесну индустријску функцију, мада је она, судећи по броју радника, количини и врстама производа и по свом утицају на околину, још увек сасвим незнатна.

Управна и просветна функција. — Уједно са економским напредком, град се развија и као културни, управни и судски центар. Крушевац је важно управно-административно средиште и стално средиште округа и среза. Године 1879. његов округ чине јошанички, кознички, крушевачки и трстенички срез — а исто је и 1865. год. Оваква административна подела не остаје током целог периода. Поред локалних измена у границама срезова, новом управном поделом од 15. марта 1890. год. крушевачки округ је повећан: припојен му је већи део алексиначког окружја. Ова подела је била краткотрајна, јер већ 1896. год. овај огромни округ се поново дели и алексиначки и моравски срез буду припојени нишком округу. Крушевачком округу по тој новој подели остају само жупски, ражањски, расински и трстенички срез, а од неких села расинског и жупског среза је основан нови срез, копаонички. Крушевац је и судско средиште те простране области, јер се у њему установљавају срески и окружни суд. Поред управно-судске функције, која је по значају тада равна функцијама других окружних места Србије, Крушевац има и просветно-културни значај. По тој функцији, он је донекле надмашио места себи равна у административно-управном погледу. Крушевац је добио трећи и четврти разред гимназије 1874. год., а већ 1888. године међу првим градовима у унутрашњости добија пуну гимназију и постаје жижа просвете за цео овај крај. Законом од 1898. год. гимназија је била потпуно укинута, али су Крушевљани, осећајући потребу за школом, основали приватну гимназију, која је 1903. године оглашена за државну и ускоро постала пунa гимназија и као таква и остала (1, с. 55. и 39, с. 25)

Остале функције. — Напредовање три најзначајније функције Крушевца утицало је и на напредак осталих функција овог града.

Померањем границе даље на југ, Крушевац је изгубио војностратешки значај, који је био велик у доба кад је граница била северно од града, мада није сасвим изгубио војни значај. Од 1883. год. кад је установљена стална војска у Србији, Крушевац је прво седиште батаљона, а доцније пука. Каниц бележи да у Крушевцу има 20 официра, 26 подофицира и 145 војника и да им је касарна у источном крају града (45, II, с. 90 и 1, с. 25).

Саобраћајна функција Крушевца је иста као и у претходном периоду. После померања границе 1878. год. појачао се саобраћај кроз Јанкову клисуру, пошто нема никаквих ограничења у кретању између северне и јужне подгорине Јастрепча. Крушевац је, као што се виђело, у ово време средиште веома развијеног рабацијског и фијакерског саобраћаја. Долином Велике Мораве у то време већ пролази железница која иде према Нишу. Због тога је сав колски, фијакерски и рабацијски саобраћај ишао од Сталаћа преко Крушевца према Кра-

љеву, Чачку, Врњачкој Бањи, Александровцу, Брусу и Рибарској Бањи.

Иако је Крушевац после ослобођења био обновљен становништвом из околине, он никад није имао изразито пољопривредну функцију — какву су имали многи градови у долини Велике Мораве. Процент становништва које је живело од пољопривредне производње био је мали, а и они нису били изразити пољопривредници, него углавном дувандије и пиљари. Иако није имао сам пољопривредног становништва, Крушевац је добијао установе које су имале за циљ да унапреде пољопривредну производњу у његовој околини. Године 1892. је основан Државни воћни расадник, а око 1900. Окружна пољопривредна станица (59, с. 195).

Све до 1885. год. земљорадници из околине Крушевца, а и из самог града, производили су дуван за рачун иностраног друштва *Länderbank* чије је средиште тада било у Београду. *Länderbank* је ликвидана 1885. а основан је државни монопол, који је сад преузео у своје руке производњу и фабрикацију дувана. У Крушевцу је основано среско поднадзорништво за дуван.

Стварање извесног капитала довело је до тога да је Крушевац добио прво индустријску, а нешто доцније и финансијску функцију. Ова функција је карактеристична за капиталистички начин привреде и живота, јер је за покретање сваког већег или мањег привредног објекта (трговине, занатске радионице, индустријског предузећа и др.) био потребан капитал. Та функција Крушевца обележена је појавом првих новчаних завода. Њих је било неколико, што такође показује да је утицај финансирања на привреду града тада веома велик и значајан. Први завод ове врсте је Крушевачка задруга, основана 1887. год. Затим долази Крушевачка занатлијска радничка задруга и Крушевачка банка која је основана 1896. год. (51).

Крушевац, у овом периоду, постаје веома средиште. Он је овако укратко окарактерисан: Крушевац, становника 5.997, пошта, телеграф, округ, срез, суд сајмови 25. III, 1. VI и 6. IX. Овај кратак опис тачно обележава све најважније његове делатности и функције. Он показује да су за Крушевац овог доба најважније баш управно-судска, с једне, и трговинска функција (праћена занатством), с друге стране (48, за 1896, с. 14).

Остале функције су биле мањег значаја за ово насеље, јер су се налазиле у зачетку — као индустријска и финансијска — или им је значај опао услед насталих промена.

Период после подизања железничке пруге

Подизањем железничке пруге настаје нова фаза у животу Крушевца. Овај четврти период почиње 1909. год. и траје све до другог светског рата. И *М. Миленковић* издаваја овај период као посебно поглавље у привредном животу Крушевца, и она га овако карактерише:

»Железничка пруга до Сталаћа је нормалног колосека због барутане, а пруга до Ужица је уског колосека стога што је неразвијенији привредни живот крајева кроз које је пролазила и што се мислило на спајање са пругом уског колосека у Босни. Тако је овом пругом везан наш Исток са нашим Западом — Дунав са Јадранским морем. Пруга је од значаја за привредни живот Крушевца, који отада јако напредује. Међутим, истовремено се почињу развијати и околне варошице: Трстеник, Александровац, Ражањ и Варварин, које постају привредни центри своје околине и у њих се слива привредни живот околних села; оне се развијају на рачун Крушевца (49, с. 150—151).

Добијајући пругу, нарочито пругу широког колосека до Сталаћа, привредни живот Крушевца оживљава, јер су сад веће могућности за развој свих привредних грана, а нарочито занатства, трговине и индустрије. Становништво Крушевца се повећава. По попису из 1910. год. Крушевац има 8.417 становника, односно 656 више него 1900. (7.761). У Крушевцу је 1931. год. 11.054 ст.,⁴⁹ односно 2.637 више него 1910. Ако се узму у обзир ратови 1912, 1913. и велики светски рат 1914—1918, очевидно је да је пораст становника Крушевца у ово време знатан поготово што је 1921. године имао само 7651 ст. (1, с. 34).

Привреда Крушевца није обележена појавом неке нове градске функције или привредне гране. Град је задржао старе функције, а оне се нису битно измениле у односу на прошли период, мада има промена. Период после подизања пруге обележава поред низа мањих или већих промена — пре свега напредак свих привредних грана, а нарочито индустрије, која све више узима маха модернизацијом и механизацијом производње и појавом нових предузећа. Ове промене се најлакше могу уочити праћењем привредних грана.

Трговинска функција. — Трговина и у овом периоду представља најважнију грану и оставља најдубљи печат на живот овог града. Железница је олакшала транспорт и утицај на појачање трговинске размене. Трговина је узела велики замах нарочито после балканских и првог светског рата, али је било и доста промена у односу на предратно стање. Промене су у томе што трговина није више упућена искључиво на Аустро-Угарску, јер су Немачка и друге земље почеле да се интересују за српско тржиште. Трговци не морају више да користе посредника из Беча и Пеште, него набављају робу директно од произвођача — од фабрика у иностранству. Тако је Крушевац добио неколико англоколонијалних трговина, мануфактурних текстилних, неколико добро снабдених трговачких кућа са галантеријом и мануфактуром, неколико специјализованих гвожђарских радњи које су привукле потрошаче и из других округа. Крушевац је почео да снабдева детаљисте све до Чачка и Краљева. Крушевачки трговци су снабдевали своје потрошаче и индустријским производима из Мађарске, Аустрије, Чехословачке, Немачке, Пољске, Италије, Француске, Швајцарске, Белгије, Америке и Средњег истока (јужно воће). У Италији су куповали пиринач и плави камен, док се није почео да произ-

води у Крушевцу. Кад је домаћа индустрија, како у Крушевцу тако и у осталим деловима земље, стаала на своје ноге — један добар део индустријских производа је набављан и у нашим фабрикама.⁵⁰ У доба последњег рата домаћа индустрија је постала једини снабдевач.⁵¹

Карактеристика овог периода је и губљење мешовитих радњи и појава специјализованих трговина. Мешовите радње се задржавају само по селима и мањим местима. Трговци из околине су се снабдевали у Крушевцу колонијалом, гвозбарском робом и грађевинским материјалом, а у мањој мери текстилом, а имали су и своје путнике и самостално набављали робу.

Пољопривредни производи су извожени у иностранство: пекмез, воће (јабукe и шљиве), живина и јаја, месо прерађено као и жива стока. Ови производи су ишли за Италију, Швајцарску, Енглеску. Стока је извожена у закланом стању за Аустрију, Немачку, Италију, Грчку и Блиски исток, јер су имали јаку конкуренцију за прерађевине. Грађа је такође извожена за Грчку, Италију и Блиски исток, и то са Копонаника и са Јастрепца. Цереалије су извожене, али и довожене. Пиће је ишло по целој Југославији. Извожен је и плави камен, и то у Бугарску, а нешто и у Турску и Румунију. У мањој мери је извожено и вино у иностранство, али је тамо продавано као туђе вино, јер је за вино била јака конкуренција (Француска, Италија и Шпанија).⁵²

Сви ови производи су се слегали на крушевачку пијацу у овим количинама, као што је крајем 30-тих година забележио М. Савић (52, с. 150—152):

пшеница	300—400 ваг.	јабукe	30 ваг.
кукуруз	400—600 "	трешње и вишње	2 "
јечам	30 "	ораси	1 "
овас	200 "	шљива сирових	2 "
раж	1 "	крушака	1 "
пасуљ	30 "	остало воће	1 "
кромпир	30 "	вино	50 "
сено	10 "	ракија	100 "
слама	5 "	меда и воска	незнат. кол.
тикве	5 "	разна живина	15 ваг.
кудеља	3 "		(ваг. 4000 к.)
кукуруз-брашно	5 "	јаја	6 ваг.
конопља и лан. семе	1 "		(ваг. 10.000 к.)
купус	15 "	дебеле свиње	3000 ком.
лук црни	5 "	мршаве свиње	4000 ком.
лук бели	1 "	прасади	5000 ком.
празилук	1 "	волови	3000 "
грашак	2 "	крава	3000 "
роткве	1 "	телади и јуница	4000 "
бостан	5 "	оваца	3000 "
арпаџик	5 "	јагањаца	4000 "
спанаћ, парадајз		коза	5000 "
краставци, цвекле		јаради	600 "
зелен	10 "	коња	1000 "
грожђе	100 "	мазги	8 "

магараца	15 ваг.	кајмак са незнатно масла	2 ваг.
кожа ситних	25 "	дрва сува и сирова	2500 "
кожа крупних	10 "	дрво непрерађено и	
вуна и нешто козине	1 "	полупрерађено	100 "
сира	3 "	лој и суво месо	незнатне количине

Из овог краја се, бележи Савић, извезе још: дуван 92 ваг., шећерне репе 30 ваг., меурака свилене бубе 20.000—30.000 кг, затим ломљени, тесан и прерађен камен за надгробне споменике 50 ваг. год. негашени креч 50 ваг., ломничка кисела вода 10 ваг. Ту долази и извоз појединих индустријских предузећа («Мерима», барутане, фабрике сита и плетива, фабрике вагона, два млина, фабрике столица, модерних стругара у Обилићеву, стругаре Мите Величковића у Јастрепцу, брусског завода у Јанковој Клисури, Милана Петровића у Жељину — укупно до 20.000 m³, затим Јеличићева на Копонанику 6.000 m³, Драг. М. Јовановић на Јастрепцу око 200 ваг. и мајдана каменог угља. Са вашара се извезе око 2.000 граа говеда.

Ову велику количину робе извозе углавном трговци извозници, — њих 17,⁵³ али како се трговина, поред извоза производа из околине бави и набавком потребних количина индустријске робе, у Крушевцу је у то доба (кад Савић бележи) било и 7 увозника. Број трговаца осталих бранши кретао се овако: мануфактуриста 10, гвозбара 10, бакала, стаклара 7, гросиста колонијала 5, трговца мешовите робе 110 (52, с. 152),

Савићеви подаци се односе на крај овог периода, међутим, постоје и подаци из 1911. год., где је дат број трговачких радњи (Таблица 10). Кад се међусобно упореде показују развојни пут трговине у овом периоду (48, за 1911 год.).

Таблица 10

Бакали	10	Трговци нириб. робе	3
Винарски трговци	9	Кожарски трговци	4
Воћарски трговци	4	Књижари	4
Гвозбари	4	Мануфакт. трг.	12
Стовар. грађе	4	Марв.-свињ. трг.	9
Трговци живине и јаја	2	Мешовити трг.	32
Житарски трговци	8	Монопол	1
Закупац кис. воде	1	Предузимачи	3
		Укупно	110

Истовремено је забележено да је у Крушевцу било 8 гостионица, 15 кафана и 4 механе, тј. укупно 27. Број трговачких и кафанских радњи одговара стању с краја претходног периода јер су само незнатне разлике у односу на стање из 1903. године.

Средином периода, 1929. године, Крушевац има 59 кафана, 33 шпекулативне и 97 осталих радњи, тј. укупно је било 130 трговаца. Последњи статистички преглед из 1938. год. показује да је број трговаца и даље у порасту и достиће цифру од 142 (53, с. 129—130).

Број трговаца је стално у порасту, иако су наилазиле околности које су наносиле тешке повреде овој грани, као и привреди Крушевца уопште; на пример балкански и први светски рат, године кризе итд. Најважнија и најбитнија функција Крушевца је његова улога тржишта и посредника између појединих делова околине, у вези са опадање броја марвених трговаца и мешовитих радњи, док се број трговаца жита, вина, воћа, коже и других производа задржава приближно на истом нивоу. То указује на опадање трговине стоком и на опадање гајења стоке у овој области, мада се пред крај овог периода јавља кланица, која је преузела готово целокупан извоз стоке. Ово долази као последица све већег развоја земљорадње у околини Крушевца; она се развијала упоредо са повећањем броја становништва, појавом и проширењем тржишта и све јаче израженим робно-новчаним односима.

Трговина се у овом периоду знатно изменила, и то не само квантитативно, него и квалитативно. Променила су се најпре саобраћајна средства — место кола и каравана извоз се обавља путем железнице; због тога је сад могућно далеко више и брже допремити робу на одређено место. Променио се затим и правац трговине; повезан железницом за све европске земље, а преко Солуна и наших лука и за ваневропске области, Крушевац сад има могућности да се снабдева потребним сировинама одакле год жели и да извози робу тамо где су услови повољнији. Зато Беч и Пешта нису више главни купци домаћих производа, нити пак једини снабдевачи потребном индустријском робом; Крушевац сад одржава трговинске односе са читавим низом земаља (в. с. 97—98). Стварањем нове државе, Југославије, проширило се и домаће унутрашње тржиште, које је дотле било углавном оријентисано на Србију. Појавом све већег броја специјализованих радњи, мења се и сам начин трговине. Најзад, шири се и мења и сам предмет и структура трговине. Поред пољопривредних производа, који су основа извоза у претходном периоду, у извозну трговину почињу да улазе и индустријске прерађевине произведене у Крушевцу и околини. Значи, под дејством саобраћаја, измењених политичких прилика и нове привредне оријентације самог града, трговина се у Крушевцу променила, добила нови значај и могућности, тако да се истовремено повећава и број трговаца.

Занатска функција. — Интересантно је видети како су све те промене утицале на занатство, другу по важности привредну грану. Упоредо са значајем трговине расла је и улога занатства. Оно је у ери натуралне привреде, у турско доба, и у почетном периоду после ослобођења било најважнија привредна грана. После продирања капиталистичког начина производње занатлије су почеле да се раслојавају, а под притиском индустрије и новог начина живота губили су се стари занати, а јављали нови. Овакво стање продужује се и у овом периоду. Расловљавање занатлија, опадање броја занатлија под дејством индустрије и новог начина живота, борба са трговином,

која путем индустријских прерађевина потискује занатске производе, још се више распламсава у територијално већој држави, јер су ту и веће могућности. На исти начин делује и стварање повољнијих саобраћајних прилика подизањем железница.

Железница омогућава лакши транспорт и довоз индустријских производа са стране, а они утичу да се и даље настави опадање неких заната. Бојација је много мање него пре појаве анилинских боја; због индустријске производње у опадању су и котлари (казанције), сапунције (мумције), сарачи, пушкарари и ножари. Појавом железница и опадањем колског транспорта смањен је и број поткивача и колара.

Железница је дала већи замах продирању савременог начина живота. То је изазвало промену ношње и имало за последицу опадање ћурчијског и памуклијског заната. Овим последњим се баве и »пропали трговци«, они »раде грудњаке трговцима меког еспапа или јоргана за дућан« (38, с. 45, 46 и 53).

Мутацијски занат је у опадању, јер се мање гаје козе због сатирања шума, а и због тога што се више употребљавају кудељни џакови. Узрок опадању гребенарског заната је, по Мијатовићу, опадање сточарства и производње вуне. Смањује се број качара, кујунџија, златара због продирања новог, европског начина живота.

Неки од старих заната, а и неки новији, одржавају се али не напредују у већој мери. То је случај и са фотографима; они често долазе са стране и раде привремено у Крушевцу, док овдашњи одлазе у Врњачку и Рибарску Бању. У ову групу заната долазе и стаклоресци и штампари, који су уједно и књижари. Ту би спадали воскари и восковарије, чији је рад печалбарски, затим су ту касапи, ћевабџије, шећерџије, посластичари (најновији занат у Крушевцу — по Мијатовићу од пре 6 година) и бозације чије су радње на периферији.

У занатлије Мијатовић сврстава и пиљаре, којих има непокретних и покретних; први износе робу на пијац сваког дана, а други је носе на себи. Постоје и сезонски тзв. „вунски и арпаџијски“ пиљари „који продају само вуну и арпаџик кад им је сезона“. Баштовани, чије су баште у околини града, у моравској и расинској равни, носе производе на пијац у Трстеник, Брус, Александровац, па и по вашарима (38, с. 130—132).

Мијатовић даље сврстава у занатлије и каменоресце, који раде надгробне споменике, земичкаре, сензале, већином пропале трговце, и чистаче обуће, који лети иду у Врњачку и Рибарску Бању.

Најразвијенијим занатима он сматра браваре и столаре (који раде и стаклорезачки посао). У напредне занате долази и лимарски, који напредује на штету котларског заната, јер је лим јевтинији од бакра. Од новијих заната напредују и опанчари и кројачки занат (ови последњи сад шију на машини, а не ручно). Од старијих заната напредују абације и пекари, чији је напредак, по Мијатовићу, у вези с парним млиновима, прираштањем становништва и савременим начином живота.

Таблица 11

Врста празника	Г о д и н а		Врста заната	Г о д и н а		Врста заната	Г о д и н а	
	1911	1937		1911	1937		1911	1937
абација ⁵⁴	8	22	асурџија	2	—	баруџија	1	—
баштована	8	—	бербера	8	12	бојација	4	1
бозација	6	—	бравара	7	13	бунариџа	12	—
воскара	4	3	гребенара	2	1	електричара	—	1
зидара	—	9	златара	1	—	јорганџија	6	1
казанџија	5	2	каменорезаца	3	1	качара	4	6
кобасичара	—	1	ковача	17	28	колара	10	16
колачара	6	—	кочијаша	18	—	кројача	7	14
кујунџија	2	1	лакирера	—	2	лимара	7	9
лончара	5	7	машамола	—	1	месара	7	6
молера	3	2	мутаџија	3	—	ножара	1	4
обућара	12	31	опанчара	12	33	пиљара	18	—
посластичара	1	3	пољивача	12	10	пушкара	2	1
преаузмача	—	8	сарача	2	3	сајџија	2	4
сапунџија	3	1	сензала	20	—	сталара	6	15
стаклорезаца	4	—	терзија	2	1	тестераша	10	—
тракслера	—	2	ћурџија	2	4	пекара	30	30
ужара	6	3	фотографа	2	2	цимермана	—	1
чистача обуће	4	—	шећерџија	5	10	рабаџија	—	6
земичкара	1	—	укупно	329	325			

Ако се упореди број занатлија из 1911 год.⁵⁵ и из 1937—38, види се да су они занати који су почели да напредују почетком овог века наставили са напредовањем. То се види код абација, бербера, бравара, ковача, кројача, колара, обућара, опанчара и сталара, што говори о цветању ових заната. Известан бројни напредак види се и код качара, лимара, лончара, кожара, посластичара, сарача, сајџија, ћурџија и шећерџија, али се код њих, сем код последњег, ради о минималном повећању. Код њих је напредовање незнатно или, боље речено, ти занати нашли су своје место у савременом животу тако да је њихово опадање заустављено. Овај период је обележен такође и појавом нових врста заната. То су електричари, кобасичари, лакирери, тракслери, цимермани и машамоде. По страним називима које носе види се да порекло воде са Запада и да су отуд дошли заједно са европским начином живота, који се у овом периоду сасвим одомаћује. Ово су тек зачеци тих нових заната који се касније бројније развијају (таблица 11).

Упоредни преглед показује да су се крајем овог периода сасвим изгубили: калдрџије, баруџије, мутаџије, златари, колачари и др.⁵⁶

Од старих заната као што су бојације, гребенари, јорганџије, казанџије, кујунџије, мутаџије, пушкари, сапунџије, терзије и ужари, чије је опадање почело у претходном периоду, остало је (као што што табела показује) највише 1—2 представника. То показује да су ови некад тако бројни занати заостали као и њихово време, потиснути индустријом и новим потребама.⁵⁷

Мијатовић је посветио знатну пажњу пореклу сировина, али само за неколико заната. Он је забележио да су гребенари набављали штављену кожу из Ниша и Ужица; котлари и казанџије доносе сирови бакар у таблама из Горње Немачке, а седлари прерађују израђену фабричку кожу коју добијају из Загреба, Солуна и Немачке; лончари набављају земљу из Аранђеловца и Зајечара.

Из свега овог се виде основне карактеристике занатства у овом периоду; опадање старих заната, напредак нових и слабљење значаја занатства у целини упоредо са јачањем индустрије.

Индустријска функција. — Занатство је имало озбиљног конкурента у индустрији, која је после првих зачетака у претходном периоду почела све више да се развија. Ова етапа у привредном развоју Крушевца се карактерише подизањем капиталистичких продукционих односа, што је случај у целој Србији. За ово место је карактеристично да се знатан део капитала створеног у трговини и занатству све више улаже у индустрију, која се развија. Већи део индустрије настао је овде у близини сировинске базе. Из тих разлога су настале дрвна и кланична индустрија, затим индустрија дувана и донекле млинска. Појава хемијске индустрије, фабрике вагона, барутане и још неких других производних грана не може се објаснити близином сировина. Разлози за њихово настајање су другачији; саобраћајни разлози — раскрсница пруге узаног и широког колосека — били су услов за подизање фабрике вагона. Традиција у производњи

сапуна и барута учинила је да су ове две занатске делатности прерасле у индустрију. Потреба привреде у околини, где је виноградарство значајна привредна грана, разлог су за подизање фабрике плавог камена.

Најпре је дошло до проширења и коначног индустријског уобличавања раније створених предузећа.

Фабрика сапуна је тако сасвим потиснула и заменила ранији традиционални сапунарски занат и од мануфактурне радионице постала је право индустријско предузеће. Традиција није била само један од узрока да се ово предузеће развије; узроци су и саобраћајне могућности које су олакшавале транспорт сировина и готових производа као и измењене потребе које су диктирале производњу тоалетног и пераћег сапуна, уместо сапуна од пепела. Ови узроци су били можда значајнији од традиције. Непосредни повод за појаву ове индустрије била је борба сапунарских мајстора за одржањем услед навале индустријских производа. У тој борби је један од занатлија који је имао више средстава подигао прву фабрику. Побољшање саобраћајних услова учинило је да се ова примитивна фабрика развије, прошири и постане једна од најважнијих фабрика ове врсте у земљи.

Као „Прва српска фабрика сапуна Глиша Јанковић и син”, она је радила све до првог светског рата. После рата обновљена је на ортачкој основи⁵⁸ и вођена од 1919. године као „Прва крушевачка фабрика сапуна”. Од 1919. год. кад постаје ортачко власништво, проширује се техничка опрема уношењем још једног казана већег капацитета, тако да је тада фабрика имала 2 казана за директно ложење и капацитет јој се на овај начин повећао на око 2,5 тона дневно. Фабрика тад има 20—25 радника и производи, сем пераћег сапуна, и око 15 врста тоалетног сапуна лошијег и средњег квалитета. Производи им иду до Трстеника, Параћина, Александровца, Бруса и Крагујевца. Набавку сировина врши из земље а нешто из Марсеја.

Услед повољне коњунктуре, фабрика је толико разгранала рад и продају да није могла да подмири потребе потрошача. Због тога је 1921. године одлучено да се фабрика модернизује и у ту сврху је купљено земљиште поред железничке пруге на коме се и данас налази „Мерима”. У овој фабрици се сапун кувао помоћу директне паре, а не директним ложењем испод казана, као у старој фабрици. Набављене су и нове машине за израду тоалетних сапуна, као и уређаји за израду других врста сапуна (бадем сапун, кокос сапун, прозирни глицерински сапун за бријање и чувени дечји сапун). Основне зграде су подигнуте до 1923. год. Ортаци су имали у новој згради 5 казана са капацитетом од 5—10.000 кг. Казани не раде непрекидно, него се смењују, и због тога им је производња до 7 тона. У то време производи ове фабрике прелазе Саву и Дунав, а иду и на југ. Постигну се прилични резултати у продаји у Срем, Славонији, Хрватској, а доцније у Далмацији и Словенији. Паралелно са тим, освајају се тржишта на југу — у Македонији и Црној Гори. Фабрика има већ око 100 радника. Радништво је било углавном из Крушевца. Стари

Глиша Јанковић је као погонско средство користио дрво; и ортацима је дрво погонска сировина у почетку, и то дрво са Јастрепца. Тек кад су прешли у нову зграду, почиње да се користи угљ, и то из Алексинца, Сењског и Ресавског рудника.

После 1920. године набавка сировина из земље сведена је на мању меру. Почиње се са увозом сировина из Енглеске (аустралијски лој бољег квалитета). Тада фабрика пружа тржишту сапун одличног квалитета.

Фабрика је радила на ортачкој основи до 1928. Услед исплате старих ортака је дошла у тешко финансијско стање те је тражила нове ортаке и тако поправила своје материјалне прилике. Како су остале фабрике сапуна у земљи радиле са страним капиталом, опстанак ове фабрике је опет доведен у питање, те се оснива акционарско друштво са основним капиталом од 10.000.000 динара.

„Мерима” почиње израду козметичких средстава 1928. године.⁵⁹ На тај начин повећава број производа и побољшава продају. Њени производи освајају сва тржишта у Југославији, а извози се нешто и у иностранство (Бугарску). Сирови глицерин, који се производи од отпадне цећи за сапун, трошио се у земљи, а остатак се извозио у Француску. Акционарско друштво добија 90% сировина за сапун из иностранства, и то највећим делом преко Енглеске, али и из других крајева. Из земље је добијан сирови и топљени лој. Мириси су долазили из Француске, а мање из Холандије, Швајцарске и Немачке.

Број радника се кретао до 160 људи.⁶⁰ У „Мерими” је 1931. године било следеће стање. Имали су машине немачке производње од 45 коњских снага. Производе су продавали у земљи. Било је 17 чиновника, 5 квалификованих радника и 109 неквалификованих, односно свега 131. Од тога је било 49 мушкараца и 82 жене, а радило се са 60% капацитета. Фабрика је набављала разне врсте лоја, животињске масти, вегетативно уље, калофонијум, каустичну соду, амонијачну соду, со, мирисава уља, стеарин, шећер, шпиритус, сандуче делове, папир, картоне, стаклене флаше, етикете и плакате. Свеукупна набавка износила је 130 вагона. Набављало се делом у земљи, а делом у иностранству, а гранични, односно царински, прелази су им били Метковић и Смедерево.⁶¹ „Мерима” приступа картелу 1933. године иако он постоји још од 1926. године.

Године 1936. оснива се у фабрици хемијска лабораторија. Две године касније почиње производња сирових глицерина из преосталог цеба, а 1939. године је набављена апаратура за дестилацију глицерина, тако да је рад фабрике сведен на модерну економску основу. Године 1938. „Мерима” је имала 110 радника, и то 90% са села, 8 квалификованих, 56 неквалификованих и 46 жена.⁶²

„Мерима” набавља потребне уређаје за израду уља и уљарица 1940. године. Са тим уређајима рад отпочиње тек за време окупације. Ово је била једина уљара на територији Србије, тако да је целу Србију снабдевала јестивим уљем све док нису Немци подigli друге уљаре.

Пред почетак другог светског рата „Мерима” се снабдела великим залихама техн. масноће за израду сапуна, па је успела да направи од њих полупроизвод који је касније користила за прераду. Нагомилана финансијска средства су искористили за изградњу индустријског колосека, силоса за сунцокретово семе са капацитетом од 175 вагона, купили су парни котао с Равњака и саградили котларницу. И поред тога, капитал им се у току окупације повећао од 10 на 20 милиона динара.

Пре рата створена је преса за уље, која прерађује уљарице у техничка уља за потребе фабрикации сапуна тако да ништа није увозила. За време окупације ради сирово и јестиво уље за целу Србију, а и Немци су узимали за себе. За потребе уљаре радништво у „Мерими” се повећавало само за 20 људи. За време окупације рабен је сапун од уља са умом, затим глицерин за потребе уже Србије, док је козметика највећим делом престала са радом.

Барутана, друго индустријско предузеће, настала је још у претходном периоду. Пре ње су постојале две барутане у Југославији, — у Хрватској и у Словенији. Барутана је у Крушевцу настала због традиције и познатих баруција, због близине рудника за које је била потребна фабрика експлозива и због повољних саобраћајних прилика. Пре првог светског рата фабрика није радила све експлозиве него само бездимни барут и друге војне производе.

За време првог светског рата барутана је оштећена, неке зграде су још постојале, али су машине биле однете. Године 1915. је разрушена и електрана, После првог светског рата фабрика је обновљена путем репарација.⁶³ Године 1924. машине и апарати су добијени на рачун репарација, и то старе машине, од неке немачке фабрике. Године 1927. је пуштена у рад бездимна барутана. Радило се око 300 кг дневно бездимног пушчаног барута. Барутана је проширивана па се дошло и до производње од 1000 кг дневно. Почео је да се ради топовски, ловачки и револверски барут. Тако је пре другог светског рата производња достигала капацитет од 3000 кг (са 10% повећаног капацитета). Постепено је Обилићево почело да буде центар хемијске војне индустрије. Године 1936. је основана велика хемијска лабораторија, седиште хемичара из свих наших крајева. Обилићево је производило азотну киселину, амонијак, дрвену целулозу за барут, ловачки барут. Постојала је и фабрика етра.

На изради гас маски почело се радити 1927. године. Поред гас маски рабена су и друга заштитна средства. Касније су подигнуте фабрике за бојне отрове, које је испоручио један Немац. Тако је 1927. и 1928. године настао Равњак (где се производио иперит, адамсит, фосген, фосфор — ту је била једна фабрика фосфора), а у Обилићеву је подигнута фабрика фосгена. Била је у пројекту и фабрика олеума (због кризе 1929. и укидања репарација није подигнута).⁶⁴

Око године 1930. подигнута је фабрика тротила (експлозив). Произвођен је и етар. На Равњаку је била подигнута и врло модерна фабрика гас маски набављена у Чешкој. Њу су Немци однели целу.

Исто тако су биле подигнуте и термоцентралне на Равњаку и у Обилићеву, свака са по три турбине. Хидроцентрала је разрушена бомбардовањем у последњем светском рату.⁶⁵

Сировине потребне за рад добијане су пре овог рата на овај начин: за барут основу је чинио увоз, за маске делимично увоз а нешто и сировине из наше земље, за тротил увоз, за фосген само делимично увоз, иперит само сумпор, за азбест увоз, арсенотрихлорид увоз и фосфор увоз. Увоз је био углавном из Немачке, или је Немачка служила као посредник. Сировинска и енергетска база су у земљи биле део Босне и Барич. У то време фабрика је радила само за војне потребе осим ловачког барута за цивиле. После првог светског рата овде је било 300—400 радника.

Млинска индустрија се такође јавила још у претходном периоду са задатком да увезе и самеље довољну количину жита за снабдевање овог краја брашном, јер жита овде није било никад сасвим довољно. Плодна Морава није могла да производи онолику количину колико је за околне пределе било потребно. Наместо старог Николићевог млина подиже се фабрика вагона, док Рашићев млин ради и даље у старој чаршији. Године 1922. Крушевац добија нови млин. То је парни млин Расина, својина Крушевачке задруге, који почиње са радом 28. XI 1922. године. Из 1933. године постоје забелешке да је млин тада радио са 50% капацитета, да је имао немачке машине од 175—210 HP, да је у њему било запослено 4 квалификована, 21 неквалификовани радник и 6 чиновника, односно укупно 31 лице и од тога само 1 жена.⁶⁶

Млин је за своје време био најмодерније опремљен и његов могући капацитет је износио 5 вагона за 24 часа; 1934. године у млину је било запослено укупно 35 лица и од тога 2 Немца (што се да закључити по имену).⁶⁷

Производња млина у овом периоду најбоље се види из таблице 12, која је састављена на основу извештаја Крушевачке задруге.⁶⁸

И цигларска индустрија настала је још у претходном периоду. Године 1911. се помињу две циглане, и то циглане браће Милошевић и браће Стаменковић, који су главни произвођачи цигле и црепа. Радништво у овим цигланама је сезонско и води порекло из јужних делова Србије, из околине Власотинаца (48, за 1911. г.).⁶⁹

Касније, 1935. године, у Бивољу се подиже циглана „Расина”, својина Миаче Соколовића, у којој је радило 20 радника; њена годишња производња је износила 600.000 комада црепа и 800.000 комада цигле.⁷⁰

Из претходног периода води порекло и фабрика бомбона. У овом периоду среће се нова фабрика „Јастребац”, својина фирме Васић и комп. Није се могла утврдити нека веза између раније фабрике бомбона Томе Миливојевића и ове, али је релативна близина фабрике шећера, која после првог светског рата настаје у Буприји, свакако допринела да ова индустрија потраје током целог периода. Фабрика „Јастребац” у 1933. години има машине јачине 5—7 HP, у

Олина:	1922.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.
Љено	5,377.092	6,736.825	7,163.597	8,756.076	6,898.824	3,871.354
енице	12,050.409,57	11,436.612,95	12,775.294,30	12,935.178,99	10,927.413,00	4,277.529,29
млевено						
енице	5,521.960	6,697.484	7,298.070	8,248.396	7,438.824	3,691.354
Олато	376	464	504	547	528	—
она	149	216	232	207	202	—
Олато	—	—	—	5,833.024	—	2,447.420
шна	—	—	—	12,859.118,10	—	3,991.988,29
Олато	—	—	—	2,122.198	—	959.236
сиња	—	—	—	1,664.914,10	—	654.918,66

Таблица 12

њој ради свега 8 радника, од чега 6 неквалификованих. У то време она ради само са 20% капацитета, а продају врши само у земљи. Ово није било неко веће предузеће, као што то показују изнети подаци, и узроци за њену појаву не би се могли сасвим јасно утврдити. Можда их има више. Понајвише су утицале потребе трговине у вези са измењеним потребама потрошача, пространа област где су се производи могли добро да пласирају и релативна близина фабрике шећера, са којом је „Јастребац“ био добро саобраћајно повезан нормалним железничким колосеком. За појаву ове индустрије значајан је и капитал, који није био тако велики.⁷¹

Дрвна индустрија је имала природну основу у близини шумовитих планина Копаоника и Јастрепа који су јој били и главни сировински извори. Због тога дрвна индустрија има неколико представника, који у прво време врше углавном сечу и извоз дрвета за грађу и огрев. Прва дрвна предузећа била су стругаре.⁷² После подизања железница, кад су се саобраћајне могућности за извоз дрвене грабе знатно побољшале, има много већи број стругара у овом крају. Из 1930. године има помен о стругари Вулета Величковића у Крушевцу. Године 1931. поред Јеличићеве стругаре, помињу се још две стругаре деоничарског друштва за експлоатацију дрвета Обилићево,⁷³ чија је централа била у Загребу, а филијала у Београду, и стругара Димитрија Величковића у Крушевцу. Крушевац добија још једну нову стругару 1934. године. Њу подиже Сима Јовановић у државној шуми на Јастрепа, и 1938. године она има 12 радника. Стругара Вулета Величковића је престала са радом 1934. године, пошто није могла да пласира своју грађу на тржиштима Грчке и Италије. Ова стругара је извозила бучкову резану грађу за Италију преко Ракека и Сунска, за Шпанију преко Дубровника, за Грчку преко Бевбелије и за Палестину преко Смедерева. Вуле Величковић је годишње производио 2.500 m³ дрвета што је чинило преко 200 вагона, који су отпремани са крушевачке железничке станице. Године 1938. се помињу у Крушевцу опет неколико стругара, и то: стругара Димитрија Величковића, Божидара Јеличића, стругара Симе Јовановића и, најзад, нова стругара, Симе Дукића.

У овој години је само престала са радом стругара Драг. Јовановића, јер је власник пропао.⁷⁴ М. Савић помиње још стругару М. Петровића у Жељину и брусског завода у Јанковој Клисури (в. с. 98 и 99).

Појава ових стругара, чији је главни циљ био сеча и извоз дрвета и грабе, није ништа необично у области где се налазе Јастребац, Жељин и Копаоник као главни извори за снабдевање. Поред тога, дрво је у релативно пасивним пределима ових планина и њихових подгорина представљао готово једину вредност за извоз. Упоредо са сечом ишла је и прерада дрвета, тако да Крушевац у ово доба постаје право средиште дрвне индустрије.

Одмах после првог светског рата појавио се у Крушевцу Завод за импрегнацију прагова. Предузеће за импрегнацију прагова било је основано прво у Ђићевцу око 1900. године (50, с. 464).⁷⁵

Завод у Ђићевцу основала је Дирекција државних железница. Он је радио све до крај првог светског рата, када су га Немци уништили. Ово предузеће у Ђићевцу имало је два цилиндра и настало је онда када је нестало храстовине за прављење прагова, те се за прагове почела користити буковина коју је требало импрегнирати. Српске државне железнице су закупиле комплекс шума на Буковику и почеле да их експлоатишу и да врше импрегнацију. За време првог светског рата Аустријанци односе сва постројења, и то изгледа у Приједор, јер је он тада био под анексијом. Године 1921. држава обнавља предузеће и попуњава га машинама из Приједора.⁷⁶ Приликом поновног оснивања импрегнације, машине су пренете из Ђићевца у Обилићево и тамо је основано ново предузеће. Враћена су репарацијама и она два цилиндра што су однета из Ђићевца. Године 1923. измењене су већ дотрајале машине и отада нису вршене никакве измене све до другог светског рата. У Обилићеву су 1923. монтирана два цилиндра од 14, а 1933/34 године и трећи цилиндар од 16 м. На Јастрепцу је било доста буковине и завод се оданде снабдевао дрветом. Француско-српско друштво је вршило експлоатацију и импрегнацију; у ствари, то је била колаборација између тог друштва и Српских државних железница. Ту је била и жичара која је довлачила грађу са Јастрепца, затим једна мала железница и стругара (на данашњем месту дрвног комбината).

У почетку је погон био на локомотиву, све док није набављен трећи цилиндар. Пошто је Јастребац искрчен и друштво ликвидирано, остала је само импрегнација, те је железница добављала прагове и грађу са територије целе Србије. Основну сировину — дрво су давале стругаре са Јастрепца, а и из осталих делова Србије. Потребан антисептик завод је добијао из Мађарске, Француске, Италије и Немачке. Већину радништва су чинили мештани из крушевачког краја, Дедине, Текије, Паруновца и Капиције, а нешто мање из Бована и Песјака. Завод је радио повремено и за време рата.

У Крушевцу се помињу 1931 године три мање радионице за израду дрвета: столарско-коларска радионица Обрена Радића, „Моравка“, предузеће за прераду дрвета „Шумадија“ и фабрика столица К. Костића и Мих. Цветковића.

Фабрика столица се налазила крај железничке станице. Основа јој је био приватни капитал Константина Костића. Радила је првенствено столице и дрво за намештај и грађевинарске потребе, а користила букву са Јастрепца. У тој радионици Костић је имао гатер и перионицу. Он се 1927. удружује са Цветковићем и тада радионица има машине јачине 12 HP, које су набављене у Мађарској, а фабрика и даље израђује столице. Године 1933. је имала 10 радника, а радила је са свега 10% капацитета. Производе су продавали углавном у

земљи. Ова радионица је 1938. године имала 4 квалификована и 4 неквалификована радника, и то са села.⁷⁷

Прва индустријска предузећа су традицијом везана за Крушевац („Мерима“, барутана). Предузећа дрвне индустрије су се због близине сировине овде појавила у већем броју. Ситнија предузећа, настала још у претходном периоду, развила су се услед модернизације живота и потреба (млинови, циглане, фабрика бомбона). Појава железнице омогућава стварање већег броја индустријских предузећа друге врсте. Самим тим што олакшава довоз сировина и погонског материјала и са већих даљина, затим што могућа да се готови производи даље пласирају, железница утиче да су нова предузећа по својим димензијама већа од оних која су настала раније.

Фабрика вагона је највећа по значају. Она је овде настала због саобраћајних прилика на раскршћу узаног и нормалног колосека, што јој је омогућавало израду и оправку вагона и једне и друге врсте. Основана је 1923. године од стране акционарског друштва (Aktiengesellschaft für Eisenbahnsbedarf — Wien).⁷⁸

Фабрика је настала из чисто капиталистичких разлога. Власници су имали везу са узаним и нормалним колосеком, а циљ им је био да поправљају и оспособљавају возни парк после првог светског рата, те им је била отворена могућност за оправке на обадве стране. Прво је почела радити као покретна радионица на вагону. Капитал за оснивање радионице био је страни — пештанско-бечки (Biedermann und Komp.) и мањи део наших капиталиста. Фабрика је почела да ради 1923. године као Српско А. Д. за израду и оправку вагона, а касније су радили и артикле за војне потребе. Покретна радионица се кретала од Крушевца до Вишеграда и до Смедерева и Лапова. Опрема је била најнужнија и састављена од старог машинског парка, довученог из Беча и Пеште.

Средином 1928. године фабрика прелази у власништво Прометне банке АД Београд и добија прве поруџбине од Министарства војске. Тада почиње да ради за војску, пошту, руднике и железницу.

Од 1928—1930. фабрика развија свој максимални капацитет, али половином 1930. год. државне железнице преузимају оправку вагона у својим радионицама и фабрика остаје без посла.⁷⁹

Почетком 1940. године Прометна банка АД продаје фабрику новооснованом друштву под именом „Крушевац А.Д.“. Тада је подигнута модерна радионица за израду разних упаљача, проширена ковачница и снабдевена већим бројем механичких чекића и пресом за лим. Због новог програма, подигнута је у околини и пиротехника која је имала 14 зграда и лабораторију. Крушевац А.Д. има акцијски капитал од 5.000.000 дин (50, с. 389).

Сировине су им биле домаће, а једним делом су их увозили из Мађарске, Аустрије и Немачке. Из земље се употребљавало гвожђе, боја, спојни материјал, мазиво и угљаљ као погон.

Делимично је околина давала дрво за вагоне, иначе је дрво највише долазило из Босне, Хрватске, гвожђе из Јесеница и Зенице, а

набављало се и код гросиста, док је угаљ био из најближе околине, из Алексинца.

Кад је предузеће формирано 1924. године било је запослено једва до 300 радника. Преузимањем од стране Прометне банке, предузеће се шири, повећава се број радника до 800 и одржава до 1930. године. Тада престаје са радом, али следеће године је опет отпочело и број радника се повећао постепено на 800. И за време окупације фабрика је имала око 200—250 радника.⁸⁰ Иако се подаци добијени у предузећу и из хронике не поклапају сасвим, ипак јасно показују нагли пораст у почетку рада, утицај кризе и, најзад, поновни пораст радне снаге у доба када се производња стабилизовала.⁸¹

Фабрика је радила за војску, министарство поште, руднике и железницу и њени најважнији производи приказани су у доњем прегледу.⁸²

Преглед производње

1926. године	— оправка теретних и путничких кола
1928, 29 и 1930	— исто (са 35% производње за потребе војске — понтонска опрема)
1931. и 1932.	— ради искључиво за војску, руднике (вагонете) и пошту (телефонски носачи и изолатори)
1933. и 1934.	— израда четвороосовних поштанских кола нормалног колосека и за потребе војске
од 1934.	— почиње производња мостова и гвоздених конструкција
1935, 36. и 37.	— производе се вагони, мостови, скретнице, поштанско-телеграфски материјал и артикли за војску
1938, 39, 40. и 41.	— раде се теретни вагони (нови), железнички и друмски мостови, поштанско-телеграфски материјал
1941, 42, 43. и 44.	— довршавање започетих вагона и мостова.

Фабрика је углавном изграђена на земљишту које је припадало млину Љ. Николића. Млински уређаји су демонтрани. У овим просторијама су смештене делимично радионице за прераду дрва и браварско-ручне радионице. Од једног дела млина изграђен је магацин, а и канцеларијске просторије су адаптиране од млина.

Године 1923. је започета изградња, а исте године је завршен и део хала за оправку вагона. Наредне године ову халу су проширили тако да је то проширење обављено све до 1927. године, чиме је изграђен блок 100 × 100 м. Године 1925. је изграђена ковачница и једна браварска радионица. У 1926/27. години су изграђене радионице за обраду дрва, као и једна мала електрична централа за погон ових радионица.⁸³ Прометна банка А. Д. подиже 1928. године централу од 280 НР и набавља још изванредан број машина радилица.

Све до 1939. године фабрика ради са напред описаним погонским средствима и у поменутих просторијама; нови власници Крушевац А. Д. подижу тада магацин гвожђа и челика, гасогенератор, станицу, електричну централу са дизел погоном од 300 НР.

За време рата партизани су 1943. године запалили блок халу величине 100 × 100 м и која је тада изгорела више од половине.

Од оснивања па све до 1928. године странци су радили са својим руководећим особљем, као и са извесним бројем стручног радништва, и то Маџара и Јевреја.

Странци стручњаци су отпуштени 1928. године и од онда фабрика ради са домаћим руководећим кадром, а такође и са домаћим стручним радницима. Стручних радника има из Словеније, АПВ, Босне и других република. Знатан део стручног радништва био је са села и 1938. год. (види напомену бр. 100). Највише радништва су давали Шанац, Јасика, Гавез, Пакашница, Лазарица, Макрешане, Бивоље, Дедина и Читлук.

У селу Дедини, у непосредној близини Крушевца, настаје фабрика плавог камена „Жупа”. Разлоге за њен постанак првенствено треба тражити у привредној карактеристици крушевачке околине, јер је у овом виноградарском крају једна фабрика плавог камена могла увек наћи довољан број потрошача.

„Жупа” је основана и пуштена у рад 1934. године као фабрика плавог камена и зелене галице. Оснивачи су браћа Дунда, трговци из Крушевца. Они су испочетка имали малу фабрику, под називом Браћа Дунда и комп. Ово је била трећа фабрика ове гране у Србији. Са Стојановићем из Новог Сада стварају власници акционарско друштво (Жупа А. Д.) 1936. године. Одмах је извршено проширење фабрике и 1936—1937 су изграђена постројења за израду сумпорне киселине и глауберове соли и мања електрична централа. При крају су у ово акционарско друштво ушли и Дреновац из Београда и Милишић (фабрика ликера) и др. Акционарски капитал предузећа је износио 5.000.000 динара.

Пре рата фабрика је производила плави камен, зелену галицу, сумпорну киселину и глауберову со. Пирит је добијан из Бора и са Мачкатице, бакар из Бора, старо гвожђе и галица од трговине, а угаљ из Алексинца. Сумпорна киселина је ишла војној индустрији у Обилићеву, а плави камен је трошен у околним срезевима нарочито трстеничком, жупском и темнићком, а и у већем делу Јужне Србије. Плави камен су тада производили и Шабац и Суботица, тако да је ова фабрика својом производњом подмиривала крајеве на југу од Младеновца до границе према Грчкој, тј. Ниш, Лесковац, Србију и Македонију, а извозила је и у Бугарску. Производња је била 2—2.500 тона плавог камена годишње, зелене галице 200—300 тона. За глауберову со и киселину имали су капацитет од 6 тона дневно односно 1500 тона годишње (концентровану). У фабрици су радили радници из Дедине, Текије, Макрешана, Бивоља. Било је укупно 75—80 људи, а у почетку до 30. И стручњаци су били углавном наши. По извештајима фабрике 1939. године Жупа је имала 104 радника индустријске гране, а 130 укупно (50, с. 439—441).⁸⁴

Фабрика је имала постројења са мањим капацитетом, прилично механизована. За производњу сумпорне киселине су употребљавали азотну киселину која је произведена у Обилићеву и коју су фабрику однели Немци.

Доста раније од Жупе развила се у Крушевцу још једна индустрија. Трговина стоком је у Крушевцу била доста на гласу.⁸⁵ После подизања железнице извоз добија нову форму и стока се извози у закланом стању. Због тако развијене трговине стоком у овој области се доста рано појавила прва кланица.

Кланица „22 јули“ основана је као радња за извоз стоке 1903. године и била је власништво Живојина Стефановића-Дуде, трговца. После је модернизовањем ове трговине он почео и сам да коље и извози живину и стоку у закланом стању.

Стефановић је радио претежно са живином и јајима и извозио их је у Енглеску, Италију, Немачку, Чешку и Грчку.⁸⁶ До 1939. године кланица извози само живину и јаја. Од 1939. је почето са извозом стоке у закланом стању, јер је 1938. подигнута кланица. Извожена је смрзнута и расхлађена живина.

Године 1918. била су у фабрици свега два радника, један из Луковца и један из Страгара. Године 1926. било је око 25 радника и тај број је доцније порастао.

Фабрика је извозила 50—60 вагона живе живине годишње; од 1924. године на овамо извозе се ћурке, пловке и гуске. За Грчку и Немачку је извожено 2—3 вагона годишње, док је Енглеска узимала годишње по 40 вагона меса. Кланица је имала своје откупљиваче стоке по околини — у Ђићевцу и Великом Шиљеговцу, Космету, Подујеву и др.⁸⁷ Живину и гаје, а затим је живу или заклану извозе. Фабрика није продавала живину у Крушевцу.

Крајем овог периода појавило се још једно индустријско предузеће у Крушевцу које није имало никакве сировинске основе. То је била текстилна индустрија „Обилић“. Она је основана 1937. године.⁸⁸ Стварно утрошени капитал био је 2.500.000, и то у зградама 1.000.000, машине 1.000.000, а остало 500.000. Предузеће је имало парну локомотиву од 120 КС. Имало је даље два службеника и 58 радника. Производило је америчан платна 300.000 м годишње, док су му годишње потребе у сировинама износиле 30.000 кг памука, 12.000 полуфабриката, горива, уља 32.000 кг и мазива 850 кг. Фабрика је памук увозила, а боје добијала од фирме из Земунa. Памук се увозио из Аустрије и Чехословачке, а добијали су га из Египта, и то преко Ниша и Београда. Гориво су добијали из земље. За време рата је памук расподељиван према капацитету фабрике.

Власници су били Паскаљевић Зојић Зоја, Дреновац Тихомир, Милишић Милан и Сикора Јарослав. Технички пословођа је Чех и два стручњака радника у то доба су Чеси. Године 1939 Сикора излази из фирме а као власници остају Паскаљевић Зоја, Тихомир Дреновац и Милан Милишић. 50% произведене робе се продаје трговцима у земљи. Робу су планирали у Жупи, у околини Крушевца, у Блацу, Куршумлији, Александровцу, Трстенику, Ражњу, а исто тако продавали су доста у Босни и Херцеговини. У иностранство се не извози. Фабрика је имала машину за намотавање, штирк машину, шлихт машину и 64 разбоја, а користила је колосек млина Расине. Касније су

само измењени разбоји, који су били купљени у Швајцарској. Када су добили нове разбоје онда је на 5—6 разбоја радила једна радница. За време рата фабрика није радила.⁸⁹ Године 1940 било је у фабрици 42 радника од чега 12 мушких и 30 женских. Страни радници су били технички пословођа, ткачки мајстор и једна стручна радница. Други ткачки мајстор је био из Трнаваца (Вараждин). Из Крушевца је био један бравар, Дреновац као директор и једно административно лице. Остали радници су били 1 из Макрешана, 2 из Шанца, 2 из Читлука, 1 из Текије, 9 из Крушевца, 2 из Бивоља 1 из Пакашнице и 1 из Пакрачке Пољане (Словенија).

Поред ових важнијих предузећа у Крушевцу се још помиње радионица за израду кеса (фабрика кеса) браће Дунда у Дедини (у близини „Жупе“), која је била основана неколико година пред рат, и дрвна индустрија браће Костка. Године 1930. у Крушевцу је била завршена електрична централа.⁹⁰

Између осталих предузећа помиње се у овом периоду и фирма „Митри“. То су у ствари казанице које су производиле специјалне казане за војску, са нарочитим уређајем, а доцније и прскалице за винову лозу које су извозили по целој земљи. Ово није било право индустријско предузеће него више јача занатска радионица.⁹¹

Пошто је овај крај од давнина засађен дуваном овде је одмах после отварања монопола основано средско поднадзорништво које је контролисало производњу дувана. Године 1918. оснива се стовариште непрерађеног дувана. Оно спроводи целокупну организацију производње и откупа дувана под надзором Управе државних монопола. Дуван се овде сортира, ферментише, пакује и шаље даље фабрикама у рад. Због тога су подигнуте велике магацинске просторије углавном по баракама.

Стовариште добија назив дуванске станице 1936. године, а 1937. подиже нови зидани магацин за смештај, обраду и сезонску ферментацију дувана са капацитетом од 300. тона. Истовремено је израђен и нешто солиднији уређај за смештај и обраду дувана, као што су стелаже за ферментацију, сандуци за сребивање дувана у „јарам“ и створени су повољнији услови за рад у магацину.

После првог светског рата почела је да напредује производња дувана иако се радило ручно. Од 1926. до 1935. производња је опала, али поново напредује после подизања магацина. Пред рат је достигла 100 тона годишње.

Како је рад био сезонски обављао се углавном у јесен у доба бербе дувана и радна снага је била сезонског карактера и сачињавале су је већином жене. Стално запослених било је свега девет лица: управник, 1 стручњак, 1 технички помоћник и 6 радника.

За индустрију Крушевца овог периода је карактеристична разноврсност у гранама и повезаност за сировинске изворе области, саобраћајне услове и привредне прилике овог краја. Капитал је и овде најважнији покретач индустрије и он потиче углавном од трговаца, овдашњих или са стране, и сасвим незнатим делом од страног капита-

ла, и то у већим предузећима. Важно је истаћи да се индустрија у Крушевцу почиње и територијално да издваја. Млин, „Мерима“, фабрика вагона, текстилна индустрија „Обилић“, фабрика столица, кланица Живојина Стефановића-Дуће налазе се у близини железничке станице у алувијалној равни Мораве, на месту које им је погодно за транспорт сировина и готових производа. Други индустријски део Крушевца подиже се на супротном делу града, у Обилићеву. То је у ствари индустријско предграђе Крушевца у коме се налази барутана, завод за импрегнацију прагова и неколико стругара. Трећи индустријски рејон било је село Дедине, такође предграђе Крушевца, где се налазила фабрика плавог камена Жупе, фабрика кеса. Идући према Дедини, у алувијалној равни Расине, било је неколико циглана. Од железничке станице у Дедини одваја се индустријски колосек према Обилићеву тако да су тиме ова два индустријска дела саобраћајно повезана за остали део Србије и Југославије.

Индустрија Крушевца носи печат своје области, јер се развијају оне индустријске гране за које има довољно сировина (дрвна, цигларска и кланична индустрија) као и оне које су задовољавале потребе привреде (млинска, индустрија плавог камена). Много је мањи број оних индустрија које су овде настале из других разлога — саобраћајних момената (фабрика вагона) и традиционалних разлога (фабрика сапуна и барутана). Интересантно је поменути да су предузећа која се нису ослањала на сировине из околне области (као фабрика вагона, сапуна и барутана) знатно више напредовале, стекле знатно шире размере и имале већи утицај на привредни развој града, мада би било нормално да је друкчије. Разлоге треба тражити у чињеници да су те индустријске гране по својим производним могућностима, уложеном капиталу и могућностима пласирања производа биле далеко значајније од оних других које су имале више природних услова за појаву и развој. Једино се дрвна индустрија по својим размерама донекле приближила нивоу и значају ових, бар по бројности предузећа.

Значај индустријске функције града у овом периоду види се по томе што један део становништва Крушевца и околине зависи и живи од индустрије. Готово свако село у непосредној близини града има мањи или већи број радника запослених у крушевачкој индустрији. Тај број се пење од 400 људи у 1931. години на око 1.100 људи 1938. године. Истовремено се број трговаца у том периоду креће овако: 1929. године има их 130, а 1938 — 142. Занатлија је 1937. године укупно 325 (в. с. 103 и таб. 11). Становништво које живи од индустрије бројније је од становништва које живи од трговине и заната већ у другој половини овог периода, и то још једном доказује да је индустрија тад најзначајнија привредна грана.

Управно-просветна функција. — У управном погледу Крушевац остаје окружно седиште све до стварања нове државе Југославије па и неко време после тога. Границе његовог округа су исте као и у претходном периоду, само се могу уочити неке промене у оквиру са-

мих срезова услед расформирања једних и стварања других, нових општина. По уставу од 1921. године остала је стара расподела по срезовима и општинама. У периоду од 1921. до 1929. године су биле успостављене области наместо округа. Ни тада није било већих промена у управном значају Крушевца сем номиналних, јер се област поклапала са територијом бившег округа. Године 1929. долази до већих промена. Тада се укидају области и стварају сасвим нове, знатно шире, управне целине — бановине, где Крушевац добија другоразредно место. Тада је цео стари крушевачки округ са још другим областима припојен Моравској бановини, чије је средиште било у Нишу. Том новом поделом Крушевац је изгубио свој ранији управни значај, јер је са степена окружног и обласног средишта сведен на средиште среза. Тиме је умањен управни значај и управна функција Крушевца. Треба напоменути да је срез тада захватао само територију на десној обали Мораве, тј. слив реке Расине. Известан напредак се види код културно-просветног значаја, односно функције овог града. Као типично трговачко-занатско средиште, поред гимназије он добија женску занатску школу, још пре првог светског рата, и школу трговачке омладине која је у ствари недељна школа.⁹² После првог светског рата добија учитељску школу и трговачку академију, а у Обилићеву школу хемијског смера. Са читавим низом средњих школа Крушевац постаје најважније просветно средиште у својој области. На целом простору од Копаоника до Јастрепца, на југу, до Јухора на северу, обухватајући Жупу, подгорину Јастрепца, трстеничку област и један део Левча и Темнића, — није било школа сличне врсте, тако да се цела та област везивала за Крушевац. Крушевац је даље средиште новинарске делатности у овом крају. Појављује се један број дневних и недељних и повремених листова, као што су Крушевачки гласник, Просветни покрет, Ново доба, Југославија и др. који су повремено или привремено ширили утицај Крушевца у овом крају. Подизањем домова трговачке омладине, занатског дома, читаонице и позоришта и других установа сличног карактера Крушевац постаје средиште неколико културног живота у овој пространој области.

Остале функције. — Упоредо са привредним, управним, културно-просветним значајем ишао је и пораст његовог значаја и у другом правцу. Читав низ јавних установа социјалног, здравственог и другог смера имале су своја представништва за овај предео у Крушевцу. Крушевац је први у области који добија болницу. Градња болнице је започела још пре првог светског рата, а завршила се после њега. Међу првима добија електрично осветљење 1930. год. Ал. Сретеновић бележи о томе:⁹³ „После Првог светског рата подиже се мала примитивна електрична централа. Доцније се подиже електрична централа поред Расине, код железничког моста. Централа постаје нерентабилна и престаје са радом, а Крушевац добија осветљење из Обилићева“. Све судске установе које су по законским одредбама могле да се оснују у среским местима биле су установљене у Крушевцу, а затим и читав низ других установа, као берзе рада и др.

После подизања железнице појачава се значај саобраћајне функције града. Крушевац постаје значајна теретна и путничка станица. Кад је пруга узаног колосека продужена до Краљева, а до Крушевца изграђена пруга нормалног колосека, он постаје важна претоварна станица, јер је ту суток две врсте колосека. Пруга је омогућила транспорт производа у свим правцима: ка северу, истоку и југу Србије пругом нормалног, а ка западу пругом узаног колосека.

Треба истаћи да је Крушевац и даље важно стециште друмског саобраћаја, јер сав транспорт производа, као и путника који до њега дођу возом, одлази даље колима и аутомобилима до Александровца, Бруса, Прокупља, Рибарске Бање, Рековца и др. Зато је број кочијаша, рабаџија и колара, као и других заната везаних за овај начин саобраћаја још увек веома велик.

Крушевац има мали проценат становништва које живи од пољопривреде. Пољопривредно становништво насељава углавном Бивоље, Лазарицу и Пакашницу, најближа села, која су готово спојена са Крушевцем. То су села која су се развијала у непосредној близини града и услед његовог ширења му се веома приближила. Истовремено је измењен и начин живота у овим селима, јер су пољопривредници у њима углавном оријентисани на повратрство и гајење млечних крава за потребе млекарства. Изразити пример за то је Бивоље. Ипак Крушевац врши пољопривредне функције кроз извесне установе пољопривредног карактера. Преко лозно-воћног расадника, преко дуванске станице и др. Крушевац утиче на измену пољопривреде у околини те се његово деловање у овом смислу осећа широм ове стране области.

Једна од изразитих особина овог периода је и јачање финансијске моћи и улоге града у области. Банке и друге новчане установе, као најважнији носиоци капитала, имају и воде главну реч у привреди. Капитал је био значајан за борбу са конкуренцијом, те због тога привреда Крушевца напредује упоредо са јачањем његове финансијске моћи и улоге. Стварање нових банака у овом периоду показује да је ова функција Крушевца у напретку.⁹⁴

Банке су у току целог периода играле веома значајну улогу у привредном животу Крушевца. Прво, оне су биле најважнији кредитори свих привредних предузећа у овој области и на тај начин посредно, својим капиталом, деловале су и на производњу. Друго, оне су и саме покретале извесна индустријска предузећа и тиме су узимале непосредно учешће у привредном развоју града. Крушевачка задруга је тако оснивач млина Расина, који је потиснуо раније млинове мањег капацитета и слабије опремљене. И Крушевачка банка је такође учествовала непосредно у индустрији.

Одлике овог периода у животу Крушевца биле су укратко овакве: Капитал долази све више до изражаја и као покретач и као услов за напредак како појединих привредних предузећа тако и целих привредних грана. Недостатак капитала је главни узрок пропадању мноштва ситнијих трговаца и занатлија. Крушевац постепено постаје

од трговачко-занатског важно индустријско средиште далеко шире области, јер његови индустријски производи нису намењени искључиво његовој околини.

Период после другог светског рата

Опште одлике. — Други светски рат прекида развој Крушевца и место напредовања види се застој, па чак и назадовање, у његовом животу, производњи и целокупној привреди. Дуге ратне године исцрпале су Крушевац и његову околину и оставиле пуно трагова рата и ратних пустошења. Поручена фабрика вагона и завод у Обилићеву и на Равњаку, замрла трговина и занати, уназађена привреда у околини, посечена шума и друге недаће снашле су Крушевац и његову околину. Једина новина је подизање уљаре у фабрици сапуна, као и делимично проширење зграда саме фабрике.

Било је нужно колико-толико обновити ратом исцрпљену и опустошену привреду града и околне области, или отпочети изнова тамо где је то било потребно. Ради стварања нових социјалистичких односа требало је, где год има услова за то, успоставити општедруштвену својину, једну од важних полуга социјалистичке производње. Трбало је равномерно распоредити земљу: узети је од оних који је не обрађују. Увођењем општедруштвене својине стварају се сасвим нови односи у појединим привредним гранама.

Прва од тих нових мера је аграрна реформа. Она није много променила у овој области, пошто није ни било великих поседа, нити велики број велепоседника. Ово је област средњег поседа, где је број оних који су имали већи посед од предвиђеног био сасвим незнатан.

Исто тако није био велики број поседника који нису обрађивали земљу. У целом бившем крушевачком срезу аграрном реформом и конфискацијом земље народних непријатеља створен је земљишни фонд од свега 76 ха обрадиве земље, док је укупна обрадива површина у истом срезу износила 57.907 ха. Да би још јаснија била представа о величини поседа у овом крају може се истаћи и то да у многим селима није ни дошло до аграрне реформе, а у онима где је спроведена изгледала је овако:

— у Горњем Степошу је одузето 10,82 ха од цркве у Наупару и додељено шеснаесторици сиромашних сељака;

— у Мешеву је одузета земља поседнику из Крушевца 2,55 ха укупно и подељена седморици сељака у Мешеву;

— у Бивољу је реформа захватила имања трговаца из Крушевца у величини од 6,64 ха и подељена на 13 сиромашних;

— у Јасици је 21,69 ха земљорадника-велепоседника из Љубаве подељено на 29 сиромашних сељака из Јасике, а осталих 15 ха је подељено на 77 сиромашних из Читлука;

— у Треботину је имање поседника из Крушевца у величини од 3,9 ха подељено на 24 аграрна интересента;

— у Липовцу је имање Окружне банке у величини од 6,11 ха до било 22 аграрна интересента.

Одузета је даље земља и народним непријатељима у Лаћиследу 4 ха, у Шеврану 2 ха, у Кошеву 25 ари, у Малом Головоду 76 ари, затим је реформа захватила и имање цркве у Падежу у величини од 5,94 ха и цркве у Коморану у величини од 12 ха.⁹⁵

Ова кратко изнета слика аграрне реформе у бившем крушевачком срезу показује да је ово област средњег поседа и да је приличан број сиромашних сељака, што се најбоље види на примеру Читлука. Аграрна реформа је највише значаја имала за развој привреде у околини Крушевца, а мање за град, где нема пољопривредног становништва.

Национализација индустријских предузећа је друга важна мера и далеко значајнија за град. Она је обухватила сва индустријска предузећа у Крушевцу и омогућила да се организује планска производња у овој привредној грани. Национализација је олакшала обнављање индустријске производње и постројења тамо где је то било потребно, њихово проширивање путем спајања извесних предузећа (пример дрвног комбината који је ујединио низ старих радионица и мањих фабрика), или престанак с радом и пребацивање постројења у друга места (на пример индустрија текстила „Обилић”).

У занатству је дошло до промена увођењем општедруштвених занатских радионица, као и покретањем занатских прерађивачких задруга. Оне су постале нека врста социјалистичких полуга у овој привредној грани, која је још увек великим делом остала у приватном власништву. Занатство је претрпело много више промена под утицајем других момената, о којима ће доцније бити речи.

Ситна трговина је последња претрпела промене, а трговина на велико је национализована заједно са индустријским предузећима. Трговину је рат оставио у застоју због умањене индустријске производње и прекида у спољној трговини до кога је било дошло. Због тога је и после рата она у почетку спутана извесним административним мерама које су се састојале у ограниченом систему расподеле основних прехранбених и индустријских производа и мерама откупа пољопривредних производа. У почетку трговина задржава извесно време приватан карактер, а као нове форме се јављају задружна и општедруштвена трговинска предузећа.

Индустријализација земље настала у тежњи да се смањи раскорак између природних богатстава и привредне заосталости која је карактерисала готово највећи део привреде Србије, а знатним делом и Југославије, доводи и у Крушевцу до извесних појава које се могу пратити и у осталим деловима наше земље. Међу првима то је прилив радне снаге потребне за индустрију, која је у сталном замаху и покрету. Прилив радне снаге је из околних села и из других покрајина, кад се ради о квалификованој радној снази, а то за собом повлачи бројно повећање становништва и територијално ширење града. Иако је рат утицао на смањење становништва у Крушевцу, ипак се у оба

пописа после рата осећа знатно повећање броја становника уско повезано за горње узроке. Године 1948. Крушевац је имао 13.862 становника, а већ 1953. године 16.638 док се на последњем попису (1961.) број попео на 22.140 лица (72, 73 и 62). Несумњиво овај двострук број становника у односу на претходни период, 1931. годину, показује да је Крушевац у овој фази свога живота надокнадио све што је изгубио током последњег рата и нагло закорачио напред.

Индустрија. — Битно и ново у послератној привреди Крушевца је то да индустрија постаје најважнија привредна грана и да напредује брже од осталих функција са којима је раније била подједнака, или чак заостајала за њима. Зато ће се у овом периоду и отпочети са индустријском функцијом Крушевца. О значају индустрије говори неколико цифара. По попису од 1953. године од 16.638 становника 1,90% чине пољопривредно становништво односно 317 лица; у рударству је запослено њих 2, односно 0,01%, као пољопривредни радници раде 120 односно 0,72%, у шумарству је запослено 36 лица, односно 0,21%, у грађевинарству 119 односно 0,71%, у услугама 157 лица односно 0,94%. Број запослених у овим привредним гранама, као што показују проценти, сасвим је незнатан, а све заједно оне обухватају свега 4,49% целокупног становништва Крушевца. Укупан проценат становништва осталих занимања далеко је већи и износи 28,36% и он је овако распоређен на поједине привредне гране: на саобраћај долази 2,04% односно 340 лица, на промет 4,50% или 750 лица, на занатство 5,27% или 877 лица, на индустрију 8,17% или 1361 лице и на управу 8,38% односно 1395 лица. Ако се овом броју дода још и број од 664 лица која су ван делатности онда број активно запослених у Крушевцу достиже 5.821. Види се да је број становништва запосленог у индустрији у односу на укупно становништво други по величини са 8,17%, док је проценат у односу на запослено становништво далеко већи и достиже 23,38% од укупног активног становништва. То је већ довољно да се види значај који ова привредна грана има у Крушевцу.

Замах индустрије није одлика само привреде Крушевца. Југословенска привредна политика је узела себи за циљ индустријализацију земље и унапређење привреде. У Крушевцу се то манифестује тиме што су сва индустријска постројења наслеђена из прошлог периода проширена и повећана им производња.

Најстарија индустрија, фабрика сапуна „Мерима” није била у току рата порушена него је нешто проширена. После рата се модернизује увођењем аутоматских постројења, јер је заостала из прошлог периода као немодерно и примитивно предузеће. Поред аутоматизације постојећих врши се и увођење нових постројења. Међу првима је изграђена екстракција и рафинерија уља, јер је постојала само пресаона. Затим су 1953. године уведена и постројења за цепање масти. Аутоматизацијом већ постојеће куваонице сапуна повећана је његова производња, а истовремено и проширен асортиман тих производа. Сад се производи око осам врста пераћег сапуна и 60 врста тоа-

летних, производе се даље технички, фармакопејски и динамит глицерин, рафинирано јестиво уље, уљане сачме, парфимерија и козметика. „Мерима” је данас трипут премашила предратну производњу сапуна, производњу уља четири пута, а производњу сапунског прашка двапута иако данас ради са 50% свог стварног капацитета. Њена производња у послератном периоду види се најбоље из следећег прегледа (74):

Врста производа	1947	1948	у тонама			
			1949	1950	1951	1954
сапун	1.668	2.242	2.253	3.092	2.485	3.000—3.500
јестиво уље	—	2.031	1.077	1.026	843	1.500
техничко уље	—	554	501	248	253	—
глицерин	—	—	—	—	—	100—120

у хиљадама динара

парфимерија						
козметика	4.654	29.489	38.111	20.173	6.019	40.000

Производња „Мериме” од 1956—1958. године изгледа овако:⁹⁶

Врста производа	1956	1957	1958
Сапуни и прашак за прање свих врста	3078,9	3694,3	2695,5
Козметички препарати	6,4	3,0	4,6
Јестиво уље	989,3	1024,0	1010,9
Ментол уље	—	—	—

Производња козметичких препарата, која је после ослобођења била престала, поново је отпочела испочетка бојажљиво, а од 1954. године у већој мери. Производња глицерина премашује потребе земље, те је ради слабих услова за извоз капацитет од 200 тона искоришћен само са око 50%. „Мерима” има капацитет од 5.000 тона сапунских производа, а производи 3.500—4.000 тона, што је последица дотрајалости машина. Она као најстарији произвођач има обезбеђено тржиште.

Сировине потребне за рад хемијске индустрије већим делом се увозе из иностранства, али један део потреба се подмирује и у нашој земљи. Из наше земље се добијају само отпадне масноће, преко кланица и откупних предузећа за стоку и месо, и техничко уље и масти. Остале сировине се углавном увозе: кокос и лој из Америке, у оквиру техничке помћи, етерично уље и разне есенције и мирисе углавном из Француске.

Производњом сапуна и козметичких препарата, јестивог уља и других хемијских производа, „Мерима” подмирује потребе своје околине, јер је ова област добро насељена и њене потребе за овим производима су знатне. Сапунски и козметички производи подмирују

70% потреба Крушевца и његове околине, мада се овде сусрећу у мањој мери и производи фабрике Цветан Димов, Албус, Златорог и др. чије укупно учешће не прелази 35%. Од „Мериме” се снабдевају трговачка предузећа „Крушевац”, „Бела Стена” и „Вукашин Борбевић-Дева” као и Срески савез земљорадничких задруга. Срески савез је највећи потрошач односно дистрибутор јестивог уља. Налазећи се у централној Србији, на главним саобраћајницама, „Мерима” снабдева тржишта Србије и Македоније.

Повећање производње и проширење фабрике изазвало је повећање броја радника, и то за 25% у односу на претходни период. Године 1950. у „Мерими” је било запослено 297 лица и од тога 217 индустријских радника, а 1954. 300 радника.⁹⁷ По подацима из 1957. године „Мерима” је имала укупно 368 радника, од тога је било 229 из града и Бивоља, Лазаревца, Малог Головода и Закићева, а 139 из других села, и то највише из Читлука, Пепељевца и Пакашнице (74, и 50, с. 449).

Због дотрајалости машина предвиђена је реконструкција уређаја за производњу сапуна и прашка за прање на бази сапуна. Устројена је производња детерџента, а предвиђа се увођење постројења за ланолин и конзистентне масти са капацитетом од 50 односно 1000 тона. Исто тако се предвиђа и монтирање новог котла са око 9 атмосфера паре на час.

„Мерима” има и погон за производњу биљног уља од сунцокретовог семена. Уљара може да преради годишње 10.000 тона сунцокретовог семена. Од те количине се добија јестиво уље 2.564 t, масне киселине 65 t и уљане погаче 4.019. Производња уљаре износила је 1955. и 1956. године:

	1955.	1956.
уља јестивог	740 t	1148 t
масне киселине	35 t	38 t
уљане погаче	1585 t	1664 t

Капацитет уљара је искоришћен са 65% услед недостатка сировина и дотрајалости уређаја. Године 1956. имали су укупно 85 радника и службеника од чега 5 висококвалификованих, 43 квалификована, 17 полуквалификованих и 20 неквалификованих. Извршена је замена машина у екстракцији, пресаони и рафинерији.

Сировине за уљару добијају се у нашој земљи. Сунцокрет и остало биље добија директно од произвођача уз накнаду у уљу и уљаној сачми, или преко предузећа „Уљарица” које врши откуп биља и даје га уљарама у земљи (Урошевац, Велес, Врбас, Крушевац). Сировина за производњу ментол уља — нана — добија се углавном са територије бившег крушевачког среза.⁹⁸

И „Жупа”, фабрика плавог камена у Дедини, национализована је 1945. године. Пре национализације и она је била мањег капацитета и немеханизована. У вези са привредном политиком која је тежила

да све индустријске капацитете механизује и развије њихову производњу до максимума, и овде долази до механизације производног процеса, као и до повећања капацитета. Монтажом нове пиритне пећи долази до повећања производње сумпорне киселине, а монтажом 20 нових кристализатора повећана је производња плавог камена; исто тако повећана су и проширена и магацинска постројења. Монтирају се и нова постројења за производњу бакарног карбоната, али се одустало од његове производње. Важни производи су зелена галица и кристална сода. Вредност укупне производње кретала се овако:

Врста производа	1947	1948	1949	1950	1951	1954
	(у хиљадама динара)					
Укупно свих производа	74.144	78.030	57.370	43.933	55.612	—
	(у тонама)					
Сумпорна киселина	2.094	2.353	1.900	1.839	2.272	4.500
Плави камен	6.167	6.121	4.250	2.927	4.161	3.500

Производња „Жупе” касније достиже следеће вредности:⁹⁹

Врста производа	Остварено		
	1956	1957	1958
Сумпорна киселина	3,484,8	2,413,1	2,336,6
Плави камен	3,141,8	5,320,7	3,068,7
Зелена галица	186,7	94,4	—
Ксантат	58,6	19,47	—

После механизовања производња плавог камена је износила годишње 6—7.000 тона. Доцније је смањена производња, јер је органичено добијање бакра, пошто се на страним тржиштима боље пласира сиров бакар него поједини његови производи. Тако је производња плавог камена данас сведена на половину, иако су капацитети за његову производњу у овој фабрици искоришћени свега са 50%.

Локација „Жупе” је повољна, јер су јој у близини Трепча и Борски рудници, а они су истовремено и главни потрошачи ксантита, новог производа ове фабрике. До појаве овог производа дошло је услед тежње да се уведу неки нови производи који се дотле нису производили у нашој земљи, јер не може да се користи пун капацитет за производњу плавог камена.¹⁰⁰

У почетку „Жупа” је производила сумпорну киселину само за потребе производње плавог камена; сада је производи за своје потребе и за продају у земљи. У укупној производњи „Жупа” учествује са 3,2%, а у подмирењу потреба земље са 2,5%, а користи свега 52% свога капацитета. Једина могућност да свој капацитет сасвим искористи је извоз плавог камена, или прерада бакра за иностранство, као што су 1956. године „Жупа” и „Зорка” радиле за Бугарску. „Жупа” отпо-

чиње израду ксантата 1956. године са пробним погоном од око 100 тона производње.

Сировине добија из земље изувез сумпора који се увози. Пирит и блистер бакар добија из Бора, железни шпан из железара. За производњу сумпорне киселине користила је пре рата азотну киселину из Обилићева. Како су Немци ту фабрику однели, после рата су почели да увозе сумпорну киселину. Од 1950. године сумпорну киселину добијају из војне индустрије из Барича, а од 1953. из Горажда.

Производња је достигла двапут већу вредност у односу на претходни период. Жупа има само домаће тржиште. Плави камен, зелена галица и сумпорна киселина троше се највећим делом у околини. Сумпорна киселина се троши за производњу плавог камена и зелене галице. Велики део произведене сумпорне киселине преостаје и њу купују штофаре из Србије, Борски рудник и један део се извози. Борски рудник је највећи потрошач најновијег производа ксантата.

Док је била већа производња плавог камена извозили су га у Бугарску, Швајцарску, Бразил, Француску и Турску, али како је потрошња бакра ограничена плави камен се производи само за локалну потрошњу. Извозила се и зелена галица. Сасвим је природно да се у виноградарском крају, као што је ближа и даља околина Крушевца, потроши сав произведени плави камен. Највећи потрошач односно дистрибутер плавог камена и зелене галице је Срески савез.

Број радништва у „Жупи” одмах после ослобођења износио је 220 људи, али је административни апарат сведен на најмању меру и остало је око 130 људи, индустријских радника. Има мање радништва него пре рата. Године 1939. било је укупно запослених 130 од чега 104 индустријска радника, а 1950. год 153, од чега 96 индустријских радника. Радништво највише сачињава становништво Макрешана, Бивоља, Дедине и Текије. Године 1956. „Жупа” има 165 запослених од чега висококвалификованих 40, полуквалификованих 53 и неквалификованих 57.

„Жупа” ће извршити реконструкцију и повећати производњу сумпорне киселине на 20.000 тона, док плави камен и зелена галица остају на истом нивоу производње. У перспективи је и повећање производње ксантата који се користи за флотацију обојених метала. Предвиђен је капацитет од 1500 тона годишње, а касније ће се повећати производња, јер ће прорадити нови рударски центри у Кишници и Мајданпеку те ће бити и веће потребе. Предвиђена је такође и изградња новог погона за мешање ђубрива, а потребно је уградити нови парни котао, јер је ранији дотрајао. Врше се лабораторијски опити за производњу гвозденооксидних боја за потребе рудника и флотационог средства.¹⁰¹

Фабрике „Жупа” и „Мерима” су наставиле са развојем тамо где су стале пред почетак рата. Трећа индустрија, која је исто тако одавно поникла у Крушевцу, морала је да почне изнова, јер су Немци уништили и барутану Обилићево и завод на Равњаку. На рушевинама Обилићева ниче 1947. године ново предузеће које је по некадаш-

њем раднику Обилићева, народном хероју, добило име „Милоје Закић”, али је по аналогiji у односу на ранији назив оно у народу постало Закићево.

Обнова фабрике је почела 1946. године. Код Лазаревца је постојала иста фабрика коју Немци нису порушили па је пренета у Крушевац. Нешто постројења је купљено у Италији на рачун репарација, а један део је израђен у фабрици у Славонском Броду. Тако је фабрика данас снабдевена модерним машинама.

У послератном периоду производња се оријентише у три правца: за војне сврхе, за рударство и индустрију и за потребе грађанства. Одмах у почетку овог периода фабрика производи рударски експлозив. Године 1951. почињу са производњом активног угља и гас маске, 1952. са производњом димних и запаљивих средстава и, најзад, са производњом разне гумење робе. Рударски експлозив и активни угаљ узимају рудници и индустрија, гас маске, димна и запаљива средства дају за војне потребе, потребе ПАЗ-а и индустрије, а гумење производе за ширу потрошњу. Производи су тако класирани да их користи разноврсна индустрија: гумење производе користи аутомобилскт индустрија, активни угаљ фабрика Југовинил и друге хемијске фабрике међу којима фабрика за пречишћавање гликозе. Рударски експлозив користе рудници Босне и Србије, а један део се извози. Производња ове фабрике је била 1958. године:

Таблица 13

Врста производа	Јединица мере	Остварено 1958	Врста производа	Јед. Остварено мере но 1958
Пресовани производи од алуминијума	t	13,2	Гумењи производи за обућу	t 28,9
Амбалажа од белог лима	t	3,8	Гумења техничка роба	t 35,5
Сандуци и делови	m ³	291,4	Заштитна гумења средства	2,2
Гумењи обућарски лепак	t	0,5		

Предузеће „Милоје Зекић” има свој метални погон који се састоји од одељења преса, где се поред низа преса налазе и уређаји за амбалажу од лима, као и уређаји за фосфатирање, лакирање и печење лака. Од своје производње свега 3% дају за цивилне потребе. Дале постоји одељење за ливење, сасвим неискоришћено, и одељење за стругове. Досад овај погон није давао производе за цивилну употребу него су сви његови производи уграђивани у финалне делове хемијске групе.

Што се тиче хемијског погона треба истаћи да је ово предузеће искључиви произвођач активног угља, а врста активног угља коју

они производе представља свега 11,5% укупних потреба у нашој земљи док се остатак увози (око 88,5%). Недостају углавном оне врсте које се употребљавају за декolorизацију шећера, за производњу сирупа, глицерина и вина, јер за те врсте активног угља не постоје одговарајућа постројења.

Радништво је већином из Паруновца, где се налази и сама фабрика, затим из Текије, Дедине, Бивоље, а мање из Кошева и Ломнице.

Метални погон овог предузећа треба да производи 15.000 ком. подложака за сијалице, 10.000.000 ком. металних поклопаца за стаклену амбалажу и 100.000 ливених гарнитура. Са овом производњом била би могућа кооперација са предузећем Веселин Николић, „Тито” из Вогошћа и „Владо Багат” из Задра. Будућност предузећа је да се што је више могуће прилагоди цивилној производњи. Стога је у његовој перспективи предвиђена реконструкција погона за производњу активног угља, и то тако да се освоји производња нових врста и повећа капацитет.¹⁰²

Млинска индустрија се врло рано јавила у овом граду и има услова да напредује, јер је неопходна у савременом начину живота.

Још у претходном периоду у Крушевцу је подигнут за оно време веома модеран млин Расина, својина Крушевачке задруге. Национализацијом настаје ново предузеће „Бранко Перишић”, чији је капацитет постао недовољан за данашње прилике, а и сама производња, услед истрошености машина, не може да достигне пун капацитет. Због тога је морала да се изврши реконструкција. Млин има два погона — млин и пекарну.

Млин меље за Житопроект из Светозарева, који откупљује жито са територије Србије и извози. У млину се радило са машинама из 1921. године; до реконструкције је дневни капацитет млина био 4,5 вагона, али због дотрајалости он је често достигао свега три тоне дневно.

Основна сировина им је пшеница и раж. Млин производи све врсте брашна југословенског стандарда и врши мељаву за околину. Обавезан је да снабде брашном бивши крушевачки срез, а ради и за остале републике: Македонију, Словенију. За млинску заједницу Србије врши трговачку мељаву. Самеље готово све количине са територије Србије, а исто тако добија жито и из других република и армије. Капацитет млина је после реконструкције 45 тона жита за 24 часа. На територији целе области произведе се око 30.754 тона жита, а капацитети за млевање могу да самељу свега 11.000 тона. Како нема довољно млинова предложено је повећање капацитета на 5 вагона дневно, као и изградња неколико млинова за ушурну мељаву. Укупне потребе за житом у овом крају су 42.497, тј. за око 10.000 тона више него што крај има. Тих 10.000 тона што се увозе самељу се тамо где су произведене.

Млин се служио парном машином и трошио је лигнит као погонско гориво. Услед истрошености цилиндра трошио је 9.000 кг лиг-

нита за 24 часа, а после извршене реконструкције троши 7.500. Уведен је електропогон са три електромотора 68, 5, 69 и 75 НР. Сада се механички транспортује жито и готови производи — путем елеватора. Млин засада има и узани и нормални колосек. Угаљ се преноси железницом и колицима. Индустијски колосек служи само за пријем жита и испоруку брашна. Угаљ добијају из Сењског рудника и Алексинца.

Радне снаге има довољно и после реконструкције број се смањило. Пре рата су квалификовани радници били углавном Немци и Мађари. После овог рата је радништво више ишло у тешку индустрију, тако да су висококвалификовани кадрови добијани само путем курсева. Године 1955. било је у млину 53 радника са територије града и из околине. Из појединих села био је следећи број радника: из Шанца 12, из Читлука 1—2, из Јасике 1—2, Стоца 1—2, Бована 1—2, Наупара 1—2, даље из Пољаца, Макрешана и Крушевца.

Млин је слабо користио капацитет у току 1955 и 1956. год. због дотрајалости машина, а делимично и због недостатка жита за мељаву, јер се у тим годинама углавном прерађивало жито добијено из увоза. За девет месеци 1955. године млин је самлео 5,428.585 кг, а следећих година његова је производња износила.

Врста производа	О с т в а р е н о		
	1956	1957	1958
брашно	3.810,3	5.750,2	4.375,2
мекиње	665,5	1.082,4	938,0

Пекара има 22 радника и ради са капацитетом од 600 кг хлеба за 8 часова. Раде хлеб и пециво. Ова пекара постаје самостална и предвиђа се изградња модерне парне пекаре са капацитетом од 30.000 комада хлеба за 24 часа.¹⁰³

Цигларска индустрија није више представљена малим цигланама, као што је то био случај пре рата. Спајањем старих циглана и стварањем нових погона основано је предузеће за производњу грађевинског материјала „Душан Ристић”. Оно је поникло 1947. године за експлоатацију каменолома, а 1948. године је проширило своју делатност и на производњу цигле и црепа тако да данас производи сав грађевински материјал (камен, дрвену грађу, циглу и цреп). Предузеће има два каменолома — један у Брајковцу, а други, нешто мањи, у Сталаћу. Бавило се и грађевинарством, али га је крајем 1955. године напустило.

Предузеће је створено ради експлоатације сировина из околине. Испочетка је имало две циглане — у Крушевцу и Обилићеву, и два каменолома — у Брајковцу и Читлуку. Касније шири делатност отварајући мајдане кварцног камена код Сталаћа, Браљине и у Трубареву и шљункару у Кукљину и преузимањем циглане у Сталаћу. Тако су данас у саставу предузећа циглана у Сталаћу, циглана Западна

Морава у Крушевцу, циглана Расина у Бивољу и каменоломи у Читлуку и Белој Води (Брајковац).

Предузеће има велики машински парк за чије је одржавање била потребна ремонтна радионица, па је ради тога предузећу припојена и бивша машинско-тракторска станица.

Транспорт камена се врши преко железничке станице Кошеви, те је стога изграђена индустријска пруга Кошеви—Бела Вода.¹⁰⁴ У пројекту је механизација каменолома у Читлуку и Браљини.

Производе обичан и прерађен камен за фасаде у разним облицима. Овај камен користи околина, а обрађен се извози и у друге републике.¹⁰⁵ Капацитет предузећа је следећи: цигле 6,000.000 комада, црепа 1,500.000 комада, камених блокова 30 m³, фасадних плоча 2.000 m², профилисаног материјала од камена 1.000 m, ломљеног камена за зидање 9.500 m³, шљунка 20.000 m³ и млевеног камена 500 тона. Индустијска пруга може да превезе за годину 42.000 тона.

Производња је мања од капацитета. Производе годишње цигле 5,000.000 комада, црепа 2,000.000 комада, камена за грађевинске градове 4.000 m³ квадере и фасаде за грађевине 400.000 m³.

У 1956. години предузеће је произвело: цигле 4,855.000 ком., црепа 1,601.000, ломљеног камена 8.800 m³, камених блокова 400 m³, шљунка 8.300 m³, и то користећи капацитет циглане са 85%, капацитет каменолома са 90% а капацитет шљункаре са 40%. Индустијска пруга превезе свега 10% од могућног капацитета годишње, јер је производња у каменолому Беле Воде немеханизована и крајње примитивна па је његов капацитет мали. Пешчара има на простору између Беле Воде, Коњуха, Падежа и Јасике на површини од преко 500 m², и то у неиспитаним количинама. У Крушевцу је само Лазарица од овог камена.

Ово је веома значајно предузеће, јер у време радне сезоне упошљава већи део полуквалификоване и неквалификоване радне снаге, и то углавном са села.

У 1956. години имало је 390 запослених лица од чега 60 службеника, и то: висококвалификованих 17 или 4,3% од укупног броја, квалификованих 133 или 34%, полуквалификованих 74 или 19,2% и неквалификованих 166 или 42,5%.¹⁰⁶

Одмах после ослобођења у Крушевцу има неколико предузећа дрвне индустрије.¹⁰⁷ Наместо старих и знатним делом разрушених стругара, после рата је никао дрвни комбинат који је замишљен тако да обухвати целокупну прераду дрвне масе. Међутим, у почетку су изграђене и пуштене у погон само стругара и паркетарница са суншаром и перионицом. Тек 1954. године овом комбинату су припојени Градско столарско предузеће и Окружна столарска задруга. Оне су се такође јавиле у послератном периоду као продужење радионица за прераду дрвета, које су у предратном Крушевцу биле приватно власништво. Најзад, крајем 1954 комбинату је припојена и импрегнација дрвета.

Комбинат води порекло од стругаре неког француског друштва које је овде постојало пре првог светског рата. Од 18. VIII 1950. године до 31. X 1951. био је основан дрвени комбинат у Параћину, који је 31. X 1951. год. пренет у Крушевац. Разлог за ово премештање био је тај што је ово центар најближи местима за експлоатацију шуме на Кучају, Гочу, Копаонику и Јастрепцу.¹⁰⁸

Комбинат је подигнут на месту старе разрушене стругаре и има своју стругару са два гатера. Све зграде су наново подигнуте. Данас има велики базен за конзервирање буковине, модерне сушаре и велике модерне перионице за парење буковине, паркетарницу, механичарску и браварску радионицу, као и електричну централу којој као погон служе триња и шушке из паркетарнице, које иду у ложиште директно из радионице помоћу вентилатора. Ова централа има 500 НР а користи само 300—350.

Дрвени комбинат производи резану грађу свих лишћара и четинара и паркет буков и храстов. Резану грађу 70% извозе за иностранство, а 30% за наше потребе. Извозе у Велику Британију, Холандију, Египат, Финску и др. Извозе и целулоидно дрво за Немачку и Италију. Трупци се не извозе него се прерађују у стругари. Највећи део грабе им даје јужни Кучај, Јастребац, Жуљ (прелаз од Јастрепца на Копаоник), а има радилиште и у Плевљу.

Комбинат експлоатише само буковину, јер имају велики базен за конзервирање, највећи у Србији; 2—3 месеца могу да раде са грађом из тих базена, у време када се шуме не секу. Трупци за љуштење иду фабрици шперплоча у Сремској Митровици, као и трупци за фурнир. Јамско дрво такође производе и дају га најближим рудницима Ртањ, Борски рудник и другим, зависно од тога где се експлоатише. Целулоза, јамско дрво, трупци за фурнир и шпер плоче иду директно из шумских радилишта. Дрвени комбинат има узани и индустријски колосек тако да све транспортује железницом.

Дрветом снабдевају бивши срез крушевачки, Зајечар, Борски рудник, околину Буприје, а нешто мало и Параћин. Дрветом углавном снабдевају тамо где га секу: из Жуља дају дрво Крушевцу, а са јужног Кучаја осталим областима. Комбинат је одмах почео рад са најмодернијим машинама за буковину.

Радништво је из града. Оно је пре рата радило на стругарама у околини на Јастрепцу и Копаонику (у Петини, Шиљеговцу, околини Рибарске Бање и код старог српско-француског друштва).

Градско столарско предузеће припојено је комбинату 1954. године. Оно је настало одмах упочетку од некадашње фабрике столица. Грађу је добијало са стругаре и производило је све врсте собног и кухињског намештаја, биоскопске столице, грађевинску столарију, амбалажу, а вршило је и тапацирање. Радило је углавном за околину.

Предузеће је формирано из обичне радионице са 5—6 омладинаца, а добили су 2 машине и 1 електромотор. Маchine су узете из Равњака. Радионица је подигнута као предузеће за ситније услуге, а

тек касније су почели да раде намештај и да врше грађевинарске услуге. Радили су грађевинарску столарију за обнову и новоподигнута предузећа у Крушевцу (Закићево) у Брусу, Копаонику и Деспотовцу, па и за Трст. Производња им је била 386 м² намештаја и разних финалних производа у вредности од 300.00 динара (50, с. 461).

У овом предузећу је запослено 50% женске радне снаге, углавном из града. У њиховом саставу била је и радионица за амбалажу. Амбалажа се прави од отпадака од намештаја и раде је за »22 јули«, за »Жупу«, а један део извозе за Енглеску, Италију и Израел. Она може да израђује модерне биоскопске столице, као и све остале врсте столице. За Енглеску су радили бродске столице. Раде и специјалне сандуке за предузеће »Милоје Закић«.

Амбалажна радионица је некадашња Ондина радионица која је национализована 1948; тада је имала 6, а сада има 60—70 радника. Упочетку су радили столице и мртвачке сандуке за Крушевац и околину, а уједно и ситније услуге. Амбалажу су почели да раде од 1953. године и у оквиру комбината ради омабалажу, столарске столице (обло дрво), савијено дрво и баптенске столице.

Комбинату је припојена и окружна столарска задруга, која се формирала од приватних мајстора крајем 1945. (XII или I 1946). Сви задругари су донели свој алат. Машине нису имали, него су их купили касније. Радили су намештај и вршили услуге привредним предузећима (за градско грађевинско предузеће су радили грађевинску столарију).

Задруга се материјално снабдевала из стоваришта, а имали су запослених 28 мушких, 5 женских, односно укупно 37, и то из Крушевца.

Комбинат има 375 радника (само стругаре и паркетарнице), а од тог 6 инжењера, 11 техничара и 11 висококвалификованих радника, који су дуго радили по стругарама, 18 висококвалификованих, 98 квалификованих, а остало је приучена и проста радна снага, 99% из града. Остала радна снага је: из Паруновца 30, из Текије 10, из Бивоља 10, из Ломнице 5, из Пепељевца 5, из Вучака 7—8, Мудраковца 10, Малог и Великог Головода око 30, Дедине 3, Макрешана 5, а из других села је само привремено радништво, и то из Гаглова, Степоша, Дворана и Купца. У погону који је пре био столарско предузеће радници су из града и села. Село Јасика даје око 20 радника (већином сточари), Читлук 10, Кукљин 5, Гавез 3, Макрешане 7, Дедина 2, Бивоље 6, Головоде 3 и Паруновац 3.

У комбинату ради доста радника са села, који су се населили у Крушевац. Они станују у граду. Један део је продао земљу и направио или купио кућу у граду. Службеници су већином из града, а има их и из Паруновца, Бивоља и Макрешана.

Дрвени комбинат располаже данас следећим капацитетима:

1. Шумарска манипулација Пасуљанске ливаде која врши експлоатацију шума јужног Кучаја са просечном годишњом количином од 600—700 м³ дрвне масе;

2. стругара која може са три смене да преради 54 м³ обловине дневно;

3. паркетарница са капацитетом од 8.000 м² паркета;

4. погон намештаја и амбалаже;

5. импрегнација са капацитетом од 50.000 м³.

Импрегнација је прикључена дрвном комбинату 1954. године. Она је после овог рата наставила у почетку са радом и даље као свјетлина Државне железнице и тек 1952. се одваја и постаје самостална. Она је територијално повезана са комбинатом за разлику од осталих накнадно припојених предузећа. Радници у импрегнацији раде 8, највише 9 месеци, а 3 месеца су проводили на неплаћеном одмору; сада ће их користити зими за рад у другим погонима.

Импрегнација се грађом снабдева са ширег подручја: из Македоније, Хрватске, Санџака, и Црне Горе (из Пљевља, Космета). Све до 1952. године целокупна производња је ишла железницом и то за Србију и Македонију, а произвођени су углавном железнички прагови. После осамостаљења прелази и на рад ПТТ стубова и електричних стубова. Импрегнирају буковину и храстовину као и боровину и од њих праве прагове.

После спајања са комбинатом производи и даље железничке прагове свих димензија, скретничку и мостовску грађу, ПТТ и електричне стубове, а ради и под уговором за железницу. Импрегнирају и разне врсте конструкција за спољну употребу и јамско дрво. Сада се лакше снабдевају са шумских газдинстава и путем експлоатације Црног Врха, Кривога Вира, терена код Пљевља, а нешто и у Жупи. Железница им је и даље главни потрошач. Потребе за јамским дрветом су доста велике код угљенокопа; просечно 30,7 м³ на 1.000 тона угља.

Антисептик који им служи за импрегнацију добијали су пре рата из иностранства — из Мађарске, Француске, Италије и Немачке. После рата су се, међутим, снабдевали упочетку неком мешавином домаћих уља, која није одговарала креозотном уљу по квалитету, јер у њему није било фенолних састојака, тако да су прагови брзо пропадали.

У два маха су добили извесне количине креозотног уља из Италије и Аустрије, а сада га добијају из Енглеске и Немачке. Соли су добијали из Трепче, на пример металну со, која се добија као споредан производ при флотацији. Са стране се добија Волшенова со (смеша арсенових једињења). Индустијске стубове раде са калцијевим солима.

Квалификована радна снага ради у току зиме на ремонту постројења, а остали раде у комбинату. У импрегнацији су радили мештани из Дедине, Текије, Паруновца, Капиције, Лазарице, Читлука, а нешто мање из Бована и Пасјака. Има укупно 103 упуслениш од чега свега 16 службеника. Висококвалификованих има 12, а остали су квалификовани и полуквалификовани радници; свега је 10 неквалификованих.

У предузећу је извршена механизација унутрашњег транспорта, који се до тада обављао људском снагом, тако да се број транспортних радника смањило од 40 на 22, а набављене су и машине за зарезивање и бушење железничких прагова које предузеће није имало. Изграђен је и басен за припремање масе која служи за импрегнацију, а инсталиран је и један парни котло. Предузеће има три цилиндра за импрегнирање дрвета, који су дотрајали (50, с. 464).

У току 1955. године је импрегнисано 28.523 м³ железничких прагова, а 1956. године 23.120. Производња зависи од железница, ПТТ и електропривреде, тако да се може кретати од 30—55 м³ дневно.

Главна сировинска база за дрвни комбинат у целини је засада шумски комплекс јужног Кучаја, али долазе у обзир и остали шумски комплекси уже Србије и АКМО-а. Према годишњој могућности поменутог подручја дрвној индустрији стоји на расположењу око 411.000 м³ само буковог дрвета не рачунајући остале врсте, што покрива потребе не само дрвног комбината у Крушевцу, него и других комбината. У 1956. године комбинат је имао 1477 запослених од чега 1286 радника и 191 службеника, и то:

	радника	службеника
висококвалификованих	54	31
квалификованих	534	93
полуквалификованих	273	29
неквалификованих	425	38

Извршена је реконструкција и изградња нових производних објеката, да би се што рационалније искористила дрвна маса и да би се постигла производња скупочијих производа (фурнир, шпер плоча, савијен намештај — као подизање погона који ће прерађивати отпатке). Сви производи не могу да се продају у земљи, него ће да се извозе.

Изграђене су: фабрика фурнира, фабрика плоча иверица, фабрика савијеног намештаја, фабрика шпер плоча, фабрика крупног намештаја, паркетарница, котларница. Повећала се производња храстовог паркета, који се тражи и код нас и у иностранству. Производња буковог паркета остала је иста, а производиће се и ламен-паркет. Крушевац и Среднска Митровица једини у Србији производе паркет. Сви погони треба да се преселе у круг комбината. Повећала се производња намештаја, а и производња импрегнације. Отварањем многих погона није се повећала потреба у сировинама, него се смањило извоз полупиналних производа, чија је вредност на тржишту нижа. Исто тако отпаци се користе за производњу плоча иверица. Ово је једини комбинат те врсте у Србији.

Производња дрвног комбината последњих година изгледала је овако (75):

	Јединица мере	П р о и з в е д е н о		до IX 1958.
		1956.	1957.	
Резана храстова грађа	м ³	684,5	677,4	31,3
Резана букова грађа	"	7352,6	8578,1	9344,3
Резана четинарска грађа	"	2658,8	753,4	—
Остала резана грађа	"	861,7	479,8	16,4
Сандуци	"	907,8	310,8	96,1
Кућни намештај				
— гарнитура	гар.	170,0	13,0	—
Канцеларијски и школски намештај	"	161,0	85,0	193,0
Остали намештај	ком.	1961,0	502,0	144,0
Грађевинска столарија	"	—	55,7	14,8
Грађевинска столарија	м ³	28,7	—	—
Паркет	"	1227,9	1458,1	1141,5
Финални производи	дин.	33.629,0	84332,0	49388,0
Импрегнација	м ³	26.685,0	19317,0	16325,0
Храстови прагови	"	—	—	—
Букови трупи за резање	"	10790,0	8857,0	—
Трупи за фурнир	"	51,0	—	—
Дрво буково	пр. м.	9351,0	10451,0	—
Огривно дрво	"	336,7	235,0	17359,0

Најважнија индустрија Крушевца је »14 октобар«, некадашња фабрика вагона. И она је страдала за време окупације; запалио ју је расински партизански одред. После ослобођења започето је рашчишћавање и фабрика је наставила рад на оправци вагона, трамвајских кола, понтона и мостовских конструкција. Касније је своју производњу преоријентисала и саобразила плану. Године 1947. почиње да ради уређаје за рударство и грађевинарство и од 1953. започиње израду машина за грађевинарство, багере, ваљке и др. Исте године ради и 240 теретних вагона за Турску, а од 1955. ради тракторе и булдожере.

Данас фабрика производи гвоздене конструкције, затим кранске, кровне и мостовске конструкције свих тежина и распона, уређаје од лима, багере, моторне ваљке, уређаје за рударство, транспортере и елеваторе, бетонске мешалице. Постоје следећа одељења: ковачница, одељење машинске обраде, одељење гвоздених конструкција, одељење грађевинских и рударских машина, столарница и одељење припреме материјала. Они врше и услуге. Вагоне сад раде само повремено — кад закључе уговор са иностранством, и то у сарадњи са Смедеревском Паланком и Краљевом. Сви производи су ишли за подизање индустрије у земљи. Изграђене су две сименс мартинове пећи за железару Сисак, две пећи за инготе за железару у Зеници и 1 за фабрику каблова у Светозареву. Године 1955. је завршен и пуштен у рад и специјални stroj за ливење железа за железару у Зеници. Радили су конструкције за подизање електролизе у Шапцу и за халу фабрику стакла у Параћину. Рађени су и елеватори за изградњу Бора и Зенице.

Производња фабрике је била до 1950. године (50, с. 399):

1939.	1947.	1948.	1949.	1950.	
3.183	3.191	5.228	8.025	6.953	(у тонама)
—	134.338	192.430	328.802	344.982	(у 000 динара)

После преоријентације на израду грађевинских и рударских машина фабрика је производила:

универзалне багере од 1 м ³	1.140 t
металне ваљке од 12 t	450 "
тракторе гусеничаре	1.150 "
остале машине за грађевинарство и рударство	590 "
гвоздене конструкције	1.710 "
Укупно:	5.040 t

Њена укупна производња је била следећа:¹⁰⁹

Врста производа	Јед. мере	П р о и з в е д е н о		
		1956.	1957.	1958.
Откивци	t	197,4	51,0	32,2
Отпресци	"	—	—	—
Жичана роба	"	16,0	12,3	—
Закивци	"	1,9	48,2	—
Машине и уређаји за грађ.	"	1415,1	1624,4	2012,8
гвозд. и лим. конструкције	"	1042,8	2854,2	2005,6
вагонети, јамска колица	t	156,0	524,0	156,6
теретни вагони	ком.	—	—	62,0
нови	t	—	176,0	620,0
оправка жел.				
саобр. сред.	еф. час.	452,3	315,15	131,2
трактори	ком.	124,0	310,0	193,0
	t	924	2323,5	1485,3
маш. уређај са и без механизма	"	501,8	—	—
монтажа и услуге другом	еф. час	107,9	81,8	85,3
инвест. са одрж. енергије	"	35,7	61,9	37,9
термоелектр. енергија	МВ	3,9	4,9	0,6

Универзални багер од 1 м³ производи се по лиценци. Он се ради уз колаборацију још неких предузећа, због тога што је машински парк фабрике недовољан.

Моторни ваљак од 12 тона производи се од 1953. године по конструкцији фабричких инжењера. За овај ваљак увозе се само мотори, што је случај и код универзалног багера од 1 м³.

Трактори гусеничари производе се по лиценци италијанске фирме »Vender«, Милано, која је купљена 1955. године. Производе се три типа трактора: трактори гусеничари од 60 ks, од 100 ks и трактори

гусеничари од 180 ks. На овим тракторима врши се већим делом монтирање склопова и делова који се добијају готови из Италије.¹¹⁰

Набавка сировина врши се највећим делом у нашој земљи. Али како наше жељезаре не стижу да произведу довољно гвожђа, оно се ипак и увози. Са ваљаним профилима снабдева се фабрика из домаћих жељезара Смедерево, Јесенице, Шторе, Равно и Зеница. Угаљ добија из најближе околине, а кокс из Луковца. Сировине из иностранства добијају из Аустрије, Шпаније, Немачке, Француске и Америке.

Упоредо са производњом, фабрика се шири и територијално.

Било је разорено 8.000 м² радног простора фабрике у току рата, а остало је читаво свега 4.000 м². После ослобођења паралелно са производњом су обновљене и изгореле хале, а изграђен је и један део блока са анексом од 25 x 100. м. Обнављање је извршено у периоду од 1945/46 и почело се са даљим проширивањем фабрике.

Године 1947. фабрика подиже халу 32 x 100 и електричну централу од 825 ХП чиме је за извесно време ублажена несташица струје. Године 1949. и 1950. фабрика подиже халу од 55 x 1000 м, а 1952. радионицу за припрему материјала и котларницу за парно грејање свих просторија. Године 1953. подиже централни магацин од 160 x 14 м, а 1953/54 изграђује и довршава комуникационе путеве.

Њен радни простор у цифрама изгледа овако:

1946 — 12.000 м ²	1947 — 14.500 м ²	1948 — 17.500 м ²	1949 — 19.500 м ²
1950 — 21.500 м ²	1951 — 23.500 м ²	1952 — 27.500 м ²	1953 — 30.000 м ²

Године 1956. фабрика има 23.820 м² радних површина, налази се крај железничке станице и има индустријски колосек.

После 1960. године наставило се даље ширење до 50.000 м² радног простора изградњом ливнице челика и хала за челичне конструкције.

Са ширењем производње повећавало се и број радништва. Пораст се кретао овако:

1944 — 200 рад.	1947 — 800 рад.	1950 — 1800 рад.	1953 — 1400 рад.
1945 — 300 рад.	1948 — 1200 рад.	1951 — 1500 рад.	1954 — 1600 - 700
1946 — 500 рад.	1949 — 2000 рад.	1952 — 1300 рад.	

Од 1928. године су из фабрике отишли странци стручњаци и фабрика ради са домаћим руководећим кадром и радништвом. Стручњаци су већином били из Новог Сада и Суботице. Данас има радника из Словеније, АПВ, Босне и других република. Радна снага са којом је фабрика располагала у 1956. години била је:

	Радници	Службеници	Укупно	%
висококвалификовани	410	108	518	37
квалификовани	583	109	692	49
полуквалификовани	137	14	151	11
неквалификовани	40	4	44	3
Свега:	1.170	235	1.405	

Од 235 службеника било је 19 инжењера, 40 техничара, 4 економиста- 2 правника и 170 осталих службеника.

Док је радила вагоне фабрика је упошљавала већи број столара. Када је почела да ради само грађевинске машине, столари напуштају фабрику и одлазе у дрвни комбинат. Радништво је 50% из околних села, углавном из Јасике, Чутлука, Бивоља, Лазарице, Пакашнице и других ближних места.

Фабрика има и своју индустријску школу, која је од 1949. до 1950. године оспособила 564 лица за поједине занате потребне за рад у фабрици — као ковачки, браварски, стругарски, електричарски, фрезачки, електроварилачки, аутомеханичарски, лакирерски и лимарски (77).

Раније је фабрика извозила једино вагоне за Турску, иначе су радили уређаје за целу земљу, а и остали производи су трошили у границама наше земље. Тек са багерима почињу да излазе и на инострано тржиште. Данас се доста производа извози изван земље. Године 1959. фабрика извози бетонске мешалице, тракторе и багере у Саудијску Арабију, Индонезију, Чехословачку и Грчку, а 1960. тракторе, булдожерске опреме за тракторе и багере за Етиопију, Чиле, Сирију и Италију. Извоз се и даље стално проширује (78, с. 57—58).

Све до 1956. године ово предузеће није имало дрећен програм производње и трпело је сталну преоријентацију, која је још увек у току. Смернице ове индустрије су устаљене програма и производње и стварање могућности преласка на серијску односно специјалистичку производњу, повећање сарадње са предузећима у земљи и у околини, а посебно пласирање већег дела производње на иностраном тржишту.

Последњих година фабрика производи три врсте багера, две врсте моторних ваљака, четири врсте гусеничара, додатне уређаје за тракторе за пољопривреду, машине и уређаје за грађевинарство и рударство и гвоздене конструкције. Производи се у ствари исто што и у 1956. само са повећаним асортиманом. У 1956. се производи само универзални багер 1 м³. Производња осталих багера почиње у 1957. и 1958. Од 1961. године фабрика се оспособила за производњу трактора гусеничара, а ослабио је увоз делова.

Уследило је и даље проширење радних просторија до 55.322 м². Набављена је опрема за производњу трактора, изграђена ковачница и анекс уз халу за тракторе, употпуњена опрема за алатницу и ремонтно одељење, термичку обраду и лабораторију и изграђене зграде за њих. Предвиђа се и изградња комплетне ливнице за челични лив. Истовремено се предвиђа и двоструко већи број радника — око 2.400, од чега 1960 радника и 440 службеника.

Тако ће ова фабрика и даље остати најзначајније индустријско предузеће овог краја.¹¹¹

Као и остала индустријска предузећа у Крушевцу и кланица Живојина Стефановића—Дуће била је национализована и радила као кланица »Јастребац«, а имала је и конзервно одељење за месо и конзервирање воћа. Касније је ова кланица претворена у комбинат »22

јули« (дан оснивања крушевачког одреда). Њена национализација је ишла доста поступно. У првој фази фабрика је 50% власништво државе а 50% синова Живојина Стефановића. Кад је свуда спроведена национализација и она постаје општедруштвена својина (50, с. 543).

Кланица наставља рад и у новом периоду, јер је читава околина сточарски крај, тако да је ова индустрија овде подигнута са пуно разлога.

Кланица је проширена још пре рата, а после рата је само модернизована. Постројења су набављена раније, а сада је све механизовано и извршене су набавке уређаја за хлађење, камиона хладњача, фрижидера као и машина за скидање длака и вакуум мешалица (78, с. 110).

Кланица се бави клањем крупне и ситне стоке, прерадом свих сухомеснатих производа, прерадом конзерви (њих су почели да раде од 1955. год.), клањем и прерадом живине и извозом јаја; производи свеже месо за извоз и унутрашњи промет, а врши и конзервирање меса и јаја.

Одељења за клање живине престала су са радом у свим кланицама осим у Крушевцу, јер се њој не додељује стока у доба административне поделе стоке. Производња је зато у опадању. Дневни капацитет за живину био је 1.200 ком. за 8 часова, хладњача је могла да прими 3 вагона, а живинарник 17.000 ком., производња је износила у периоду од 1947. до 1951. год. у тонама:

1947.	1948.	1949.	1950.	1951
—	95	136	153	—

Касније поново почиње и са клањем стоке и производња се повећава (150, с. 544—545).

Кланица има и живинару, јајчару, ледару и механичку радионицу. Она годишње прерађује 10—12.000 грла свиња, 2.500 грла крупне стоке, 5.000.000 комада јаја и 200.000 кг пернате живине. Ситне стоке кланица коље мање — до 5.000 грла.

Капацитет кланице је 2.100 тона свежег меса годишње, при раду у једној смени, то значи да кланица може да черечи и лагерује 15.000 грла стоке, 30.000 свиња и 150.000 оваца. Практично се капацитет своди на 1.500 т, јер део капацитета хладњаче служи и за производњу сухомеснатих производа, као и за производе живинара. Живинара ради око 5 месеци годишње и може да припреми 250 т свежег меса. Јајчара ради такође сезонски (око 6 месеци) и може да преради око 200 тона јаја.

Производња је порасла знатно у односу на предратну. Последњих неколико година је износила (78, с. 108):

Таблица 14

Производи	Јединица мере	1956	1957	1958	1959	1960
свеже месо	t	320	188	439	410	303
кобасице и саламе	„	90	289	166	223	240
сухомесната роба	„	49	67	106	191	258
маст	„	110	86	125	232	520
конзерве	„	—	181	390	721	790
јаја	„	148	29	143	19	172

Рејон снабдевања им је данас ужа Србија, Војводина и Космет. Живином се снабдевају у Петровцу на Млави, Пожаревцу, Ваљево, Горњем Милановцу, Осечини, Убу, Подујеву, Урошевцу, Блацу и Куршумлији. Одатле се набављају и јаја. Свиње набављају обично из целе Србије и Војводине (без Космета), а говеда само из Србије и околине (Алексинац, Ражањ, Бићевац, Варварин, Трстеник, најближа околина Крушевца). Око 60% свиња се набавља из Војводине, а остало из околних области, Светозарева, Параћина, Баточине и Свилајнца. Овце и јагњад се кољу у мањој мери. Набављају се углавном у ближој околини, као и у Сврљигу и Кривом Виру. Када се има у виду да је тржни вишак (говеда, свиња, оваца и живине) био око 2.440 т, а да је укупан капацитет предузећа око 1.400 т могло би се претпоставити да предузеће све своје потребе подмирује у срезу. Међутим, свега 47% је набављено у срезу а 53% из других подручја. Угаљ за погон добијају из Деспотовца, Алексинца и Колубаре, а и из Бићевца, док је тамо радио рудник угља.

Највећи део своје производње предузеће пласира изван некадашњег среза, око 40% се извози у иностранство, а само мали део се троши на територији бившег среза Крушевац. Свеже месо се извози за Немачку, Француску, Чехословачку, Аустрију. Свежа јаја за Немачку и Италију. Извози се даље за Енглеску, Пољску и Источну Немачку, Совјетски Савез, а од 1955. за Грчку и Италију.¹¹² Остало се троши широм целе Југославије, нарочито у Далмацији.

Својим производима кланица снабдева бивши крушевачки, копаонички и жупски срез са 35% њихових потреба, а трстенички, ражањски и темнићки снабдевају са 10% њихових потреба. Маст се иначе шаље многоу Босну, Црну Гору и Далмацију.¹¹³ Перје се продаје на прераду Плани, Војводини и др.

Извоз изван земље износио је 1959. год. 1.022 т укупно свих производа (конзерве, свеже месо, кобасице, живине, јаја) а у вредности од 486.714.000 дин. Године 1960. извоз је износио 840,5 т, а у вредности 448.457.930 дин. а обављао се преко извозних предузећа из Београда и Новог Сада (78, с. 112—113).

Радништво је углавном из Бивоља, Крушевца, Читлука и околине. Имају сезонске и сталне раднике. Сесознски рад је у доба чувања живине у октобру, новембру, децембру и јануару. Број радника пре-

ко године износи око 135, а у сезони се креће око 200—220 људи. У 1956. години имала је кланица 171 запослених, и то: висококвалификованих 12, квалификованих 49, полуквалификованих 26 и неквалификованих 84. Године 1957. има 136 радника и од тога 90 из града и најближих села, а 46 из осталих села. Број радника 1960. године био је 438.

Комбинат предвиђа реконструкцију, и то: подизање кланице за живину и јаја у истом крају, али одвојено од сточне; проширење расхладних просторија и машинске сале, изградњу прикључног индустријског колосека, уређење дворишта, подизање зграде санитарног блока и стварање конзервног одељења у циљу проширења асортимана.

Платнара „Обилић”, основана непосредно пред рат, ради неко време у ослобођеном Крушевцу. Национализована је, као и остала индустријска предузећа, и ради још у току 1945. и 1946. године, када има 40 радника. Највећи део њене производње иде за војску.¹⁴ Помиње се још 1946. године када вероватно престаје да ради, јер се планском привредом укида. Постројења су пренета у Ужице где улазе у састав текстилне индустрије „Цвета Дабић”.

Дуванска индустрија се развија и даље, јер је овде за њу право место, пошто се дуван производи у знатним количинама. Предузеће за обраду дувана настоји да прошири садњу дувана и да уведе квалитетнију сорту, прилепац наместо просочана, јер се на светском тржишту тражи мекши и ароматичнији дуван. Године 1949. су се спожиле дуванска станица у Житковцу и Крушевцу, и то је постало предузеће за обраду дувана Крушевац. Погон у Крушевцу врши откуп од произвођача, који дуван производе под њиховом контролом, и то са територије бившег крушевачког, трстеничког, ражањског, темнићког и параћинског среза. Погон у Житковцу откупљује дуван са територије моравског и сокобањског среза.

Садња дувана у околини Крушевца била је после овог рата много проширена, због плански обавезне сетве, али када је сведена на добровољну основу одржала се само тамо где су за њу били повољни услови. Производња дувана је првих десет година овог периода изгледала овако (в. таб. 15).

Предузеће откупљује произведени дуван и после га обрађује и продаје домаћем тржишту и страном преко „Центропрома”, Београд. Обрада се састоји у сређивању и ферментацији, односно припреми дувана за фабрикацију. Предузеће се стара и о повећању приноса код произвођача и сузбија разне болести и штеточине. Огледна станица дуванског института при предузећу испитује могућност гајења разних врста дувана.

Подигнут је завод за ферментацију у коме се за десет дана изврши ферментација, која се нормално врши 6—7 месеци (то се постиже повишењем температуре и влаге — овај завод је прорадио од фебруара 1955. год.). Месечни капацитет завода за ферментацију је 120 тона.

Таблица 15

	Засејане површине у ха	Број струкова	Број произво- ђача	Просечан принос по 1 струку	Укупан принос	Принос по ха	Просечна цена дин.
1945	540	27,000.000	5.420	10,2	275.400	510	110
1946	580	31,500.000	5.700	10,5	330.750	570	135
1947	716	43,083.000	7.977	11,7	516.888	722	127
1948	310	15,800.000	4.803	8,5	134.467	432	102
1949	621	37,300.000	6.030	12,6	470.370	757	112
1950	433	18,816.000	6.744	7,0	129.337	300	136
1951	673	36,680.000	7.410	11,07	406.486	604	126
1952	720	23,000.000	6.010	5,0	106.633	48	111,7
1953	784	30,966.340	4.002	14,51	388.396	500	152,5
1954	767	28,842.550	5.009	15,70	454.963	600	244
1955	795	41,353.000	5.116	10,0	527.057	663	142,8

Производња ферментисаног дувана износила је од 1945. до 1958. године:

1945. — 248.500	1952. — 95.830
1946. — 297.540	1953. — 352.600
1947. — 464.200	1954. — 406.850
1948. — 121.000	1956. — 457.000
1949. — 425.420	1957. — 260.000
1950. — 117.500	1958. — 641.000
1951. — 362.700	1959. — 45.000
1960. — 151.000	

Основна сировина ове индустрије је дуван просочан, који се гаји нарочито на територији општине Крушевац, Велики Шиљевовац, Купци, Модрица, Ражањ, Варварин, Велика Дренова, Трстеник и Пепељевац. Производња дувана се све више шири због његове рентабилности и тиме појачава сировинску базу за ову индустрију.

Садашња могућност смештаја сировог дувана износи око 400 тона и зато има четвороспратни магацин, чији је капацитет коришћен 100%. То је недовољно да прихвати бербу.

Откупљени дуван предузеће сређује, ферментише и шаље фабрикама на обраду. Највише дувана откупи нишка фабрика, као што показује табела, а један део узима Љубљана, Загреб, Задар, Ровињ, Сарајево и Македонија.¹⁵

Дуван се нешто и извози, највише у Француску. Године 1956. отворено је тржиште и са источним земљама — Мађарском, Пољском, СССР-ом, Кином и др. Нешто мање количине узима и Источна Немачка, и то светлије дуване.

Како изгледа реасподела произведеног дувана показаће се на примеру за 1951., 1952., 1953. и 1954. год. (таб. 16).

Таблица 16

	Берба 1951		Берба 1952		Берба 1953		Берба 1954	
	у 000 кг	вредност у 000 дунара	у 000 кг	вредност у 000 динара	у 000 кг	вредност у 000 динара	у 000 кг	вредност у 000
Укупно:	365	252.000	107	77.647	350	238.115	455	416.333
од тога је дато:								
за извоз	90	98.000	6	6.500	102	97.988	178	163.696
домаћој индустр.	275	154.000	101	71.147	248	140.127	277	252.637
од тога поједи- ним фабрикама:								
у Нишу	170	92.000	101	71.147	139	83.273	155	159.216
у Загребу	10	5.000	—	—	26	14.857	29	22.250
у Љубљани	10	7.500	—	—	22	10.057	29	21.574
у Ровињу	30	20.000	—	—	36	19.208	40	32.428
у Сарајеву	20	8.500	—	—	—	—	—	—
у Задру	7	5.000	—	—	21	12.705	17	12.448
у Скопљу	—	—	—	—	4	27	—	—
у Бања Луци	14	8.000	—	—	—	—	—	—
у Мостару	14	8.000	—	—	—	—	—	—
у Прилепу	—	—	—	—	—	—	7	4.721

Број радника у предузећу је подложен сталним променама, зависно од бербе дувана и потреба предузећа. Он се кретао овако:

Година	Број радника	Година	Број радника	Година	Број радника
1951. —	87	1954. —	195	1958. —	296
1952. —	113	1956. —	210	1959. —	129
1953. —	81	1957. —	209	1960. —	151

Већина радништва је сезонског карактера, и то велики део са села.¹¹⁶

У њиховим просторијама ради и фабрика за производњу лепенке од 1962. године. До овога је дошло због недостатка простора и радне снаге за ову индустрију.

Дошло је до знатних проширења код старих индустријских предузећа у Крушевцу. Створени су већи комбинати од некадашњих занатских радионица, уведена је низ нових производа, а укинута су нека предузећа, која по сировинској основи нису била најсрећније смештена у Крушевцу. Поред проширења и претварања ранијих ситнијих индустријских предузећа у крупна и значајна, као што су „14. октобар“, Дрвени комбинат и „Хемијска индустрија Мерима“, Крушевац добија и једно сасвим ново предузеће „Веселин Николић“.

Металско предузеће „Веселин Николић“ основано је 1947. године ради оправке свих врста моторних возила и пољопривредних справа. Оно је у почетку било инсталатерско, а не производно предузеће, јер је 1945. године створено као ауторемонтно предузеће где су се вршиле оправке аутомобила, инсталација електричних уређаја и грађевинско-браварски радови. Када је основано предузеће „Свет-

лост” 1947. год. оно је наставило са тим пословима, а предузеће „Веселин Николић” је покупило све машине, преселило се на данашње место и почело да производи пресерске ствари.¹¹⁷

Тада је формирано одељење пресераја, лимарско и машинско одељење и предузеће се оријентисало на производњу робе за широку потрошњу. Године 1956. се подиже ливница за сиви лив, али су машине 99% застарелог типа и технички дотрајале. Машине је предузеће добило од појединих приватних радионица, а нешто је набављено и нових, углавном у „Првомајској” у Загребу и у фабрици „Пинтер” у Ади.

Предузеће је стално изложено променама у производњи, а и машине су биле дотрајале, те се почев од 1958. набављају нове потребне машине (трансформатори, стругови итд.) (78, с. 65—66).

Фабрика има свој индустријски колосек, место је погодно за транспорт али зграде су дотрајале. На месту где је сада фабрика била је платнара „Обилић”.

Од 1948. год. због потреба грађанства и околине предузеће почиње да производи артикле потребне за домаћинство и грађевинарство и да их продаје по околини. Тада су главни производи грађевински оков и лимарска галантерија, а вредност производње је око 22.000.000 дин. Касније се вредност производње удесотостручила, јер се производња проширила. Почину да производе пољопривредне справе, дрљаче, плугове и друге пољопривредне алатке, раде прскалице за воће и винограде најмодернијег типа, а врше и услуге ремонта — браварске и ковачке. Са производњом прскалица предузеће је отпочело 1952. год., а 1953. производи и казане за купатила, пумпе за бицикле и друго (90). Предузеће губи услужни карактер и стално проширује производњу: производе се држачи пешкира, а од 1957. пећи за купатила, од 1958. зидне батерије, од 1959. емајлиране каде и скупљачи масти. Упоредо са бројем производа мењао се и капацитет предузећа.¹¹⁸

Доцније је капацитет био следећи:

Таблица 17

Главни производи	Јединица мере	1956.	1957.	1958.	1959.	1960.
Виноградарске прскалице	ком.	9.783	1.650	596	1.423	1.199
Воћне прскалице	”	331	2.026	2.061	680	—
Одливци од гуса	”	110	39,8	75,4	61	8,2
Казани за сточну храну	ком.	147	—	—	—	—
Пумпе за бицикле	”	689	—	—	—	—
Казани за купатила	”	—	726	1.981	3.681	6.191
Батерије за казане за купатила	”	—	868	3.446	3.500	5.863
Држачи пешкира	”	—	1.086	10.028	35.000	3.153
Пећи за купатилске казане	”	—	—	1.445	3.113	4.500
Зидне батерије	”	—	—	457	3.041	1.789
Емајлиране каде	”	—	—	—	1.662	6.200
Скупљачи масти	”	—	—	—	6.852	6.191

Како је тржиште у околини засићено прскалицама за винограде, у порасту је производња воћних прскалица, а стално се уводе у производњу и нови производи: бојлери, батерије за бојлере, судопере, батерије за судопере, емајлиране каде итд. (78, с. 68).

Предузеће производи за целу Југославију а и за иностранство — источне земље. Прскалице продају у Македонији, нарочито у Тиквешком крају и око Велеса, а затим у Србији, Косову и Метохији, Војводини, нарочито „Пољопривреди” из Новог Сада, Црној Гори, Словенији и Хрватској. Од целокупне производње оде 20—30% на Македонију, а 30—40% на ужу Србију, и то углавном виноградарске крајеве. У ближој околини велики потрошач им је Жупа, затим села преко Мораве: Бела Вода, Јасика. Производи се продају преко задруга и трговинске мреже. У 1955. години продато је укупно 9.000 прскалица, а од тога 2.280 у околини, отприлике 1/4. Околина Крушевца је највећи потрошач, мада се овде продају и прскалице предузећа „Морава” из Пожаревца и предузећа „Бакар” из Новог Сада. Воћне прскалице углавном траже за Босну и Херцеговину, а исто тако и Косово и Метохија.

У иностранство извозе преко предузећа из Београда. Највише извозе прскалице у Египат и Кину, а извозиће се и најновији производи — санитарни уређаји.

Севојно их снабдева извлаченим и ваљаним материјалом, а раније су га добијали из Словенске Бистрице или преко великих трговинских предузећа. Помоћне материјале добијају све из наше земље, а само челичне увозе из Чехословачке и Аустрије. Племенити метал добијају из Севојна, затим из Новог Сада и из фабрике каблова у Светозареву. Кокс и калај добијају из увоза: калај из Кине и Холандије, а кокс из Шлезиије, Рурa, нешто из Пољске, а нешто мање из Луксавца.

Радништво је поглавито из Крушевца. Приликом оснивања предузеће је имало 60 радника и службеника. Године 1955. радништво је било укупно 169: од тога 94 из Крушевца а остали су из следећих села: Бивоље 18, Читлук 5, Паруновац 8, Дедина 4, Јасика 5, Срње 1, Кобиље 2, Пакашница 5, Лазарица 8, Липовац 1, Шавране 2, Велика Крушевица 4, Мудраковац 4, Мало Головоде 2, Пепељевац 1, Сталаћ 1, Жабаре 2, Трстеник 3, Капиције 2, Лукавац 1, Вучак 2, Прњавор 1, Гаглово 1. По квалификацији радништво је овако распоређено: 94 обична радника, 14 службеника, 1 виши индустријски техничар, 1 техничар, 3 висококвалификована, а осталих 110 су квалификовани и то лимари, бравари, металостругари, ливци и галванизатори. Број радништва је стално изложен променама, као што се види из прегледа:

	1956.	1957.	1958.	1959.	1960.
Укупан број радника	105	119	172	251	331

Од укупног броја радништва у 1957. год. их је било из околних села, и то: Јасике 2, Мудраковца 3, Капиције 4, Велике Крушевице 3,

Читлука 2, Вучака 2, Пепељевца 2, Сталаћа 1, Кобиља 3, Дедине 1, Пакашнице 2 и Крвавице 1.

Исељавањем фабрике намештаја у дрвни комбинат, ово предузеће се проширило. Оно се налази у индустријској четврти града, у непосредној близини железничке станице те нема тешкоћа у довозу сировина и извозу готових производа.

Значај индустрије у данашњој привреди Крушевца се види и кроз анализу друштвеног плана: 8.541,630.000 динара бруто прихода од укупно 9,733.183,00 дин. колико се добије од целе привреде, далеко истиче предност индустрије пред осталим привредним гранама овог града. Ово је на првом месту последица индустријализације наше земље којој се пришло плански и систематски и која има за задатак да целу земљу, као и поједине њене делове, што више ослободи раније заосталости и неразвијености, искористивши њене природне могућности до максимума. Због тога су у Крушевцу јако напредовале дрвна, кланичка, млинска и друге индустрије које имају своје основне сировине баш у околини овог града. Напредовање фабрике вагона, хемијске индустрије и индустрије „Милоје Закић” као и подизање нове металопрерађивачке индустрије је последица боље саобраћајне повезаности у данашњим условима, већих потреба становништва, чији се начин живота мења, и опште привредне политике.

Трговина. — Трговина стагнира у прво време за разлику од индустрије, која нагло напредује због веома великих материјалних улагања и инвестиција. Прво су ратне прилике учиниле да трговина замре и изгуби своју ранију оријентацију. Непосредно после завршетка рата, трговина је изложена нарочитим мерама које се јављају као последица рата и које су биле условљене новим друштвено-политичким приликама. У доба рата је индустрија за широку потрошњу знатно смањила и ограничила своју производњу, а и целокупна производња је услед ратних прилика била у застоју и усмерена на производњу артикала потребних за војску. Непосредно после рата: порушене фабрике, недостатак сировина, опустошене шуме, умањен сточни фонд никако нису могли да унапреде трговину. Напротив, због тога је количина робе за тржиште била мала, те се после ослобођења морало приступити извесним мерама ограничења. Биле су уведене и мере откупа пољопривредних производа да би се обезбедила најосновније намирнице потребне за становништво које се не бави пољопривредом. Ове мере су својим прописима ограничиле трговину и дале јој нове административне оквире.

Друштвено-политичке прилике су промениле организацију трговине увођењем социјалистичке општедруштвене и задружне својине. Ово је ишло нешто спорије него код индустрије, јер је трговина на велико била национализована заједно са индустријом, али се зато ситна трговина одржала у приватним рукама до 1947. год., до доношења Закона о ликвидацији приватне трговине. Године 1946. је створено прво социјалистичко предузеће „Расина”, а касније су створена трговачка предузећа „Шеле” и „Јакша”.¹¹⁹ Предузеће „Расина” је про-

давало индустријску и пољопривредну робу, а имало је под собом разне занатске радионице, пекаре, столаре, малу браварску радионицу, бербере; имало је око 23 продавница свих врста. У почетку је ово предузеће откупљивало своју робу директно од произвођача, а касније и од земљорадничке задруге; продавало је у граду. Предузеће је престало са радом 1948. год., а радионице су се осамосталиле. Из њега је тако издвојено пекарско предузеће, берберско-фризерска задруга и предузеће „Бела Стена” за промет индустријских производа. Године 1947. је створена радничко-службеничка задруга која је имала око 20 продавница, и то пет текстилних и остале колонијалне.

Предузеће „Шеле” и „Јакша” су имала по једну продавницу у граду, а у селу по 8—9 продавница. У граду је тада било укупно 45 разних продавница, а поред њих и продавница предузећа „Борово”. Према томе, још једна одлика трговине у почетку овог периода била је слабо развијена трговинска мрежа.

Када је укинут већи број ограничења и обновљена привреда стала на своје ноге, почела је и трговинска мрежа да се мења и добија нове облике. Тако су од предузећа „Шеле” и „Јакша” створени срески савези бивших срезова расинског и крушевачког. Када су та два среза спојена, спојени су и савези и настало је ново јединствено предузеће „Задругарство” које је почело да откупљује све пољопривредне производе преко задруга и снабдева све земљорадничке задруге индустријским производима. Оно има своје стовариште грађе, подруме и своје стовариште индустријске робе коју продаје на мало и на велико. Највећи део трговине на велико ишао је преко овог предузећа, док није основано предузеће на велико.

До јуна 1954. у Крушевцу је било 37 самосталних трговинских радњи и 22 самосталне радње у оквиру предузећа „Сервис”, једно трговачко предузеће на велико „Крушевац”, предузеће „Извоз” и предузећа на велико и мало за промет пољопривредних производа „Морава”. Јавила су се и специјализована трговачка предузећа као „Бела Стена” која тргују грађевинским материјалом и гвожђем, предузеће „Ратко Пешић”, које такође тргује грађевинским материјалом и гвожђем, предузеће „Металопроект”, трговачко предузеће „Багдала” које тргује гвожђем, грађевинским материјалом и огревом (угљем), стовариште огрева „Огрев” и трговачко предузеће „Вукашин Борђевић-Дева” које има само робну кућу. Специјализована предузећа су била и „Навип”, за промет вином, „Житопроект” и, најзад, „Задругарство”, које је у граду имало и продавницу пољопривредних производа.

Поред њих постојао је и низ откупних станица које су откупљивале све производе крушевачке области и извозили их. Откупне станице су имале углавном предузећа која су се бавила продајом и прометом алкохолних пића и пољопривредних производа. Од винарских предузећа су имали откупне станице „Винар” и „Бисерка” из Скопља, „Винопроект” из Загреба, „Жупа” из Београда и „Винарство” из Винковаца. Остале пољопривредне производе куповали су овде пре-

дузећа „Задругар” и „Стокопроект” из Скопља, предузеће „Босна-плод” из Бања Луке, „Змајевац” Нови Сад, „Сутјеска” Сарајево и „Воћар” из Београда (експорт-импорт). Затим је било и откупних станица за кожу предузећа „Коњух” из Београда, „Кожа” из Титовог Ужича и истог назива из Крагујевца.

Откуп вина, ракије, воћа и пољопривредних производа вршила су и нека откупна предузећа из Крушевца: алкохолна пића откупљује и извози „Навип”, пољопривредне производе и алкохолна пића „Извоз” и „Задругарство”, жито „Житопроект” и отпадне материјале „Отпад”.

Предузећа из Крушевца имала су откупне станице по околини. „Навип” је имао откупне станице у Трстенику, Александровцу, Варварину, Брусу, Риљцу, Великој Дренови, Омашници, Дашници, Злегињи, Стублу, Крчину, Златару и Милутовцу, а своје продавнице на Ријци, Загребу, Београду, и у Крушевцу.

Предузеће „Извоз” имало је откупне станице у Брусу, а у Београду стовариште за продају алкохолних пића. „Житопроект” из Светозарева је имао 11 откупних станица на територији среза.

После реорганизације у јуну 1954. године мрежа трговинских продавница у Крушевцу састоји се из извесног броја самосталних продавница, затим предузећа „Сервис”, које има своје 22 продавнице, и једног броја продавница трговинских и индустријских предузећа из других крајева.

Као што се види из табл. 18, број трговинских радњи у Крушевцу се повећао на 73, а биле су и разноврсније него одмах после рата. Ово је дошло као последица прекида ограничења трговине индустријском робом и престанком откупа пољопривредних производа, што је трговини дало више самосталности. Број предузећа и продавница стално расте и већ 1957. године је било 9 предузећа са 54 продавнице. Поред продавница крушевачких предузећа било је 12 продавница индустријских и трговинских предузећа са стране и 16 продавница предузећа „Дуван”.¹²⁰ Тако је било укупно 82 продавнице. Преко њих се углавном обављао увоз потребних индустријских производа у Крушевац, јер индустрија Крушевца само мањим делом може да подмири потребе града и области (сапунски производи, намештај, прскалице и др.), које су знатне.

Према подацима трговинске коморе 1960. год. у Крушевцу су пословала следећа трговинска предузећа:

„Сервис” Крушевац — прехранбена и мешовита роба; — *Ратарско-семенарски пословни савез* Крушевац — откупљује ратарске производе и семе и врши снабдевање ђубривом; „Мали Јастребац” — огревни и грађевински материјал; „Југокамомила”, — врши откуп лековитог биља; „22 јули” клиника Крушевац — има 2 продавнице; „Велур”, текстилна радња Крушевац — трговинска самостална радња; „Бела Стена”, Крушевац — предузеће на мало, послује мешовитом робом и има огревни материјал; „Робна кућа Дева” — мешовита роба; „Дуван”, трговинско предузеће на велико и мало — има

Таблица 18

Врста продавнице	Број	Које предузеће и одакле	Врста продавнице	Број	Које предузеће и одакле
књижаре	2	Крушевац	колонијал	14	Крушевац самостална
грађев. матер. и метални произв.	1	Крушевац „В. Николић”	текстилане	4	Крушевац „Сервис”
дрвни производи	1	Крушевац Окр. столар. задруга	колонијал	9	Крушевац „Сервис”
сухомеснати производи	1	Крушевац „22 јули”	колонијал-текстил	1	Крушевац „Сервис”
дуванске пре-рабевине ¹³⁸	1	Крушевац „Дуван”	деликатес	1	Крушевац „Сервис”
електротехнички производи	2	Крушевац самостално	парфимерија	1	Крушевац самостално
текстилане	14	„	намештаја	1	„
комисиона	1	„	књижаре	2	Инвалид. пред. Београд
гвожђарске	3	„	гума и обућа	1	Комбинат Борово
бижутерија и кожна галантерија	1	„	обућа	1	„Ст. Георгијев” Битољ
конфекција	1	Вартекс Вараждин	конфекција	1	„Војводина” Земун
намештај	1	„Звездара” Београд	гумене обуће	1	„Вулкан” Пирот
метални производи	1	„Металпромет” Београд	стовариште бензина	1	„Југопетрол”
поливинилски производи	1	„Југовинил” Сплит	трговин. мрежа Згб.	1	Загреб
гума и обућа	1	„Пролетер” Београд			

своја стоваришта у Александровцу, Брусцу, Ражњу, Трстенику и Варварину; „*Нолиг*” — 2 књижаре предузећа из Београда; откупна станица Ваљево „*Отпад*”; Вођарско-виноградарски пословни савез „*Жупски рубин*” Крушевац — послује са воћем и алкохолним пићима; продавница обуће „*Борово*”; „*Багдала*” за металну робу, огрев и грађевински материјал (на мало); „*Вартекс*”, Вараждин — готова одела; „*Вулкан*” Ниш — продавница Крушевац; „*29. новембар*”, Крушевац — прехранбена и мешовита роба; „*Жупа*” из Београда — представништво за откуп алкохолних пића од задруге; „*Београд*”, стругара из Макиша, има своје продавнице намештаја у Крушевцу; трговинско предузеће „*Западна Морави*” — продавница мешовите робе на мало и велико; „*Задружна трговина*”, Крушевац — врши снабдевање задруге мешовитом робом: дуван, шећер и друго, сем текстила; „*Исхрана*” за снабдевање пољопривредним производима; „*Кожа*”, Крагу-

јевац, представништво Крушевац — врши откуп коже, вуне и сирове даске, — не послује преко задруге; „*Крушевац*”, трговинско предузеће мешовитом робом на велико; „*Козара*”, Крушевац — текстил на мало; „*Металпромет*”, трговинско предузеће на велико¹²¹ Крушевац — метални производи; „*Занатско-набавно-продајна задруга*, Крушевац, служи за набавку сировина за занатлије; „*Пролетер*”, Београд, обућа, продавница Крушевац; *Ратко Пешић*, Крушевац, за промет гвожђем и грађевинским материјалом; продавница намештаја „*Ратко Митић*”, продавница дрвног комбината; продавница „*Спорт*” из Београда у Крушевцу — за спортски материјал и прибор. *Сточарски пословни савез Крушевац* преузели су бивше предузеће „*Кожа*”, Крушевац — врши откуп стоке и сточних производа, док је раније предузеће откупљивало само кожу. „*Сировина*”, Београд — врши откуп отпадака преко сабирача Цигана. Самостална трговинска радња „*Узор*”, Крушевац — текстил. Самостална трговинска радња „*Укус*”, Крушевац — текстил.

Тако је број трговинских предузећа, самосталних радњи и представништава са стране достигао 35, што показује да је трговина и данас веома важна привредна грана.

Сва предузећа на велико као и предузећа за откуп и извоз пољопривредних производа имају стовариште у Крушевцу а и по целој околини (предузеће „*Крушевац*”, „*Жупски рубин*” — бивши „*Навип*”, „*Отпад*”, „*Задружна трговина*” — раније „*Задругарство*”).

Крушевац је центар пољопривредне области која у њему прода највећи део својих производа, а један део извози преко Крушевца и у друга места.

Бивши крушевачки срез снабдева тржиште воћем и поврћем, док га бивши копаонички и ражањски снабдевају стоком. Некадашњи жупски срез се у Крушевцу снабдева житом, а доноси алкохолна пића; стари темњишки срез је преполовљен између Крушевца и Буприје и Параћина — цео предео од Доњег Крчина до Варварина припада крушевачком срезу. Из околине Ражња долази само део ближи Великој Морави; они доносе пасуљ, крупну стоку и јаја. Алексинчани су овамо долазили у време откупа грожђа са стоком и житом, иначе слабо долазе.

Села бившег трстеничког среза иду више у Трстеник, Врњачку Бању и Краљево. Долазак из околине Трстеника био је раније јаче развијен, јер у Трстенику није било индустрије па је била мања потрошња, а и утицаји Врњачке Бање и Краљева су били знатно слабији.

Предузеће за промет пољопривредним производима својом робом подмирује потребе крушевачког тржишта свега 10—20%, а остало доносе приватни произвођачи. То је случај са воћем, поврћем, сточним производима, док је снабдевање алкохолним пићима јаче преко предузећа.

Вашари много доприносе појачању значаја крушевачког тржишта. Тада Крушевац посећују и из знатно удаљенијих места — из

Краљева, Левча, Алексинца, Ниша, Прокупља и бившег беличког среза. Ови крајеви су нарочито богати стоком те је стока главни предмет трговине на вашарима. У те дане је промет у градским продавницама јачи за 3—5 пута, а донесу се и велике количине пољопривредних производа, нарочито на јесењим вашарима. Вашари су пре рата били далеко јачи, али им значај расте како се повећава сточни фонд. Разлика у вашарима пре рата и сада је и та што су пре рата купци били приватни трговци, а сада су предузећа.

У Крушевцу се снабдевају предузећа из других република, нарочито из Босне и Херцеговине и Хрватске и набављају у Крушевцу кајмак, сир и поврће.¹²² Дobar део производа откупљује и прехранбена индустрија из Крагујевца („Црвена звезда”).

Један део производа извози се изван Југославије, на пример шљиве, грожђе, крупна стока. То све иде преко „Кооперативе” и „Воћара”;¹²³ њима пак највише продају Срески савез и „Жупски рубин”. Производи иду у Аустрију, Западну Немачку, а један део у Италију. Раније је извожена стока у Чехословачку, а сад се шаље у Грчку. Поврће је извожено нешто мање нарочито купус.

Трговинске везе између Крушевца и околине најчешће су преко тржишта-пијаце где се врши свакодневно снабдевање града. Ближа околина снабдева град млеком и млечним производима. Прерађивине од млека пристижу у град из целог некадашњег крушевачког среза, као и из околине Бруса. Најважнији произвођачи млека су села у непосредној околини Крушевца: Бивоље, Читлук, Лазарица, Пакашница и Мудраковац, а у мањој мери и друга околна села. Млека се у граду прода до 2.000 лит. дневно, а од тога 350 лит. из Лазарице и Пакашнице.

На пијаци се углавном појављују сељаци приватници, а нешто слабије задруге. Свакодневно се долази на градски пијак углавном из села удаљених до 9 км чији атари леже највећим делом у равнима Мораве и Расине. Становници ових села се појављују на тржишту са поврћем, воћем и бостаном. На првом месту по производњи поврћа су Бивоље, Читлук и Шанац, а са раним поврћем први излазе повртари из Шанца. Из осталих села се доноси поврће, воће, сточни производи, кајмак и сир. Петком, суботом и празницима пијаца је нешто јача. Најтипичнија је пијаца суботом. На суботњој пијаци се сусрећу и становници удаљенијих села, а разноврснији су и производи које доносе.

Из села у околини Велике Врбнице доноси се кајмак, сир и остали сточни производи; то исто доносе и становници Мачковца и Глободара. Села из околине Великог Шиљеговца појављују се на пијаци са стоком и сточним производима, воћем и алкохолним пићима. Села из околине Купца дотерују огревно дрво, вуну и воће. Становници села из околине Здравина и Дворана на пијаци су углавном са воћем, ракијом и огревним дрветом. Кукљин и околина доносе лозне калемове, воћке саднице, воће (грожђе) и сточне производе.

Из Сталаћа доносе воће, живину, сточне производе и алкохолна пића. Са стоком се појављују и сељаци из Кукљина, Горњег Степоша, Пепелевца и Темнића (који има најбољу стоку). Маскаре, Бићевац, Бошњане, село Варварин, Залоговац, Парцане, Катун и Бачина дотерују жито, стоку и воће.

Из околине Трстеника становници Милутовца, Велике Дренове и Стопање дотерују лозне калемове, воће и грожђе. Из трстеничке околине долазе још у мањој мери Округлица са стоком, Лопаш и Велуће са кречом.

Из околине Ражња дотерују стоку становници Брачина, Шетке, Браљине, Маћера и Маћије. Понекад лети долазе и становници Смиловца и Скорице и догоне креч.

Села Жупе дотерују воће и алкохолна пића. Копачка села гравитирају такође ка крушевачкој пијаци са кромпиром, воћем и пићима. Понекад дотерују и дрва.

Жито дотерују и становници из околине Параћина и Рековца, у мањој мери, јер они више иду у Светозарево.

Суботом се највише продаје стока, мада се по 2—3 грла стоке прода сваког дана.¹²⁴ Тако је у суботу 10. VII продато 76 грла говеда и 10 свиња; у суботу 17. VII — 94 грла говеда, 2 коња и 6 свиња и, најзад, у суботу 2. X — 69 грла говеда, 4 свиње и 12 оваца.¹²⁵

Годишње има четири вашара у Крушевцу (7. априла, 24. јуна, 2. августа и 21. септембра). На вашаре се углавном догони стока, а тргује се предметима занатске и домаће радности (корита, каце, дуге, ужарија, занатски производи, везови и др.). Стоке се прода на вашару око 200—1000 грла, и то нарочито рогате, док се коња прода врло мало. Најјачи вашар је у септембру. Године 1956 је, по евиденцији, на том вашару продато око 600 грла стоке, и то рогате, али је стварно тај број знатно већи. Вашари у априлу, јулу и августу имају промет стоке од 400—500 грла.¹²⁶ Остала стока се слабије продаје. На свиње дође 10% укупног промета стоке што чини 20—100 грла.

Жито се слабије продаје по вашарима. Највише се продаје пшеница, и то на вашару у септембру. Грожђе долази највише из Жупе, а из Копачника јабуке и ораси; шљиве даје углавном Тртсеник и Брус.

Све што дође на пијацу откупе становници града. Поред грађана купци долазе углавном са територије западноморавског басена, Ибарске долине и Санцака, Јужне Мораве (Алексинац) и Велике Мораве (Светозарево, Ђуприја, Лапово и Плана). Око 80% откупе грађани а остатак предузећа за извоз, и то: „Сутјеска” за Босну, „Задругар” за Београд и Македонију, а „Стокопроект” за Македонију и Словенију.

Откупљивачи стоке били су „Месопроект” Београд, „Морава” и „22 јули” из Крушевца, „Пољопривредник” Краљево, „Подриње” Шабач, који извози за иностранство, затим „Колубара” Београд, „Свињоњогојство” Светозарево и „Јадар” из Београда. Сви су они откупљивали стоку на вашарима и пијаци.

Трговинска предузећа су такође важна спона између Крушевца и околине. Предузеће „Морава” је прерађивало грожђе и шљиве у вино и ракију, па их продавало и истовремено трговало стоком и сточним производима. Касније од њега постаје „Пољопромет”, предузеће за воће и поврће и друге производе. Ово је предузеће искључиво трговало на мало преко своје 4 продавнице на пијаци. Извозили су незнатно, и то највише стоку. Од „Пољопромета” је доцније настао Ратарско-семенарски пословни савез који откупљује све ратарске производе и снабдева семеном и ђубривом.

Пољопривредне производе које је продавало у својој продавници предузеће „Пољопромет” је куповило у околини или довозило са стране. Робу са стране су набављали од разних предузећа из земље, а из околине преко земљорадничких задруга. Увозили су кромпир око 20 вагона, лубенице око 18 вагона и свежу рибу. У новембру и децембру град троши око 80.000 кг рибе, те је увожено око 8 вагона дунавске рибе и око 3 вагона сараге. Путер се слабо производи у околини, те га је предузеће довозило са стране.

Предузеће је истовремено вршило и извоз, и то најчешће воћа. Јабука је извожена у разне крајеве земље, јер град и мња места троше свега 1/4 целокупне производње, а за извоз остаје 3/4. Предузеће „Пољопромет” је извозило затим шумске јагоде за Београд и крушке, око 10 вагона у свежем стању. Дуња се у граду потроши само 5—6 вагона, а остало је предузеће извозило фабрикама: Опuzен — Неретва, „Црвеној звезди” из Крагујевца и др.

Четири вагона грашка се извозило у фабрику конзерви „Вардар”. Боранија се извозила врло мало, јер се трошила на крушевачком тржишту. Извоз парадајза ишао је искључиво фабрикама, и то „Црвеној звезди” из Крагујевца.

Ораха се извозило до два вагона. Кајсија се највише извозила у Сарајево, а затим за „Црвену звезду” (Крагујевац) и „Опузен”; овим фабрикама се слало и друго воће. Трешње су мало извозили, за Бор и Сењски рудник.

Сем тога, предузеће је куповало до 2 вагона меда и то је углавном трошено у граду. Мед се слабо извозио. Предузеће је извозило свеже шљиве — око 10 вагона, а других 10 вагона је давано на градско тржиште. Откупљивано је до 2 вагона кајмака. Од тога се мања количина трошила, а више се извозило за Сарајево, Београд, Црну Гору, Космет и Нови Пазар.¹²⁷ Сир који је предузеће узимало трошио се у граду.

Јаја највише откупљује предузеће „22 јули”, али их је откупљивао и „Пољопромет” и извозио у Београд и Сарајево, а давао нешто за потрошњу града.

Производња пасуља је довољна да подмири потребе града, али је због сушних година морао да се увози. Извесне количине црног лука су набављене из Војводине и Хрватске. Бели лук подмирује потребе. Десет вагона свеже купине давано је „Будимци” из Ужичке

Пожеге, а већи део купина су извозили, за Русију, Чехословачку и Немачку. Паприка се више прода на страни него у Крушевцу, нарочито у Сарајево, Ражњу, Краљеву и Новом Пазару. Сами сељаци носе своје производе у та места, а и предузеће је откупљује и извози.¹²⁸

Купус се извозио за Сарајево, Титоград и др., око 3 вагона. Краставце је „Пољопромет” делом извозио, а продавао их је и на овдашњем тржишту. Маст је „Пољопромет” куповао од предузећа „22 јули” и продавао је у граду, а стоке је извозио око 13 вагона, и то за Шабац и Београд. Ову трговину, нарочито извоз вишка пољопривредних производа, преузели су данас Ратарски и Сточарски пословни савез.

Из пословања предузећа „Задружна трговина”, раније „Задругарство”, види се како је радило предузеће које је имало задатак да снабдева околину потребним индустријским производима. Ово предузеће се снабдевало на целој територији СФРЈ, а набављену робу је продавало само на територији ранијег крушевачког среза, док је нешто мање снабдевало бивши жупски, копаонички, режањски и темнишки срез. Град није снабдевало и имало је своја стоваришта у Александровцу и Варварину. Ова стоваришта нису увек могла да послуже својој намени због лоших путева. Истовремено ово предузеће је вршило откуп пољопривредних производа и пића и продавало индустријску робу. Извозило је воће, парадајз и остало поврће.

Више предузећа се бавило раније откупом и извозом алкохолних пића. Сада је једини откупљивач „Жупски рубин”, бивши „Навиг”. Он откупљује искључиво грожђе, вино и ракију. Све грожђе што откупи прерађује у вино. Рејон са кога откупљује јесте срез Крушевац, тј. Жупа, Брус, Трстеник, Темнић и ражањски срез.

Преко свих железничких станица на прузи Крушевац — Трстеник извози се грожђе, а највише преко Крушевца и Трстеника, „Жупски рубин” је имао своје откупне станице по целом виноградарском подручју. За бивши срез жупски оне су биле у Горњем Злегињу, Дашници и Стублу. У бившем трстеничком срезу грожђе се откупљивало у Омашници, Риљу, Милутовцу и Медвећи. У Темнићу је откупна станица била у Горњем Крчину. Откупне станице су биле у Крушевцу и Глободеру и, пределу Копаоника, Златара и Милентија. Сабирни центри су сада у среским местима и новоподигнутим подручјима у Александровцу, Крушевцу, Варварину и др., а откуп се врши преко задруге.

Потрошња откупљеног вина у граду није тако велика. Области извоза су углавном Београд са 200 вагона годишње, Загреб са 50 вагона, Ријека 50 вагона, Космет, Скопље, Ниш итд. 200 вагона годишње. Укупни извоз вина преко крушевачке станице достигао је око 500 вагона, али се вино извозило и преко других станица.

Откуп грожђа у октобру 1954. године износио је на појединим откупним станицама:

Таблица 19

Откупна станица	Г р о ж ђ е	
	килограма	динара
Крушевац	905 32.079	31.831 1,098.422
Стамболчић	88.874 1.577	3,426.138 59.155
Вучковић	50.389	1,889.735
Горње Злегиње	2.156 85.159	87.112 3,310.490
Дашница	7.724 39.343	304.807 1,511.135
Стубал	2.755 96.202	114.695 3,855.279
Варварин	60.179	1,886.927
Доњи Крчин	18.505 83.040	651.345 2,862.609
Трстеник	16.351 51.548	568.694 1,863.494
Омашница	7.970	250.729
Риљац	31.395 57.685	1,460.058 2,054.772
Велика Дренова	2.003 9.483 325	77.968 335.782 12.629
Златари	11.157	369.240

Поред грожђа предузеће је извозило и пића. Укупна продаја је била у 1954. години:

Таблица 20

	В и н о	
	литара	вредност у динарима
откупљено и произведено	1,706.141	146,719.737
залихе 1953.	2,129.457	117,082.900
у току године се прерадило	3,835.598	263,802.637
од тога се продало укупно	2,434.438	184,056.230
шире	41.379	
	Р а к и ј а	
	литара	вредност у динарима
откупљено и произведено	559.994	9,919.245
залихе 1953	219.351	25,677.649
укупно	779.355	35,596.894
од тога се продало укупно	564.457	11,925.747

Вино је извожено у Немачку, Белгију, Швајцарску, Аустрију и мање за Француску.

Трговина вином је и данас најзначајнија у Крушевцу — највећи њен део намењен је извозу, као што се види из следећих примера. Предузеће „Задругарство“ је једне године откупило 280 вагона грожђа, 74 вагона вина и 12 вагона комовице. Од тога је изведено за Истру, и то углавном у Ријеку и околину, 185 вагона. У Словенију је извезено 62 вагона, у Србију 22 вагона и локално је потрошено 5 вагона.

Исто се види и на примеру некадашњег предузећа „Извоз“. Оно је откупило 40 вагона вина, 90 вагона грожђа, које је делом прерађено, а делом извезено у свежем стању. Од тога су испоручили: за Швајцарску 6 вагона, за Земун 57 вагона, за Београд 4 вагона, за Љубљану 5 вагона, за Титово Ужице 3 вагона, за Банат и Бачку 8 вагона и остатак за Босну, Сарајево и друга места. И, најзад, на примеру предузећа „Навип“, које је пре оснивања „Жупског рубина“ било највеће предузеће за откуп и извоз вина из Жупе, види се колико се извозило вина и ракије у поједине делове наше земље у току 1954. Међу потрошачима се јавља Македонија, Космет, Словенија, Хрватска и Босна, али се ипак као најважнији потрошачи жупских вина јављају поједини делови Србије, Крушевац и његове околине и Београд. Како је изгледала потрошња вина у појединим од ових крајева види се из доњег прегледа:

Таблица 21

Место и правац	вино у 000 л	ракија у 000 л	шира у 000 л
Македонија	454	9.358	—
Космет	21.179	9.776	—
Хрватска	40.437	579	—
Војводина	156.827	129.137	9.850
Србија	117.511	37.844	—
Околина Крушевца	6.326	14.138	—
Барања	13.340	—	—
Беч (преко Београда)	100.083	—	—
Београд	738.965	47.374	—
Ријека	233.314	45.263	—
Словенија	118.382	11.803	—
Загреб	109.231	22.164	—
Панчево	5.564	9.715	—
Пирот	—	15.670	—
Крушевац	40.582	9.660	—
Банат	29.341	495	—
Преко Београда	358.075	9.857	—

Највеће количине вина иду према томе за Београд, затим преко њега за Земун и иностранство; затим по количини долази Ријека, Војводина, Србија, Словенија и Загреб. Наслабији потрошачи су Космет и Хрватска, затим Крушевац и околина. Ови последњи су приказани као релативно слаби потрошачи, мада у ствари то нису, јер велики

део потрошача троши пиће произведено у властитим виноградима или набављено од сељака произвођача, а то се не види у промету предузећа.

Данас се највећи део производа ове области откупљује преко земљорадничких задруга, чија је мрежа у области доста густа; у бившем срезу Крушевац било их је око 96. Оне су данас најважнија веза између града и околине.

Трговинске везе Крушевца са околином манифестовале су се и на тај начин што се већина трговинских предузећа по мањим местима у околини снабдевала код крушевачких трговачких предузећа на велико, мада су се делом снабдевале и по другим местима (Чачак, Скопље, Ниш, Београд итд.). Тако је предузеће „Крушевац“ снабдевало све радње на мало из бившег ражањског, копаоничког, темнићког среза.

Потребе Крушевца у појединим производима су знатне и колике вредности достижу види се из података о промету. У 1954. години за потребе града у Крушевац је увезено 73.826 кг пиринча, 199.628 кг масти, 414.644 кг шећера, 240.515 кг памучне тканине и памучне конфекције 62.615 кг.¹²⁹ У Крушевац се увозе и ствари потребне индустрији за производњу: челик, гвожђе, лој, кокос, етерично уље и боје, креозот уље, волшанова со — највећи део ових производа долази из иностранства.

Трговина стално напредује, како по величини промета, тако и по врстама производа, те је било потребно изградити нове магацинске просторије, јер некадашње радње и магазе крушевачких трговаца нису могле да задовоље потребе. Због тога је изграђено више магацина, депоа, нов пијачни простор, а набављена је потребна опрема и транспортна средства.

Тако су подигнути силос од 100 вагона у млину „Бранко Перишић“, а предвиђа се и подизање силоса од 500 вагона, јер жито у овом крају недостаје те се мора увозити. За трговину месом и месним производима недовољна је кланична хладњача, те се предвиђа изградња мање хладњаче од 50 вагона, а набављени су и расхладни уређаји за саму кланицу. Поред тога предвиђена је и изградња расхладног простора за воће и поврће, које се такође у већој мери извози. „Жупски рубин“ за сабирање вина подигао је подрум капацитета од 350 вагона, поред шест ранијих подрума од укупно 500 вагона. Иако кланица има депое за 1000 брава, свиња, потребан је још један депо за 500 брава. За извоз пољопривредних производа подигнуте су две настрешнице за 100 вагона производа, поред саме железничке станице, а још раније су ту били подигнути кошеви за кукуруз.

За модерну прераду и снабдевање града млеком и хлебом подигнута је млекара за 10.000 литара млека и 21 пекара са капацитетом од 12.000 кг хлеба дневно.

Поред кланице, која врши прераду меса и сточних производа, предвиђа се и фабрика за прераду воћа и поврћа, пошто оно је сад, а и убудуће ће бити, један од најважнијих производа извоза из овог краја.

Због великог прилива мештана околних села на градско тржиште, подигнута је велика сточна пијаца од 2 ха и две зидане пијаце за зелену пијацу; једна од њих је покривена и налази се у средишту, а друга је на периферији у делу града који је почео да се изграђује после овог рата и где се и даље подижу нови стамбени блокови.

За промет индустријске робе која се увози у Крушевац трговинска предузећа „Крушевац“ и „Задружна трговина“ имају своје магацине поред станице за око 45 вагона робе. На истом месту и у исту сврху „Металпромет“ има магацин и настрешницу. Магацини су потребни за хемијске производе као и за „Отпад“, а исто тако и складишта за грађевински и огревни материјал, јер их Крушевац нема довољно. Он засад има само седам приватних и три државна магацина, два државна складишта за грађевински материјал и једно за огрев.

Како у Крушевцу досад постоји само једна робна кућа и једна продавница пољопривредних производа, предвиђа се подизање већег броја таквих продавница.

Зграде намењене трговини налазе се у граду најчешће око железничке станице (магацина, складишта и настрешнице), док су трговинске радње за индустријске производе већином у новој чаршији, у главној улици и у мањем броју у улици Цара Лазара у Старој чаршији. Две зидане тржнице су данас такође центри трговинске активности града, јер се поред тржнице ту налазе и прехрамбене трговинске радње.

За трговину се стога не може рећи као за индустрију да је положај њених капацитета увек повољан у односу на положај железнице. Складишта и магацини за индустријску робу су у њеној близини. Међутим, трговинске радње, пијаце и винарски подруми су доста удаљени. За пијаце то није велика тешкоћа, јер се највећи део производа догна у град колима или донесе пешице из околних села, док је за винарске подруме и друге трговинске објекте то већ теже. То је ублажено тиме што железница није данас једино саобраћајно средство које трговина користи. Велики део транспорта обавља се данас аутомобилима, камионима, тракторима, чешће и колима како у оним правцима где нема железнице, тако и у оним где је има.

Па ипак највећи део увоза и извоза робе обавља се железницом.

Следећа таблица приказује годишњи промет транспорта железничке станице у Крушевцу који се односи на 1953. и 1954. годину. Из ње се види да је извоз воћа, вина и дрвета — прерађеног и непрерађеног, из ове области велики, јер код ових артикала број вагона прелази 100, а број тона је већи од 1000. Исто је тако велики број вагона извезеног брашна и старог гвожђа.

Таблица 22

Врста робе	1954.		1953.	
	вагона	тона	вагона	тона
месо и риба	27	237	1	10
пшенично брашно	4	50	124	1.876
уљани плодови	49	624	50	569
воће	166	1.563	443	3.912
вино	947	12.511	810	7.791
старо гвожђе	128	1.247	96	848
брашно од жита	150	1.963	103	1.557
сирово гвожђе	6	71	18	240
мрки угаљ	3	43	—	—
кукуруз	11	172	3	45
железнички прагови	20	237	628	6.708
дуван пр.	8	46	8	47
дрво м. пр.	536	7.856	344	4.547
дрво т. пр.	27	399	147	2.337
жица изр.	5	59	16	161
бјелут п.	2	33	28	405
остала роба	3156	52.849	3.591	24.547
дуван сиров	45	204	16	82
ост. изв. гв.	12	215	1	15
јаја	13	114	4	34
дрво за огрев	74	1.149	30	449
живе жив.	89	424	39	164
цигле	28	379	9	65
камен твцани	20	315	63	964
кожа	1	11	11	72
цемент	—	—	1	10
слама и сено	—	—	34	274
шљунак	16	213	—	—
преп	3	52	81	1.162
млеко	—	—	1	10
машине	—	—	42	417

Поред редовних поштиљки, постоје и брзовозне и војне поштиљке чији је транспорт изгледао овако:

<i>брзовозно</i>	1953.	1954.
месо	77 t	11 t
винова лоза	3 t	—
грашак	34 t	—
воће	203 t	59 v. — 690 t
<i>војне поштиљке</i>	497 t	
<i>режијске поштиљке</i>		
прагови	5.337 t	5.830 t — 363 v.

Због тога је пруга Крушевац—Трстеник данас најважнији правац трговине, јер се преко ње врши транспорт за Словенију, Македонију, Босну, Црну Гору и др. За трговинске везе са ближом околином најважнији су путеви долином Пепељуше (за Жупу), долином Расине (за подгорину Копаника и даље за Топлицу и Косово), оба

пута северно и јужно од Западне Мораве (везују Крушевац са околином Трстеника), путеви од Доњег Крчина, Рековца и Варварина према Крушевцу, и, најзад, два пута од Крушевца према долини Велике и Јужне Мораве.

Трговина је претрпела низ промена од организационих до промена у техничкој спреми. Услед настојања да задруге по селима постану основни откупљивачи производа крушевачке области смањен је долазак страних трговинских предузећа. Трговинска предузећа из других крајева, а овде се као купци јављају нарочито Косово и Метохија, могу да послују преко пословних савеза који се јављају као посредници између задруга и области у које је упућен извоз из Крушевца. Оваква организација трговине има за циљ олакшање транспорта и продаје оним произвођачима који су доста удаљени од Крушевца као трговинског средишта, омогућујући им да све производе продају у месту, тј. да приближи тржиште произвођачу.

Интересантно је подвући чињеницу да је данас знатан део крушевачког становништва запослен у трговини. Године 1931. број запослених у трговини износио је 130, што је у односу на укупан број од 11.054 становника чинило свега 1,17%. Године 1948. од 13.862. ст. трговина је запослила 734, односно 5,3%, а 1953. године 750 лица односно 4,5 од укупног становништва, а 14,5% од активног становништва (в. стр. 141). Овако повећано учешће трговине у целокупном становништву долази као последица тога што се данас јавља већи број предузећа која запошљавају доста особља.

За разлику од тога, број становништва који долази на једну продавницу данас је много већи, што указује на слабије развијену трговинску мрежу. Тако је 1931. године једна продавница долазила на 85 становника, док данас једна трговинска радња долази на 228 становника. Ако би се узела у обзир и околина, којој та трговина такође служи, број би био још већи. Све то указује да је трговинска мрежа још увек недовољно развијена иако је побољшана у односу на стање одмах после рата. Иако је већи број становништва данас запослен у трговини и трговина има значајан удео у националном доходу града, она не даје основни привредни печат овом граду као што је то некад чинила. Данас је она уступнула пред индустријским и управним значајем града.

Одлика савремене трговине је и њено техничко усавршавање: подизање складишта, магацина, специјалних вагона на железници и специјалних камиона за превоз појединих врста производа који су више изложени квару, боља и модернија опрема самих продавница. Све ове мере се предузимају у циљу да се произведена роба што боље пласира на тржишту, како нашем тако и иностраном.

Све већи број индустријских производа почиње да се извози из Крушевца. То је најновија одлика савремене трговине Крушевца. Тако је данашња структура извоза знатно измењена у односу на пратну, јер поред вина, по чему је овај крај најчувенији, производи

„14 октобра”, дрвног комбината, фабрике „Веселин Николић”, „Мериме” и предузећа „Милоје Закић” — иду у земље Европе, Азије, Америке и Африке.

Занатство. — Занатство је трећа по важности грана привреде не само у граду и у целој области. То се види по величини бруто производа и националног дохотка. У новим условима занатство је најмање претрпело промена у организацији, мада и ту има новина. Поред приватних мањих радионица, јављају се и занатско-прерађивачке и занатске набавно-продајне задруге, као и занатске радионице општедруштвеног карактера, којих раније није било.

Занатство је у већој мери претрпело утицаје друге врсте, који су изменили његову структуру. То су најпре утицаји индустрије, која постаје најважнија привредна грана града и потискује извесне занате. Недостатак сировина и њихова ограничена расподела, нарочито одмах после рата, деловали су на опадање неких заната. Нагли пораст становништва, изазвао је пораст заната услужног карактера, које није толико оскудевало у сировинама. Истовремено са порастом становништва променила се и структура становништва, са нарочито наглашеним повећањем броја индустријских радника. Промена у начину живота изменила је потребе становништва, а то је изазвало појаву нових заната. Сви ти разлози су утицали да се стари турски занати јављају као реткост а да су занатске гране производног карактера, потиснуте јевтинијом производњом индустрије, добиле више услужни него производни карактер.

Данашње занатство Крушевца служи за потребе домаћинства, за личне услуге, за потребе саобраћаја и транспорта. Само један део општедруштвених занатских радионица је, имајући више средстава, успео да спроведе механизацију производње и задржи свој производни карактер.

Једна од одлика данашњег занатства је и сељење занатлија на село, нарочито старијих заната чија је функција у граду од све мањег значаја и потребе. То је случај, на пример, са ковачима, поткивачима и др.

Утицај индустрије на данашње занатство је двојак. Прво, део занатлија одлази на рад у индустрију; то није тако велик број, јер је више занатлија остало на раду по занатским задругама или у занатским радионицама. Индустрија потискује занате јевтинијом производњом. Под утицајем индустрије, (случај са фабриком „Бата”), опадају још отпре рата обућари и опначари, а њихово опадање се из истих разлога наставља и данас. До опадања под утицајем индустрије дошло је код лончарског, мутавцијског и сапунцијског заната.

После другог светског рата многи занати су опали што немају довољно сировина или што је потребна сировина скупа. За многе занате је била тешка набавка алата. У тој ситуацији су били бравари, који оскудевају у гвожђу, лиму и алату; столари, који оскудевају у боји док грађе, окова и стакла имају довољно. Лончари немају глећи

те горе олово и њиме глеђошу судове; тракслери, дрвни галантери-сти, раде са тврћим дрветом те им је теже да га набаве итд.¹³⁰

Занатство је данас веома важна грана због тога што је Крушевац средиште велике области и што је највећи део заната концентрисан у вароши, а у селу само они најпотребнији.

Да би се боље видео развој занатства, дат је преглед броја занатлија за неколико година и извршено упоређење са укупним бројем становништва. Упоређење показује да је проценат све мањи иако је укупан број занатлија већи него што је био раније.¹³¹

Година	Број становника	Година	Број занатлија	%
1910.	8.417	1911.	329	3,90
1931.	11.054	1937.	319	2,88
1953.	16.638	1954.	333	2,00
1957.	око 22.000 ¹³²	1957.	423	1,92

Опадање броја занатлија према укупном броју становника нарочито је изразито ако се узме у обзир само приватно занатство, као што је овде учињено. Ситуација се у неколико мења кад се узму у обзир и занатлије запослене у друштвеним и задружним занатским радионицама. Тако, године 1957., број занатлија запослених у општедруштвеним радионицама и занатским задругама износио је 458 (од тога 91 у задругама и у државним радионицама 367). Заједно са приватним занатлијама цифра оних који раде у занатству достиже број од 872, односно 3,76% од укупног броја становништва. Године 1948. међутим, било је 1290 занатлија, а 1953. њих 877 односно 3,27% од укупног броја становништва. Ово би указивало на чињеницу да у конкуренцији са индустријом (занатска предузећа успевају да одоле притиску индустрије, док се и даље наставља опадање броја занатлија приватника, нарочито заната производног карактера.

Како изгледа опадање појединих заната најбоље се види из таблице 23.

Број појединих занатлија показује да су негде потребе задовољене, мада не свуда. Недовољно је опанчара, стаклорезача, брусача стакла, електроинсталатера, четкара, бојација, јорганџија, пушкара, израђивача вага и тапетара. У Крушевцу није било радњи за хемијско чишћење, а нема ни алатничара, те ту помажу занатлије из предузећа „14 октобар”. Осећа се даље потреба за сарачима, часовничарима, казанџијама и пинтерима. Повећан број становништва, а мали број нових занатлија чине да долази 560 потрошача на 1 обућара, а и кројача је такође мало према броју становништва. Слабо напредују, пошто немају ученика, ови занати: оцачари, часовничари, фотографи, ћурчије, сарачи, казанџије, јорганџије, тапетари, лимари и обућари.¹³³

Интересантно је нагласити да су дрвнопрерађивачки занати у Крушевцу данас веома развијени. О томе говори број столара, тракслера и других занатлија ове гране, затим постојање две столарске задруге и најзад великог индустријског предузећа — Дрвни комбинат, где је такође запослен велики број ових занатлија. То указује да су веома повољни услови за развој овог заната. Ти услови су: близина Јастрешца и Копаоника који дају основну дрвну масу за прераду, олакшани транспорт и квалификована радна снага која је овде очувана по традицији.

Данашње занатство није најбоље технички опремљено. До првог светског рата су код занатлија имали машине само абације, обућари, столари и бравари. Оне су се почеле у већој мери користити тек од првог светског рата. Машина нема ни данас довољно. Уколико их појединци купују оне су старог типа и истрошене, а то такође поскупљује занатску производњу и ставља је иза индустрије у погледу цене, нарочито кад је индустрија снабдевена модерним машинама и има савремен начин производње. Снабдевање занатлија осталим алатом је такође отежано и врло слабо, а и сами алати су врло скупи. Ово такође утиче да се поједине занатлије удружују било у задруге било у општедруштвена занатска предузећа.

Ни занатска предузећа немају довољно машина, а и оно што их имају су старе, дотрајале и неупотребљиве, јер су то махом биле машине национализованих предузећа или радионица. Такав је случај са пекарским радњама и са текстилним радионицама.

Велики проблем у занатству је било снабдевање сировинама. Занатска комора је снабдевала занатлије путем плана, али су се занатлије снабдевале и преко отпада. Основана је и занатска набавно-продајна задруга с циљем да набави све што је потребно занатлијама и да продаје њихове производе. Па ипак, недостатак сировина осетио се код многих заната. У недостатку сировина занатлије су се сналазиле како могу. Лимари су користили за рад бурад, а и сељаци су им доносили материјал. Сељаци су такође доносили грађу столарима. Бравари користе отпатке и стару бурад, а сељаци им доносе стари метал. Једини који нису оскудевали били су посластичари, јер је шећера, брашна и јаја било довољно. Сајције се снабдевају из Цеља. Кожа се добија из Љубљане, а метални производи из Босне и Смедерева. Радње металопрерађивачких заната снабдева и „Металосервис“.

Касније се ситуација у погледу снабдевања побољшала развитком трговине и проширењем производње наше индустрије; тржиште се обогатило те је лакше доћи до потребног материјала. Ипак повремено имају тешкоћа око набавке неких сировина.

Занатлије из града раде за цео бивши срез, односно за села 15—20 км око града, а нешто и за насеља бившег трстеничког, копаоничког и других срезова.

Занатски производи се не извозе у иностранству и слабо се продају у другим деловима Србије. Нарочито слабо се продају изван области производи приватних занатлија, док су поједине занатске ра-

дионице и задруге успеле да стекну потрошаче на широј територији (Србија итд.).¹³⁵ Лончари су продавали своје производе државној мрежи продавница, такође лимари, тракслери и неки воскари (и то у Краљеву и среском савезу у Крушевцу). Образована је посебна продавница због боље продаје занатских производа.

Данашње занатство има још два недостатка који ометају његов даљи развој. Први је бесправан рад. На територији града Крушевца било је без дозволе за рад око 47 занатлија. То су били обућари (3), бојалије (1), капације (1), кројачи (30), кројачице (11) и поткивачи (1). Бесправан рад је развијен нарочито по околним селима. Бесправан рад већег обима предузимали су махом радници запослени у привредним предузећима, као неку врсту допунског рада. Забележено је да се бесправно обављају највише фотографски, коларски, ковачки, шивачки и пинтерски занат. На пет регистрованих фотографских радњи има 15 оваквих бесправних мајстора.¹³⁶

Други је недостатак веома мали број ученика. По појединим радионицама има највише до два ученика. Карактеристично је да је број ученика у порасту у друштвеном сектору, а у опадању у приватном. По попису од 1953. године Крушевац је имао 403 привредне организације, 955 занатских радњи а 305 ученика. Највећи број ученика је у занатима металопрерађивачке струке, затим код текстилних заната, углавном кројача, и код дрвопрерађивачке струке (столара).

Важно је истаћи да највећи део занатлија у Крушевцу води порекло из самог града или из његове околине, док је много мањи број занатлија пореклом из његове околине, док је много мањи број занатлија пореклом из осталих крајева Србије и Југославије (в. стр. 225—226). Ова чињеница указује на две ствари — прво, да пољопривредна околина града има вишак радне снаге који се одлива у град и друго, да индустрија у Крушевцу својим капацитетом још увек није у стању да сасвим прихвати то становништво.

Занатство се није развијало упоредо са осталим привредним гранама. Општедруштвене радионице су биле запостављене због тежње ка индустријализацији, а приватно занатство је било погођено неким ограничењима у вези са расподелом сировина, пореским стопама и извесном правном несигурношћу.

Занатство друштвеног сектора, које се у Крушевцу најпре појавило као нека врста занатског комбината, централизовањем свих занатских предузећа у једно мешовито занатско услужно предузеће је почело да напредује тек онда када су се поједина занатска предузећа извојила и добила производни карактер.

Занатство друштвеног сектора не иде упоредо са савременим потребама и начином живота, јер нема довољно радњи оних заната за чијим се услугама осећа велика потреба (водоинсталатерска, фадерска, керамичарска и поплочарска радња). Све то обављају предузећа и занатлије са стране. Нема довољно ни електротехничких,

прецизномеханичарских, аутомеханичарских и радиотехничарских радњи.

У вези са тим потребама основана су нова занатска предузећа у Крушевцу, међу којима „Металоинсталатер“, који обавља радове за разна предузећа, и „Електроуниверзал“, електроинсталатерско предузеће.

И у општедруштвеном сектору, као и у приватном занатству, стварају се углавном радионице класичних заната, а ребе се појављују савремени занати.

Проблеми занатства су: прво, проблеми кадрова, јер на 3,7% квалификованих радника долази један ученик; друго, слаба техничка опремљеност задружног, а нарочито приватног занатства; треће, недовољна развијеност савремених заната, нарочито оних везаних за грађевинарство и електрификацију домаћинства.

Занатство Крушевца запошљава знатан број женске радне снаге, и то у кројачком, фризерском и посластичарском занату и у занатским предузећима „Дивна Гавриловић“ и „Кристал“.

Предвиђа се повећање броја привредно-занатских организација. Исто се предвиђа и код приватног занатства, сем у оним гранама које су изложене конкуренцији индустрије, где ће се отворати радионице друштвеног сектора.

Потребе намећу проширење предузећа „Ремонт“, јер постојећи капацитети нису довољни. Предвиђа се даље оснивање предузећа „Прецизне механике“ за оправку машина, писаћих и рачунских; оснивање водоинсталатерске радње, проширење радње „Електротехна“, оснивање радње за хемијско чишћење и проширење предузећа „Кристал“. Отвориће се предузеће или више радњи за обављање низа послова у грађевинарству, као и посебна радња за зидарске, тесарске и молерско-фарбарске послове. Даље следи проширење предузећа „Дивна Гавриловић“, подизање парне пекаре и оснивање берберско-фризерске задруге.

Предвиђају се затим предузећа за израду кожне галантерије, за производњу заштитних хемијских средстава, сунђерасте гуме, за тапацирање и за производњу резаних тракслерских производа.

За приватни сектор се и даље предвиђа његово оријентисање на услуге, а производни карактер само тамо где нема конкуренције индустрија. Због тога се предвиђа само минимално повећање броја радника.

Саобраћајна функција. — Крушевац има важну саобраћајну улогу. Он је седиште железничког, аутобуског и колског саобраћаја. Пошто је ранији узани колосек од Крушевца до Краљева замењен нормалним, Крушевац није више претоварна станица као што је био, јер роба сада циркулише без задржавања из једне области у другу, док је раније морала да се претоварује. Са нормализацијом целе пруге Крушевац — Краљево у Крушевцу је престало са радом предузеће „Јордан Симић“ које је вршило оправку локомотива. Престала је да постоји и ранжирна станица преко које је ишао сав посао претовара

и преселила се у Краљево где се сада спајају узани и широки колосек. Околина Крушевца, управо села која леже на правцу Крушевац — Краљево, су овим много добила, јер је извоз производа без претовара много лакши и јевтинији. Железничко предузеће запошљава 140 лица, од чега су 98 из града и ближних села, а 44 из даљих.

Значај Крушевца као седишта аутобуског саобраћаја је порастао. Путнички саобраћај обавља аутобуско предузеће на следећим релацијама: Крушевац—Блаце; Крушевац—Брус; Крушевац—Александровац; Крушевац—Рибарска Баља (постоје две линије које иду различитим правцима); Крушевац—Врњачка Бања; Крушевац—Сталаћ, Крушевац—Витошевац; Крушевац—Доњи Крчин; Крушевац—Бачина; Крушевац—Александровац—Плеш; Крушевац—Милутовац—Пољна; Крушевац—Брус—Блажево; Крушевац—Трнавци; Крушевац—Велики Шиљеговац; Крушевац—Митрово Поље. Поред тога, путнички саобраћај обавља се и са даљим областима: Крушевац—Куршумлија—Титово Ужице—Крушевац. Аутобуски саобраћај је развијен и у оним правцима где постоји железница, наиме Крушевац—Београд, Крушевац—Ниш и др. Аутобуси саобраћају једном дневном на линији према Д. Крчину, Бачини, Пољни, Блажеву, Плешу, Великом Шиљеговцу и Врњачкој Бањи и по 2—3 дневно на линији према Брусу, Александровцу и Рибарској Бањи, што је сасвим разумљиво пошто је то овим пределима једина веза са осталим крајевима. По двапут дневно иду и према Нишцу и Београду.

Развијен је и теретни аутомобилски саобраћај са ближом и даљом околином. Он служи за транспорт производа и нарочито је развијен према Александровцу и Брусу, али се обавља и у оним правцима где постоји железница. Овај саобраћај је успостављен и са свим селима на територији среза и крушевачке комуне, нарочито са онима где постоје земљорадничке задруге или какви слични привредни објекти.

Мада се аутомобилски саобраћај знатно развио у овом крају ипак је он још увек недовољан, нарочито када се упореди са другим пределима, јер на једно возило долази дуго више становника него у целој Србији (у Крушевцу долази возило на 1.160 становника, у Србији на 622 становника, а у Словенији на 203 становника).¹³⁷

Поред железничког и аутомобилског, Крушевац је средиште и колског саобраћаја: овим средством се користе углавном пољопривредници из околине за довоз својих производа на крушевачко тржиште, а исто тако и за превоз путника.

Крушевац је, као што се видело, у погледу железничког саобраћаја изгубио значај чвора и постао само важно транзитно место, док је порастао његов значај у друмском, а нарочито у аутомобилском саобраћају. Саобраћај није данас најважнија привредна грана него му је припала улога споредне, пратеће гране привреде. Због тога је у саобраћају запослено 340 лица, односно свега 2,04% од укупног, а 5,84% од активног становништва града.

Пољопривреда. — Пољопривредна функција града је сасвим незнатна, јер се пољопривредом бави свега 1,90% становништва града, односно укупно 317 лица. Поред њих, има још један мањи део становника који раде као пољопривредни радници, али је њихов проценат 0,72% односно свега 120 лица. Ово су подаци за 1953. годину. Године 1948. било је 327 лица која су живела од пољопривреде, што је чинило 2,35% од тадашњег укупног становништва овог града. Радници у пољопривреди тада нису били издвојени тако да се не може сасвим јасно повући паралела између те две године. Ипак, и ове две бројке показују да се пољопривредно становништво града смањује, док се истовремено број становника повећава. Ово становништво се бави чисто приградском пољопривредом — повртарством, млекарством и виноградарством, тј. целокупна његова производња оријентисана је на градско тржиште. Поред овог чисто пољопривредног градског становништва, постоји један део занатлија, бивших трговаца и других становника града, који такође имају мање поседе винограда или башти у непосредној близини града. По катастарском попису у атару Крушевца највећи део захватају пољопривредни поседе мештана из Бивоља, Лазарице, Паруновца и Вучана. Највећи број поседа села Лазарице су њиве, док Бивољчани имају овде најчешће баште.

Иако је пољопривредног становништва све мање, ипак Крушевац врши извесну пољопривредну функцију. Пољопривреда у граду добија нове облике стварањем општедруштвеног фонда земље. Та земља је дата на обраду разним пољопривредним добрима на којима је међу првима спроведена механизација и употреба агротехничких средстава. Тако она постају жариште и расадници интензивније обраде и унапређења пољопривредне производње чиме град добија нову улогу у привредном развоју околних села.

По катастарском попису у атару Крушевца су постојала три добра: државно добро 5 ха 11 а, добро Народне одбране 3 ха, 15 а, 98 м² и добро Државног монопола 3 ха, 15 а и 88 м². Она су данас својина разних пољопривредних установа кроз чију делатност град утиче на унапређење пољопривредне производње.

Таква једна установа је Завод за пољопривредна истраживања који ради: 1) на селекцији стрних жита, 2) на селекцији лековитог биља, 3) на производњи сортног и елитног семена жита, 4) на рејонизацији жита, 5) на селекцији крмног биља, 6) на испитивању травног семена, 7) на разрађивању агротехничких мера, 8) на калцификацији подзола, 9) на испитивању плодореда, 10) на испитивању могућности за гајење нових култура.

Он има и припусну станицу за унапређење коњарства и говедарства, станицу за сузбијање биљних болести и штеточина, а основан је и агротехнички одсек за примену вештачких ђубрива. Станица за заштиту биља сузбија штеточине преко своје сервисне службе и организује транспортну службу и праћење лета лептира штеточина (губара, дудовца, јабучног смотавца и шљивине осе). Затим врши пре-

глед расадника, контролу унутрашњег и спољног промета пољопривредних производа и др.

Друга важна пољопривредна установа је воћно-лозни расадник. Он се налази на Равњаку и има 145 ха, 20 ара и 58 м² и снабдева цео крај воћно-лозним материјалом. Расадник има средства за заштиту биља и агротехничку и стручну помоћ, а формирао је матичне запате говеда и свиња. Он даље подиже воћњак на површини од 10 ха на савременим принципима воћарења, који треба да послужи као матични воћњак. Расадник производи 15.000 комада стабала. Прилив садног материјала је прилично неуједначен, јер се калем гранчице набављају са стране и његова продаја је ради тога нерентабилна; често морају да га продају на пијацима.

За унапређење сточарства постоји сточарско-ветеринарска станица у Крушевцу са задатком да побољша сој говеда, свиња и друге стоке. У том циљу она је организовала низ матичних запата, као на пример у воћно-лозном расаднику. При овој станици је био и зоотехнички одсек који је сад припојен сточарском пословном савезу.

Сви пословни савези имају за циљ унапређење пољопривредне производње. У Крушевцу тај задатак имају ратарско-семинарски, сточарски и виноградарско-воћарски савез »Жупски рубин«. Воћарско-виноградарски пословни савез у заједници са станицом за заштиту биља организује антипероноспорну службу, а такође пружа помоћ у свим акцијама заштите воћњака и винограда од биљних паразита. Ратарско-семинарски савез учествује у отклањању штете од биљних паразита.¹³⁸

Сличан задатак на унапређењу производње дувана има и предузеће за откуп дувана и дуванска огледна станица, а на унапређењу свиларства ради »Свилопрелац«. Као закључак на крају може се рећи да пољопривреда као привредна грана никад није имала значајну улогу у Крушевцу и да је њен значај данас још мањи јер чак и становници околних села (Бивоља, Лазарица, Паруновац) све више постају индустријски радници.

Туризам и угоститељство. — Крушевац има изванредан туристички значај јер се налази на путу према Врњачкој Бањи, а у његовој близини је и Рибарска Бања и Ломничка Кисела вода коју су искоришћавали браћа Рајковићи, а сада је не користи нико.

Јужно од Крушевца, на Јастрепцу, изграђено је вештачко језеро и подигнути нови хотели, камп кућице и виле које служе као летња и зимска одмаралишта. И најзад, преко Крушевца новим путем може се стићи и на Копаник. Туристичком значају доприносе и неки тргови славне прошлости Крушевца, као црква Лазарица и стара Лазарева кула, остаци некадашњег града, чувени споменик косовским јунацима и средњовековни манастири Љубостиња, Наупаре, Каленић и др. (в. стр. 27).

Крушевац је привлачан и због сталне измене пејзажа пошто свакодневно губи одлике некадашње трговинско-занатске чаршије и добија нови, модеран, градски изглед. Из свих тих разлога, а и погод-

них саобраћајних веза, он привлачи стално познат, већи или мањи, број туриста.

Као нужни пратилац туризма развило се и угоститељство у Крушевцу. Пре рата оно је било у приватним рукама, а за време рата познат број ових објеката био је затворен и употребљен у друге сврхе. После ослобођења, до 1948. угоститељство је било у приватним рукама, мада је већ било започето са оснивањем угоститељских објеката општедруштвеног карактера.

Национализација је извршена 1948. године и угоститељство је постало општедруштвена својина са повременим давањем неких мањих објеката у приватне руке.

Угоститељска мрежа је недовољно развијена. Раније се послувало преко већих предузећа са великим бројем радњи. Године 1954. је извршена реорганизација стварањем више мањих предузећа и самосталних радњи. Број угоститељских привредних организација стално расте и 1956. године у Крушевцу има 8 угоститељских организација, а 24 радње. То су: предузеће „Европа“, предузеће „Жуца“, предузеће „Напредак“, предузеће „Слатина“, угоститељска радња „Гледстон“, угоститељска радња „14 октобар“, радња „Топ“ и менза „22 децембар“. Поред ових објеката намењених лицима са стране постоје и 2 угоститељска предузећа за друштвену исхрану.

Кроз крушевачке хотеле прошло је 1956. године 24.656 домаћих гостију и 412 страних што чини укупно 25.068; у њима је било просечно 69 лица дневно.

Недостатак ове привредне гране је што су угоститељски објекти углавном у центру и што нису савремено и модерно опремљени. Највећи број радњи су бифеи и крчме, а капацитети за исхрану су недовољни, док су смештајни простори неконфорни. Због тога развој угоститељства заостаје иза развоја осталих привредних грана. Стога се настоји да се отворе угоститељске радње и на периферији и да се побољша техничка опрема.

По урбанистичком плану у Крушевцу је срушен познат број зграда у којима су се налазиле угоститељске радње. Пошто ће се изградити већи број зграда, предвиђа се отварање кафе-клуба, кафана и експрес бифеа у центру Крушевца, а на периферији 5 гостионица, 1 бифеа и 2 летње баште. Предвиђено је и отварање експрес ресторана, млечног ресторана и проширење и реновирање старих хотела. Већи део ових измена је извршен, но ипак угоститељство није још постигло привредни значај који би могло да има.

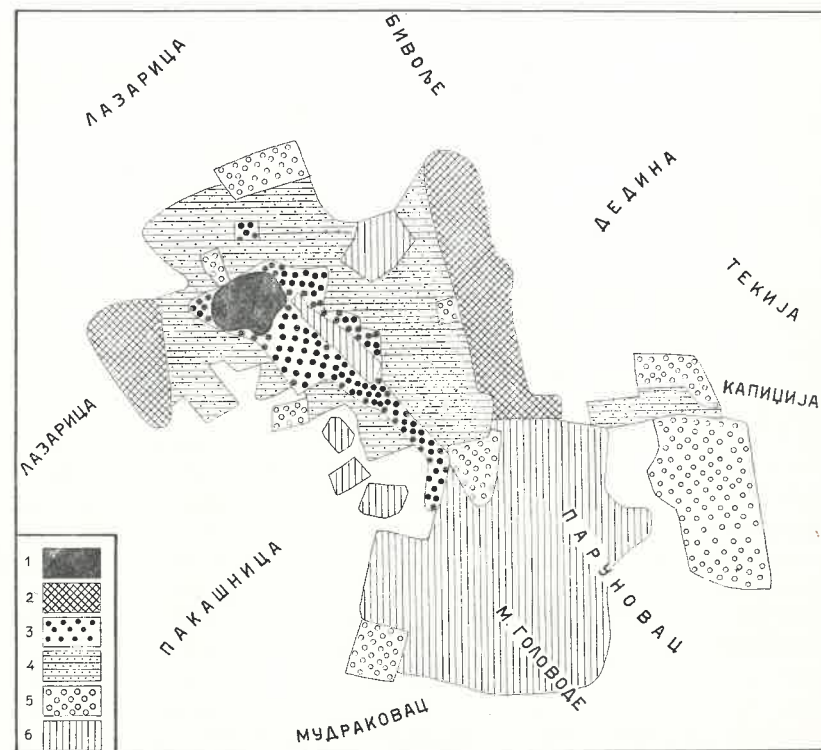
Према томе, иако у близини има 2 бање, затим Јастребац, Копаоник и Ломничку киселу воду, а сам поседује извесне историјске споменике Крушевац се ни по броју посетилаца као ни по промету не може рачунати у место са значајном туристичком функцијом, мада би имао услова да то буде. Ова функција Крушевца је новија, али још увек недовољно развијена.

Туризам и угоститељство су несумњиво гране будућности, јер климатски услови, близина Западне Мораве, природне лепоте већ по-

стојећих одмаралишта и бања у близини, повољно организован саобраћај, оснивање културно-историјског парка у граду, као и сам развој и изградња Крушевца у нов и модеран град, утицаће на унапређење ове привредне гране.

Грађевинарство. — Грађевинарство је значајна привредна функција данашњег Крушевца. Крушевац је последње ослобођење дочекао са великим бројем порушених зграда, индустријски објеката, пруга и друмова, како у самом граду тако и у његовој ближој и даљој околини. Цео тај посао су на себе преузела грађевинска предузећа у Крушевцу.

У исто време дошло је и до територијалног ширења града, јер се привреда нагло почела развијати. Нарочито је нагао развој индустрије, услед чега се повећао број индустријских радника те је град постао недовољан за силан прилив становништва из села и са стране. Због тога су у Крушевцу подигнути нови стамбени блокови.

Ск. 5 — Територијални развој Крушевца. 1 — град кнеза Лазара; 2 — стара сеоска насеља која су данас срасла с градом (Лазарица и Бивоље); 3 — територија града почетком XX века; 4 — део града подигнут између два светског рата; 5 — изграђено после другог светског рата; 6 — предвиђено да се гради

Међу најзначајније изграђене грађевинске објекте долазе најпре фабричке хале предузећа »14 октобар«, затим зграде Дрвног комбината, индустријске школе, систем за наводњавање и погони екстракције и рафинерије уља предузећа »Мерима«. Подигнуто је 1.380 станова; изграђена је стамбена колонија предузећа »14 октобар«, предузећа »Милоје Закић« и Дрвног комбината и станови Народног одбора у Крушевцу. Последњих година дошло је до рушења и поновне изградње централног дела града и стварања нових стамбених четврти на Багдали, дуж пута за Закићево и у другим деловима града. Грађени су зардужни домови, подруми и канали за наводњавање. Сви ти радови су истакли грађевинарство као значајну привредну грану.

Грађевинске радове су изводила предузећа »Јастребац«, »Западна Морава« и »Душан Ристић« из Крушевца, а радила су и предузећа из Светозарева (»Поморавље«), Чачка (»Ратко Митровић«), Београда (»Власина«, »Трудбеник« и »Тунелоградња«), Врање (»Новоградња«), Крајева (»Ибар«) и Алексинца (»Моравица«).

»Јастребац« је данас најважније предузеће ове врсте у Крушевцу. Оно одржава и гради нове путеве. Године 1957. у њему је радило 296 лица, од чега су 193 лица била са територије града и најближих села. Предузеће »Западна Морава« је својевремено обављало све грађевинске послове на територији среза и изградило хале и школу у »14 октобру«; касније се оснива предузеће »Градитељ« где је запослено 97 радника и хидрограђевинско предузеће »Власина« са 408 запослених. У оквиру грађевинске делатности све водоинсталатерске, паркетарске, терацкерске и друге занатске радове врше предузећа са стране, јер грађевинско занатство је, као што се већ видело, слабо развијено у Крушевцу. Овадашња предузећа су обављала грађевинске радове и на територији других срезова: монтажне радове на згради Синдиката у Београду, неке радове у Алексинцу и др.

Даљи развој ове градске функције зависи од потреба за грађевинским услугама, али и од средстава која им се намење. Како је предвиђена даља изградња Крушевца, нарочито стамбена, може се очекивати нови пораст значаја ове градске делатности, која сада запошљава свега 0,71% градског становништва (в. стр. 121).

Остале функције. — Управно-судски значај Крушевца трпи знатне промене. После последњег рата Крушевац је седиште био два среза — крушевачког и расинског. Године 1954. он постаје седиште новог великог Среза Крушевачког, који захвата поред два претходна и дотадашњи Трстенички, Копаонички, Жупски, Ражањски и Темњишки срез. На тај начин Крушевац постаје управно седиште за 312 насеља. Успостављањем комуналног система поједине комуне у оквиру среза постале су јединствена привредно-управна тела, а многе функције које је раније обављао срез прешле су у комуналне јединице. Ипак је срез обједињавао све те комуне и задржавао још увек извесне функције. Као средско седиште Крушевац је истовремено био и седиште једне од највећих општина. Крушевачка општина се у два-три маха мењала, боље рећи повећавала, те данас захвата територију од 44 села,

спајањем првобитних општина Јасика, Модрица и Крушевац. Тако је крушевачка општина данас, иако не највећа, најразвијенија комуна и са највише привредног значаја у овој области.¹³⁹

Упоредо са повећањем броја становништва и новим привредним замахом овог града на ушћу Расине у Мораву шири се и његов културно-просветни значај. Крушевац добија читав низ средњих школа: медицинску средњу школу, музичку школу, индустријску школе »14 октобар«, васпитно-поправни дом. У њему раде учитељска школа, средња економска школа и гимназија, као и три осмогодишње школе. Образован је читав низ дечјих установа намењених запосленим женама и дом деце палих бораца.

Културно-просветно деловање овог града није сведено само на ове васпитно-школске установе. Народна библиотека је основана 1945. год. и има научно и дечје одељење. Народно позориште се оснива и ради неко време, као и културно-уметничко друштво Абрашевић. Касније се позориште укида и остаје само Абрашевић. Народни универзитет је основан пред сам други светски рат; његов рад се наставља и после овог рата са читавим низом предавања — политичких, научних и других.

Крушевац је данас најважније и најразноврсније културно-просветно средиште овог краја, које делује у области кроз ове многобројне установе. Поред њих, Крушевац делује у области и кроз удружења, разне масовно-политичке организације и др. Због тога ниједно од средишта комуна бившег крушевачког среза нема тако изражену културно-просветну функцију као Крушевац.¹⁴⁰

Овим нису исцрпљене све функције Крушевца; он је и здравствено средиште јер има болницу и низ других здравствених установа које служе целој области. Има, даље, народну и комуналну банку и седиште је поште.

Значај управне, судске, здравствене и просветне функције града је веома велик, јер оне све заједно запошљавају 1.395 лица односно 8,38% од укупног становништва града, а 23,96% од активног становништва што ставља ову делатност нешто испред индустрије.

На крају, важно је истаћи нагли процват Крушевца у овом периоду. Ако се данашњи број становника упореди са бројем из претходног периода (11.037 — 1931. године), види се да се за 30 година број становника Крушевца одвостручио и износи 22.140 (62). Повећање броја становника нарочито је нагло после 1948. године. Од 1931—1948. за 17 година, становништво је порасло за само 2.808 лица. То је свакако последица рата. Од 1948—1961, за период од 13 година, становништво се, међутим, увећало за 8.278 лица.¹⁴¹ Интересантно је да се ово бројно повећање становништва поклапа са развојем крушевачке индустрије, чије је напредовање нарочито изразито после 1948. године и после оснивања радничких савета 1951. године.

Важно је истаћи да је овако велико повећање броја становника последица привредног напретка овог града, а нарочито његовог индустријског развоја. Због тога је овај град, иако порушен, опустошен и

бројно знатно умањен за време протеклог рата, поново кренуо напред чим се привреда обновила и стала на своје ноге. Пошто је од стране друштва пажња била највише упућена на индустрију, ова грана је највише напредовала, али истовремено са њом и под њеним утицајем напредовале су и друге. Тако, на пример, кад је ниво индустријске производње наше земље постао задовољавајући, како по квалитету тако и по количини, трговина је пребродила ону ратну кризу, која се огледала у недовољној понуди робе у односу на потражњу и укинута су ограничења. Индустријски развој самог града је утицао на трговину и у том смислу што је изменио структуру извоза. Поред вина, грожђа, воћа, стоке и дрвета, који су некад чинили основу извоза, сада у извозу учествују грађевинске машине, уље, разни сапуни, детерџенти, каде, разни производи од дрвета и други производи ове разнородне индустрије. Утицај индустријализације се огледа и на занатству, јер приватно занатство, а и друштвене занатске радионице, добијају у већој мери услужни карактер, док је индустрија главни и најважнији произвођач. У периоду обнове када су све снаге биле усмерене на то да се обнови индустрија и створе нове индустријске гране, занатство једва животиари у недостатку сировина, алата и посла. Касније, када је индустрија стала на своје ноге и занатство почиње да напредује и да стиче поново своје место. Ова привредна живост града повлачи за собом, као што се видело, удвостручење становништва, а то уједно изазива и пораст броја школа, здравствених установа и других функција овог града који тако постаје веома важно привредно и управно-просветно средиште целе широке околине. Због свега тога се сад опет може говорити о процвату овог града на ушћу Расине који постаје све важније и значајније индустријско средиште, носилац културне и савремене мисли у овом крају и место чија је функција између осталих и да унапреди привредну заосталост своје околине.

Посматрајући урбанизацију градова у Југославији Д. Вогелник је дошао до нешто већих процената за поједине привредне гране тиме што је од укупно активног становништва одбацио групе „ван за поселења и непознато”. На тај начин добио је за Крушевац следеће проценате:

Пољопривреда	Занатство	Трговина	Терцијарна делатност, услужна и управа	Индустрија
3.0	17.0	14.5	30.0	26.4

На основу ових процената, а служећи се децилном методом, он је сврстао Крушевац у терцијарно-комерцијални град, наиме град где управа, услуге и трговина запошљавају највећи број становништва и где те делатности дају основни карактер граду (79, с. 124—127, 244, 283).

Иако ове бројке логично повлаче за собом такав закључак, ова се поставка не може прихватити из следећих разлога. Ако се посма-

трају промене настале у Крушевцу у његовој привреди, пејзажу, структури становништва и ако се потражи основни узрок који је до тих промена довео, видеће се да је то најчешће индустрија. Због тога, као и због знатног процента који сама индустрија има у граду и због разлике у значају индустрије у привреди и животу града у односу на претходне периоде, ова градска функција се данас треба истаћи на прво место.

V

УТИЦАЈНА СФЕРА

Изохроне и изотеле Крушевца

Геометријске и реалне изотеле дају прве представе о гравитационим зонама једног града, каже Л. Рубић. Због тога је конструисана изотелна карта Крушевца и околине, и то геометријска и реална. Изотела, линије које повезују места једнаке удаљености, узете су на 10, 20, 30 и 40 км, јер област преко 40 км ретко гравитира ка Крушевцу. Ни изотелна зона¹⁴² од 40 км не улази у целини у гравитациону сферу Крушевца, него јој припадају само њени поједини делови. Изотелна зона од 30 км, међутим, највећим делом своје површине припада гравитационој зони Крушевца, изузев извесних мањих делова, док изотелне зоне од 10 и 20 км обухватају у целини област која гравитира Крушевцу (80, с. 124).

Изотелна зона геометријских изотела конструисаних око Крушевца обухвата, у целини или делимично, следеће географске области: Темнић, Жупу, североисточну подгорину Копаоника, Крушевачку котлину, Параћинско-светозаревску котлину, Алексиначку котлину и Топлицу.

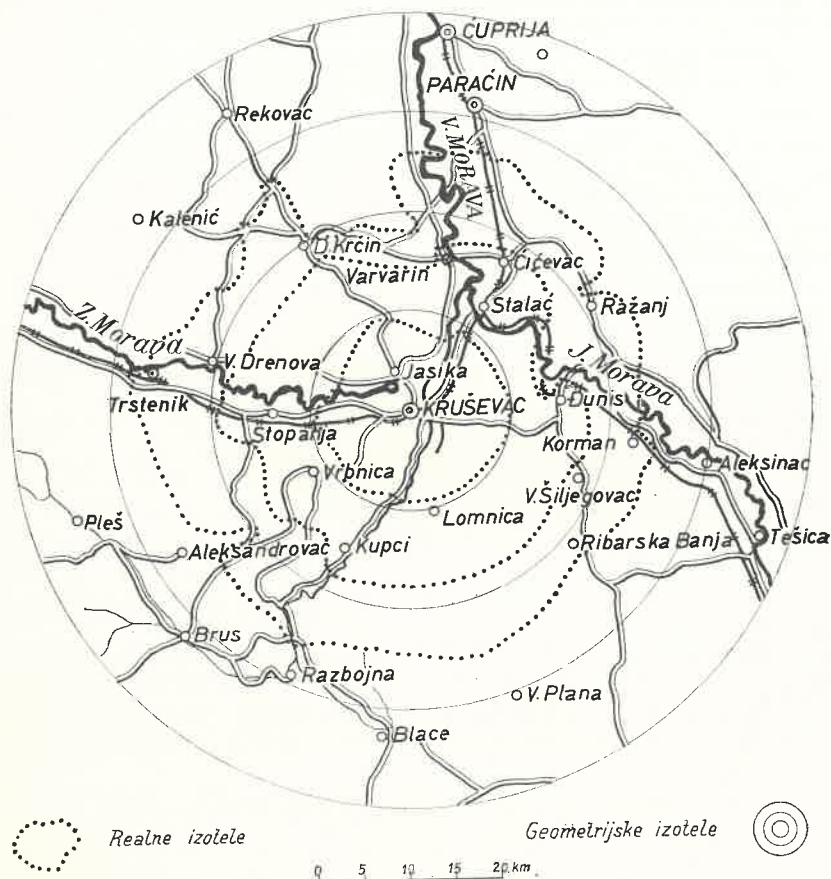
На том простору су овакве саобраћајне могућности:

Таблица 26

Изотелна зона	Укупна површина у км ²	Укупна дужина пруге (км)	км пруге на км ²	Укупна дужина путева (км)	км пута (км ²)
од 10 км	314,15	22	0,0698	111	0,353
од 20 км	1;256,64	66	0,052	421	0,33
од 30 км	2;827,44	100	0,035	883	0,312
од 40 км	5.026,56	190	0,038	1.298	0,257

Из ове таблице се види да највећу густину саобраћајне мреже има изотелна зона од 10 км, а да густина мреже опада пропорционално са удаљеношћу од града. Важно је истаћи да густина мреже није подједнака у свим деловима појединих зона. Њена густина се повећава у близини мањих секундарних средишта, што је нарочито карак-

теристично за зону од 30 и 40 км где се налази највећи број ових средшта.¹⁴³

Ск. 6 — Изотелна карта околине Крушевца

Геометријске изотеле могу реално да представе гравитационе зоне само на идеално равном терену, а на валовитим и другим теренима се јављају већа одступања. Околина Крушевца није идеално равна и због тога се геометријске изотеле овде приближавају реалним само у долини Западне Мораве.

Реална изотела од 10 км око Крушевца поклапа се на три места са геометријском изотелом од 10 км; на путу Крушевац—Трстеник, Крушевац—Сталаћ и Крушевац—Каоник, пошто сва ова три пута иду речним долинама по равном терену. У свим осталим деловима јављају се одступања, тј. реалне изотеле су ближе Крушевцу где је терен виши, и обрнуто. Површина реалне изотеле од 10 км износи 241,2

км² и у њој се, заједно са Крушевцом, налази 35 насељених места и 2 засеока (Добромир и Закићево).

Код геометријске изотеле од 20 км је веће од одступања. Ту се геометријска изотела поклапа са реалном само на два места: на истоку од Крушевца на путу Крушевац—Сталаћ и на западу дуж пута Крушевац—Трстеник, тј. само на путевима који воде дуж моравске долине. Повећање одступања са већом удаљеношћу од средишњег места сасвим је логично, јер геометријске изотеле показују ваздушну линију, док реалне изотеле стварно удаљење, које је зависно од рељефа и теренског склопа области. Реална изотела од 20 км обухвата површину од 436,4 км² са 67 насељених места (види скицу 6).

Код изотеле од 30 км су још већа одступања, а код изотеле од 40 км највећа. Нормална последица тога је да изотелна зона од 30 км обухвата само местимично крајеве који гравитирају Крушевцу, а изотелна зона од 40 км чини гравитациону сферу Крушевца само тамо где је област природно везана за Крушевац и где је преко Крушевца једини излазни пут. Такав је случај, на пример, са околином Бруса и Горњом Жупом.

Поред територијалне удаљености од Крушевца, значајна је и временска удаљеност појединих делова области. Време које је потребно за долазак у град игра веома важну улогу у процесу гравитације и због кога је конструисање изохронних линија веома важно за одређивање границе утицајне области града. Зато су за Крушевац конструисане и изохроне линије једнаке временске удаљености.

Полазећи од тога да пешак пређе просечно 4 км за 1 час а 8 км за 2 часа, конструисане су око Крушевца изохроне од 1 и 2 часа.

Пошто су путеви око Крушевца зракасто распоређени — гранају се у свим правцима, то су и изохроне прилично равномерне. Дуж главних путева који воде кроз долине оне су нешто дуже, а дуж осталих путева нешто краће.

Иако не чине прави круг, као што би то било у идеално равном терену, изохроне од 1 и 2 часа су прилично равномерно распоређене око Крушевца као центра. То долази и отуд што на том одстојању од Крушевца нема неког изразитијег планинског узвишења које би утицало да се облик изохроне јаче измени. Исто тако, реке Расина и Западна Морава, које се налазе у непосредној близини града, нису већа препрека зато што на њима постоје мостови. Овакав облик имају изохроне од 1 и 2 часа ако се узму у обзир само поменути друмови и сеоски путеви, који полазе из Крушевца у свим правцима.

Ако се поведе рачуна о железници, онда се на западу у правцу пруге изохрона од 1 часа издужује до Трстеника, а од 2 часа до Краљева. Изохрона од пола часа налази се у Стопањи. На истоку је теже изразити изохрону, јер се у Сталаћу, до нормализовања пруге Сталаћ—Краљево, стално вршио прелаз путника увек скопчан са мањим или дужим чекањем. Откако је пруга добила нормалан колосек, овај прелаз је укинута на неким возовима који иду у правцу Београда или из њега, док је на правцу према Нишу ситуација остала иста, јер не-

ма директних возова. Изохрона од пола часа је у Сталаћу где је прекид вожње. Од Сталаћа на север потребно је пола часа да се стигне до Ђуприје, а на југоисток до Витковца. За овај правац је интересно истаћи да се изохрона од часа и по налази у Алексинцу, а од 2 часа у Грејачу. Изохрона од 2 часа према северу долином реке Велике Мораве излази из оквира утицајне области Крушевца и зато се овде и не помиње.

Аутобуска изохрона такође издужује пешачке изохроне од 1 и 2 часа дуж путева који се распростиру око Крушевца зракасто у свим правцима. За 1 час се аутобусом може стићи до Страгара, Доњег Крчина, Варварина, Велике Дренове, Трстеника, Бобота, Златара, Зебице и Гревца. За 2 часа се стиже до Краљева, Бруса и Плеша (2,15), док су остале аутобуске линије краће по времену трајања. Места која се налазе у оквиру ових изохрона могу да користе чешће пута у току дана аутобус за Крушевац као што се види из следеће таблице:

Таблица 27

Место	Удаљеност од Крушевца у км	Време трајања путовања аутобусом (мин)	Колико пута дневно има аутобуска веза са Крушевцем
1	2	3	4
Јасика	5	10—15	4
Кукљин	11 (10)	30	2
Бела Вода	14 (13)	40	2
Страгари	23	65	1
Милутовац	26	80	1
Пољна	30	90	1
Коњуси	15	50	1
Велика Дренова	20	65	1
Медвећа	24	80	1
Богдање	28	95	1
Трстеник	33	110	1
Трстеник	28	70	1
Врњачка Бања	45	140	1
Врњачка Бања	31	80	1
Почковина	21	45	1
Стопања	15	30	1
Глободер	11	15	1
Читлук	5	5	1
Срње	7	14	1
Падеж	11	22	1
Залоговац	17	34	1
Мареново	20	40	1
Доњи Крчин	28	60	1
Шанац	10	22	1
Бошњане	17	35	1
Маскаре	19	40	1
Варварин	24	60	1
Бачина	30	75	1
Купши	18	40	4
Врњци	41	135	1

1	2	3	4
Златаре	32	71	4
Дупши	40	89	4
Брус	52	120	4
Блажево	83	240	1
Велика Врбница	15	30—35	5
Пепељевац	7	15	5
Лаћислед	21	40—50	5
Дашница	25	50	4
Новаци	27	55	4
Боботе	28	60	4
Витково	30	65	4
Александровац	34	75	4
Плеш	53	135	1
Горњи Ступањ	26	70	1
Горње Злегиње	29	65	1
Трнавци	35	90	1
Головоде	6	15	1
Модрица	10	25	1
Дворане	14	35	1
Пољаци	16	40	1
Здравље	18	45	1
Беласица	23	55	1
Зебица	25	60	1
Велики Шиљеговац	27	65	1
Велики Шиљеговац	23	45	1
Каоник	17	35	1
Гревце	27	60	1
Рибаре	31	70	1
Рибарска Бања	34	75	1
Врњци	36	85	1

Изохроне и изотеле показују основне могућности за гравитацију области ка Крушевцу и дају уопштену слику о томе докле се пружају међусобни утицаји село-град, бар они сталнијег карактера.

Стварна граница утицајне области одступа ту и тамо од изохрона и изотела, јер на њу делују и други фактори, а не само простор и време, који су са изохроне и изотеле најбитнији. Због тога се граница утицајне области Крушевца не поклапа увек у потпуности са изохроним и изотелним линијама.

Издајање појединих зона и утврђивање непосредног сталног и повремениг појаса

Крушевац, као и свако градско насеље, живи од своје околине и не може се посматрати изоловано од ње. Под утицајем околне области настајале су његове поједине функције — на првом месту оне за које је област давала довољно сировина, а затим оне које су настојале да задовоље потребе области. С друге стране, већ развијене функције града су деловале на оближња села. На тај начин су се везе село-град испреплетеле и везале за град одређену област која се пружа око Крушевца и која се може назвати његовом сфером. Интере-

сантно је видети колика је та област и докле су продрли утицаји Крушевца у околини, као и какве су врсте веза између области и Крушевца.

Сви делови утицајне области Крушевца нису се једнако јако везали за град и сасвим се јасно издвајају зоне јачег, слабијег и најслабијег утицаја града, односно његов непосредни, стални и повремени појас гравитације, што је већ утврђено на примеру других градова. (81 и 82).

При утврђивању ових зона се пошло од чињенице да је свако насеље у утицајној области Крушевца везано за град, мада на разне начине: било преко пијаце, било да има индустријско радништво, ћаке у крушевачким школама, било да његово становништво користи занатске услуге у граду или тамо одлази у болницу, суд, библиотеку, позориште, или је везано са градом на неки други начин. С друге стране, Крушевац преко својих пољопривредних установа делује на побољшање пољопривредне производње у одређеним селима: преко сточарско-ветеринарске станице настоји да се измени и појача интензитет сточарске производње, преко шумског газдинства да се рационално користи шума итд. Све те побројане везе су ретко изоловане и најчешће се јављају комбиновано. Број веза обично слаби са удаљавањем од града, док се утицаји града на село и везе села са градом сасвим не изгубе на одређеној удаљености. Ово се сасвим јасно може пратити на примеру Крушевца. Истовремено са удаљавањем од Крушевца све више расте утицај других насеља — мањих и већих, ближих и даљих, која својим утицајима продиру у његову сферу. Стога се и око њега јавља извештан прелазни појас, појас насеља која гравитирају у два, три или више праваца.

При одређивању повремених, сталних и непосредних појаса у сфери Крушевца се водило рачуна о свим овим моментима и пошло се од гледишта да непосредни појас чине сва она насеља која су у свакодневној вези са градом и код којих су ове везе најразноврсније. Боље речено, за становнике насеља из непосредног појаса је Крушевац и тржиште и радно место — тамо њихова деца иду у школу, тамо они иду у болницу, суд, библиотеку, позориште и др., једном речи, Крушевац је за њих средиште сваке врсте. Овај први, најближи појас, насеља око Крушевца пружа се до различите удаљености од града зависно од разних других момената, што ће се видети доцније. У непосредном појасу се најмање осећају утицаји околних мањих и већих средишта, мада нису сасвим искључени.

Стални појас гравитације се наставља на непосредни. Код њега су утицаји Крушевца мање разноврсни. Из овог појаса нема становништва које свакодневно долази у град. Њихова међусобна веза је сведена на долазак у град 2—3 пута, или чак само једанпут недељно. Крушевац је средиште комуне само мањем делу села. Насеља овог појаса најчешће имају осмогодишњу школу у неком ближем насељу, а гимназија и остале средње школе су им у Крушевцу. Најзад, утицај околних насеља је овде већ много јачи.

На крају долази повремени појас као трећи спољни појас насеља. Код Крушевца то и није у ствари прави појас, него мања или већа група насеља на периферним деловима области. Насеља овог појаса имају друго средиште комуне — друго економско средиште. Из ових насеља становници не долазе свакодневно на рад у Крушевац, али се досељавају у њега дајући један мањи број занатлија, индустријских радника и других професија. Већи део овог становништва ради у удаљенијим областима. Крушевац им је школски или здравствени центар. Овде се осећају много јаче утицаји других градова.

Да би се ова три појаса у утицајној сфери Крушевца што сигурније издвојила, треба почети са анализом појединачних утицаја града и појединих градских функција, које имају своју зону деловања свака за себе. Као што кажу Грин и Флеминг: „Сваки град је центар различитих области за различите сврхе, као на пример за запошљавање, набавке, продају, забаву, школовање, здравствене услуге и др. (83).

Зона индустрије. — Деловање индустрије Крушевца у области може се пратити на три различита начина. Први је начин коришћења сировина, други продаја готових производа, а трећи придолазак радне снаге. Најзад, још једна манифестација деловања индустрије јесте промена у привреди околних сеоских насеља настала под утицајем развоја индустрије.

Долазак радне снаге у Крушевац је тројако испитан: извршена је анкета по селима, по индустријским предузећима, а искоришћени су и подаци Статистичког уреда среза Крушевац о дневним миграцијама радништва на дан 9. IV 1957. године.¹⁴⁴ Претходне две анкете су вршене у периоду од 1954. до 1957. године самосталним испитивањем. Како се број радника из једног села не слаже у све три анкете, пошто се оне не поклапају временски а бројеви стално варирају, ипак се упоређењем све три анкете виде јасно јачина гравитације појединих насеља, као и из којих је села могућ свакодневни долазак у Крушевац. На таблици 28 приказана су села из којих радништво долази

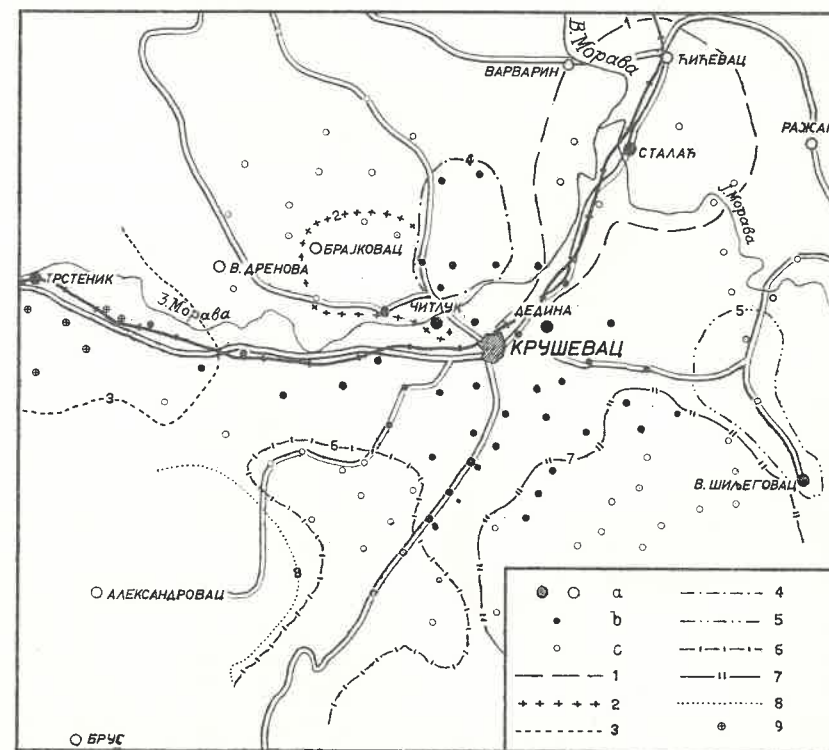
свакодневно у град на рад, и то у првој колони су дате вредности Статистичког уреда,¹⁴⁵ а у другој подаци добијени сопственом анкетом:

Таблица 28

Има села	Број радника	Удаљење у км	Име села	Број радника	Удаљење у км
Бивоље	248 (138)	2	Кошеви	4	20 (50-60)
Бован	11	30—40	Крушевица В.	12	21 (120)
Вратаре	2	15	Кукљин	21	80
Вучак	18	50	Лазарица	—	1
Гавез	5	10	Липовац	—	19 (10)
Гаглово	33	10	Ломница В.	14	20
Гари	14	40	Лукавац	3	10
Глободер	5	12	Макрешане	21	150 (170)
Голове В.	37	100	Мачковац	6	20
Голове М.	—	30	Модрица	11	—
Дедина	59	100(142)	Мрзеница	3	50
Јасика	66	300	Мудраковац	29	—
Капиција	49	—	Падеж	11	80—90
Кобиље	34	150 (180)	Пакашница	18	—
Паруновац	23	105	Пасјак	38	40
Пепељевац	65	150	Степош Г.	14	26
Степош Д.	5	120	Стопања	—	50 (60)
Срње	11	80	Текија	40	140
Трмчаре	23	15	Трстеник	26	—
Церова	6	—	Читлук	53	150
Шавране	1	28	Шанац	40	—
Шиљеговац М.	14	5	Сталаћ	13	100 (200)

Из ове таблице се види да су то углавном села удаљена од 2 до 13 км, са изузетком Трстеника и осталих насеља која леже на прузи.¹⁴⁶

Ова зона обухвата 44 насеља. Интересантно је напоменути да се из ове зоне становништво запошљава углавном у Крушевцу, мада, као што се види на скици 7, има и таквих случајева да се иде на сезонски рад на шумска радилишта или у Сталаћ, Алексиначки рудник, Трстеник, Бићевац итд. Ова села дају свакодневно мањи или већи број радништва. Из њих се полази пре подне на рад у Крушевац, а после завршеног рада враћа се кући, где се такође може обавити један део пољопривредних или сличних послова.

Ск. 7 — Кретање радништва. а) варошице и сеоска насеља која имају индустријске објекте; б) — насеља из којих радништво свакодневно мигрира у Крушевац; с) — насеља из којих радништво понедељком долази у Крушевац а суботом се враћа кући.

- 1 — зона насеља чији становници иду на рад у Сталаћ;
- 2 — зона насеља чији становници иду на рад у мајдане (Брајковац, Читлук) и у Сењски рудник;
- 3 — зона насеља чији становници иду на рад у Трстеник и сезонски у Банат;
- 4 — зона насеља чији становници иду на рад у руднике (Сењски, Бићевац и Равну Реку) и раде сезонски на путевима;
- 5 — зона насеља чији становници иду на рад у Алексиначки рудник и пратове дуж пруге (Параћин, Ниш, Житковац) и раде као пружни радници;
- 6 — зона насеља чији становници иду на рад у фабрике шећера (Београд, Црвенка, Осјек), на изградњу путева и на шумска радилишта;
- 7 — зона насеља чији становници иду на рад у шумска радилишта (Јужни Кучај), раде на железници и иду у Рибарску Бању;
- 8 — зона насеља чији становници иду на сезонски рад у Банат;
- 9 — насеља из којих становништво свакодневно одлази у Трстеник.

На ову зону насеља наставља се друга, пространија и удаљенија од Крушевца, чије становништво такође налази запослење у предузећима Крушевца. Из ових села није могуће ићи на посао и враћати се сваког дана. Из њих радништво одлази понедељком на по-

сао, а кући се враћа тек суботом. Број запослених у Крушевцу из појединих насеља обрнуто је пропорционалан са удаљеношћу. У овим насељима је већи број сезонских радника који раде на шумским радилиштима, грађевинским радовима, фабрици шећера у Београду, а исто тако и по рудницама и индустријским предузећима у околним мањим и већим варошицама (Алексинац, Сталаћ, Трстеник, Брајковац, Сењски рудник, мајдан у Читлуку итд.).

Таблица 29

Име села	Број радника	Удаљење у км	Име села	Број радника	Удаљење у км		
Бошњане	25	—	17	Каоник	19	24	16
Буковица	3	14(20-25)	10	Крвавица	1	12	10
Бачина	1	—	30	Крчин Д.	5	—	25
Болевац	—	3—4	34	Купце В.	5	10	18
Варварин	75	—	24	Купце М.	—	7—8	18
Варварин с.	1	—	22	Коњуси	—	2	16
Витановац	1	10	14	Крушинце М.	—	1	18
Врбница	—	3—4	14,5	Лазаревац	—	2	20
Глобаре	—	10	14	Лаћислед	—	3	18
Гревце	1	1	27	Љубава	—	4	18
Гркљане	—	5—6	20	Мајдево	—	3	21
Дворане	—	15—20	12	Мешчево	—	30	12
Дољане	—	20	14	Мрмош	—	4	14
Бунис	3	10	18	Наупаре	1	17	13
Жабаре	—	3—4	13	Пољаце	—	10 (15)	14,5
Зравиње	—	4—5	16	Позлата	—	6	19
Јабланица	—	15	18	Росица	—	2—3	36
Јошје	5	7	17	Рибаре	—	7—8	31
Разбојна	18	—	36	Себечевац	—	30	17
Слатина	—	4 (5)	12	Станце	10	30 (40)	12
Ступањ Г.	1	1	24	Сушица	7	—	18
Суваја	—	1	22	Треботин	—	7—8	12
Трубарево	—	5	17	Бићевац	3	—	20
Белије	—	4	16	Црквина	—	10	17
Шашиловац	—	2	12	Шогољ	—	14	15
Шиљеговац В.	12	1	27	Штитаре	—	5	20

У ову таблицу су унета сва насеља која улазе у ову другу, широк зону радне снаге; она обухвата 52 насеља.

Док се прва зона састоји од насеља до 13 км, и то углавном од насеља дуж важнијих комуникација, стога што им је једино на тај начин могуће да дођу свакодневно у град, дотле је друга зона обухватила насеља у средњем току Пепељуше и Расине и северне подгорине Јастрепца, одакле одлазе и на друга ближа и даља радилишта. То су, углавном, пасивнија места воћарског, сточарског и шумског рејона у подножју Јастрепца, удаљена од 10—36 км.

Поред зоне радне снаге, индустрија Крушевца има и своју зону потрошње готових производа, као и зону набавке сировина. Ова дру-

га се простире до веће удаљености, на целу територију Србије, на територију Југославије као и на пределе изван наше земље. У ближој околини крушевачка индустрија набавља дрва, жито, стоку и има каменоломе. Зону снабдевања крушевачке индустрије из непосредне околине чине: долина Западне Мораве, део Темнића, околина Ражња, долина Расине, околина Великог Шиљеговца, Јастребац са својим шумама и Копаоник.

Део производа крушевачке индустрије троши се у овој области — тако је са производима „Мериме“ и „Жупе“. Ова последња продаје свој најважнији производ — плави камен, у виноградарској Жупи. И млин даје највећи део мељаве за бивши крушевачки срез. И дрвни комбинат је већи део производње усмерио на задовољење потреба околине: грађевинску столарију је предузеће радило за Закићево, Брус, Копаоник и Деспотовац; столице и мртвачке сандуке за Крушевац и околину; огревно дрво је сечено на Жупу за Крушевац и околину, а на Јужном Кучају за Параћин и Ђуприју. Предузеће „Веселин Николић“ пласирало је виноградарске прскалице у Жупи и на левој обали Мораве (Бела Вода, Јасика и др.), док је предузеће „14 октобар“ радило у околини мостове: мост код Варварина, код Краљева и мост преко Пепељуше. Кланица, међутим, снабдева више бивши крушевачки, копаонички и жупски срез, док су бивши трстенички, темнићки и ражањски срез у мањој мери њени потрошачи. Грађевинске услуге врше се на територији среза Крушевац, па и у Алексинцу.

Ово показује да је индустрија Крушевца снажно продрла у своју околину и тако привезала већи део бласти за град. Њен утицај се ипак најјаче осећа у оној области која даје радну снагу и која је најближа граду. Та су села изложена јачим променама у начину живота услед свакодневног контакта село-град, што није случај тамо где нема тог полусељачког-полурадничког становништва. То је зона из које свакодневно струји већи део становништва у Крушевац, у њему проведе већи део дана, па се тек онда враћа у село.

То свакодневно струјање становништва из села у град и враћање у село створило је код ових људи тежњу да свом насељу дају извесне градске карактеристике. Они то постижу подизањем нових кућа сличних градским, подизањем трговина, занатских радњи и, најзад, мањих индустријских објеката. То утиче да још већи број њиховог становништва остави пољопривредну производњу и буде у већој мери упућен на тржиште.

Зона тржишног деловања. — Веза село-град изражава се и кроз трговинске везе околних насеља са Крушевцом. Оне се могу пратити на више начина; везе града са околином путем пијаве, свакодневно и суботом, везе преко сточног тржишта и вашара, везе преко трговинских радњи, извозних предузећа и, уопште, преко свих трговинских кретања која се врше између Крушевца и његове околине, као и између Крушевца и осталих крајева.

Посматрајући долазак на крушевачку зелену пијацу, где се врши продаја свих пољопривредних производа осим стоке и дрва, може се уочити за која села Крушевац представља најважније тржиште. То су: Витановац, Шогољ, Јабланица, Наупаре, Горњи и Доњи Степош, Жабаре, Треботин, Себечевац, Шавране, Буковица, Липовац, Мала Врбница, Мешчево, Дољане, Пепељевац, Кошеви, Лукавац, Вучак, Читлук, Јасика, Срње, Гавез, Велика Крушевица, Падеж, Глобаре, Вратаре, Кукљин, Мачковац, Глободер, Гари, Дедина, Макрешане, Здравине, Дворане, Петина, Пољаци, Ловце, Станце, Модрица, Сеземче, Кобиље, Бован, Ломница, Буци, Слатина, Трмчаре, Гаглово, Мали Шиљеговац, Пасјак, Текија, Паруновац, Капиција, Бивоље, Мало и Велико Головоде, Мудраковац, Шанац, Маскаре и Бошњане. Из њих сваког дана, или бар 2—3 пут недељно, долазе мештани на крушевачку зелену пијацу. Поред њих, долазе и становници села која користе обично друге ближе пијаце, али у Крушевац долазе за одређене производе и набавке. До ових података дошло се анкетом извршеном по селима. Кад се добијени подаци упореде са дневним кретањем трговине приказаним у одељку о трговини добијају се следећи закључци.

Крушевац је тржиште за највећи део свог досадашњег среза.¹⁴⁷ Код свих анкетираних села са територије бившег крушевачког и расинског среза, он је најважније тржиште, а код села са територије бившег трстеничког, ражањског, темнићког, жупског и копаоничког среза Крушевац се јавља као друго тржиште по важности. Истовремено, Крушевац је најважније тржиште за набавку индустријске робе код свих анкетираних села, изузев неколико, и важно тржиште за снабдевање житом, нарочито у сушним годинама.

Територија зоне зелене пијаце Крушевац је прилично пространа. Ова зона се шири односно сужава, зависно од тога који је дан у недељи. Суботом је најпространија, јер је тада долазак далеко већи, пошто је истовремено и сточни пијац. Ширење пијачне зоне је и за време вашара. Ширум целе зоне тржишта налази се на низ мањих, старијих по традицији и новооснованих тржишта; она скупљају око себе један део становништва из насеља која улазе у тржишну зону Крушевца. То су Велико Купче, Брус, Александровац, Трстеник, Почковина, Велика Дренова, Стопања, Доњи Крчин, Коњух, Бачина, Варварин, Бићевац, Сталаћ, станица Бунис, Ражањ, Велики Шиљеговац, Рибаре, Витошевац и Нови Брачин. Сва ова места служе становништву тржишне зоне Крушевца, било као сточни трг, било као трг за продају осталих пољопривредних производа, било за набавке.

Један део становништва ових насеља која улазе у ужу зону зелене пијаце Крушевца одлази и на удаљенија тржишта. У томе предњаче повртари из околине Крушевца, произвођачи лозних калемова са леве стране Мораве, виноградари Жупе, као и произвођачи кајмака из Мачковца и Глободера. Као што анкета показује, међу даљим тржиштима се, пре свега, истиче Блаце као житни трг и сточно тржиште, Светозарево и Буприја као важна сточна тржишта, Краљево, Мрчајевци и Врњачка Бања као тржишта погодна за пољопривред-

не производе, Алексинац им је житни и сточни трг, а још удаљенија тржишта Македоније (Скопље и Битољ), Босне (Сарајево, Тузла), Србије (Ужице, Чачак, Београд), Далмације (Дубровник) и остала, служе углавном за продају вина, ракије и гржба из жупских насеља, као и лозних калемова из насеља на северној обали Западне Мораве.

Из анкете се не види колика је честина долазака у Крушевац из појединих насеља, али се може уочити да није тако широка област из које се свакодневно долази у град. Ту су пре свега села из којих долазе млекари; 10—60 људи долази сваког дана из тих села и доносе млеко становницима Крушевца. Млекара има у: Доњем Степошу (20), Читлук (25—30), Јасики, Дедини (10—20), Липовцу, Кобиљу, Гаглову, Малом Шиљеговцу, Пасјак, Текији, Паруновцу (по 20), затим Макрешану и Бивољу (67). Млекара има и из села која нису била обухваћена анкетом, као на пример, из Лазарице (56), Пакашнице (20), Мудраковца (15—20), Вучака, Шанца, Малог и Великог Головода, Мрзенице и самог Крушевца (11). Поред сталних млекара, изван број домаћинстава се такође повремено бави овим послом: број повремених млекара у Бивољу износи 54.

Зона свакодневне зелене пијаце не захвата тако велику област. Становници следећих села долазе свакодневно у Крушевац на зелени пијац: Читлук, Бивоље, Дедина, Шанац, Мудраковац, Јасика, Паруновац, Лазарица, Маскаре и Бошњане. Они се углавном сви појављују са поврћем, воћем и бостаном. Као изразито повртарска села се истичу Бивоље, Читлук и Шанац (в. стр. 150). Из анкете се такође види да и становници следећих села доносе свакодневно поврће у Крушевац; то су: Гавез, Кукљин, Мачковац, Глободер, Макрешане и Паруновац.

Ако се села која доносе свакодневно поврће приброје селима која доносе млеко, добиће се најужа свакодневна зона крушевачког тржишта и њу чине: Доњи Степош, Читлук, Јасика, Дедина, Гаглово, Мали Шиљеговац, Пасјак, Текија, Паруновац, Макрешане, Лазарица, Пакашница, Мудраковац, Бивоље, Вучак, Шанац, Мало и Велико Головоде, Мрзеница, Мачковац, Глободер, Маскаре, Бошњане, Кобиље, Липовац, Гавез и Кукљин. То су углавном села најближа Крушевцу; највише је удаљено Маскаре — 16 км.

Остала села обухваћена анкетом не долазе свакодневно на тржиште Крушевца, него то чине суботом или верским празницима, или 2—3 пута у току недеље и зато сва та места, осим оних за која је наглашено да имају друго важније тржиште, спадају у сталну зону крушевачког тржишта. Тако, сва села од Буниса до Велике Врбнице, од Здравине и Дворана до Залоговца и Маренова, од Мајдева до Стопање и Велике Дренове, од Дренче и Лаћиследа до Маћије и Шетке припадају сталној зони крушевачког тржишта, из које се бар један пут у две недеље иде на крушевачко тржиште.

На крушевачку зелену пијацу се долази и из знатно шире области, само су то појединачни доласци, повремени и неродовни, јер

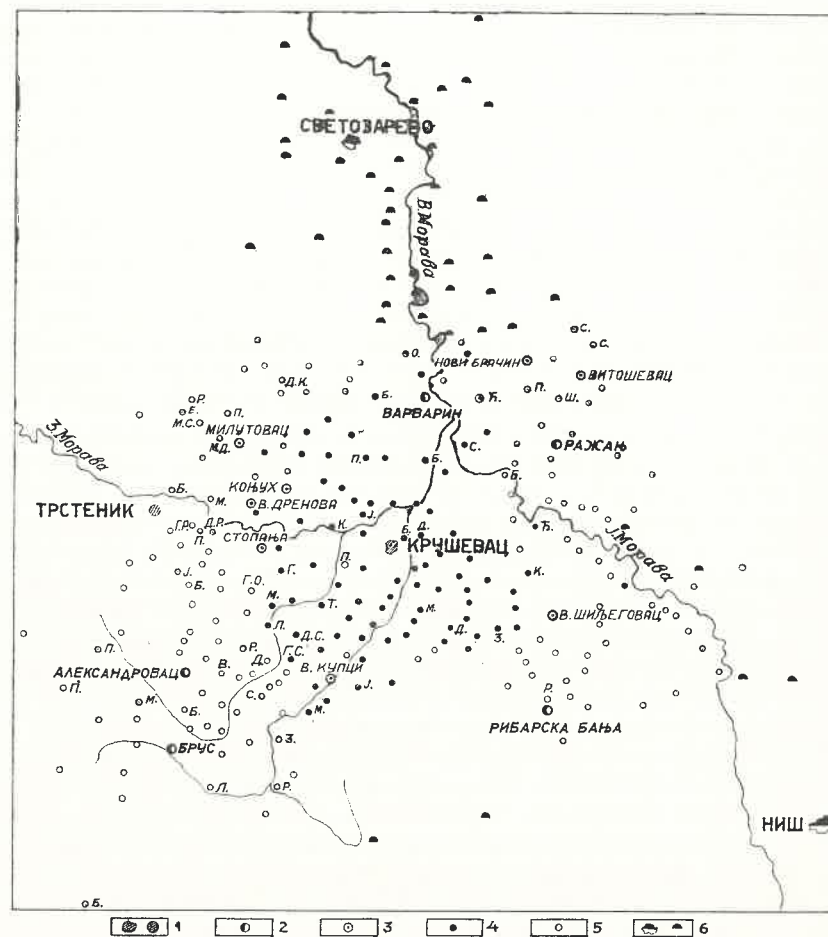
обично мештани тих насеља имају ближе тржиште — једно од оних о којима је већ било речи. Ова шира област обично користи Крушевац као житни и сточни трг, као тржиште где се могу набавити или пак продати алкохолна пића и лозни калемови, који се као вишкови шаљу свуда изван ове области.

За одређивање границе сточног тржишта Крушевца су коришћени подаци сточних пасоша. Ови подаци су много прецизнији од оних о зеленој пијаци, јер говоре о честини доласка становника појединих села. Узети су подаци за период од 16. V 1956. до 28. X 1956. Ако се изузму дани вашара и суботе, било је укупно 179 дана у том периоду. За то време су становници свега неколико села дошли више од 10-ак пута долазило суботом на сточни трг у посматраном периоду знатно села која су у свакодневним везама са Крушевцем преко зелене пијаце. Ако се узме у обзир из којих села су у том периоду долазили становници од 1—10 пута, онда се зона сточног тржишта шири много даље и обухвата већи део села из жупе, већину села бившег трстеничког, темнићког, некадашњи ражањски срез и знатан број села из алексиначке котлине. Та зона обухвата и велики број насеља из долине Велике и Јужне Мораве одакле се долази на сточни трг Крушевца већином ради куповине стоке.

Суботом, када је сточни трг, виде се много веће разлике. Од 39 субота колико је узето у обзир у истом посматраном периоду (не рачунајући вашаре) само су становници 17 насеља долазили на сточни трг више од 30 пута (ск. 8). Та се област, углавном, поклапа са облашћу свакодневне зелене пијаце. Област из које се више од 10 пута долазило суботом на сточни трг, у посматраном периоду знатно је шира. Она се поклапа са облашћу за коју је Крушевац најважније тржиште, а пружа се нешто даље дуж важнијих друмова и пруга. Ова зона продире у делове изван саобраћајница само изузетно. Она је у долини Западне Мораве према Трстенику нешто ужа и не иде даље на запад од линије Велика Дренова — Стопања.

Још је пространија зона из које се на сточни трг суботом долазило од 1 до 10 пута. Ова зона је далеко шира од зоне зелене пијаце и простире се по целој долини Велике Мораве, залази и у долину Млаве све до Петровца на Млави и у долину Ресаве до Деспотовца. На југу она захвата долину Јужне Мораве све до Ниша, затим захвата и један део слива Топлице. Важно је истаћи да је већина продаваца стоке била из села досадашњег среза Крушевац, а област изван среза давала је само купце. Изван ове простране зоне крушевачке суботње пијаце, има још места из којих се долази у Крушевац ради набавке стоке, било обичним даном, било суботом, било за време вашара. То су поједини мештани или предузећа за снабдевање месом из појединих већих или мањих градова и варошица. У ову групу се могу припојати следећа насеља: Београд, Бела Црква, Бадинце, Доња Ливадица, Дебељача, Гостивар, Јасеница, Коларе, Лесковац, Крајево, Лужина, Лебане, Лугавчина, Мало Беловце, Мала Крсна, Марковац, Мала Плана, Сараорце, Црепаја, Шабац, Свилајнац и Рог-

љево. Као што се види, то су углавном насеља далеко изван утицајне области Крушевца, распоређена широм наше земље, од Баната до Македоније. Поред тога, купци из Грчке и Немачке се врло често јављају, што указује на трговинске везе Крушевца и његове околине са овим државама и говори о извозу стоке у њих.

Ск. 8 — Трговинска зона Крушевца. 1 — места која имају свакодневну зелену пијацу, сточни пијак једампут недељно, вашар, трговинска предузећа и радње, складишта и службе као извозне станице; 2 — места која имају једампут недељно зелени и сточни пијак, складишта, трговинска предузећа, радње и вашаре; 3 — места која имају сточни пијак, вашаре, трговинске радње, а понегде и складишта; 4 — насеља која стално гравитирају на крушевачко тржиште; 5 — насеља која повремено гравитирају на крушевачко тржиште; 6 — насеља која долазе ретко на крушевачко тржиште, најчешће о вашарима.

За зону крушевачког тржишта су од значаја и вашари, којих има четири. На вашару од 24 VI 1954. године било је продаваца из 130 насеља, од којих су свега 4 била изван бившег среза Крушевац. Купаца је међутим било из 109 насеља, од којих су свега 52 била са те територије; највећи део купаца је био са територије среза Светозарево (долина Велике Мораве) и среза Ниш (долина Јужне Мораве око Алексинца). Тог дана су у Крушевцу куповали стоку и предузећа: »Подриње« из Шапца, »Исхрана« Краљево, »Предузеће за месо« Ниш, »Напредак« Ражањ, »Гавриловић« Петриња, ССЗ Варварин, »Свињогојство« Светозарево и »Морава« Крушевац.

На вашару од 2. VIII учествовала су у куповини ова предузећа: »Будућност« Крагујевац, »Темнић« Варварин, »Месопроект« и »Јадар« из Београда, као и угоститељска и откупна предузећа из Крушевца.

На вашару од 21. IX откупљивала су следећа предузећа: из Београда »Јадар« и »Месопроект«, из Крагујевца »Црвена звезда«, из Крушевца »22 јули«, »Месопроект« и »Напредак«, из Светозарева »Шумадија« и »Јухор«, из Јастребарског »Јаска«, из Варварина »Темнић«, из Алексинца »Буковик«, из Ниша »Морава« и из Параћина »Извор«. На вашару 21. IX било је посетилаца са територије бившег среза и из целе долине Мораве од Свилајнца до Алексинца.

Зона сточног тржишта се за време вашара још више шири, а повећава се и број предузећа са стране која долазе за набавку стоке. Вашари много доприносе значају крушевачког тржишта, јер становници даљих области долазе тада у Крушевац — као околина Краљево, Левач, околина Алексинца, Ниша и Прокупља и слив Белице.

Из свега изложеног следи закључак да је зона сточног тржишта Крушевца веома пространа и да захвата највећи део бившег среза Крушевац, широк појас насеља у долини Велике Мораве, нешто насеља у Млави и Ресави, велики број насеља у долини Јужне Мораве и мањи број насеља из Топлице и Сокобањске котлине.

Пијаца и вашари нису једини показатељи за утврђивање трговинских веза града са околином. Утврђивање области из које поједина трговинска предузећа сабирају производе, као и где их после продају је друго мерило за одређивање ове зоне. Упоредбе веза Крушевца са околином преко тржишта (пијаце) и преко трговинских предузећа даће најпотпунију слику зоне трговине.

Одмах после ослобођења мере откупа и расподеле индустријских производа су ограничиле ову врсту утицаја само на тадашњи крушевачки срез, дајући зони трговине чисто административне оквире (в. стр. 145).

Прва трговинска предузећа у Крушевцу после другог светског рата су куповала робу од произвођача и земљорадничких задруга на територији среза, а продавала је у граду. Касније, кад су укинута нека ограничења у трговини, реорганизована трговинска мрежа и створено ново предузеће (»Задругарство«), оно је откупљивало све пољопривредне производе од земљорадничких задруга на територији среза, а понешто и изван среза. С друге стране, ово предузеће је

снабдевало задруге индустријским производима које је добијало путем расподеле или на слободном тржишту. Тако се зона трговине и тада задржала углавном у границама среза Крушевац.

Оснивањем предузећа на велико, трговина на мало почиње да се снабдева преко тог предузећа и велетрговина Београда и Краљева, као и од индустрије у самом Крушевцу. Предузеће на велико за индустријске производе (»Крушевац«), предузеће »Задружна трговина« и специјалистичко предузеће за промет грађевинског материјала и гвожђа су набављала поједине производе широм наше земље (нарочито индустријске производе), а продавала их преко продавница у граду, преко земљорадничких задруга или преко продавница трговинских предузећа, којих је било у свим већим местима среза (Рибарска Бања, Рибаре, Велики Шиљеговац, Каоник и др.) »Задружна трговина« је имала своја стоваришта за индустријску робу у Варварину, Александровцу и Брсу. Значи, продају су ова предузећа вршила углавном на територији бившег крушевачког и расинског среза, а истовремено се преко њих снабдевала трговина на мало у бившем жупском, копаоничком и темнићком срезу. Ова предузећа су, према томе, имала знатно ширу зону снабдевања него зону продаје.

У то време је постојао низ откупних станица за производе крушевачке области и њихов извоз. Предузеће за извоз алкохолних пића »Навип« је имало откупне станице у Жупи, околини Трстеника, Темнићу и подгорини Копаоника, тј. свуда где има винограда. Откупљени производи су продавани изван зоне утицаја Крушевца (на Ријеци, у Загребу и Београду). Остала предузећа за откуп пољопривредних производа и пића су имала откупне станице по целој околини. Рејон откупа је био ужи и зависио је од пољопривредне производње, док се рејон продаје ширио на Србију, Београд и остале делове Југославије. Највећи рејон откупа и продаје у самој области имало је предузеће »Задругарство«, односно »Задружна трговина« која је на територији целог среза вршила откуп преко земљорадничких задруга, а расподелу индустријских производа преко 109 задружних продавница (в. стр. 64).

Поред откупних станица предузећа из Крушевца, било је и откупних станица предузећа из других области. Откупне станице за вино имала су два предузећа из Скопља и по једно из Загреба, Београда и Винковаца. Значи, у те области највише одлази вишак вина Жупе и осталих виноградарских предела околине Крушевца. За остале пољопривредне производе откупне станице су имала предузећа из Скопља (2), Бање Луке (1), Новог Сада (1), Сарајева (1), Београда (1), и Светозарева (1). За откуп коже су долазила предузећа из Београда, Титовог Ужица и Краљева, а за откуп стоке из Београда, Краљева, Шапца, Светозарева, Петриње и др.

Предузећа за откуп производа из ове области имала су ширу зону продаје него зону снабдевања, јер су набавке вршили у околини Крушевца, а производе су продавали у удаљеним пределима.

Трговинска предузећа из Крушевца су снабдевала пространу област бившег среза Крушевац индустријским производима. Расподела индустријске робе иде преко среског савеза и пословног савеза, или преко продавница које имају трговинска предузећа из Крушевца по околини. Предузеће »Сервис« има седам трговинских радњи у околини града, и то у Рибару, Великом Шиљиговцу, Белој Води, Врбници, Сталаћу и Купцу. Предузеће »Дуван« је имало 27 продавница на територији бившег среза. Значи да се један део становништва околине Крушевца не снабдева директно из Крушевца него преко тих продавница трговинских предузећа из Крушевца које су изван града.

Један део производа крушевачке околине извози се и ван земље, — за Аустрију, Западну Немачку, Италију, Чехословачку и Грчку. Добар део производа откупљује прехрамбена индустрија (индустрија у Крагујевцу), а део се извози у Србију, Словенију, Македонију и Босну. Па ипак, производња крушевачке околине није довољна да подмири све потребе краја. Овај крај нема довољно жита; за сушних година највише га добијају из Баната, било да Банаћани догоне жито на крушевачку пијацу, било да становништво из околине одлази на рад у Банат, на пољопривредна добра или код земљорадника, па оданде доноси жито. Жито се набавља и у долини Јужне Мораве и у Топлици (види стр. 54 и 149). Остале пољопривредне производе набављају предузећа, као што се види на примеру предузећа »Пољопроект«. Оно набавља робу са стране од разних предузећа, а из околине откупљује од земљорадничких задруга; имало је своје испоставе у Александровцу, Брсу и Варварину. Са стране су највише увозили кромпир, пасуљ и лук (арпаџик), и то углавном из Словеније и Војводине, а нешто и из Хрватске. Све остале производе су набављали у околини, и то:

парадајз: из Бивоља, Читлука, Стопање, Бресног Поља;
јабуке и остало воће: Брус, Александровац и села из подгорине Јастрепца;
дуње: Кукљин, Бела Вода, Падеж, Бачина, Маскаре;
грашак: Срње, Крушевица, Шанац, Бошњане, Макрешане, Јасика и Кукљин;

боранија: Бивоље, Читлук, Шанац и Јасика.
Касније највише набављају у Темнићу, бившем трстеничком срезу, а затим у Јасики, Кукљину и Шанцу.

Мед су узимали свуда сем у Александровцу и Брсу.
Свеже шљиве су давали Брус, Александровац, затим села испод Јастрепца и Милутовац, Пољна и Омашница.

Кајмак: Мешево, Жабаре, Пепељевац, Мачковац, Глободер, Велика Врбница, Мрмош, Лаћислед, Горњи и Доњи Ступањ и цео бивши срез трстенички.

Сир су куповали свуда (све количине се утроше у граду), а путер (масло) само из села ближе граду, али се увозио и са стране.

Јаја се набављају са целе територије, пасуљ такође, али највише у бившем трстеничком срезу, Темнићу и делу бившег крушевачког среза према Трстенику.

Други пример је предузеће »Задругарство«. Извозило је воће и поврће, а набављало га у селима: Треботин, Мала и Велика Врбница, Лаћислед, Мешево, Бивоље, Читлук, Шанац, и Мудраковац.

Некадашње откупне станице за грозђе Горње Злегиње, Дашлица, Стубал, Омашница, Риљац, Милутовац, Медвећа, Горњи Крчин, Крушевац, Глободер, Копаоник, Златаре и Милентија престале су да раде и сад извоз иде преко земљорадничких задруга. Области извоза за грозђе су Београд, Загреб, Ријека, Космет, Скопље и Ниш.

На карти, која показује трговинску зону Крушевца и околине, приказана су и сва седишта трговинских радњи, важнија тржишта и места где се одржавају вашари.

Са карте се види да су само земљорадничке задруге, као основне јединице за сабирање пољопривредних и расподелу индустријских производа, распоређене широм целе територије, док су места преко којих се врши извоз овдашњих производа, мања тржишта и места где се налазе извесне трговинске продавнице груписана по извесним правилима.

Места за извоз груписана су углавном дуж железничке пруге Трстеник—Крушевац и пруге Сталаћ—Бунис. Пијаце се углавном налазе у ранијим среским седиштима, затим у местима где је данас седиште комуне (Велики Шиљиговац, Купце), где су се јавиле и потребе да се ту створи трг локалног значаја.

Ако се изузму удаљена тржишта на која се извозе производи крушевачке околине (Македонија, Босна, Словенија и Хрватска) или одакле се довозе производи (Банат, Словенија и др.), види се да се трговинска зона Крушевца поред територије бившег среза пружа делом у област Алексиначке и Нишке котлине, залази у Краљевачку котлину и захвата знатан део Великоморавске долине. То указује на чињеницу да трговинска функција овог града има још велики значај, мада се по територији ове зоне налази мноштво мањих и већих тржишта.

Занатска зона. — Упоредо са трговинским значајем града расла је и његова занатска функција. Занатство делује тројако у околини Крушевца, и то: кроз снабдевање занатлија, кроз продају производа и коришћење услуга (највећи је број услужних заната) и кроз покрело занатлија.

Снабдевање занатлија је веома разнолико: из удаљених области преко трговачке мреже у граду (Металосервис) или им сељак за кога раде доноси материјал (в. стр. 166). На тај начин се зона снабдевања сировинама код понеких заната потпуно поклапа са зоном коришћења занатских услуга. Занатска предузећа се снабдевају преко набавно-продајне задруге. Она су у бољој ситуацији него приватни занатлије, јер имају веће могућности да се снабдевају директно од индустрије. Занатска предузећа »Дивна Гавриловић« и »Јединство« од текстилне индустрије (Параћин, Лесковац), предузеће »Партизанка« од фабрике шећера Гуприја, предузеће »Блажо Думовић« од млина.

То значи да су занатска предузећа у бољој могућности да се вежу за индустрију из даље околине.

Данас је, према томе, зона из које занатство набавља сировине двојака. С једне стране, оно је везано за област због отежаног положаја приватника у погледу снабдевања, а занатска предузећа су везана за оближњу и локалну индустрију. С друге стране, приватници, а и занатска предузећа, упућени су на снабдевање из знатно удаљенијих области. Они оданде добијају материјал или директно од индустрије, или преко трговинских предузећа, или преко набавно-продајне задруге и преко »Отпада«.

Зона коришћења занатских услуга и продаје готових производа није сувише широка. Она је ограничена на околину кад су у питању приватни занатлије и своди се на 15—20 км око града. Том зоном су обухваћена села старог крушевачког среза, а нешто мање села копаоничког и трстеничког среза. Занатска предузећа »Дивна Гавриловић« и »Партизанка« су нешто успешније успела да продру и на ширу територију Србије, док су сва друга предузећа остала у границама града и најуже околине (в. стр. 168).

Последња зона занатства је зона порекла занатлија. Према подацима коморе, највећи број занатлија данас је пореклом из самог града и његове ближе околине. Тако су 74 занатлије у Крушевцу родом из самог града, а 134 из ближе околине, и то из Бивоља 13, из Лазарице и Мачковца по 12, из Церове 8, из Дворана 6, по 4 из Дедине, Мрмоша, Пепељевца, Пакашнице и Читлука, по 3 из Залоговца, Кукљина, Капиције, Крвавице, Ломнице, Мешана и Треботина, по 2 из Великог Шиљиговца, Великог Головода, Грабовца, Јасике, Мрзенице, Мајдева, Сталаћа, Шаврана и Шанца, и, најзад, по један из Брајковца, Беласице, Вучака, Велике Врбнице, Глободера, Гаглова, Доњег Ступња, Буниса, Кобиља, Коњуха, Купца, Липовца, Лазаревца, Милутовца, Пољаца, Петине, Паруновца, Рибарске Бање, Себечевца, Трубарева, Белије, Шогоља, Штитара и Шашиловца.

Из осталих делова досадашњег крушевачког среза води порекло укупно 40 занатлија. Они су из ових места: из Жупе пореклом 11 занатлија, (4 из Александровца, по 1 из Будилловине, Ратаја, Суботице и Кршца, Горњег Ступња и 2 из Шљивова), из Темнића је у Крушевца дошло 16 занатлија — 3 из Маскара и Орашја, по 2 из Парцана и Бачине и по 1 из Цернице, Бошњана, Варварина, Горњег Катуна и Карановца. Из околине Трстеника води порекло свега 7 занатлија, и то су: 2 из Риљца, а осталих 5 из Велике Дренове, Трстеника, Чајира, Чукојевца и Селишта. Сасвим је незнатан број занатлија из бившег копаоничког среза, свега 4; 3 из Доброљубаца и 1 из Жилинца. Најмањи број занатлија води порекло из околине Ражња, и то 1 из Ражња, и 1 из Ђивевца. Према томе, 248 занатлија су пореклом из досадашњег среза Крушевац; 70 занатлија води порекло из осталих делова. Од тога је скоро 1/3 — њих 20 — пореклом из Алексинца и његове околине. Из околине Врања има 7 занатлија, из околине Пирота 6, из околине Светозарева 5, по 4 из околине Лесковца и Београда, по

3 из околине Ваљева, Бесаве, Ниша и Прокупља, по 2 из околине Краљева, Левча и Параћина, и по 1 из Мачве, Ужица, Млаве, Лепенице, Књажевца и Горњег Милановца.

Незнатно је учешће занатлија из шире Србије — свега 11, од чега са Космета 8, а из Војводине свега 3. Учешће осталих република је такође незнатно: из Македоније потиче 14, из Босне 4, из Хрватске 3 а из Словеније само 1 занатлија. Осим тога постоји и 1 Маћар.¹⁴⁸

Занатска зона Крушевца у целини је знатно ужа у односу на зону индустрије и тржишта. Само је зона снабдевања занатства шира област него што је утицајна област Крушевца. Утицаји су много мањи у околини Трстеника, Александровца, Ражња и Темнића, јер и ова места такође имају извесну занатску традицију.

Саобраћајна зона. — Као саобраћајно средиште Крушевац има такође значајну улогу. Данашња саобраћајна зона Крушевца није изричито диригована управном функцијом града, али је граница досадашњег среза имала неоспорно доста утицаја на њу. Данашња железничка и аутобуска мрежа су такве да је цела територија досадашњег среза уједно и саобраћајна зона овог града. На југу ова зона допире до линије Рибарска Бања — Блаце — Блажево — Брус — Плеш — Александровац — Врњачка Бања, а на северу почев од Трстеника иде на Пољну — Доњи Крчин — Бачину — Варварин. За одређивање саобраћајне зоне узета су у обзир само она саобраћајна средства (аутобуси) за које Крушевац служи као полазна, односно завршна станица. Аутобуске линије које везују Крушевац за Краљево, Чачак, Ниш и Београд нису узете у обзир, јер нису значајне за гравитацију ближе области. Ова зона није кружни појас насеља, него су то зракасто распоређене групе насеља дуж важнијих саобраћајница друмских и железничких. Колико је значај аутобуског саобраћаја и како су олакшане везе ове области са градом, видело се већ у поглављу о изохронама. Овде само треба напоменути да железнички саобраћај није од неког веће значаја за саобраћајну зону Крушевца зато што нема већег броја локалних возова и што је незнатан број места која могу да користе железницу. Стога је железнички саобраћај овде више транзитног значаја, тј. служи као веза Крушевца и његове околине са другим удаљеним областима.

Као мањи саобраћајни центри у овој зони Крушевца јављају се Трстеник, као средиште аутобуског и железничког саобраћаја, Александровац, Брус, Рибарска Бања и Ражња као средишта аутобуског саобраћаја, и, најзад, Сталаћ као железнички чвор, нарочито путничког саобраћаја. Свако од ових места има своју мању саобраћајну зону, али се ниједно од њих у овом погледу не може равнати са Крушевцем. Ово су све саобраћајна средишта мањег значаја, јер је број аутобуса који из њих полази мањи од укупног броја аутобуса који кроз њих пролазе. Кад је број аутобуса који из једног места полази према мањим средиштима већи од укупног броја аутобуса који кроз њега пролазе, онда је то важније аутобуско средиште. Такав је случај са Крушевцем (83, с. 5).

Остале привредне зоне. — Утицаји грађевинарства су видљиви: то су хале „14 октобра”, стамбена колонија предузећа, сви винарски подруми, задружни домови, зграде земљорадничких задруга, канал за наводњавање итд. Поред ових послова чисто локалног значаја, грађевинска предузећа из Крушевца су обављала и извесне послове у Београду, Алексинцу, Крагујевцу и другим местима, као што су у Крушевцу и његовој околини радила предузећа из Светозарева, Чачка, Београда, Врања, Крајева и Алексинца. Зона грађевинских услуга је највећим делом била ограничена на територију града и бившег среза, али се у мањој мери осетила и изван те области.

И пољопривредне установе имају изванредан домен свог деловања, који би могао да се назове зоном пољопривредног деловања града. Тако је Завод за пољопривредна истраживања усмерио своје деловање на територији бившег среза, и то како у погледу рејонирања култура, испитивање врста пшенице, тако и у раду своје припусне станице за говедарство и коњарство и у раду агротехничког одсека за примену вештачких ђубрива. Лозно-воћни расадник снабдеба цео крај лозно-воћним материјалом. У смислу унапређења пољопривредне производње делују три пословна савеза: ратарско-семенарски, сточарски и виноградско-воћарски „Жупски рубин”. Деловање установа пољопривредног карактера ограничено је углавном на територију досадашњег среза. Зависно од тога која од пољопривредних грана преовлађује у неком крају — ту се осећа јачи утицај одређене пољопривредне установе, односно завода, лозно-воћног расадника или дуванске станице.

Зона управног деловања. — Као што су све привредне функције Крушевца везале за себе изванредан део околине града, тако су и остале функције које овај град врши везале у јачој или слабијој мери за себе околину Крушевца. Пре свега, Крушевац је веома значајно управно-судско средиште и као такво везује за себе многа насеља. Крушевац је дуго година био седиште два среза — крушевачког и расинског, све до после другог светског рата када су се та два среза ујединила и постала један срез који је обухватио укупно 110 насеља, а територијално захватио углавном целу долину Расине, долину Рибарске реке, долину Западне Мораве од Сталаћа до Стопање и нешто села Темнића, а у Жупу се пружао до Доњег Ступња. Стварањем новог комуналног система ова се ситуација знатно мења. Срез Крушевац, или Крушевачка заједница комуна, сад постаје много пространија и окупља око себе све оне срезове који су некада били саставни део крушевачког округа. Тако поред ранијег крушевачког среза, досадашњи срез су чинили бивши трстенички, копаонички, жупски, ражањски и темнићки са знатним територијалним променама.

Срез је тада захватао 312 насеља, тј. постао је територијално троструко већи. У оквиру среза било је прво 16 општина. Крушевачка општина је захватала 22 насеља, и то: Бегово Брдо, Бивоље, Бован, Читлук, Дедину, Добромир, Доњи Степош, Гаглово, Гари, Капицију, Кобиље, Крушевац, Пакашницу, Паруновац, Пасјак, Текију и Велико Головоде. Каснијим променама укинута су две општине: Јасика и Мо-

дрице и један део насеља из њих припојен је крушевачкој општини. Тако је данас крушевачка општина најбројнија и обухвата 43 насеља, а то су: Бивоље, Бован, Буковица, Буце, Велико Головоде, Велика Крушевица, Вучак, Гавез, Гаглово, Гари, Дедина, Добромир, Дољане, Доњи Степош, Жабари, Јасика, Капиција, Кобиље, Кошеви, Кукљин, Лазарица, Липовац, Ломница Велика, Лукавац, Макрешане, Мало Головоде, Мали Шиљеговац, Мешево, Модрица, Мудраковац, Ново Село, Пасјак, Пепељевац, Сеземче, Слатина, Срње, Станце, Текија, Треботин, Трмчаре, Читлук, Шанац и Церова.

Како је општина данас најважнија управна, а истовремено и привредна целина, то је овакво њено устројство веома значајно и уједно показује да су ова насеља и привредно најјаче везана са градом.

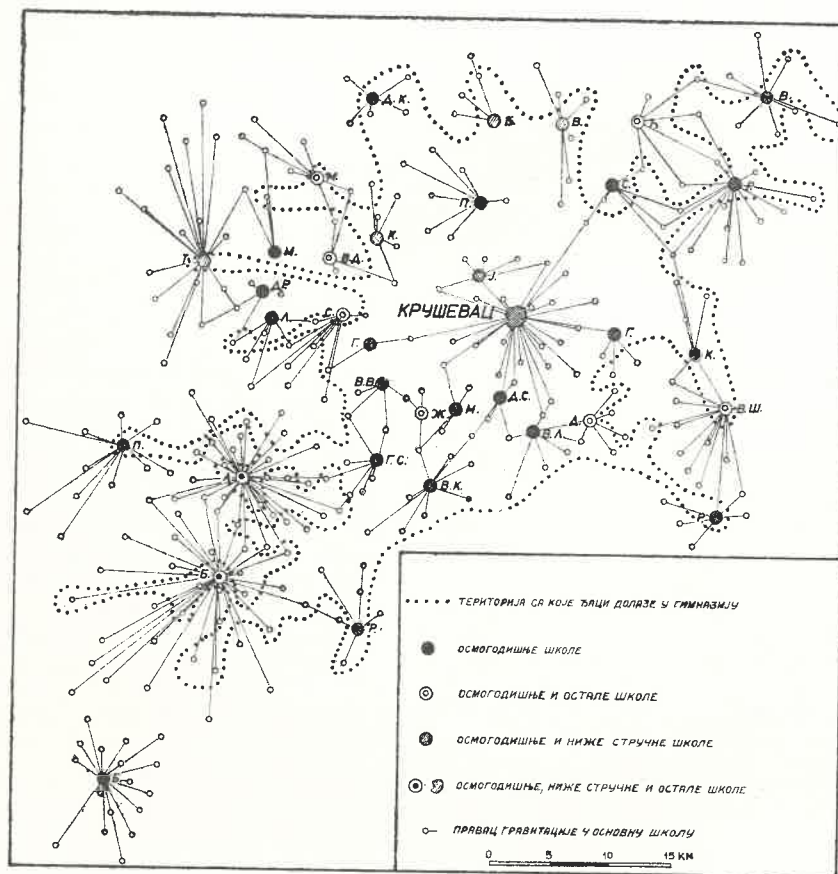
Ск. 9 — Зона управног деловања.
1 — граница нахије која се поклапа са границом округа; 2 — граница среза Крушевац од 1953.; 3 — границе општина; 4 — границе крушевачког округа; 5 — границе срезова до 1953. године; 6 — област Јосаниће која је до 1878. припадала крушевачком округу.

Упоредо са управном иде и судска функција овог насеља. Крушевац је седиште среског и окружног суда, а среске судове поред њих имају још Александровац, Ражањ, Брус, Варварин, Трстеник. На тај начин није цео бивши срез преко суда везан за Крушевац. За крушевачки суд су поред општине Крушевац везане и општине Велико Шиљеговац и Кушца, док остале општине имају судове по бившим среским средиштима.

Последње промене у овој зони настале су стварањем новог среза Краљево, у коме је Крушевац остао само средиште већ поменуће општине.

На крају, треба истаћи да су границе управне зоне јасно одређене и да једино у овом деловању Крушевца нема мешања утицаја осталих управни центара из околине.

Зона просветно-културног деловања. — Већи број школа у Крушевцу има велики значај за околину. За одређивање зоне школског утицаја узет је у обзир размештај осмогодишњих школа, као и подаци одакле ђаци долазе у гимназију, јер је она данас најважнија средња школа у граду.

Ск. 10 — Зона просветно-културног деловања

При данашњем размештају осмогодишњих школа у досадашњем срезу Крушевац (в. скицу 10) у крушевачке осмогодишње школе долазе само ђаци из следећих места: Шанац, Бивоље, Гавез, Велика Крушевица, Срње, Јасика, Кукљин, Читлук, Лазарица, Пакашница, Пепе-

љавац, Вучак, Лукавац, Церова, Гари, Мудраковац, Доњи Степош, Липовац, Велико и Мало Головода, Паруновац, Гаглово, Текија, Капишија, Добромир, Дедина, Макрешане, Мрзеница, Сталаћ, Глободер и Мачковац. Важно је напоменути да нека од ових насеља имају ближе осмољетке — у Јасици, Глободеру, Гаглову, Сталаћу, али да ипак постоји један део мештана чија деца долазе у осмогодишње школе у Крушевац. Овај долазак у осмогодишње школе је тако регулисан да су углавном деца из појединих насеља упућена у одређеном правцу. Ипак има случајева да у осмогодишњим школама има бака и из других места која не припадају територији те школе.

Код гимназије, долазак није регулисан планом, јер на територији бившег среза постоји само једна гимназија у Крушевцу. Постојала је краће време после другог светског рата и гимназија у Трстенику, али је она укинута. Зона гимназије такође може да се гледа двојачко. Прво има изванредан број села из којих ученици могу да долазе свакодневно. Године 1955. било је свега 34 ученика који су свакодневно долазили у Крушевац из следећих места: из Трстеника 12, Читлук 6, Велике Крушевице 1, Јасике 2, Пепељевца 1, Шанца 2, Кобиља 1, Гавеза 1, Великог Головода 2, Паруновца 3, Степоша 1, Дедине 1, Мудраковца 1. У ту групу спадају Бивоље, Пакашница и Лазарица чије су територије готово срасле за градом, тако да их и не издвајају посебно. Од осталог броја бака, њих 544 су из самог града (ту су прибројана и деца из села која улазе у градски атар), а 699 су из околине, и то из села у сливу Пепељуше и Расине, мањег дела Темнића, села у подножју Јастрепца, мањи број из села према Трстенику, као и из околине Ражња. Низ других средњих школа, као на пример учитељска школа, средња медицинска, музичка и др. обухватају нешто ширу територију од оне коју обухвата гимназија, али су и зоне ових школа мање значајне, јер у њима нема толики број ученика. Њихово деловање је значајно, јер се уклапа у зону гимназије и употпуњује је. Иако је у околини Крушевца већи број школа које пружају основно осмогодишње образовање, зона крушевачке гимназије и осталих средњих школа далеко најјачава утицај свих осталих школа у области.

С друге стране, културно-уметничко друштво, библиотека, музеј и издавање новина, које се продају на територији целог среза, далеко истичу Крушевац као најважније културно-просветно средиште своје околине, мада се мањи зачеци ових функција јављају и делују нарочито на ободним деловима ове зоне.

Зона осталих јавних функција града. — Крушевац има још једну важну функцију — здравственог средишта ове области. У њему се налази највећа и најважнија болница, мада су поред ње још три болнице — у Брису, Александровцу и Ражњу. Осим Жупе и бившег копаоничког среза, који имају прву прихватну болницу у Александровцу и Брису, као и непосредне околине Ражња, остали део бившег среза углавном користи крушевачку болницу. Исто тако, у Крушевцу се налази највише лекара специјалиста, затим већи број амбуланти, више апотека и других здравствених и социјалних установа.

Распоред пошта у досадашњем срезу, банака (комуналних и народних) и осталих привредних и других установа, истичу Крушевац у односу на остала места и изједначају га са већим градским срединама у долини Велике, Западне и Јужне Мораве, чији се утицаји такође овде осећају.

Крушевачка пошта, на пример, врши расподелу и сакупљање писама и пакета на широкој територији, која се не поклапа у потпуности са крушевачком општином. Под ову пошту долазе Велика Ломница, Гаглово, Дворане, Пепељевац, Макрепане, Текија, Мали Шилеговац, Шанац, Јасика, Гари, Гавез, Срње, Велика Крушевица, Кошеви, Капиција, Лукавац, Липовац, Мудраковац, Мало Головоде, Церова, Читлук, Доњи Степош, Шавране, Буци, Буковица, Наупаре, Слатина, Сеземче, Трмчаре, Модрица, Ловце, Станце, Петина, Пољаце, Дедина, Текија, Пакашница, Паруновац и Лазарица.

Границе непосредног, сталног и повремениг појаса утицајне сфере Крушевца. — Из претходне анализе излази да се Крушевац у овој области јавља као непосредно, стално и повремено средиште за већи број насеља. Из његове најближе околине, постоји већи или мањи број мештана који свакодневно долазе у Крушевац, било у школу, било на посао, било као млекари, било неким другим послом. Овај појас насеља из којих постоји већи или мањи свакодневни прилив становништва у град, назван је већ раније непосредни, јер је то област која је у сталном и свакодневном контакту са градом (81 и 82).

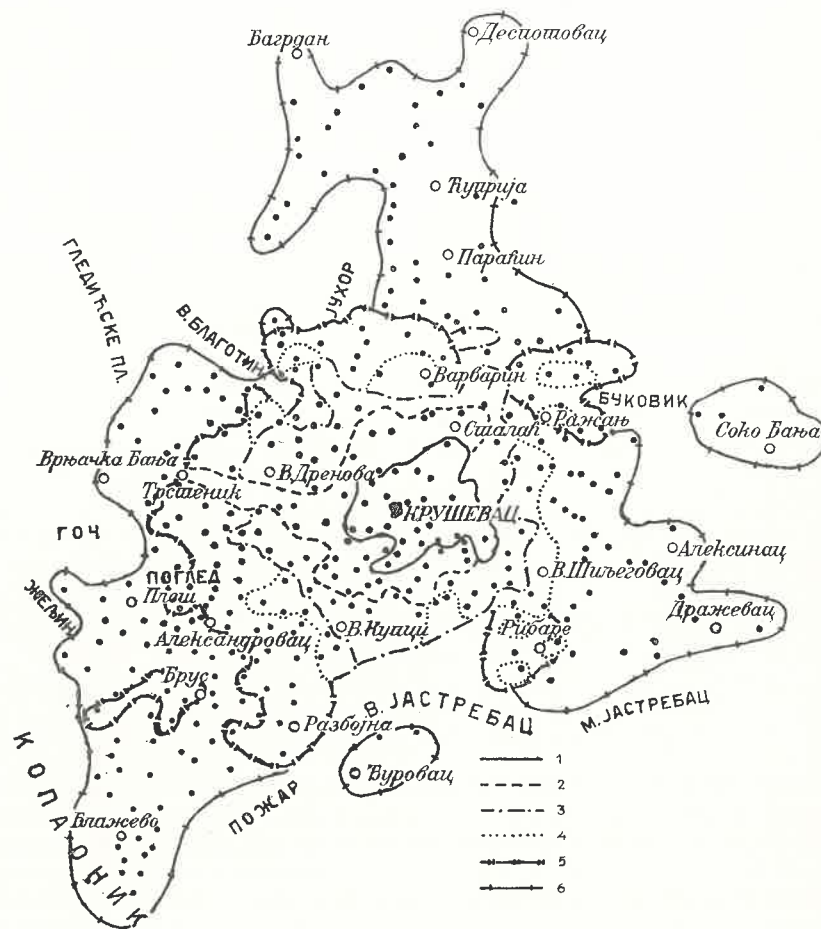
Непосредни појас постепено прелази у други појас насеља чија је веза са градом још увек јака, али не свакодневна. Из тих насеља има радника у Крушевцу, али они одлазе само једанпут недељно кући на село; на зелену пијацу из њих долазе 1—2, а највише 3 пут недељно. Крушевац им је најважнији сточни трг, осмољетке су им ближе по мањим местима, али зато из њих има доста велики број ђака у средњим школама, како у гимназији, тако и у средњим стручним.

Најудаљенији делови области који гравитирају Крушевцу, и то због доласка на сточни трг, неким послом у срез или суд, или слично, чине спољни повремени појас утицајне сфере Крушевца.

Сви ови појасеви су, као што је већ изложено, утврђени по једном одређеном критеријуму у ком су степену поједина насеља везана за град. Тај степен повезаности је и одредио, појединачно, које насеље коме појасу треба да припадне, и добијена је следећа структура свих појаса.

У непосредни појас су убројана сва она насеља која су у општини Крушевца из којих се свакодневно долази на рад. Крушевац им је важна сточна и свакодневна зелена пијаца, одатле су и млекари, ту им је и осмогодишња школа и ђаци из тих села долазе свакодневно у Крушевац. Ту спадају: Бивоље, Велико и Мало Головоде, Вучак, Гаглово, Дедина, Доњи Степош, Јасика, Лазарица, Макрепане, Мали Шилеговац, Мудраковац, Пакашница, Пасјак, Паруновац, Текија, Читлук, Шанац и Мрзеница. Овако ограничена област чини најужу појас насеља из којих се свакодневно креће ка граду знатан део становни-

штва, привредног и непривредног. Непосредни појас је обухватио и сва она насеља која дају свакодневно изврстан број радника, један део њихове деце одлази у осмолетку, али нема млекара. Поред наведених насеља ту се налази и Велика Крушевица, Гавез, Гари, Глободер, Капиција, Кобиље, Кошеви, Кукљин, Липовац, Ломница, Луковац, Горњи Степош, Мачковац, Модрица, Бован, Пепељевац, Срње, Трмчаре, Церова.

Ск. 11 — Утицајна сфера Крушевца. 1 — непосредни појас; 2 — појас слабије гравитације; 3 — стални појас јаке гравитације; 4 — стални појас слабије гравитације; 5 — повремени појас интензивније гравитације; 6 — повремени појас слабије гравитације

Трећи део насеља из којих долазе радници свакодневно, и која углавном не припадају општини Крушевца, јесу: Падеж, Вратаре, Тр-

стеник, Стопања, Треботин, Жабаре, Дољане, Шавране и Сталаћ. Она чине најистуренији део непосредног појаса одакле један мањи део становништва свакодневно одлази у Крушевац, и то углавном радништво. Због тих свакодневних веза, иако је у другом погледу становништво ових насеља јаче везано за друга средишта, ова насеља су прибројана у непосредни појас.

Други, стални појас утицајне сфере Крушевца захвата сва насеља одакле становништво одлази недељно на рад у Крушевац, затим насеља за која је Крушевац још увек најважнија зелена и сточна пијаца. Из тих насеља се долази на крушевачку пијацу до трипут недељно, ту им је гимназија, већи број занатлија потиче из тих села — што значи да је то област из које је јак прилив становништва у град. Ово све указује на сталну и чврсту повезаност ове области и града и зато је та област, односно тај појас у утицајној сфери града, и добио назив стални појас утицајне сфере. Њему припадају следећа насеља: Бошњане, Буковица, Буци, Бела Вода, Велика и Мала Врбница, Витановац, Глобаре, Дворане, Здравинье, Јабланица, Крвавица, Коњух, Купце, Каоник, Доњи Крчин, Каменаре, Залоговац, Лазаревац, Лучина, Ловце, Љубава, Мешево, Мареново, Маскаре, Мрмош, Малетина, Мојсиње, Наупаре, Пољаци, Петина, Почековина, Позлата, Округлица, Омашница, Себечевац, Доњи Ступањ, Страгаре, Станце, Селиште, Сушица, Трубареве, Трстеник, Бићевац, Белије, Црквина, Шашиловац и Шогољ. Ово су насеља из сталног појаса гравитације ка Крушевцу, и то насеље чвршће и интезивније везана, односно непосредније везана за Крушевац. Из овог појаса нема свакодневне гравитације ка граду, него се у град долази једанпут недељно, максимално два до три пута, било да је у питању школа, радни однос, или пак пијаца, зелена или сточна, а нарочито суботња. Периферни делови овог појаса, који такође стално гравитирају ка Крушевцу, имају још слабије везе са градом. Ту спадају Брајковац, Беласица, Бачина, Бољевац, Браљина, Варварин, Гревце, Гркљане, Бунис, Лаћислад, Мала Крушевица, Мајдево, Милутовац, Ратаје, Ражањ, Разбојна, Сеземче, Слатина, Суваја, Горњи Ступањ, Стеванац, Шиљеговац Вегики, Штитаре, Дреновац и Шетка.

Повремени појас чине она насеља поменута у току анализе која су у некој, ма и најмањој, вези са градом. То су сва села Жупе, копаоничког, ражањског и тамнићког среза, села у Алексиначкој котлини, у долини Велике Мораве, затим један део насеља из бившег среза Прокупља, који је преко Јанкове клисуре а и преко Јастрепца, везан са околином Крушевца, односно са градом. Интересантно је видети да се и код овог повремениог појаса гравитације истичу две зоне неједнако везане за град. У прву долазе удаљенија насеља бившег крушевачког среза, која овамо долазе на сточни трг, а затим у гимназију, док насеља из околних срезова, нишког и светозаревског, која овамо долазе на вашар и сточни трг ради откупа стоке, сачињавају онај последњи, најудаљенији појас, најслабије везан за Крушевац повременим долажењем на сточни трг.

Пошто је на основу података одређена утицајна сфера Крушевца у целини и пошто су утврђени различити појаси у њој, који су неједнако повезани и неједнако пространи, интересантно је осмотри-ти постанак и развој као и важније географске одлике ових појаса.

Постанак и развој утицајне сфере

Повремени појас је најстарији појас у утицајној области Крушевца. Наиме, Крушевац као централно место је прво почео само повремено да привлачи насеља било ближа, било удаљенија. Почев од првих функција, које је ово насеље имало још у средњем веку, истиче се та повремени гравитација ка граду-престоници, ка граду-тржишту и ка граду-занатском средишту.

Интересантно је само напоменути да овај први појас није био једнострано производ једне функције града, него се одмах јавио као производ разних градских функција које је Крушевац тада имао.

Тај први повремени појас захватао је целокупну утицајну сферу Крушевца и био је доста простран, ако се узме да је Крушевац као престоница везивао, на известан начин, за себе целу тадашњу српску државу.

Крушевац као трг и занатско средиште је имао у то време нешто шири значај локалног тржишта, о чему сведочи постојање дубровачке колоније, као и трговачке везе са осталим дубровачким колонијама (в. стр. 32 и 74). За одређивање ондашње утицајне области Крушевца је много важнија та локална веза града са околином. Та веза је постојала, али докле се она протезала и која је села у околини захватала, теже је одредити. Извесна села из Жупе, из долине Рибарске реке и под Јастрепцем су припадала Студеници, манастиру Дренчи, затим баштини Радича Постопоповића или пак манастиру Раваници (Сталаћ, Ражањ, Обреж). Та села, која су имала обавезе према својим феудалцима, имала су врло ретко могућности да долазе на крушевачко тржиште и тадашња зона крушевачког тржишта је стога била знатно ужа и захватала је само села ближе граду. Тржиште није тада било тако развијено као данас и долазак у град из појединих села је имао више повремени карактер, тако да се ова прва створена област гравитације може у целини сматрати повременим појасом; она није имала овај данашњи свакодневни и стални карактер. Та прва утицајна област Крушевца је била одређена распоредом феудалних посела, јер су и тржишта и занатска средишта имала извесне обавезе према феудалцу. Крушевац је био војно средиште док је био престоница, као и доцније удоба српско-турских ратова.

И после губитка престоничког значаја, Крушевац остаје један од најважнијих градова (в. стр. 74—75), тако да се и његова зона утицаја, чији је карактер био и даље изразито повремени, задржала у истим размерама.

Турски период. — Повремени карактер гравитације области остаје и после пада под Турке. Повременост је чак постала и изрази-

тија у турско, несигурно време. Повремена веза града са облашћу последица је војно-стратешког значаја Крушевца на почетку и на крају овог периода, кад је он готово непрекидно у ратном вихору као погранично насеље. Он је служио као база за даља напредовања или као упориште за одржавање власти при крају турске владавине. Војно-стратешки значај Крушевца, као једна од важнијих функција овог града, је значи утицао негативно на гравитацију околине.

Управна функција Крушевца, који је био средиште алаџахисарског санџака, имала је тачно одређене границе; то је била једина веза околине са градом која се није могла избећи у то време, када су супротности између српске околине и турског града заиста велике.

Околина Крушевца била је подељена на уживање појединим спахијама по принципима војног феудализма и везивала је за њих готово сва насеља од Мораве, Св. Романа и Адровца на истоку до границе према београдском пашалуку на северу и северозападу, затим целу „касније ограничену крушевачку и козничку кнежину”.

Мада је по својој природи и управно-судска и ова друга привредно-правна веза, која је одређивала карактер својине, требало да буду стална спона између града и одређене тачно ограничене области, ипак је веза остала само повремена. То је давало печат повремености утицајној сфери Крушевца, која је сада већ јасније ограничена. О несталности и повремености тих веза говоре најпре силни ратови и збегови, затим пристрасно турско судство и избегавање да се даје харач спахији или држави, јер је његово прикупљање било праћено разним зулумима. Стога су у то време честа пресељавања из места у места и, после другог устанка, бежање у слободне крајеве што потврђује да тада створена утицајна област око Крушевца није никако имала стални карактер.

Крушевац као тржиште и занатско средиште, са прилично великим бројем дућана и разноврсним занатима, био је веома значајан за тадашње турско становништво града, за трговце који су пролазили кроз њега. Међутим, ни његова трговина, ни његови занати нису имали већег привлачног утицаја на становништво околине, мада се налазе трагови о повременој гравитацији појединих крајева ка крушевачком тржишту, о чему сведочи и веома мали проценат Срба трговаца и занатлија у овом граду.

И као просветно средиште у турском периоду, Крушевац је имао значаја само за турско градско становништво, тако да ни ова његова функција није успела да оствари неки сталнији и јачи контакт града са околином.

На основу оног што се зна о том периоду може се закључити да је тадашња утицајна област Крушевца, која је имала повремено карактер, захватала кнежину крушевачку и козничку и један део насеља на левој обали Јужне Мораве, као и нека села у околини Алексинца, док је део насеља око Трстеника границом пашалука био опредељен у другом правцу.

Период после ослобођења од Турака. — Повременост је основна одлика утицајне сфере Крушевца у прва два периода. После ослобођења веза између Крушевца и околине почиње се јављати у сталнијем виду услед измењених друштвених и привредних услова. Сада се већ почињу диференцирати насеља која стално гравитирају од насеља која су само повремено и слабије везана за град. На ово је утицало више разних момената, али је најзначајније било губљење оне несигурности и антагонизма према освајачу, што је било карактеристично за цео турски период.

Између села и града јавља се низ веза, које нека села постепено све јаче везују за град. Крушевац постаје средиште округа чије границе захватају Жупу, део Јошанице, трстенички срез, бугар-моравски и крушевачки срез. Нахијски суд, окружни суд, прикупљање пореза и друге административне и управне везе су деловале повремено на целој овој територији, јер су то биле обавезе које су се вршиле месечно, годишње, па и ређе. Са малим изменама, после отпадања Јошанице и бугар-моравског среза и дела трстеничког среза (као што је изнето на стр. 80), цела ова област од 234 села је била део утицајне сфере Крушевца током целог првог периода у ослобођеној Србији.

У град се сад почињу досељавати Срби из околине и то је прва спона између околине и града, која је добила сталнији карактер. Први досељеници из околине, трговци и механџије, били су из Дренове, Кобиља, Беле Воде, Браљине, Јасике, Крвавице и Пасјака. Било је трговаца и занатлија који су се насељавали из наших крајева под Турском — из Ниша, Врања, Островице крај Пирота, Лесковца, Охрида, затим из Софије и из Малошишта (Цинцари) и Бање код Бустендила.

Видело се већ да је Крушевац у овом периоду напредовао у трговинском смислу — услед могућности извоза за Турску и Аустрију. Област из које су догоњени производи на крушевачко тржиште протирала се између Јастрепца, Копаоника и Жељина на југу и Благотина и Јухора на северу, а на панађурима било је производа из окружја јагодинског, алексиначког, ћупријског, из Ужица, из рудничког окружја, крагујевачког и београдског окружја и трговаца из Чачка, Ужица, Бруснице, Крагујевца, Јагодине, Београда, Пожаревца, Алексинца и др. (в. стр. 81—82). Калаузи крушевачких трговаца су по целој околини куповали производе за извоз у Аустро-Угарску. Све је то повремено везивало област за Крушевац.

И занатлије долазе из околине Крушевца у град, а један део њих води порекло и из јужних крајева, нарочито ужари и мугавџије (в. стр. 84—85). Са стране воде порекло и кујунџије, и то из Призрена, Јањева и Пећи. Цела је област упућена на крушевачке занатлије, јер је у то време мало индустријских производа. Потребни производи су се куповали од занатлија који су обилазили околна села, на пијаци, а нарочито на вашарима. Ипак се не може тачније одредити област која је у то време користила занатске услуге, само се може претпо-

ставити да је то чинио највећи део области, који је повремено долазио у Крушевац на тржиште.

Кочијашење и рабадијање настали из потребе трговине, с једне стране, и потреба саобраћаја, с друге стране, имали су већ знатно одређенију област свог утицаја: Рибарска Бања, Александровац, Брус, Прокупље, Куршумлија, Сталаћ, Трстеник, Краљево, Чачак и друга ближа и даља места су била саобраћајно повезана са Крушевцем и чинила његову саобраћајну сферу.

И трговина, и занати, и саобраћај и остале привредне гране су повезивале овај крај само повремено за Крушевац, тако да је тада веома пространа област чинила повремену зону гравитације ка граду. Она је, поред целог крушевачког окружја, обухватала повремено и окружја алексиначко, јагодинско, ћупријско, рудничко, ужичко, крагујевачко, па чак и београдско. За разлику од претходног периода, постоји област у непосредној близини града која је сталнијим везама повезана са градом. Сад се први пут јавља појас сталне гравитације, односно стални појас у утицајној сфери Крушевца. Тај још сасвим узани појас чине углавном најближа насеља уз град из којих се недељно долазило у Крушевац.

Једна од првих сталних веза села са градом била је преко школе која је, поред бака из града, имала и мањи део бака са села. Школа је тако утицала да се појави ужа област око града, која се за њега нешто чвршће везала него остали делови. У ово време, када се у ослобођеном Крушевцу мења оно учмало, оријентално, што га одликовало кроз цео дуги турски период, и један део утицајне сфере почиње да се јаче везује за град под утицајем трговине, просвете, занатства и других градских функција. Тад почињу да се диференцирају два различита појаса у оквиру утицајне сфере града; један шири — повременог карактера — одређен значајем градске трговине и његовом управном функцијом, и други — ближи граду и тек у зачетку — као производ других, новијих градских функција и нових особина које су добиле старе градске функције.

Тако се појавио други појас у утицајној сфери Крушевца, који је био сталнији и чвршће повезан са градом. Границе ширег појаса, који је повремено гравитирао према граду, била је на југу одређена државном границом, која је ишла недалеко од Крушевца све до 1878. године. На северу знатно је шири област која је могла да гравитира ка Крушевцу и она је достигала размере које су одговарале тадашњој трговинској, занатској и административној функцији града.

Период после 1878. године. — Државна граница се померила далеко на југ те долази до следећих промена у утицајној сфери Крушевца.

Крушевац тада добија низ нових функција, а веза града са околном облашћу постаје разноврснија и јача.

Померањем границе на југ смањује се онај број досељеника са југа који је нарочито у првим годинама живота ослобођеног Крушевца, највише допринео порасту броја трговаца и механџија, а тиме

и знатно оснажио утицај ове две градске функције. После 1878. године почиње већи прилив становништва са севера, и то углавном занатлија. Затим се са новим начином живота јавља низ јавних служби, којих раније није било, и које такође почињу да делују у околној области — појава лекара, апотекара, адвоката итд.

Трговинско-занатска функција у овом периоду је најважнија, а у вези с тим и додири између околине и града су најјачи баш кроз те две привредне гране. Са померањем границе на југ Крушевац постаје важан трговински центар и оних крајева који су раније били одвојени границом, као на пример већи део Топлице све до Куршумлије. Поред тога, са развојем трговине ка њему гравитирају и већи део Левча и, најзад, цео крушевачки округ.

Снабдевање трговинских радњи у Крушевцу ишло је преко Београда, Беча, Пеште и Трста, а извоз се такође оријентисао у правцу Ференцвароша, Беча, Пеште, Немачке, а за Турску, Египат и Малу Азију углавном преко Солуна. Спољне тржиште је било ограничено на Аустрију, Немачку и Турску. Међутим, унутрашње тржиште и крушевачка пијаца деловали су у пространој области.

Овој пространој области недостајало је жита и оно је догођено из Топлице, те се тако после померања границе и Топлица уврстила у област повремене гравитације, поред већ раније поменутих крајева.

С друге стране, са развојем трговине поједини производи крушевачке околине иду чак до Ужица, Шапца, Мачве, Пирота, Зајечара, Београда а све то преко Сталаћа, где је тада најважнија железничка станица; најдаље је ишло жупско вино.

Промене у занатству донекле мењају занатску зону утицаја; крушевачке занатлије се виде чак у Чачку, Краљеву и Трстенику, а притицај нових занатлија је из Чехословачке и Немачке и наших северних крајева, за разлику од ранијих турских заната чији су носиоци долазили углавном из Турске и наших јужнијих предела. У овом периоду долази до пресељавања извесних занатлија из Пљеваља, Пећи, из Београда и „из прека“.

Са развијањем трговине и занатства, као што је изнето, шири се област са којом Крушевац тргује и из које набавља потребне производе, али она ужа зона — његова утицајна област готово се не мења, сем овог проширења на југу обухватањем Топлице.

Привреда Крушевца у овом периоду бележи нов подухват стварањем прве индустрије која почиње да везује за себе ужу област око града. Ова прва индустрија, фабрика сапуна, мануфактурног карактера, није имала већег утицаја на област, јер су у почетку радници сами власници, а тек касније, почетком 20. века, она добија већи број радника (в. стр. 94 и 104), али углавном из града. Барутана, која је настала нешто доцније, има нешто већи број радника; стручну радну снагу чине Швеђани, а остало радништво је углавном из околине (Перуновац, Капиџија, Бивоље, Дедина и друга ближа села). Млин Рашића и Савића не запошљава већи број радништва, док у циглани раде углавном циглари из околине Врања, Власотинца и Ле-

сковца. Овај период доводи до појаве прве зоне радне снаге у околини Крушевца, која је сасвим незнатна и ограничена углавном само на најближа сеоска насеља. Како се ова индустрија снабдевала сировинама и како је вршена расподела њених производа не може се рећи са више поуздања и прецизности. Као што се видело, прва фабрика (сапуна) је сировине набављала у околини, а крајем овог периода у целој земљи, а слично је и са тржиштем које из најуже околине постепено прелази у границе уже Србије (в. стр. 94). Производња барутане, која је била државни монопол, ишла је за војску.

Циглана је користила земљу из околине, а млин је млео жито из околине, а и производи обе ове индустрије су трошени највећим делом у околини. Значи да су први индустријски објекти и сировинама и производњом били најуже везани и намењени области у којој су настали.

Померањем границе долази и до померања граница управне зоне Крушевца, јер се један део села јошаничког среза одваја и припаја другом округу. Истовремено у округ улази и трстенички срез. Тако су округ сада чинила четири среза: жупски, расински, трстенички и ражањски, који су и привредним, културним и осталим везама били већ ионако везани за Крушевац.

Овај период доноси промене и у саобраћајној функцији Крушевца. Топлица се саобраћајно везала за Крушевац преко Јанкове клисуре, а подизањем пруге код Сталаћа и цела област преко Крушевца за Сталаћ.

Добијањем прве гимназије Крушевац повећава свој значај културно-просветног средишта у области. Из целог краја мањи број ђака почиње да долази на школовање. Тачне границе деловања ове школе не могу се повући, али је сигурно да је прва средња школа значила много у средини неурој и жељној знања.

Важно је истаћи да је, услед појачане везе Крушевца са околином, стални појас утицајне сфере Крушевца почео да се шири на рачун повременог; повремени се на једној страни проширио према Топлици, а сузио према Јошаници која се административно одвојила од Крушевца.

Стални појас захвата сва она насеља који су чешћи посетиоци крушевачког тржишта, јер продирањем робно-новчаних односа, јачањем тржишта и извоза села све више производе и за тржиште. Тако су се села јаче везала за град и била више упућена на њега у погледу своје основне производње. Стални појас се проширује, али нема неких одређених показатеља који би тачно одредили докле се он у то време пружао. То би се могло утврдити једино посредним посматрањем развоја башти и винограда у околним крушевачким селима.

У овом периоду се јављају и први зачеци непосредног појаса Крушевца. Појављују се први радници, један део сељачке деце полази у школе, а знатнији број сељака почиње свакодневно да долази у град на тржиште због све већег броја непољопривредног становни-

штва у граду и све јачег извоза из области. Овај непосредни појас је у почетку сасвим незнатан и захвата само Бивоље, Пакашницу, Лазарицу, Дедину и Читлук. Број лица која свакодневно долазе у град није тако велик те се тадашњи непосредни појас пре може схватити као део сталног појаса интензивније везан за град, где су у то време најјачи утицаји града.

Основне одлике утицајне сфере града у овом периоду су: није дошло до великих промена утицајне сфере у територијалном погледу, сем већ поменутих проширења и сужења у вези са померањем државне границе; упоредо са променом привреде града и области појачана је веза села са градом и дошло је до повећања сталног појаса и прве појаве непосредног појаса. Важно је истаћи да се, упоредо са развојем трговине и појавом индустрије у Крушевцу и у осталим деловима Србије, појачала веза Крушевца и његове области са осталим деловима Србије што се такође одразило на утицајну сферу града.

Период после подизања железничке пруге. — Подизањем железничке пруге кренула је привреда Крушевца напред, а то се одразило и на међусобне везе града и области, односно на утицајну сферу Крушевца.

Прва и непосредна последица подизања пруге била је промена саобраћајне зоне односно области која је сад била саобраћајно везана за Крушевац. Цео пространи рејон између Александровца, Бруса, Прокупља, Рибарске Бање и Рековца је све своје производе извозио преко Крушевца и ту вршио претовар производа у воз, или из воза, а и путници који су до Крушевца долазили возом одлазили су из њега колима, фијакерима и другим средствима у наведеним правцима.

Упоредо са побољшањем саобраћајних прилика се побољшала и могућност за трговину, а то се пре свега манифестује у проширењу извоза и увоза. Сада Крушевац тргује са Мађарском, Аустријом, Чехословачком, Немачком, Пољском, Италијом, Француском, Швајцарском, Белгијом, Америком, земљама Средњег истока, Грчком, Енглеском, а истовремено се преко велетрговине и индустрије директно снабдева из тих земаља. Крушевачка велетрговина снабдева ситније трговце на територији бившег округа, а истовремено се код њих снабдевају и велетрговци све до Чачка и Краљева.

Такође се проширује и унутрашње тржиште, јер трговина почиње да се снабдева индустријским производима из земље (пре свега производима крушевачких фабрика, затим лесковачких, нишких и других).

Сви производи ове простране области сливали су се исто тако на крушевачко тржиште или су их крушевачки трговци откупљивали и извозили. Они су воће откупљивали од Ломнице до Рибарске Бање, затим из једног дела Расине (Витановац—Купци), даље из Вучака, Гара, Церове и Пепељевца, али и од Чачка, Ваљева и Кнића.¹⁴⁹

И трговина житом је пре подизања пруге углавном ишла на Смедерско Утоварно станице за жито биле су Крушевца, Сталаћ, Б...

за Ражањ и околину, Бићевац за Варварин и околину. Жито је доносио Велики Шиљеговац, Каоник и Бунис, а у мањој мери Варварин и Бићевац. Стока је купована свуда од Трстеника преко Темнића до Бићевца. Пекмез се извозио из Трстеника, Чачка и са Јастрепца, а ораси из Расине, Жупе и околине Трстеника. Вино и ракију су куповали у Жупи, а продавали у Бачкој, Банату, Хрватској и Словенији.

На стварање овако развијене унутрашње трговине утицало је и стварање нове државе Југославије, јер је сад било олакшано трговање са нашим удаљенијим крајевима.

Истовремено са јачањем крушевачког тржишта јавља се и низ мањих тржишта у околини која почињу да везују за себе један део области која повремено гравитира Крушевцу. Тако сад један део повремене зоне Крушевца добија своја мања и ближа тржишта и средишта.

За разлику од трговине, занатство је почело да опада. О занатској зони овог периода се може рећи да се знатно мења.

Занати који су били развијени у Крушевцу имали су највећи број купаца из околине, тј. област која је долазила на крушевачко тржиште истовремено је користила и занатске услуге крушевачких занатлија. Један број одлази у околину да тамо обавља занатске услуге. То је случај, на пример, са фотографима и чистачима обуће (в. стр. 101).

Зона одакле су занатлије добављале сировине знатно је шира. Забележено је да су кожу куповали из Ниша и Ужица, затим из Загреба, Аранђеловца и Зајечара па и из других предела наше земље. Затим има занатлија који сировине набављају из Немачке и из Солуна. Значи да је и занатство тог времена изашло из оквира своје најближе околине, бар у погледу снабдевања основним потребама, док продаја производа није прелазила границе утицајне области Крушевца (в. стр. 103).

Порекло занатлија у Крушевцу тог времена испитивао је Ч. Мијатовић и дошао до ових резултата (38):

Таблица 30

Врста заната	Одакле су занатлије дошли	Порекло
1	2	3
Тестераши	из Пећи и Пљеваља	—
Каменоресци	1 Талијан	—
Кожухари	1 из Пожаревца	—
Лончари	сељаци пиротског округа	—
Абације	у Крушевац се доселио 1 из Дедине и 1 из Бачине	—
Кујунџије	—	из Призрена, Пећи и Јањева
Воскари	1 из Краљева	—
Касапи	Црногорци и Лесковчани	—
Колачари	из Старе Србије	—
Бојације	из Македоније, од њих 1 из Куманова	—

1	2	3
Ковачи	2 Србина, 8 Циганина (они су старинци, само се 1 доселио из Левча)	—
Казанџије	2 из Лесковца, 1 из Врања, 1 из Ниша и 1 из Алексинца	—
Кројачи	1 из Сокобање, 2 из Крушевца, 2 из Алексинца, 1 из Пољне, 1 из Параћина	—
Сакаџије	1 из Трстеника, 2 из Крушевца, 1 из Ужица	—
Обућари	3 са села (околних), 1 из Трстеника (остали вероватно из Крушевца)	—
Механџије	већином дошљаци: има их и са села и из других вароши: Алексинца, Параћина, Београда, Соко-Бање, Александровца, Ниша и из Грчке, Црне Горе, Старе Србије и Македоније	—
Ужари	из околине Ниша, Врања, Лесковца	—
Гребенари	по народности има Јермена, Турака, Срба, Арнаута и Цигана	дошли после ослобођења из Старе Србије и Македоније
Восковарџије	Пироћанци	—
Шећерџије	из Старе Србије и Македоније	—
Посластичари	из јужне Македоније	—
Баштовани	у почетку само Лесковчани и Нишлије, а сада су то сељаци из околине Бивоља и Лазарице	—
Мутаџије	из околине Ниша, Врања и Лесковца	—
Лимари	—	порекло од Словака

Из ове таблице се види да је највећи број занатлија био из града, из околине и из јужних крајева наше земље — Ниша, Лесковца и Врања.

Индустрија у овом периоду има већег утицаја у области него раније, јер расте како број радника тако и производња. Тако „Мерима” има 20—25 радника почетком овог периода, до 110 радника пред други светски рат (в. стр. 104) од чега је 90% са села.

Упоредо са повећањем производње и броја радника шири се и тржиште. У почетку производи им иду до Трстеника, Параћина, Александровца, Бруса и Крагујевца, после проширења по свим тржиштима у земљи — Срем, Славонија, Хрватска, Далмација, Словенија, затим Македонија и Црна Гора. Козметичка средства и глицерин фабрика продаје по целој земљи, а глицерин чак извози и у Француску; уљара снабдева уљем целу Србију.

И зона набавке сировина мења облик и шири се. У почетку се набавка врши само из земље и нешто мање из Марсеја, међутим кад се производња разгранала потребне сировине и хемикалије добијају се из Француске, Холандије, Швајцарске и Немачке, а угљак из сењско-ресавских и алексиначких рудника.

Друга већа фабрика — барутана „Обилићево” имала је такође велики број радника из околних гела Паруновца, Дедине и других. Сировине за ову фабрику углавном су увожене са стране, а врло ма-

ло се добијало из наше земље. Цела њена производња ишла је за војску, осим ловачког барута који се продавао широм наше земље.

За млинску индустрију није била довољна околина, те се жито набављало и у Војводини, Смедереву и другим пределима наше земље. Оно што је млин самлео трошено је углавном у овој области, а радништво чији је максимални број достигао једва 35 лица било је углавном из града, а мање из села, и два странца (в. стр. 107).

Радништво циглане је било пореклом из Власотинаца, док се цигла трошила углавном у околини и у граду; земља за печење цигле набављала се у непосредној близини циглане.

И фабрика бомбона је имала највећим делом радништво са села, а шећер као основну сировину добијала је из Ђуприје; готове производе продавала је по Крушевцу и околини.

Стругаре, којих је било неколико, имале су сировине у непосредној околини — на Јастрепцу, Копаонику, Жељину и Јанковој клисури. Не зна се ни број ни одакле је била радна снага на стругарама, може се само претпоставити да је то већином радништво из села на Јастрепцу и Копаонику где се дрво и секло. Производи ових стругара били су намењени извозу и ишли су у Шпанију, Италију, Грчку и Палестину.

Јастребац даје највише сировина импрегнацији. Кад је он искречен зона набавке се шири и онда су грађу добијали са територије целе Србије (в. стр. 110). Хемикалије, међутим, завод је добијао из Мађарске, Француске, Италије и Немачке. У фабрици раде мештани Дедине, Текије, Паруновца, Калиције и мање из Пасјака и Бована. Целокупна производња овог завода ишла је тада српској, односно доцније југословенској државној железници.

Дрво са Јастрепца је пружало основне сировине и фабрици за израду столица чија су 4 радника из околних села, а производи су поред Крушевца ишли и у удаљеније пределе.

Предузеће за производњу дувана је такође имало сировинску основицу у најближој околини Крушевца, а сезонску радну снагу су чиниле жене из града и најближе околине. Препарирани дуван је ишао фабрикама дувана, нарочито фабрици дувана у Нишу.

Најзад највећа фабрика, Фабрика вагона А.Д., ради за државну железницу, за дирекцију пошта и телеграфа, за министарство војске, тј. углавном за територију Србије и Југославије.

Радништво ове фабрике, која је повремено достигало број од 600, углавном је било из околних села. Највише радништва су давала села Шанац, Јасика, Гавез, Пакашница, Лазарица, Макрешане, Дедина и Читлук. Сировине су биле домаће, а делом су се увозиле из Мађарске, Аустрије и Немачке. У земљи су добијали дрво из Босне, гвожђе из Јесеница и Зенице, а нешто се набављало и код трговаца у најближој околини; угаљ су добијали из Алексинца.

Прва покретна радионица овог предузећа се кретала од Крушевца до Вишеграда, до Лапова и Смедерева. То је била прва област у којој је фабрика вршила услуге. Доцније ширењем произ-

водње њени производи иду углавном пошти, рудницима, железници и војсци на територији целе земље. Фабрика „Жупа” је давала плави камен околини, и то углавном Жупи, Темнићу и трстеничкој области. Поред околине он је извожен и на југ у Ниш, Лесковац и Македонију, а остали производи су ишли крушевачкој војној индустрији. Извозили су нешто и у Бугарску. Сировине за рад су добијали из Бора, са Мачкетице, старо гвожђе свуда, а угаљ из Алексинца. Радници су били знатним делом из околине, и то из Дедине, Текије, Макрешана, Бивоља итд.

И кланица је у снабдевању сировином била више везана за околину. Главни рејон снабдевања био је Ђићевац и Велики Шиљевовац, мада је стока купована и по околним мањим тржиштима, као и на крушевачком тржишту. Кланица је имала и своје откупљиваче који су куповали по околини, по Космету, Подујеву и др.

Тада је највише клана живина која се слабо продавала у Крушевцу и околини те је извожена за Италију, Енглеску, Немачку, Чешку и Грчку, Аустрију, Швајцарску и Француску. У почетку свог рада кланица је имала свега 2 радника, и то из Лукавца и Страгара по 1, касније се овај број пење на 25 па и на 84, од чега је велики број из околине. Ова је фабрика према томе овде налазила сировину и радну снагу, али њена производња углавном је упућена у удаљеније крајеве.

Фабрика платна није имала могућности да сировину добија у околини. Она је увозила памук из Чехословачке и Аустрије, боје је добијала из Земуна, а гориво из околине. Имала је три страна стручна радника, а остали радници су били 1 из Макрешана, 2 из Шанца, 5 из Читлука, 1 из Текије, 9 из Крушевца, 2 из Бивоља, 1 из Пакашнице и 1 из Пакрачке Пољане (Славонија) и 1 из Трнавца (Вараждин).

Производе су продавали углавном у околини — у Жупи, Александровцу, Брусу, Блацу, Куршумлији, Трстенику, Ражњу и ближој околини Крушевца. Исто тако, доста њихових производа је ишло и у Босну и Херцеговину.

Из наведеног се види да је утицај индустрије сад много већи. Сва индустријска предузећа Крушевца деловала су у области да се један део становништва околних села одвоји од пољопривреде и пређе у индустријско радништво ширећи тако непосредни појас. Предузећа која су добијала сировине из околине утицала су на развој појединих привредних грана: кланица на развој сточарства и живинарства, предузећа за прераду дрвета на интезивну сечу дрвета итд. Утицај једног дела индустрије састојао се у томе што је она предузела да производи извесне продукте за којима се осећа потреба (пример плави камен, и др.). Најзад, увоз сировина и извоз готових производа индустрије имали су као последицу то да се Крушевац повезао са најразличитијим областима наше земље, као и са удаљеним деловима света.

Док у овом периоду јача привредни утицај и значај Крушевца дотле је његов управни значај у опадању. Крушевац постаје средиште среза, доста пространог, али по територији ужег него што је био округ. Овај срез обухвата доњи и средњи ток Расине, села под Јастрепцем и један део Темнића; тада је то управна зона његовог утицаја.

Значај Крушевца као просветно-културног средишта у овом периоду је несумњиво шири. Читав низ школа: учитељска, гимназија, средња економска, женска занатска, мушка занатска, школа трговачке омладине и друге деловале су у околној области. Како је Крушевац као школско средиште деловао у својој области у овом периоду најбоље се види из примера гимназије за коју су дати подаци за 1918/19. годину и 1934/35. Прве године је било 1.130 ђака, а 1934/35. доста мање — 942. Ово се да објаснити тиме што се до 1934/35. године поред гимназије јавио у Крушевцу знатан број других средњих школа које су такође обухватале изванбрај број ђака.¹⁵⁰ Постоји још једна разлика између ове две године. Наиме, од 1.130 ђака 1918/19. било је из града њих 793, из околине 195 а 142 изван округа. Међутим, 1934. године од 942 ученика било је 517 из Крушевца, 379 из области а свега 16 из осталих крајева. Ови бројеви показују како се у року од непуних 20 година веза села са Крушевцем знатно појачала, док је истовремено развитком просвете гравитација удаљенијих области готово сасвим опала. Број сеоских насеља која су од 1934/35. гравитирала далеко је већи него 1918. године што показује све већи утицај града као просветног средишта у области. За разлику од тога 1918. године деловање гимназије је веће у крајевима изван округа због много мањег броја школа у тадашњој Србији, што је свакако имало за последицу веома велику област гравитације. Са повећањем броја школа у Србији деловање Крушевца као просветног школског средишта сужава се углавном на његову најближу околину.

Крушевац је тада имао и библиотеку трговачке омладине, затим друштво Абрашевић, позориште, издавано је неколико новина. Све је то утицало да он делује као културно-просветни центар, не само у оквиру која је економски везана за њега, него и знатно шире. Читав низ социјалних и других установа које су у овом периоду настале у Крушевцу као надградња његовог привредног развитка, деловале су такође у области у којој се град налазио. Најзад, у овој ери јачања капитала 3 значајне финансијске установе путем кредитирања мањих привредних предузећа, пољопривредних имања и појединаца, везале су за себе велики део некадашњег окружја.

Овај период развоја утицајне зоне Крушевца се одликује следећим особинама. Процес појачања везе између града и околних села наставља се све више. Упоредо са тим у порасту је и стални појас, а шири се и непосредни појас утицајне области овог града.

Повремени појас углавном задржава своје раније димензије, али се у њему почиње да диференцира област јаче и слабије гравитације. До овог долази нарочито због тога што и околна мања средишта Трстеник, Александровац, Брус, Ражањ, Варварин, која су почела да се

развијају одмах по ослобођењу од Турака, почињу да делују снажније у својој околини и то у пределу повременог појаса утицајне сфере Крушевца. Тако за многа од ових насеља Крушевац постаје тржиште другог реда, јер им се као примарно тржиште јавља оно ближе, локално. Ове варошице имају и занатски значај те и на тај начин одвлаче један део становништва од Крушевца. Најзад, индустријска средишта која се јављају свуда око утицајне области Крушевца, као Светозарево, Параћин, Краљево, Ниш и друга мања, такође делују, у мањој или већој мери, на ивичне делове утицајне области Крушевца. Срез, суд и друге јавно-правне установе налазе се такође у средњим средиштима. Крушевац је још увек важно сточно тржиште, школско средиште, здравствени центар за насеље повременог појаса, док су у погледу добијања кредита од банке ова насеља подељена између својих локалних и овог већег и утицајнијег финансијског средишта. Повремени појас се у овом периоду смањује са спољне, ободне стране утицајем мањих локалних и већих околних средишта, а исто тако се смањује и изнутра — ширењем сталног појаса утицајне сфере Крушевца.

До ширења сталног појаса, односно до појачања веза између Крушевца и околне области која је дотле повремено гравитирала ка граду долази из следећих разлога. Утицај тржишта, ширење новчане привреде, брзи пораст становништва и деобе, односно смањење поседа појединих домаћинстава имали су као последицу већу упућеност становништва околних села на град. Упоредо са појачањем веза шири се и стални појас гравитације, с једне, и појављује се сасвим одређен непосредни појас, с друге стране, који се у претходном периоду једва зачео.

Појава непосредног појаса у утицајној сфери је трећа карактеристика у развоју утицајне сфере Крушевца у овом периоду. Овај појас је обухватио најближа села око Крушевца и у њега су тада улазили: Бивоље, Бован, Гавез, Дедина, Јасика, Капиције, Лазарица, Лукавац, Макрешане, Пакашница, Паруновац, Пасјак, Текија, Читлук и Шанац (у ову зону треба убројати и Вучак, Гари и Велико и Мало Головоде, који се нигде директно не спомињу).

Непосредни појас је у овом периоду знатно ужи, а број људи који из њега долази у град далеко је мањи него што је то данас случај. Карактеристично је само да се овај појас јавља упоредо са појавом и развојем индустрије као трећи, најужи појас и најнепосреднији везан за град. Насеља овог појаса су у почетку најважнији снабдевач градског тржишта. Градске функције као просветна, социјална и здравствена и друге су прве почеле да делују на ова насеља, а доцније са развојем производње оне дају највише радне снаге граду.

Одлике утицајне сфере

Главне географске одлике повременог појаса. — Повремени појас у утицајној области Крушевца је настао са првим додирима овог града и његове околине и мења се упоредо са променама градских

функција. Његови први зачеци виде се у средњем веку када он достиже одређене димензије. У турско доба се сужава услед антагонизма према Турцима. После ослобођења од Турака границе овог појаса се шире на спољнем ободу на северу, северозападу и југу од Крушевца, а истовремено се сужава у корист сталног појаса који се почиње јављати у непосредној околини Крушевца.

Када су мањи околни центри почели да јачају, повремени појас почиње да опада на периферији утицајне сфере где утицаји Крушевца почињу да слабе под снагом дејства околних средишта, а такође се смањује и са унутрашње стране у корист сталног појаса. Повремени појас утицајне сфере Крушевца данас захвата ивичне делове утицајне сфере Крушевца, односно насеља обухваћена геометријском изотелом од 30 км, а изузетно залази и у изотелну зону од 40 км. Важно је истаћи да се он данас не пружа у једном јасно израженом појасу него испрекидано захвата, ту и тамо, поједину мању групу насеља. Насеља овог појаса имају ближа локална средишта и то општине, локална тржишта, или им служе као места где се запошљава један део радне снаге.

Границе повремених појаса поклопиле су се на више места са границама бившег среза. То је случај код насеља Жупе и насеља у подножју Копаоника. И у области Темнића и Левча граница среза је ограничавала повремени појас, сем што је једним делом залазио у срез Светозарево. Сасвим изузетна и врло ретка је гравитација области западно од трстеничке сүтеске, која је била и среска граница, јер је та област упућена Краљеву. Граница среза није била свуда истовремено и граница повремених појаса, него се он пружа и преко ње. Ово је случај у области Алексиначке котлине где се граница повремених појаса пружа до Јужне Мораве, а местимично и њу прелази. Затим, мањи део насеља из Сокобањске котлине долази такође повремени у Крушевац. У долини Велике Мораве повремени појас се пружа доста далеко на север до Марковца. Јастребац на југу није граница овог појаса, него се он пружа и јужније захватајући део насеља у долини Топлице.

Интересантно је видети у каквој је вези овај појас са Крушевцом. Прво, ту је већи део села која су припадала бившем срезу Крушевац: то су насеља из општина Александровац, Брус, Трстеник, Варварин, Бићевац и Ражањ. Преко сточног тржишта и вашара су за Крушевац повезана села из бившег среза, област поморавља Велике Мораве све до Марковца на северу, топличка област као и села Сокобањске и Алексиначке котлине. У средњим школама Крушевца има и нешто бака из насеља повремених појаса која припадају срезу Крушевац.

Главне географске одлике појединих делова повремених појаса, као и моменти који су довели до тога да се они вежу за Крушевац, су углавном различити и варирају од области до области и због тога ће се посматрати издвојено.

Жупа улази у повремени појас Крушевца. То је котлина између Погледа, Жељина и Копаоника, која се постепено спушта од Копао-

ника према долини Западне Мораве. Рапчлањена је долином Пепељуше и њених притока на благе косе и плитке долине. У њој се издвајају ниска (доња) и висока (горња) Жупа. Ниска Жупа обухвата слив Пепељуше и просечно је висока 378 м. Њена најнижа тачка је 230 м у долини Пепељуше на северном ободу котлине, а на југу је њена највиша тачка 759 м, односно 773 д. Висока Жупа је знатно виша; њена висина се креће од 770 м на северу до 1077 м на југу. У целини Жупа је нагнута ка Крушевачкој котлини и саобраћајно везана за њу путем Крушевац—Александровац—Плеш. Већина насеља користи овај пут који је и најважнији пут ове области. Мањи део насеља (Плеш, Бзеница, Плоче и др.) могу да користе пут Плеш—Разбојна—Велико Купце—Крушевац, односно пут који се долином Расине пење у подгорину Копаоника. Жупа је аутомобилским путем спојена са Трстеником и Краљевом преко Веље Главе, Лесковице и Брезовице, али је он слабијег значаја него пут долином Пепељуша. Поред ових важнијих путева постоје и колски путеви Александровац—Дренча, Ратаје—Почековина и пут Витково—Александровац—Ботуња—Брус. Сва остала насеља су везана за ове путеве обичним или лошијим колским путевима, а у горњој Жупи понекад и коњским стазама.

Села се углавном налазе у долинама река или на падинама косе. Становништво им није тако бројно и често се састоји из више засеља. Овом делу повремених појаса припадају следећа насеља:

Таблица 31

Место	Број становништва	Место	Број становништва
Александровац	1153	Латковац	1093
Боботе	549	Лесеновци	138
Братићи	284	Лесковица	442
Добролушци	653	Љубинци	505
Доње Злегиње	1137	Новаци	521
Доњи Вратари	476	Пањевац	622
Дренча	315	Парчин	408
Гаревина	573	Поповци	73
Горње Злегиње	224	Пуховац	499
Горњи Ступањ	1166	Ракља	173
Горњи Вратари	380	Руденица	298
Кожетин	355	Ржаница	570
Стањево	363	Вражогрнци	480
Старци	90	Ботурићи	413
Стубал	527	Бзеница	1019
Суботица	1067	Грчак	350
Шљивово	640	Јелакци	980
Трнавци	866	Козница	323
Тржац	361	Плеш	777
Тудеж	966	Плоча	640
Велика Врбаница	794	Рогавчина	831
Веља Глава	367	Рокци	664
Венчац	448	Стрменица	799
Витково	535	Вранштица	315

Од ових 48 насеља само једно је варошица, Александровац, седиште општине, док су остала сеоска насеља. Свега 6 насеља има преко 1000 становника, 20 насеља је са 500—1000, а 22 испод 500 становника.

Висока и ниска Жупа се разликује по пољопривредној производњи што се види из структуре сеоских атара.

Узети су подаци из две године: за 1953. и 1959. годину; из њих се могу уочити две ствари: последњих година нема већих промена у искоришћавању атара, а друго, знатна је разлика у искоришћавању земљишта у доњој и горњој Жупи. Насеља у доњој Жупи су углавном произвођачи грожђа и жита, док су насеља у горњој Жупи са великим површинама пашњака, ливада и шума. Богатство воде, слабији квалитет земљишта одредио је појаву пашњака и ливада, а тиме и сточарство као главну производну грану. То су претежно сточарска села са знатним шумским богатством и позната по производњи кромпира. Незнатне су површине под њивама, јер је рентабилније засадити кромпир па га после разменити за жито него производити само жито. Стога се доња Жупа везује за Крушевац кроз извоз вина и грожђа, а горња кроз извоз кромпира и стоке. Услед тога је дошло до размене кромпира за жито из Поморавља и до повезивања са Крушевцем као главним тржиштем за набавку жита произведеног у Поморављу Јужне и Западне Мораве, или у новије време за жито донесено чак из Баната.

Главно тржиште за становништво овог краја јесте Александровац, али становништво одлази још у Трстеник, Брус и Блаце. У Блаце иду сељани Злегиња, Ступња, Гаревине као и становници Александровца.

Интересантно је да је област ниске Жупе, богата виноградарски предео, јаче везан за Крушевац разноврснијим везама. За високу Жупу Крушевац је био само среско место, повремено тржиште и школско средиште. Јачина повезаности Жупе са Крушевцем може да се види из података о запослености становништва.

Године 1953. Жупа је била подељена на две општине. Општина Александровац којој је припадао највећи део ниске и нешто високе Жупе, имала је према попису од 1953. године укупно 23.044 становника. Од тога броја било је 20.503 пољопривредног становништва, активно је било 11.933 лица од чега је у рударству било запослено 6, у индустрији 19, пољопривреди 10.522, шумарству 7, саобраћају 12, промету 220, занатству 298, у услугама 37 и у управи 307; ван делатности и непознатог занимања било је свега 505 лица. Општина Пlesh је у доба пописа обухватала део високе Жупе. Ту је било овако стање: укупно становништво износило је 7.111 лица, од чега је 6.548 отпадало на пољопривредно становништво. Активно је у овој комуни било свега 3.678 лица од чега је било запослено у рударству 2, у индустрији 2, у пољопривреди 3.350, шумарству 102, грађевинарству 51, саобраћају 1, промету 14, занатству 31 и управи 41 лице; ван делатности и непознатог занимања било је 84 лица.

У општини Александровац је од 11.933 лица 10.522 запослено у пољопривреди а свега 1.411 припада другим занимањима, и то највише трговини и занатству. Највећи број становништва је запослен у локалном средишту у Александровцу, док је број запослених у индустрији и рударству углавном незнатан. То указује на пољопривредни карактер ове области која се везује за Крушевац кроз продају виноградарских производа.

У општини Пlesh је свега 328 лица ван пољопривредне делатности, што указује на још изразитији пољопривредни карактер овог дела високе Жупе. Основне везе овог краја са Крушевцем су: продаја производа на крушевачком тржишту или се преко Крушевца извозе у друге крајеве. Даље, Крушевац је за ову област дугогодишње културно-просветно средиште, среско средиште и здравствени центар. До овога је дошло због стодвадесетогодишње истоветне административно-управне поделе, због саобраћајне повезаности овог краја и због његових природних и привредних могућности.

Везе ове области са Крушевцем манифестују се преко школа, суда и здравствених установа. Из Жупе се слабо одлази на рад у Крушевац, али се зато један део исељава у град или негде даље; купују се виногради у доњој Жупи и оранице у Поморављу. Одлази се и на сезонски рад у Банат, јер је овај крај сиромашан житом, те се то надокнађује бербом кукуруза у Банату. На бербу кукуруза у Банат одлази вишак радне снаге из доње Жупе, и то највише из Латковца, Пуховца, Вратара, Врбнице и Веље Главе. Из горњих села се, међутим, више одлази на рад у шумску манипулацију у Краљеву. На рад у шуме одлазе највише из Рогавчине и Плоче. Александровац се труди да подизањем мањих предузећа реши проблем вишка радне снаге овог краја, али то је још увек недовољно.

Горњи и средњи слив Расине је у административном погледу део општине Брус, а некада је чинио саставни део копаоничког среза. То је област знатне висине. У долини Расине земљиште се пење од 416 м код Златара до 506 м код Милентије. Стране су знатно више, до 1072 м. Северна страна, тј. развође према Пепељуши, просечно је високо 566 м, док на југу просечна висина достиже 812 м. Северна долинска страна Расине, од Ковиоца до Милентије, неразуђена је и није испресецана долинама, док се на југу јавља мноштво долина, које су дисецирале копаоничку подгорину и теку ка Расини. Највише насеље у овом делу повременог појаса је Крива Река. Цео крај је нагнут према Расини, а она се постепено спушта у долину Западне Мораве; то је саобраћајно везало овај крај за Крушевац. Овој општини припада и североисточна подгорина Копаоника чије воде теку ка Топлици и чија је просечна висина преко 1200 м. То је донедавно била општина Блажево. Пошто се на њеној територији налазе изворшни краци Топлице, према којој је и природно нагнута, повезана је новоизграђеним путем са тим крајем. Како је од ослобођења од Турака административно везана за Крушевац, а саобраћајно преко Кнежева и Влајковца везана за Брус и Крушевац, то нови пут није још успео у

довољној мери да повеже овај крај са Топлицом и Куршумлијом. Остала села су за ове путеве везана обичним колским путевима, а понекад и коњским стазама.

Долине су узане и стрмих страна те се већина насеља налази на теменима коса и разбијеног су типа. Најважнији је пут долином Грашевачке реке што води за Брус и повезује ових 59 насеља са Крушевцем. Та веза је повремена и ретка.

По броју становника насеља су веома разнолика, као што се види из таблице 32. Истичу се веома мала насеља у околини Блажева. Села у долинама Грашевачке реке и Расине као и села на развођу према ниској Жупи већ су знатно бројнија. И међу брдским селима има нешто бројнијих као Батоте и Крива Река, али су за разлику од долинских ова села раштркана.

Плодност земљишта у овој области није тако велика, јер смонице има само по речним долинама, а највећи део тла чине подзоли. Тле се користи слично горњој Жупи, што се види из примера неколико села из овог краја.

Из структуре атара се види да у вишим селима ове области преовлађује сточарство, за које су основа велике површине под ливадама и пашњацима. Друга важна привредна грана је искоришћавање шума. У нижим селима су веће површине и под воћњацима тако да се поред сточарства и коришћења шуме ове развило и воћарство.

Везе између копаоничке области и Крушевца су засноване на размени пољопривредних производа ова два краја. Богатством својих шума она снабдева од самог почетка дрвну индустрију Крушевца. Преко Крушевца је ишао и извоз овог њеног најважнијег природног и привредног блага. И ова област је од турског доба административно везана са Крушевцем, а после ослобођења од Турака је у њему добила најважније просветно и здравствено средиште. Ипак, нека насеља гравитирају јаче а други слабије. То је последица појаве ближег иако мањег локалног тржишта, управног и просветног седишта, а Бруса, као и велике удаљености појединих делова и лоше повезаности са Крушевцем.

Анализом запосленог становништва види се да претежни део становништва ради у пољопривреди. Незнатна цифра становништва запосленог ван пољопривреде односи се углавном на радништво Бруса, важног тржишта и најближег средишта овог краја. Општина Блажево, која је имала нешто запослених у рудницима, даје углавном радну снагу копаоничким рудницима а не Крушевцу. Крушевац је за ову област био управно, трговинско и културно средиште. Два ближе средишта су: Блажево, раније општинско а сада школско среди-

Место	Број становника	Место	Број становника	Место	Број становника	Место	Број становника
Поље	246	Стануловиће	175	Граа	168	Рааманово	164
сево	199	Судимље	289	Грашевци	789	Равни	399
нице	145	Витоше	102	Игроц	1029	Разбојна	678
љин	323	Батоте	1099	Кобиље	610	Рибари	58
атар	79	Богиче	542	Кочине	196	Стројинци	863
пшевина	229	Богуња	673	Ковиоци	346	Шошићи	262
е Левиће	185	Брђани	335	Крива Река	918	Тршановци	427
кари	22	Брус	912	Леленац	1023	Вел. Грабовница	479
е Левиће	582	Браће	331	Ливађе	254	Влајковци	545
ад	173	Будиловина	503	Мала Грабовница	407	Златари	1267
лићи	186	Доњи Липовац	461	Мала Брбница	468	Жарево	451
кево	141	Аренова	571	Милентија	355	Жилинци	398
изале	73	Артевици	139	Осреаци	1099	Жиљци	448
иште	209	Горњи Липовац	321	Радуље	116	Аупци	745
евштина	149	Жуње	702				

ште, и Брус, тржиште, занатско и школско средиште и седиште општине.

Таблица 33

	Блажево	Брус
Укупно становништво	3.474	22.111
Пољопривредно становништво	2.984	20.042
Рударство	101	13
Индустрија	5	4
Пољопривреда	1.810	9.999
Шумарство	3	36
Грађевинарство	—	6
Саобраћај	1	7
Промет	3	127
Занатство	6	169
Услуге	—	21
Управа	17	313
Ван делатности	79	482
Свега активно	2.025	11.177

Становништво ове области гравитира према мањим оближњим тржиштима у околини. Ту на првом месту долази Александровац у који се одлази путем преко Ботуња, затим Блаце за који се од Разбојне одваја пут и иде кроз Јанкову клисуру и, најзад, Велико Купце, новоосновано тржиште и општина на путу за Крушевац.

Део повременог појаса који се испод Погледа и Гоча пружа до Западне Мораве на северу, такође се завршава са границама среза, јер су врло ретке и готово изузетне везе краја западно од трстеничке сүтеске са Крушевцем. Ово је област побрђа која се поступно спушта у Моравску долину према којој теку потоци. Она се спушта постепено од 736 м на Погледу на 323 м код Оцака, у самој моравској равни непосредно код Трстеника. Овај део је саобраћајно добро повезан. Аутомобилски пут долином Попинске реке, колски пут од Горње и Доње Црнишаве према Морави и пут што води од Жупе до Поморавља, од Ратаје до Почековине, омогућује свим селима да користе пут и пругу што води долином Западне Мораве и да гравитирају ка градским насељима на истоку и западу (Крушевац, Трстеник и Краљево).

Иако знатно ближа и боље саобраћајно везана са Крушевцем него Копаоник и Жупа, ова област је део повременог појаса гравитационе области Крушевца, јер је изложена дејству ближег локалног средишта Трстеника као и градског средишта суседне Краљевачке котлине.

Како је искоришћавање тла у овој области показује пример неколико села из различитих предеоних целина: из моравске долине, из долине Црнишавске реке и два већа насеља на падинама Гоча. Оранице засејане житом захватају знатан део обрадиве површине свуда осим у планинским селима (Брезовици и Стублици). Код Јаси-

Општина	Запослено становништво													
	Укупно становништво	Пољопривредно становништво	Рударство	Индустрија	Пољопривреда	Шумарство	Грађевинарство	Саобраћај	Промет	Занатство	Услуге	Управа	Ван делатности	Свега активно
Танишинци	935	858	—	2	510	4	—	—	6	4	—	6	27	559
Брњачка Бања	3158	182	1	16	84	18	1	18	286	167	292	292	274	1215
Резовица	857	823	—	—	450	1	—	—	2	5	4	4	18	480
Тубалца	350	348	—	—	179	—	—	—	—	—	—	—	9	188
Учје	932	880	—	2	505	—	—	—	4	12	4	4	29	556
Олубовац	411	385	—	2	203	—	—	—	4	1	—	—	14	224
Ибавшница	1023	996	—	3	496	—	—	—	3	4	4	4	26	533
Оболац	631	588	—	2	306	—	—	—	4	10	2	2	12	337
Јелуће	453	419	—	2	239	—	—	—	—	7	8	14	14	270
Јајири	920	508	—	23	292	—	20	13	—	14	7	143	16	531
Доња Црнишава	550	509	—	7	297	—	1	—	3	—	3	16	327	327
Ор. Црнишава	659	621	—	4	357	1	—	—	—	2	3	17	384	384
Асиковица	1032	979	—	2	528	—	—	—	7	3	5	31	576	576
Амењача	596	545	—	2	293	1	—	—	5	6	2	21	330	330
Опаш	1011	858	—	22	515	—	—	2	12	7	8	29	597	597
Цаци	1550	1363	—	14	778	—	7	7	11	18	8	49	892	892
Саонице	686	252	—	32	122	—	7	3	11	43	41	18	288	288

ковице, Црнишаве, Оцака и Рићевштице су велике површине под воћњацима и шумом. То показује да су ова четири насеља аграрно-воћарског карактера и да су им најважнији производи жито и воће. Рићевштица, Јасиковица и Црнишава леже на побрћу и имају услове за виноградарство. Атар чајира је у моравској равни, а и Оцаци делом силазе у њу, стога су ова два насеља аграрно-сточарског карактера. У Оцацима је развијено и повртарство. Брезовица и Стублица на подгорини Гоча су изразито сточарска насеља јер су тамо површине под ливадама, пашњацима и шумом надмашила обрадиву површину.

У овај део повремениог појаса улази 16 села и Врњачка Бања. Већином су то велика насеља са преко 500 становника. Колико има запосленог становништва у њима најбоље се види из таблице 34.

Већи број становника је стално запослен у индустрији и у другим непољопривредним гранама, нарочито у промету, занатству и саобраћају. Ова област не даје радну снагу Крушевцу јер има ближе средиште — Трстеник према коме гравитира. Први узрок је што Крушевац има знатно ближе места одакле црпи радну снагу. Други узрок је што је Трстеник старо тржиште и занатски центар за овај крај, и трећи што се у Трстенику појавила нова индустрија која је ангажовала већи број радне снаге из најближе околине. Крушевац је успео ова насеља да веже за себе само повремено, и то преко тржишта и школе. Крушевац је био дугогодишње окружно средиште, а до недавно и седиште среза, што је такође утицало да и овај крај уђе повремено у појас утицајне области Крушевца.

Овде се осећају утицаји Краљева као већег тржишта и Трстеника као мањег али ближег индустријског, трговинског и по новом комуналном систему најважнијег управног средшта, и сукобљавају се са утицајима Крушевца.

Медвећа, Богдање, Рујишник, Пољана, Орловац, Риљак, Божуревац, Мала Сугубина, Мала Дренова, Горњи и Доњи Дубић, Лободер, Планиница, Мијајловац, Прњавор, Лозна, Угљарево и Стубал су насеља која леже на простору између Благодина, Јухора, Гледићких планина и Западне Мораве и она чине такође део повремениог појаса утицајне сфере Крушевца. Ту спада и неколико левачких села: Опарић, Калудра, Лепојевић, Брајинац, Белушић. Цео овај предео је колским путевима повезан за долину Западне Мораве као и једним уздужним путем од Крушевца до Трстеника. Висина ове области се креће од 197 до 659 м, па и преко 700 м у Гледићким планинама, највећи део насеља је повезан међусобно колским путевима, а широким колским путевима са долином Западне Мораве. Једино су Лободер и Планинца повезани лошијим колским путевима, а понегде и коњским стазама.

Овај предео је нашироко отворен према долини Западне Мораве према Левчу и Светозареву. У томе правцу такође постоји бољи колски пут и аутомобилски путеви.

Већина ових насеља је збијеног типа, осим села на Гледићким планинама, и пружа се линијски дуж поменутих путева.

Спљина	Запослено становништво													
	Укупно становништво	Пољопривредно становништво	Рударство	Индустрија	Пољопривреда	Шумарство	Трговина	Саобраћај	Промет	Занатство	Услуге	Управа	Бан делатности	Света активно
глање	1275	1136		20	677				8	10	1	6	26	748
рњи Дубич	300	275		2	181				1	2		1	7	185
рњи Дубич	296	286			174				2	2		2	8	197
абовац	679	539		8	350				10	15		4	27	423
убодер	394	379			222					3		3	8	236
ланиница	402	367		1	222				2	2		3	19	252
њавор	306	251		4	181				1	1		6	16	401
јинац	608	585		3	374				2	2		7	207	207
ала Дренова	888	833			477				2	8		6	25	518
ала Сугубина	540	496			307				2	2		4	20	339
елева	3437	3165		18	1765				12	41		25	72	1939
ијајловац	725	696			419				3	7		2	12	445
журевац	486	474		1	300				1	4		1	8	315
љна	1662	1552		1	874				9	16		8	52	961
љац	1071	1023			559				6	10		5	24	604
јишник	720	699		2	433					5		3	28	471
зна	428	407		1	269				1	3		2	15	291
љарево	548	493		2	279				2	7		3	17	314
убал	1700	1544		3	940				2	34		3	43	1041
лушић	1307	1088		1	617				11	42		16	33	728
ајиновац	481	386			207				3	10		—	16	254
лауара	849	788			467				2	11		5	23	508
лојевић	551	533			325				3	11		2	6	338
арђић	1797	1621			971				4	27		16	31	1049
љавице	382	347			223								4	229

Већи део обрадиве површине је под житом готово у свим селима, што указује да је ратарство значајна привредна грана у овој области. Остале површине су различито искоришћаване. Села чији се атари налазе у подгорини Гледићких планина имају знатне комплексе под шумом, а и површине под воћњацима су нешто веће. Планиница, Лободар и Рајинац имају уместо воћњака веће површине под пањацима, што је свакако разлог појави бројнијег иако не интензивнијег сточарства. Села која су у нижим деловима крушевачког терцијарног басена, на побрћу које се поступно спушта у Мораву, имају и знатне површине под виноградима и воћњацима. Крушевац, важно тржиште, послужило је овим селима за продају лозних калемова. Тако су ова виноградарска села више везана за Крушевац од села на падинама Гледићких планина, којима је најважније и најзначајније тржиште сам Трстеник.

Већину становника овог краја чини пољопривредно становништво, али се из села ближе Трстенику јавља и један део радништва запосленог углавном у индустрији Трстеника, као што се види из таблице 35.

Ова насеља нису много везана за крушевачког тржиште, о чему сведочи и већи број мањих тржишта као што су (Велика Дренова, Медвећа и Трстеник). У управном погледу ова насеља припадају општини Трстеник. До недавно су била у оквиру среза Крушевац; само су села Левча припадала срезу Светозареву. Из свих тих разлога, веза ових насеља, нарочито удаљенијих, сводила се на гравитацију у школе и, ређе, на тржиште.

Села Левча долазе на крушевачко тржиште само за време вапшара, јер је та воћарска област, периферни, крајњи део утицајне области Крушевца. Она је повезана добрим путевима са Рековцем, у средишту и Светозаревом, на периферији овог басена нагнутог ка Великој Морави. Стога је гравитација ових насеља веома изузетна у правцу Крушевца, али се ипак може забележити да понеки становник Шљивице, Лепојевића, Опарића, Брајиновца, Белушића донесе воће или дотера стоку у Крушевац путем преко Доњег Крчина, Залоговца и Падежа.

На северној обали Западне Мораве налази се још један део повременог појаса Крушевца. Он захвата Темнић, и то села у долини Каленићке реке, села на падинама Јухора и моравска села. Ова област се спушта од 580 м на Јухору на 142 м у долини Велике Мораве, где се налазе атари села Обреж, Горњи и Доњи Катун. Она није много удаљена од Крушевца и добро је са њим повезана. Аутомобилски пут до Доњег Крчина за Залоговац, Падеж и Крушевац је најважнији, затим пут који иде долином Каленићке реке и избија у долину Велике Мораве код Варварина и, најзад, пут долином Велике и Западне Мораве који иде од Обрежа до Крушевца. И сва остала села су међусобно повезана и избијају на један од ова два пута који Темнић везују са Крушевцем на југу, а са Светозаревом, Бупријом и Пара-

Општина	Запослено становништво													
	Укупно становништво	Пољопривредно становништво	Рударство	Индустрија	Пољопривреда	Шумарство	Тржиштво	Саобраћај	Промет	Занатство	Услуге	Управа	Ван делатности	Света активно
Обреж	4020	3508	—	111	2131	—	1	2	6	66	2	20	120	2459
рановац	929	858	1	—	525	—	—	1	1	20	—	5	19	572
њи Крчин	344	327	—	—	167	—	—	—	—	7	—	—	12	186
јковац	373	338	—	—	244	—	—	—	—	7	—	3	10	264
ашје	1112	1066	—	1	632	—	—	—	1	4	—	8	24	670
рница	669	659	—	1	398	—	—	—	—	2	—	3	13	417
заја	331	327	—	—	191	—	—	—	—	2	—	—	10	203
беница	876	829	—	1	551	—	—	—	—	2	—	5	24	583
њи Катун	1781	1600	—	12	1026	1	5	—	—	15	1	16	44	1133
њи Катун	1399	1210	1	23	784	—	6	—	8	24	—	9	33	888
ла Крушевца	481	469	—	—	317	—	—	—	—	2	—	2	11	332

ћином на северу. Због тога гравитација ове области, релативно блиске Крушевцу, није тако честа и има повремено карактер.

Села нису подједнаке величине: у долини Велике Мораве су већа, док су мања на падинама Јухора и на странама долина које се са Јухора спуштају у Велику Мораву. Пример за то су Суваја, Горњи Крчин, Пајковац и др. Како је ова област нижа и проходнија од високе Жупе и подгорине Копаоника, овде су села збијена и широким колским путевима повезана за долину, било Велике, било Западне Мораве, што истиче њену проходност и омогућује везу са осталим крајевима.

Структура атара појединих села ове области указује и на њихове најважније привредне одлике, јер су то све пољопривредна насеља.

Ово је претежно ратарска област, јер оранице захватају више од половине атара. Површине под шумом долазе по величини иза ораница у овим селима, јер су виши делови атара који захватају падине Јухора пошумљени. У долини Велике Мораве велике површине захвата неплодно земљиште, јер Морава ту меандрира, излива се и наноси велике штете — пример Обрежа, Горњег и Доњег Катунa. Површине под воћњацима и виноградима су подједнаке, мада су у вишим селима ипак нешто веће. У нижим је обрнуто, јер побрђе на коме леже је изразито виноградарски предео.

Овај део повременог појаса чине 11 насеља. Њихова величина и занимање становништва су приказани у табели 36.

Радну снагу ова села дају углавном индустријским средиштима на северу, где им је, поред Варварина, и важније тржиште. Индустријских радника нема много, сем у селима у долини Велике Мораве (Обреж, Горњи и Доњи Катун), а из њих одлазе на рад у Параћин, који им је ближе и са којим имају погоднију саобраћајну везу. Већину становништва у овој области чине земљорадници, тако да се веза Крушевца, њиховог досадашњег средњег седишта, са њима заснива само на продаји ратарских производа и кроз долазак на сточно тржиште, вашаре, а у мањој мери и у средње школе у Крушевцу.

Овде се сучељавају утицаји три града са севера (Светозарева, Ђуприје и Параћина) и Крушевца са југа, нарочито у погледу гравитације ка тржиштима и индустријским предузећима, а поред тога ова област има и своје мање локално средиште и седиште општине у Варварину.

Повремено појас утицајне сфере Крушевца захватио је и део источно од долине Велике Мораве. То је предео око Ражња и у њега спадају следећа села: Појате, Брачин, Плочник, Претрковац, Смиловац, Скорица, Витошевац, Подгорац, Грабово, Маћере, Варош, Мађија, Чубура, Церова, Рујиште, Црни Као, Друговац и Липовац. То су села ражањске удолине између Послонске планине на западу и Буковика и Самањца на истоку. Насеља овде не прелазе висину од 350 м и налазе се у долинама потока који утичу у Јовановачку реку, притоку Велике Мораве, или Ражањску реку, притоку Јужне Мораве,

Место	Запослено становништво											Укупно становништво	
	Пољопривредно становништво	Рударство	Индустрија	Пољопривреда	Шумарство	Трговина	Саобраћај	Промет	Занатство	Услуге	Управа		Ван делатности
Јаге	834	6	46	522	—	23	24	2	24	—	11	33	691
Брачин	745	2	7	483	—	1	2	6	5	—	8	16	530
Очник	759	5	5	430	—	3	5	2	12	—	7	17	486
Етковац	550	2	1	306	—	2	—	6	4	—	3	8	332
Иловац	1508	—	—	780	4	2	—	1	17	—	8	27	839
Орица	1607	—	—	1105	1	—	19	1	16	—	10	27	1179
Тошевац	1937	14	1	1131	3	—	3	9	42	—	25	38	1266
Дгорац	953	1	3	597	1	—	—	3	34	—	8	19	666
Абово	454	1	—	260	2	—	—	2	1	—	2	13	281
Љере	923	—	3	574	—	—	—	3	11	—	11	28	630
Рош	673	2	1	362	—	—	1	4	1	—	8	19	398
Ћија	257	—	12	167	—	3	3	—	—	—	3	4	192
Бура	310	—	1	152	—	—	—	4	3	—	6	4	170
Рово	172	—	1	105	—	—	7	—	—	—	—	4	117
Слон	597	2	7	376	—	—	5	3	11	—	3	15	422
Јиште	793	17	1	501	—	—	—	4	6	—	9	10	531
Црни Као	822	17	—	461	1	—	—	2	6	—	4	16	507
Повац	751	2	1	175	—	—	—	2	9	—	3	6	198
Ачин	367	—	12	440	—	2	1	2	6	—	4	18	485
Стари	680	—	4	388	1	1	3	2	7	—	7	8	430
Ласковче	731	5	4	388	1	1	3	5	7	—	7	8	430

као и на теменима коса. Ражањска удолина је веза између Нишко-алексиначке котлине и Параћинско-светозаревске котлине, јер кроз њу пролази стари пут Београд—Ниш—Скопље и нови ауто-пут. Већина поменутих насеља је широким и обичним колским путевима повезана за овај главни пут или за железничке станице у Дреновцу, Сталаћу, Бићевцу, Брањини и Бунису. Због тога су могућности за гравитацију ове области ка Алексинцу и Нишу на југу несумњиво велике, те јужнија села и гравитирају у том правцу. Северна села су више упућена на градове на северу, нарочито Параћин, а мање Буприју и Светозарево. Већина ових села су велика и збијеног типа.

Ово је житородни предео који се одликује још и сточарством као допунском пољопривредном граном. Жито је основно богатство ових насеља и продајући жито и стоку она су у могућности да се у већој или мањој мери повежу са тржиштем неког околног града.

Структура запосленог становништва говори о могућностима и везама друге врсте између ових насеља и већих градских средишта. Из таблице 37 се види да је изванредан број становништва овог краја запослен у индустрији и рударству. Међутим, крушевачка индустрија не запошљава радну снагу ове области, сем незнатних изузетака. Запошљавају се најчешће у бићевачком и алексиначком руднику, даље у импрегацији дрвета у Бићевцу, у предузећу „Мирко Томић” у Сталаћу, затим у Нишу и Параћину.

Крушевац, доскора седиште среза, по традицији место где се долази у гимназију и на тржиште, је најудаљеније и најслабије повезано са овим пределом. Тако ова област, иако саобраћајно врло проходна, долази тек у повременом појас утицајне сфере Крушевца. Већи њен део спада у онај део повремених појаса чији је интензитет гравитације према Крушевцу минималан и сведен на долажење два-три пута годишње. Овај плодан ратарски предео може тамо да прода жито, да купи стоку, што углавном сачињава најважније везе између Крушевца и овог дела његове повремене зоне. Због пасивности Жупе и Копаоника, крушевачко тржиште је привлачно за овај житородни предео, иако постоје ближа и боље саобраћајно повезана тржишта, као што су Алексинац, Параћин и Ниш. Ражањ је најважније тржиште и седиште општине ових насеља.

Повремену зону крушевачке утицајне сфере чине и села у југо-источном делу досадашњег крушевачког среза у долини Рибарске реке; то су Мала Река, Рлица, Рибаре, Сридаље и Рибарска Бања.

Ова села леже углавном у подгорини Јастрепца у долинама двеју река паралелног тока — Рибарске и Мале реке. Мала река се улива у Рибарску реку, а заједно са њом у Јужну Мораву код Сталаћке клисуре. Сва ова насеља леже у долинама поменутих река осим Рлице, Бољевца и Сридаља, који се налази у изворишном делу њиховом, на странама изнад реке.

Долинама ових река воде и путеви. Долином Рибарске реке иде пут који код Буниса спаја ову област са главном железничком ма-

гистралом Београд — Ниш и са путем истог правца; за њега се везује пут којим становници ове области, преко Гаглова и Капиције, одлазе у Крушевац. Други широки колски пут води долином Мале реке и код Зебице се рачва у два правца; он спаја ову долину са Великим Шиљеговцем, а преко Дворана и Модрице са Крушевцем. До ових путева становници околних сеоских насеља долазе обичним сеоским колским путевима, а колски путеви спајају међусобно и ова два пута дуж долина. Тако је овај део повремених појаса повезан са градом, а преко Буниса и пруге са Алексиначком котлином и долином Велике Мораве. Отуда се дешавало раније, а и сада, да се већина производа ове области, на пример, дрво или воће, извози у разне крајеве наше земље директно са Буниске станице. По својој привредној структури ова насеља су углавном пољопривредног карактера.

Ово је област где шума захвата у већини случајева скоро половину атара села, а негде и више од $\frac{3}{4}$ атара (Сридаље). Дрво је због тога највише извожено из ових предела, а у мањој мери воће из нижих села по долинама. Из истог разлога то је данас област одакле се најмање иде ма у ком правцу, јер су им незнатни вишкови производа или их нема, пошто је производња недовољна, а сеча дрвета ограничена је законом. Становништво ових насеља иде на сточна тржишта, јер им је сточарство важнија привредна грана, иако је засновано на мањим површинама ливада и папњака. Основу сточарства ту још увек чине кресање лисника и коришћење шумских попаша.

Ово су мања насеља, осим села Рибаре, где је урачунато и стално становништво Рибарске Бање. Из броја становништва запосленог у појединим привредним гранама се види да пољопривредно становништво чини већину. Један део становништва, које живи од других привредних грана, запослено је у шумарству због близине Јастрепца, други део на прузи Београд—Ниш као пружни радници, а трећи у Рибарској Бањи, у трговинским радњама, у бањској управи и као занатлије. Крушевац, према томе, нема већег значаја за привлачење радне снаге из овог предела.

У Крушевац се одавде иде о вашарима, за важнијих пијачних дана, за набавку робе, а узгред да се нешто прода од ракије или воћа, већ према годишњем добу. Много ближе и много важније тржиште је Велики Шиљеговац, где им је седиште општине, осмогодишња школа и главни сточарски трг. Исто тако повртарске производе, млечне производе и воће могу ова насеља да продају и на мањим тржиштима, у Рибару и Рибарској Бањи, нарочито у време сезоне.

Ова села везана су за Крушевац само повременим везама, јер удаљеност и њихова производња не дозвољава неке трајније и јаче везе. Једино Рибарска Бања, као туристичко средиште и већи протрошач индустријске и прехрамбене робе, има нешто јаче везе са градом. Остала насеља су слабије везана за град, и то путем тржишта. Везе овог дела повремених појаса са Крушевцем су минималне и он има знатно ближа и важнија средишта — Велики Шиљеговац и Рибарску Бању.

Таблица 38

	Мала Река	Рлица	Рибаре	Срп даље	
Укупно становништва	226	164	1274	98	
Пољопривредно становништва	210	145	1037	93	
Запослено становништво	Рударство	—	—	—	
	Индустрија	—	—	1	
	Пољопривреда	112	76	583	55
	Шумарство	2	1	2	—
	Грађевинарство	—	—	—	—
	Саобраћај	1	—	2	—
	Промет	—	—	32	—
	Занатство	2	—	18	2
	Услуге	—	—	1	—
	Управа	—	4	62	—
Ван делатности	2	8	15	—	
Свега активно	119	89	716	57	

У повременим појасу се издвајају два неједнака дела. Један интензивније везан — о коме је досад било речи; у њему су насеља везана за град са две до три врсте веза. То су углавном везе привременог карактера; на пример, Крушевац им је био седиште среза, тржиште и школско средиште.

У другом делу повременим појаса интензитета веза са градом је минимална и одржава се само преко једне врсте веза изразито повременим карактера. За овај најслабије везан део утицајне сфере Крушевац је тржиште за продају или набавку стоке. Већ је речено да се у тај део повременим појаса слабије гравитације убрајају насеља Краљевачке котлине, неколико села Левча, затим насеља у долини Велике Мораве, насеља у долини Јужне Мораве, односно насеља Алексиначке котлине, неколико насеља Сокобањске котлине и неколико насеља северне Топлице с јужне стране Јастрепца. Сва ова насеља су везана за Крушевац само преко тржишта, а иначе се налазе у утицајним сферама других мањих и већих околних градова. Веза ових насеља се своди на два-три доласка годишње, на сточни трг или вашар у Крушевцу. То су најчешће везе настале услед разлике у потребама и привреди ових насеља, а понекад су случајне. То је уствари прелазни појас или међузона између већих градских насеља, у којој се мешају њихови утицаји.

Тај део повременим појаса (прелазног појаса), најслабије везаног за Крушевац, сачињавају Ново Село и Врњачка Бања у Краљевачкој котлини, Опарић, Брајковац, Шљивица, Белушић, Калудра и Леповић у Левчу, затим велики број насеља из долине Велике Мораве и њених левих и десних притока, као: Батинац, Биграница, Буковча,

Бусиловац, Видово Горње и Доње, Глоговац, Лебина, Мајур, Плана, Поточац, Ракинац, Стижа, Багрдан, Брадарце, Вирине, Главица, Марковац, Деспотовац, Драгошевац, Јовац, Крежбинац, Крушар, Велико Лаоле, Мијатовац, Милошевац, Остриковац, Поповац, Светозарево, Сиоковац, Сүпска, Трешњевица, Трнава, Буприја, Урсүле, Чепуре, Шавац. Из Алексиначке котлине ту долазе Делиград, Јасење, Вукашиновац, Брадарце, Витково, Љубеш, Корман, Трњане, Горња Пешчаница, Гредетин, Адровац, Моравац, Нозрина, Пруговац, Лужане, Лоћика, Честа, Вукања, Јаковље, Радевце, Крушар и Љуптен. У ову групу насеља могу се убројати и неколико села из Сокобањске котлине која иако удаљена понекад гравитирају ка Крушевцу, што је изазвано повременим узроцима (локалним сушама и недостатком извесних производа). Најзад, за један део житородне Топлице Јастребац није био препрека за гравитацију према Крушевцу. Одатле долазе становници Претрешње, Врбовца, Буровца и др., и то путем кроз Јанкову клисуру или преко Јастрепца.

Села Краљевачке котлине су железницом везана за Крушевац, али како су надомак Краљеву и Трстенику, становници ових насеља се само повремено и сасвим изузетно срећу на крушевачком тржишту. Слично је и са Левчом, који је повезан са Крушевцем путем преко Доњег Крчина и Милутовца. Ипак становници насеља из Левча долазе на крушевачко тржиште само изузетно, пошто су ближе Светозареву односно Рековцу. Становници насеља у долини Велике Мораве користе железницу за долазак у Крушевац. Становништво ових насеља долази из врло удаљене области, али њихова појава на крушевачко тржиште је последица више случајне везе, тренутног стања на тржишту или у пољопривреди, него што само потребе налажу нужност тих веза. Зато су те везе сасвим ретке, случајне и више су последице тога што је долина Велике Мораве привредно развијенија и саобраћајно добро повезана са околним областима, што становништву даје посебне склоности ка трговини. Сокобањска котлина је врло удаљена, мада постоји пут који је преко Великог Шиљеговца и Алексинца везује за област Крушевца. Интересантно је напоменути да се трговинске везе између ове две котлине обављају још од давнина, о чему има спомена још из периода тек ослобођене Србије.¹⁵¹ Те везе су данас готово сасвим незнатне и изузетне због недостатка погодних железничких веза и због удаљености, јер ова насеља имају ближе тржиште у Ражњу, Алексићу и Сокобањи. Становништво Алексиначке котлине често гравитира ка крушевачком, као и тржишту Великог Шиљеговца. То је последица разноврсности производње, релативне близине ове две области и добрих друмских веза. За насеља из Топлице од значаја је нарочито пут што преко Јанкове клисуре спаја Крушевац са Косовом, који је од давнина био једна од значајних саобраћајница ове области. С друге стране, Јастребац не представља препреку за привредно допуњавање ове две различите области. Стога је повезаност насеља Топлице с Крушевцем и селима с друге стране Јастрепца много различитија него што је то случај са насељима из Левча.

У закључку треба истаћи следеће. Овако ограничен повремени појас утицајне сфере Крушевца обухвата 261 насеље удаљено од града до 40 па и више километара ваздушне линије.

У њему се јасно издвајају два појаса различитог интензитета гравитације. Интензивније везан део је до недавно био у саставу среза Крушевац; он обухвата 187 насеља. Слабије повезани део користи Крушевац само као повремени сточни трг и обухвата мање од 1/3 насеља (74). Овај последњи појас где су утицаји Крушевца најслабије изражени припада оном граничном појасу насеља где постепено слабе и губе се утицаји Крушевца, а јачају утицаји другог суседног града. Тај гранични појас је уствари прелазни појас између суседних центара (81).

Иако је Крушевачка котлина изразито природна целина, ипак се повремени појас нарочито његов крајњи изданак — пролазни појас, пружа знатно даље изван ових природних граница, нарочито на северу и на североистоку у долини Велике Мораве према којој је котлина отворена, на истоку према Алексиначкој котлини од које је одваја развође незнатне висине и на југу, у Топлици, где се користе превоји Јастрепца и Јанкове клисуре.

Урбанизација сеоских насеља, која се јавља као последица продирања градских утицаја, манифестује се у појави непољопривредног становништва, појави приградске пољопривреде, у појави непољопривредних делатности и измени типа сеоских кућа. Како је ово најудаљенији појас утицајне сфере, требало би да ове појаве буду веома слабо изражене. Такав је случај у оним деловима појаса који су знатно удаљени од Крушевца, а нема у близини другог већег градског насеља. Тако су веома слабо урбанизована насеља у подгорини Копаника и Горњој Жупи, од којих је Крушевац далеко, а утицај Александровца и Бруса нису тако јаки, док се утицаји других, већих градских насеља уопште не осећају. Овде нема много непољопривредног становништва и није развијена приградска пољопривреда (повртарство и млекарство), мада има појаве бољих зиданих зграда, нарочито у богатој доњој Жупи.

За разлику од ових предела, долина Велике Мораве, и Алексиначка котлина, иако прилично удаљене од Крушевца, знатно су урбанизоване, због близине Ниша на југу и три великоморавска града на северу (Светозарева, Буприје и Параћина). Исто тако и сеоска насеља, која се налазе у близини мањих средишта, такође су доста измењена у односу на своју околину. То се осећа нарочито у селима око Трстеника, а у мањој мери у околини Варварина, Ражња, Александровца и Бруса.

Главне географске одлике сталног појаса. — Административна припадност и трговинске везе условљене саобраћајним погодностима биле су основни фактор за уобличавање повременог појаса утицајне сфере Крушевца; на стварање ужег сталног појаса утицали су други моменти. Овај појас се јавио много касније, тек после ослобођења од Турака, кад се сасвим изгубио онај антагонизам између покорених

села и града где су били Турци. Стални појас је почео да се развија из непосредне околине Крушевца, па се касније почео удаљавати од њега упоредо са јачањем градских утицаја, са повећањем њихове разноврсности и са побољшањем саобраћајних веза и средстава. Данашње границе сталног појаса су представљене на скици 11 и оне обухватају већи део села Темнића, села у јужном делу долине Велике Мораве, мањи део села ражањске удолине, села у долини Рибарске Реке, ближа села подгорине Јастрепца, села из долине Расине, ближа села Жупе, и један део села крушевачке котлине између Крушевца и Трстеника. Овај појас чине села приказана у табелици 39, где се истовремено види удаљеност ових насеља од Крушевца као и њихове саобраћајне везе са градом.

Из поменутог табелице се види да је стални појас развијен углавном дуж путева Крушевац—Брус, Крушевац—Александровац, Крушевац—Трстеник, Крушевац—Доњи Крчин, Крушевац—Варварин, Крушевац—Сталаћ, Рибарска Бања—Крушевац, и да је на њима достигао највећу удаљеност. Насеља која лежи изван ових путева избијају на њих или леже на неком од широким колских путева којима се везују директно за Крушевац, такође спадају у овај појас.

Већина ових насеља је обухваћена разгранатом аутобуском мрежом, а један део њих као Дреновац, Бићевац, Лучина и села дуж пруге према Трстенику користе и железницу. Временска удаљеност ових насеља није већа од сат и тридесет минута тамо где постоје аутобуске линије, док тамо где их нема него се користе запрежна кола или се долази пешице време потребно за долазак не прелази два часа.

Из овога излази да је стални појас обухватио област која је са градом добро повезана и за чије становништво не треба више од два часа времена за долазак у град. У стални појас треба убрајати и средишна насеља повременог појаса — Александровац, Брус, Трстеник, Варварин, Ражањ као и остала мања средишта. Стални појас захвата највећим делом Крушевачку котлину, Мрзеничку и Сталаћку клисуру, долину Рибарске реке и долину Расине. Ови делови се међусобно разликују једни од других.

Села северног дела котлине, односно села Темнића чине целину, те се овај део сталног појаса посматра заједно. Разлике код појединих насеља су у нагнутости терена и у гравитацији; док су сливови Риљачке реке и Коњушке реке нагнути према Западној Морави и гравитирају истовремено ка мањим и већим средиштима у овој долини, села у сливу Залоговачке и Каленићке реке су поступно нагнута ка долини Велике Мораве и гравитирају претежно ка градовима и варошицама у долини Велике Мораве, где им је седиште општине Варварин.

Таблица 39

Село	Удаљеност од Крушевца у км	Пут који користи	Превозно средство ¹⁾
1	2	3	4
Велика Дренова	20	Дренова—Кукљин—Крушевац	а
Селиште	19	"	а
Бела Вода	14(13)	"	а
Милутиновац	26	Милутиновац—Бела Вода—Крушевац	а
Лазаревац	19	"	ап
Страгаре	23	"	а
Коњуси	15	"	а
Љубава	17	Коњуси—Кукљин—Крушевац	ап
Брајковац	16	Бела Вода—Кукљин—Крушевац	ап
Комаране	17	"	п
Каменаре	16	Каменаре—Јасика—Крушевац	п
Шашиловац	11	Шашиловац—Јасика—Крушевац	п
Крвавица	10	"	п
Глобаре	14	Глобаре—Јасика—Крушевац	п
Парцане	16	Парцане—Падеж—Крушевац	п
Крчин Доњи	28	Крчин—Падеж—Крушевац	а
Толевац	25	"	а
Мареново	20	"	а
Мало Крушинце	28	Рибаре—Каоник	ап
Росица	32	"	ап
Болевац	34	"	ап
Беласица	21	Здравиње—Дворане—Крушевац	ап
Здравиње	16	"	ап
Пољапе	14	"	п
Петина	12	"	п
Дворане	11	"	п
Ловце	10	Ловце—Кобиље—Крушевац	п
Сеземче	12—14	Сеземче—Трмчаре—Крушевац	п
Слатина	16	"	п
Горњи Ступањ	26	Александровац—Крушевац	а
Себечевац	17	Дољане—Пепелевац—Крушевац	п
Доњи Ступањ	23	Александровац—Крушевац	а
Дашница	25	"	а
Лаћислед	21	"	а
Мрмош	18	"	а
Велика Врбница	15	"	а
Залоговац	17	Крчин—Падеж—Крушевац	а
Бачина	30	Бачина—Варварин—Крушевац	а
Маскаре	19	"	а
Варварин	24	"	а
Бићевац	20	Сталаћ—Крушевац	аж
Ључина	18	"	ж
Браљина	30	"	ж
Мојсиње	18	Текија—Крушевац	жп
Трубарево	16	Трубарево—Текија—Крушевац	жп
Јошје	13	Каоник—Крушевац	ап
Бунис	14	"	а
Каоник	17	"	а
Црквина	15	"	п
Сушица	17	Црквина—Каоник—Крушевац	ап
Позлата	18	"	п

1	2	3	4
Велики Шиљеговац	27	Рибаре—Каоник—Крушевац	а
Гревце	27	"	а
Зебица	25	"	а
Шетка	32	Бићевац—Сталаћ—Крушевац	п
Пардик	34	"	п
Ражањ	29	Ражањ—Бунис—Крушевац	а
Шавране	11	Брус—Крушевац	а
Буквица	10	"	а
Наупаре	13	"	ап
Ломница	12	Јастребац—Крушевац	а
Буци	14	"	а
Витановац	14	Брус—Крушевац	ап
Шогоље	14	"	ап
Јабланица	18	"	ап
Кутше	18	"	а
Гркљане	20	"	ап
Мајдево	20	"	а
Штитаре	21	"	а
Омашница	22	Омашница—Глободер—Крушевац	п
Округлица	18	Округлица—Стопања—Крушевац	п
Стари Трстеник	16	Трстеник—Крушевац	ж

¹⁾ У рубрици превозно средство употребљене су следеће скраћенице: а — аутобус; ж — железница; п — пешнице; ап — делом аутобус, делом пешнице; жп — делом пешнице, делом железницом. Ова средства се користе за долазак људи. Међутим, за довоз производа користе се у већини случајева кола са коњском или воловском запрегом; изузетно села која леже на прузи користе железницу. Због тога у табели није нигде стављен знак к (кола).

Села из слива Риљачке реке — Милутовац, Страгаре, Велика Дренова и Селиште налазе се дуж путева Милутовац — Страгаре и Крушевац — Трстеник који их преко Јасике повезује за Крушевац, а преко Медвеће за Трстеник. На северу су ова села повезана са Левчом преко Пољне. Трећи пут се пружа упореднички од Страгара према Западној Морави. Због тога ова насеља имају друмски изглед, који је изразит код Милутовца и Страгара а мање изразит код Велике Дренове која је, пошто лежи на раскрсници путева Трстеник — Крушевац и Страгаре — Западна Морава, развијена у оба правца. Селиште лежи изван пута у алувијалној равни Мораве и нешто је другачије. Висинска разлика између највише тачке код Милутовца (203) и најниже у долини Западне Мораве (156) није такоевелика и показује да се атари ових села налазе на ниском побрђу у самој алувијалној равни Мораве, а тиме је, поред осталих фактора, одређена и њихова пољопривредна структура.

Села из слива Коњушке реке — Лазаревац, Коморане, Љубава и Коњух — и села из слива Кукљинске реке: Бела Вода и Брајковац, повезане су колским путем Трстеник — Крушевац на северној обали Мораве; Каменаре, Крвавице и Шашиловац који су у сливу Залоговачке реке користе пут Доњи Крчин — Крушевац, што води развођем између две реке, и пут Каменаре — Јасика. Ова насеља немају друмски карактер, изузев Беле Воде која лежи на путу Трстеник — Кру-

шевац. Сва насеља су у долинама поменутих потока, док су им стари на околним странама и косама. Коњух и Бела Вода имају део атара у моравској равни што се огледа и на њиховој пољопривредној структури.

Доњи Крчин, Тољевац, Бачина и Варварин су у сливу Каленићке, а Парцане, Глобаре, Мареново, Залоговац и Маскаре су у сливу Залоговачке реке. За села првог слива најважнији је пут Крчин—Варварин, као и пут Варварин—Бошњане—Крушевац, а за друге пут Доњи Крчин—Залоговац—Падеж—Крушевац. Ова села леже у плодном делу котлине на котлинској заравни високој просечно 252 до 384 m, у коју су удубене долине поменутих потока и Западне Мораве до релативне висине од 153 m и Велике Мораве до релативне висине до 134 m. Највећи део атара села у Темнићу је обрађен.

Обрадиве површине достижу свуда више од половине атара. Поред тога, знатне су површине под шумом и по величини долазе одмах иза оранице. На треће место долазе виногради, нарочито у селима из слива Риљачке, Коњушке и Беловодске реке, док су у Тољевцу и Милутовцу знатне површине и под воћњацима. Овај виноградарски предео се специјализирао у производњи лозних калемова, тако да је то један од најважнијих производа који се одавде доноси на крушевачку пијацу. Становници слабије догоне жито на пијацу већ га више размењују са Жупљанима за кромпир.

Крушевац је њихово тржиште првог реда због највећег броја трговинских радњи, због свакодневне зелене пијаце на коју се долази два-трипут недељно, највећег броја вашара као и због просистичких трговинских радњи. Међутим, ова насеља користе и друга тржишта. Пре свега иде се у некадашње среско место Варварин који има мањи број трговинских предузећа, трговинске радње мешовитог карактера, и пијачни дан једанпут недељно. Затим се користе и тржишта трећег реда која имају задружне продавнице, понеку трговинску радњу и једанпут недељно сточни трг, по чему се разликују од осталих већих села. Оваква тржишта су Велика Дренова, Коњух и Бачина.

Везе са Крушевцом не одржавају се само преко тржишта него су бројније и ранговрсније, што даје овом појасу карактер сталности. Из таблице 40 се види да је већи број запослених у трговини, занатству и индустрији, што указује на недељне миграције и на далеко саобраћају јача повезаност са Крушевцом, него што је то био случај са селима повремениог појаса. Већина насеља има баке у крушевачким средњим школама, што такође указује на сталну недељну миграцију према Крушевцу. Поједина насеља овог појаса имају радништво у Варварину, Трстенику и у каменолому у Брајковцу. Из извршене анкете се види да је у Крушевцу било радништва: из Варварина 75, из Бачине 1, из Доњег Крчина 5, из Коњуха 2, из Лазареваца 2, из Глобара 10, из Љубаве 4 и из села Варварин 1.

И међу овим насељима издваја се област јаче и слабије гравитације као што се види на скици 11. Нешто слабије гравитирају Ми-

Таблица 40

Општина	Запослено становништво													
	Укупно становништво	Пољопривредно	Рударство	Индустрија	Пољопривреда	Шумарство	Трафикна	Саобраћај	Промет	Занатство	Услуге	Управа	Ван делатно-сти	Света активно
Крвавица	980	945	—	5	580	—	—	—	—	2	—	3	30	620
Шашиловац	409	459	—	3	292	—	—	—	—	1	4	4	13	313
Милутовац	2469	2237	1	3	1221	—	—	3	14	31	24	6	56	1356
Страгаре	854	773	—	2	390	—	—	—	5	17	6	33	21	441
Велика Дренова	3196	2963	—	—	1614	—	—	2	13	34	3	60	60	1758
Селиште	1083	1065	—	1	622	—	—	—	—	4	3	17	17	647
Лазаревац	812	793	—	—	461	—	—	—	1	1	4	15	15	482
Комаране	122	120	—	—	61	—	—	—	—	—	—	3	3	64
Љубава	539	497	—	—	266	—	—	—	3	8	2	14	14	293
Коњух	1382	1268	—	1	709	—	—	—	4	18	10	27	27	771
Бела Вода	1609	1502	—	—	879	—	—	1	3	11	19	36	36	950
Брајковец	484	447	—	2	256	—	—	—	7	9	16	2	2	271
Доњи Крчин	723	587	—	1	381	—	—	13	4	13	8	13	35	442
Тољевац	1111	1020	—	—	660	—	—	11	12	11	22	66	66	731
Бачина	3465	3010	—	8	1787	7	—	3	15	71	17	56	56	2020
Варварин село	2014	1713	1	11	1181	—	—	2	1	6	3	19	19	1361
Каменаре	632	608	—	—	340	—	—	—	1	2	2	27	27	369
Парцане	812	791	—	—	496	—	—	—	—	2	2	11	11	527
Мареново	645	634	—	—	410	—	—	—	1	3	2	21	21	427
Залоговац	1253	1190	—	—	807	—	—	—	3	13	8	19	19	852
Маскаре	893	774	—	9	551	—	—	9	5	14	7	14	14	616
Глобаре	623	610	—	3	374	—	—	—	80	6	3	14	14	397
Варварин варош	1100	281	—	—	169	—	—	5	—	53	131	18	18	468

лүтовац, Крчин, Бачина, Варварин, док сва остала места припадају интензивнијем делу овог појаса.

На десној обали Велике и Јужне Мораве стални појас захвата свега неколико насеља: Бићевац, Лучину, Малетину, Дреновац, Шетку, Пардик и Ражањ. Стални појас не захвата овде велики број насеља и његов интензивнији део је ограничен на свега три села најближа Морави и железничкој прузи. Остала четири насеља из овог појаса налазе се ту и тамо разбацана по повременом појасу. Сва насеља леже на путевима који повезују ову област са Крушевцем. Становници Дреновца, Бићевца и Лучине долазе у Крушевац железницом или путем преко Сталаћа, мештани Ражња и Малетине користе пут од Ражња преко Прасковча и Каоника, а становници Пардика и Шетке, који су доста удаљени од оба ова пута, могу да користе оба аутомобилска пута или пак колски пут што преко Маћера и Лучине избија на друм Бићевац — Крушевац. Бићевац, Дреновац, Лучина и Малетина поред друма користе и железницу, док становници Шетке, Ражња и Пардика могу да долазе само моторним или запрежним колима.

Бићевац, Лучина, Малетина и Дреновац су моравска села, али се међусобно разликују по свом положају. Дреновац и Бићевац леже на додиру алувијалне равни Велике Мораве и језерске падине, Лучина лежи на темену косе у коју је усечена долина; Малетина је у долини Јужне Мораве, при њеном изласку из Сталаћке клисуре у самом Моравином меандру. Ражањ, Шетка и Пардик су насеља у ражањској удолини која на северу и на југу избија у моравску раван (долину) и чија се просечна висина креће од 320—350 m. Пошто леже на различитим теренима ова насеља се разликују и по производњи, као што се види из структура обрадивог земљишта, четири насеља чији се атари налазе у различитим деловима области: Бићевац, Лучина, Малетина и Шетка.

Постоје разлике између појединих села иако је код свих највећи део атара под ораницом. Ораница заузима половину, па и три четвртине атара појединих насеља. Разлике су само у културама. Моравска раван је рејон кукуруза, док се изван моравске долине смењују у плодороду кукуруз и пшеница: исто тако у моравској равни је веома развијено и повртарство. Села ближе Буковику имају знатан део атара под пашњацима којих у Морави готово и нема. Ова села се одликују знатном производњом жита, а њихов најважнији житарски трг је Ражањ. За крушевачко тржиште ова насеља су много мање везана, мада и тамо терају и стоку и жито. Крушевац је за њих значајнији као школско средиште, а за нека насеља и место запослења.

Ова добро насељена и добро повезана насеља гравитирају у многим правцима и ка многим тржиштима: између осталих према Нишцу, Алексинцу, Буприји, Параћину и Крушевцу. Поред тога, она имају и своја локална тржишта: веће у Ражњу а мања у Бићевцу и Витошевцу.

Села су махом збијена и велика, а и знатан број становништва у њима живи од других прихода а не од земљорадње што показује и таблица 41.

Запослено становништво

Село	Запослено становништво													
	Укупно становништво	Пољопривредно становништво	Рударство	Индустрија	Пољопривреда	Шумарство	Грађевинарство	Саобраћај	Промет	Занатство	Услуге	Управа	Ван делатности	Света активно
Бићевац	4598	2780	70	133	1746	1	3	125	45	129	11	69	111	2443
Лучина	1017	730	1	60	517	—	—	29	2	6	1	6	24	646
Малетина	346	333	—	—	188	—	—	3	—	1	—	2	2	196
Петка	1135	1047	2	3	580	—	3	1	4	4	—	11	28	636
Пардик	747	719	1	—	451	—	—	1	3	7	—	4	16	483
Ражањ	1159	283	—	16	152	2	13	4	64	61	10	119	62	503
Дреновац	2452	1740	2	103	1118	—	24	46	16	36	—	30	50	1430

Већи број људи је запослен ван пољопривреде, и то у Ђићевцу, Ражњу, Парашину и Сталаћу. У Крушевац је отишао мањи број оних који на другом месту нису успели да нађу неко запослење.

Административно су ова села подељена између општине Ђићевца и Ражња, а осмољетке имају у Ђићевцу, Ражњу, Сталаћу и Новом Брачину. Гимназија и друге средње школе су у Крушевцу. Везе овог дела сталног појаса са Крушевцем су доста честа и разноврсне, али ваља напоменути да је то једна проходна и пролазна област која је исто тако често, а можда и јаче повезана са градовима изван утицајне сфере Крушевца.

Стални појас гравитације Крушевца захвата и неколико насеља у Сталаћкој клисури и највећи део насеља у сливу Рибарске реке (осим оних најудаљенијих која припадају повременом појасу). Ту долазе и сва села из подгорине Јастрепца.

У Сталаћкој клисури су Мојсиње, Трубарско, Браљина; у долини Рибарске реке Бунис, Јошје, Каоник, Црквина, Сушица, Велики Шиљеговац, Позлата, Здравине, Беласица, Зебица, Гревце, Мала Река, Мало Крушинце, Росица и Бољевац. На северној подгорини Јастрепца су ова насеља: Пољаци, Петина, Дворане, Ловце, Сезамче, Слатине и Буци.

Насеља у Сталаћкој клисури леже на дну и странама клисуре и везана су за Крушевац пре свега железницом, затим путем кроз Сталаћку клисуру, преко Сталаћа с једне и преко Буниса и Каоника с друге стране. Овај пут служи за транспорт производа колима како у једном тако и у другом правцу, и то како за Крушевац тако и за оближње тргове Ражањ, Алексинац, Сталаћ и др. За пешачки саобраћај, а лети и за колски, користе се обични колски путеви који из Трубарско, Мојсиња и Браљине, преко Мојсињске планине (489) силазе у долину Расине и, преко Дедине и Текије, воде до Крушевца.

Села из слива Рибарске реке везана су за Крушевац добрим путем Рибарска Бања — Каоник — Крушевац на коме саобраћа и аутобус. Ова села су већа од села у клисури и леже углавном у долини Рибарске реке и њених притока. Висина ових насеља се постепено пење од севера према југу и код села Бољевца достиже 600 m. Величина насеља, међутим, у истом правцу опада, тј. у обрнутој је сразмери са висином истих.

Најзад, трећа група насеља лежи на северној подгорини Јастрепца у долинама потока који са планине отичу према Расини. Истовремено тим долинама иду и путеви за Крушевац. Најважнији су пут долином Ломничке и путеви долинама Петинске и Сеземачке реке, који преко Ломнице односно преко Трмчара избијају на пут Крушевац — Брус. Висина ових насеља је до 350 m и како нису много удаљена, а путевима су добро повезана, припадају сталном појасу гравитације.

Цела ова област између Јужне и Западне Мораве до Ломничке реке представља углавном више земљиште у односу на раније посматрани део сталног појаса. То је област побрђа које поступно прелази

у планински предео око Мојсињске планине на северу и Великог Јастрепца на југу. Највећи део обрађене површине налази се у долинама река и потока и на побрђима у која су оне учеснице, док су виши делови планинске подгорине и планинских страна углавном пошумљени. Стога је ово предео изразитије шумске привреде, сточарства и воћарства, мада у равнијим деловима и ратарство представља веома значајну грану. Ово се најбоље види из структуре поседа.

Кад се погледа структура поседа види се да је код више од трећине села шума захватила 1/2 до 3/4 атара. То је случај код села из Сталаћке клисуре, села северне подгорине Јастрепца (Петина, Сеземче, Слатина и Буци) као и код села из изворишног дела Рибарске реке и њених притока (Бољевац и Беласица). Остала насеља која леже у долинама Рибарске реке и притока Расине имају мање простора под шумом и она захвата обично 1/6 до 1/3 атара. Због тога је, пре доношења закона о заштити шуме и забрани сече, дрво било главни производ ових села. Оно је сечено и дотеривано на крушевачку пијацу, а истовремено је преко Буниса (села из Рибарске реке) извожено у разним правцима наше домовине, нарочито у Македонију. Дрво је послужило и као основна за појаву производње ћумура и појаву разних заната — цинтерског, коритарског, кашикарског и других, који су нарочито карактеристични за села у подгорини Јастрепца. Иако је сеча данас ограничена и већи део шуме стално под заштитом државе, ипак се дрво још увек сече, мада је извоз данас знатно мањи.

На осталом делу атара ових насеља највише простора заузимају жита. До 1/4 атара под житом имају села у Сталаћкој клисури, док села са подгорине Јастрепца имају под житом само девети односно десети, а Буци чак тридесети део атара. Нешто су веће површине под ливадама и пашњаком тако да је сточарство важнија грана привреде. Због тога насеља овог појаса догоне на крушевачко тржиште углавном дрво и стоку, а за набавку жита су упућена на Крушевац, Велики Шиљеговац и Ражањ.

Остала насеља имају знатно мање шуме јер леже у нижим, равнијим деловима долина. Шумска површина се код њих креће од 1/6 до 1/3 атара, док је истовремено површина под житом око 1/2 атара. Остале површине су разноврсније искоришћене, али се ипак местимично истичу површине под ливадама или пашњацима, мада су то све у ствари незнатне површине. Стога се овај нижи део долине Рибарске реке може сматрати као житни рејон са главним житним тргом у Великом Шиљеговцу и Крушевцу. Поред жита ова насеља продају на крушевачком тржишту и свиње, осталу стоку, сточне производе, затим мање количине воћа, мада не квалитетног, и ракију.

Главна тржишта за ова насеља су Крушевац, Велики Шиљеговац а један део производа иде у Рибаре и Ражањ.

Овај део сталног појаса се највише везао за Крушевац преко тржишта. Да постоје и друге врсте веза са градом види се из броја становништва и структуре по занимањима која су приказана у табелици 42.

Село	Запослено становништво											Укупно становништво				
	Укупно становништво	Пољопривредно становништво	Рударство	Индустрија	Пољопривреда	Шумарство	Грађевинарство	Саобраћај	Промет	Занатство	Услуге		Управа	Ван делатности	Сврат активно	
Лиње	117	111	—	1	76	—	—	1	—	—	—	1	—	—	3	82
Барово	522	453	—	2	321	—	—	15	1	—	—	4	—	—	4	352
Вина	369	324	—	—	209	—	—	10	—	—	—	2	—	—	8	229
ас	1637	1294	—	7	871	—	—	51	4	—	—	9	—	—	52	1051
је	494	463	—	—	314	—	—	5	1	—	—	3	—	—	11	337
ик	2073	1884	—	4	1213	—	—	18	3	—	—	21	—	—	30	1308
вина	285	277	—	2	191	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	199
ица	1207	1138	—	1	709	—	—	—	2	—	—	8	—	—	27	755
ици Шиљевовац	3110	2754	—	4	1643	—	—	5	19	—	—	33	—	—	56	1825
лага	173	164	—	1	109	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	114
виње	1330	1255	—	4	744	—	—	—	—	—	—	—	—	—	34	802
сица	578	535	—	2	335	—	—	2	2	—	—	2	—	—	16	366
ца	291	284	—	—	218	—	—	—	—	—	—	1	—	—	5	226
це	570	528	—	—	264	—	—	—	4	—	—	3	—	—	22	297
о Крушинце	212	187	—	2	103	—	—	—	—	—	—	2	—	—	4	114
ца	440	430	—	—	244	—	—	—	—	—	—	1	—	—	7	252
вац	336	323	—	—	186	—	—	—	—	—	—	1	—	—	7	196
це	641	595	—	8	380	—	—	—	1	—	—	3	—	—	11	410
на	500	445	—	1	258	—	—	—	—	—	—	7	—	—	7	284
чане	804	687	—	8	429	—	—	—	1	—	—	13	—	—	17	487
е	379	344	—	3	190	—	—	—	—	—	—	1	—	—	13	211
мче	564	262	—	1	157	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	319
ина	119	114	—	—	85	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	88
ко Крушинце	172	162	—	—	85	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	92

Ово су села неједнаке величине. По броју становника су мања планинска села (Мојиње, Слатина, Бољевац), док су села која леже у пространој алувијалној равни Рибарске реке далеко бројнија (Бунис, Каоник и Велики Шиљевовац).

Пољопривредници чине највећи део становништва, али се јавља и мањи број запослених у индустрији, рударству, саобраћају, трговини и занатству. Од тога један мали део ради у Крушевцу, затим у Рибарској Бањи и у Великом Шиљевовацу, али је највећи број запослених на железници, и то из села дуж пруга (Трубарево, Браљина, Бунис, Јошје, Каоник). Мањи део становништва се запошљава у Алексинцу и Сталаћу, а највећи део се бави сезонским радом по шумским радилиштима јужног Кучаја. Постоји и један мањи број занатлија, од чега је највећи број коритара у Сеземчи (Цигани). Занатлије из Сеземча иду по свим пијацама и вапшарима у околини како у поморављу Западне тако и у поморављу Јужне и Велике Мораве. У управном погледу овај део сталног појаса припада општини Крушевац и Велики Шиљевовац.

Овде има неколико школских средишта — Каоник, Велики Шиљевовац, Дворане, Рибаре и Велика Ломница, а истовремено из већине села има бака у крушевачкој гимназији и осталим средњим школама.

Села са северне подгорине Јастрепца имају једино средиште у Крушевцу. Становништво села из Рибарске реке поред Крушевца има два средишта на својој територији — Рибаре и Велики Шиљевовац. Осим тога становници ове долине се више крећу и према Ражњу, Алексинцу и Нишу, јер се налази ближе прузи. И поред тога гравитација ових насеља ка Крушевцу има сталнији карактер.

Последњи део сталног појаса који лежи између Сеземачке реке и Западне Мораве захвата три разнолика краја. Прво ту спада слив Расине који обухвата следећа насеља: Буковицу, Наупаре, Витановац, Јабланицу, Гркљане, Мајдево, Штитаре, Купце и Шогоље. Затим захвата Себечевац и жупска села Горњи и Доњи Ступањ, Малу и Велику Врбницу, Дашницу, Лаћислед, Мрмош и Ратаје и поморавље Западне Мораве, и то села јужно од Мораве — Омашницу, Округлицу, Стари Трстеник и Почековину.

И ова насеља су добро повезана са градом. Села из слива Расине користе пут Брус — Крушевац којим саобраћа и аутобус. Већи део насеља лежи непосредно уз сам друм док су остала насеља, која леже у кратким долинама које се спуштају са Јастрепца, везана за њега колским путевима. Висина ових насеља је до 300 m.

Себечевац лежи на коси која чини развође између Расине и Пепељуше и повезан је са Крушевцем преко Дољана и жупског пута, с једне, и преко Шогоља и расинског пута, с друге стране. Сва жупска села користе пут Александровац — Крушевац за који су повезана краћим путевима као Горњи и Доњи Ступањ, или пак леже непосредно уз друм као Лаћислед и Врбница. Овим путевима саобраћају аутобу-

си за Брус и Александровац, те су и Жупа, а и део слива Расине, добро повезани са градом.

Преко развођа између Пепељуше и Западне Мораве прелази се из Жупе у Поморавље које се поступно спушта док не пређе у непосредну моравску раван. Само једно од четири насеља Поморавља лежи непосредно у алувијалној равни Мораве, док су остала на ближним странама долине Округличке реке. Ова насеља су колским путевима везана за пут Трстеник — Крушевац и пругу Крушевац — Трстеник тако да имају добре саобраћајне везе што им омогућава гравитацију у два смера, ка Крушевцу и ка Трстенику.

Овај предео је привредно веома разноврстан. Разноврсност је овде нормална појава, јер овај део сталног појаса полази од јастребачких пошумљених страна на југоистоку и силази у раван Мораве на северозападу. Зато постоје разлике у искоришћавању поседа.

По самој природи места на коме се пружају поједини сеоски атари овог појаса већ се види извесна разноликост у привреди. Најбогатији шумом је део насеља која се налазе у непосредном подножју и на странама Јастрепца. Шума захвата три четвртине атара у Наупару, Јабланици, Грклану, око $\frac{1}{2}$ атара у Витановцу, Мајдеву и Белији, а до $\frac{1}{3}$ атара у Буковици, Штитару и Купцу. Овај крај је због тога био дуго времена, а и сада је, само у ограниченим размерама, важан снабдевач дрветом како града тако и његове индустрије.

Остала насеља у жупи и Поморављу имају углавном шуме искрчене и земљиште обрађено. Величина шумске површине им је од $\frac{1}{5}$ до $\frac{1}{16}$ дела атара. Изузетно веће шумске површине налазе се код Лаћиследа чији атар захвата развође између Западне Мораве и Пепељуше.

Искрчене површине се различито обрађују, али је ипак највећи део обрађене површине под житима што говори да овај предео још увек није приступио рационалној производњи, него се ради аутархијски у настојању да се самостално произведе све што је потребно. Овде је обрнуто у односу на распрострањење шуме. Наиме тамо где је било најмање шуме, у старом Трстенику и Почковини, сад су највеће површине под житом; њиве са житом захватају до $\frac{3}{4}$ атара. Такође, у ова два села су и највеће површине под поврћем и оне прелазе преко 10 ha, док је у осталим насељима укупна величина башта од 1—5 ha. Површине под житом у већини села долазе на прво или друго место и готово свуда достижу вредност од $\frac{1}{2}$ до $\frac{1}{4}$ сеоског атара. Изузетно мале површине под житом имају села Јабланица ($\frac{1}{8}$) и Наупаре (13. део). Оба ова села леже под Јастрепцом и њихови атари захватају већи део шумског појаса ове планине. И код Наупара и код Јабланице су знатно веће површине под пашњацима: у Наупару је под пашњаком $\frac{1}{6}$ а у Јабланици $\frac{1}{7}$ укупног атара, што указује на сточарски карактер ових насеља.

Површине намењене сточарству постоје и код осталих насеља, али су знатно мање. Сточарство се свуда јавља уз земљорадњу и има више или мање значаја у целокупној пољопривреди.

Због свега тога се становништво већине ових насеља било из Расине, Жупе, било Моравске долине, среће углавном на тржишту Крушевца где продаје жито или га купује (Јабланица и остала села у сливу Расине), где продаје стоку, дрво (Јабланица и остала села Расине) или га купује (села Поморавља) и где продаје поврће (села Поморавља и доње Расине) или га купује.

Осим Јабланица и Наупара, са једне, и Почковине и Старог Трстеника са друге стране, сва села имају већи проценат површина под виноградом и воћњаком. Већи виногради имају жупска села, као и села ближе Жупи (Грњи и Доњи Ступањ, Ратаје, Велика Врбница, Омашница); површине под виноградима достижу код њих величину од $\frac{1}{8}$ до $\frac{1}{4}$ атара. Истовремено сва ова села имају и прилично велике површине под воћњацима, од $\frac{1}{10}$ до $\frac{1}{4}$ атара (Округлица). Због тога је овај део појаса јако повезан са свим оближњим тржиштима. Они гравитирају ка крушевачком тржишту, ка тржиштима која се налазе у оквиру њихове територије или у непосредној близини. То су на пример Велико Купце, Александровац и Брус за села у сливу Расине, а Стопања, Велика Дренова, Александровац и Трстеник за села Жупе и Поморавља. На тим тржиштима они продају или купују стоку и сточне производе, жито, повртарске производе, грожђе, друго воће, вино и ракију. Ова насеља немају индустријских или занатских предузећа, али имају непољопривредно становништво, што се види из прегледа о структури становништва по занимању (таблица 43).

И овде је највећи број запослених у пољопривреди, мада готово из сваког села има понеко запослен у индустрији, затим већи број у промету, занатству и услугама. Стари Трстеник, Почковина и Омашница дају нешто радништва Трстенику. Радништво осталих насеља уколико га има, запослено је у Крушевцу. Наупаре и Витановац имају већи број Цигана-коритара и због тога се код њих јавља толики број занатлија. Коритари су упућени на продају својих производа по свим оближњим пијацама, те се поред Крушевца виде и на пијацама у Брусу, Купцу, Александровцу и др.

Школска средишта која леже у самом појасу су Велико Купце, Горњи Ступањ и Велика Врбница, а изван њега школе се налазе још у Великој Ломници, Горњем Степошу и Стопањи. Крушевац је за сва ова места средиште гимназије. У административном погледу, припадају општини Великог Купца, Александровца, Трстеника и Велике Дренове.

Иако су везани и за друга мања средишта, већина насеља овог појаса одржава сталну везу са Крушевцем, што их увршћује у стални појас гравитационе сфере Крушевца.

Сталном појасу Крушевца припадају сва она насеља која су у сталној, чешћој и разноврснијој вези са градом. Он обухвата 82 насеља, ако се узму у обзир и средишта другог реда (Александровац, Брус, Варварин и Ражањ), која по карактеру веза са Крушевцем припадају сталном појасу, мада се територијално налазе у оквиру повремених појаса.

Укупно Становништво	Запослено становништво										Укупно Становништво		
	Пољопривредно Становништво	Рударство	Индустрија	Пољопривреда	Шумарство	Трговина	Саобраћај	Промет	Занатство	Услуге		Управа	
376	344	—	4	181	2	—	—	1	139	—	3	8	198
808	466	—	5	271	2	—	—	2	106	—	13	32	464
1127	845	—	3	484	4	—	—	1	6	—	2	14	611
1054	985	—	3	597	—	—	—	1	2	—	9	13	633
711	697	—	—	464	—	—	—	—	9	—	—	20	487
580	538	—	—	325	1	—	—	2	5	—	6	11	353
660	586	—	—	391	—	—	—	2	9	—	14	11	424
1147	1014	—	9	690	1	—	—	2	24	—	5	35	769
248	228	—	4	135	—	—	—	1	4	—	3	3	146
781	746	—	—	486	—	—	—	—	1	—	2	20	515
1166	1106	—	—	543	—	—	—	4	10	—	6	23	588
1622	1567	—	4	867	—	—	—	3	3	—	7	39	924
382	336	—	4	213	—	—	—	2	4	—	8	9	236
823	759	—	3	423	—	—	—	1	4	—	13	22	469
845	799	—	—	439	—	—	—	8	4	—	3	20	482
2088	1944	—	—	973	—	—	—	1	11	—	10	50	1064
1106	1049	—	1	586	—	—	—	8	23	—	5	26	633
1042	1005	—	3	539	—	—	—	4	10	—	5	28	579
393	379	—	—	264	—	—	—	3	7	—	1	7	279
969	916	—	1	475	—	—	—	6	3	—	1	16	509
872	834	—	2	544	—	—	—	2	2	—	8	8	566
970	859	—	7	510	—	—	—	9	11	—	7	16	570
724	687	—	1	370	—	—	—	2	7	—	3	27	410
1015	953	—	1	533	—	—	—	5	13	—	5	13	570
583	554	—	—	377	—	—	—	3	2	—	5	12	400
469	443	—	—	259	—	—	—	—	6	—	4	3	273

Овај појас је знатно ужи од повремениог и много више је прилагођен природним границама. Највећи његов део се налази у оквиру крушевачке котлине. Изван котлине проширио се само тамо где су ниска развођа, као према Жупи и сливу Рибарске реке, као и великоморавској долини и ражањској удолини, захватајући села ближе пруги и главном путу.

Видело се већ да је овај појас најразвијенији дуж главних саобраћајница котлине, путева Крушевац — Брус, Крушевац — Александровац, Трстеник — Крушевац — Сталаћ, Крушевац — Рибарска Бања и Рековац — Крушевац и железничке пруге која је значајна због јачег везивања насеља из великоморавске долине. Дуж осталих путева који избијају на ове важније друмове, стални појас је јаче или слабије развијен зависно од стања тих путева и могућности да се на њима успостави аутобуски саобраћај. Тамо где је овај успостављен стални појас је шири, а тамо где није знатно је ужи. Близина и саобраћајни услови су најзначајнији фактори за простирање појаса сталне гравитације, мада је сам појас настао као последица функционалне разноврсности Крушевца.

Пошто су утицаји Крушевца у овом појасу јачи него у повремениом, овде се не јављају секундарни центри, тј. места која по броју и врсти функција представљају потпуна средишта (привредна, управна, просветна, здравствена и средишна друге врсте), али су мања по значају и атрактивна за далеко мању област него Крушевац. Такви секундарни центри су се јавили у повремениом појасу Крушевца и по карактеру својих веза са Крушевцем убројени су у стални појас. У сталном појасу се појављује већи број мањих средишта — средишта трећег реда чија је атрактивна снага још мања и која по броју функција заостају за секундарним средиштима. Таква средишта су Велики Шиљеговац, Велико Купце, Велика Дренова и др.

На насеља сталног појаса слабије делују већа градска насеља изван утицајне сфере Крушевца. Осећају се једино утицаји Ниша и великоморавских градова у делу појаса који захвата насеља у долини Велике Мораве и у ражањској удолини, и мањи утицаји Крајева у западном делу Крушевачке котлине. Због тога се урбанизација сеоских насеља овог појаса врши углавном под утицајем Крушевца и готово нормално опада са већом удаљеношћу. Изузетак чине делови сталног појаса који се налазе под утицајем Ниша и Крајева. Због тога је честа аномалија да су насеља из ближег, сталног појаса слабије урбанизована од насеља из удаљенијег, повремениог појаса, где су јачи утицаји других већих градских насеља.

Главне географске одлике непосредног појаса. — Непосредни појас утицајне сфере Крушевца је онај први, најближи појас који се наставља на саму територију града и који је у свакодневним везама са градом. Овај појас захвата 55 насеља.

Као што се из табл. 44 види, овај појас насеља није даљи од 12 km, осим дуж железничке пруге где захвата и насеља удаљена 28 km

Таблица 44

Насеља	Удаљеност од Крушевца у км	Пут који користе	Превозно средство
Трстеник	28	Трстеник—Крушевац	жа
Бресно Поље	12	— " —	жа
Рибник	23	— " —	жа
Стопања	15	— " —	жа
Глободер	14	— " —	жа
Мачковац	12	— " —	жа
Кошеви	7	— " —	жа
Пепељевац	6	Александровац—Крушевац	а
Жабаре	13	— " —	а
Мешево	12	— " —	п
Дољане	15	— " —	п
Церова	10	Гари—Крушевац	п
Вучак	5—6	— " —	п
Гари	6	— " —	п
Паруновац	3	Каоник—Крушевац	а
Ново Село	9	— " —	а
Гаглово	8	— " —	а
Капција	4	— " —	а
Текија	6	Текија—Крушевац	п
Добромир	6	— " —	п
Дедина	2	Крушевац—Сталаћ	жа
Макрешане	5	— " —	ж
Стеванац	20	— " —	ж
Мрзеница	10—11	— " —	ж
Сталаћ	15	— " —	жа
Бошњане	10	Јасика—Варварин	а
Лазарица	2	Трстеник—Крушевац	п
Мали Шиљеговац	12	Пасјак—Крушевац	п
Шавране	11	Брус—Крушевац	а
Горњи Степош	9	— " —	а
Доњи Степош	7	— " —	а
Липовац	6	— " —	а
Мудраковац	2	— " —	а
Ломница	11	— " —	а
Трмчаре	9	Трмчаре—Крушевац	а
Модрица	7,5	Модрица—Крушевац	а
Станце	10	Кобиље—Крушевац	п
Бован	11	— " —	п
Кобиље	6	— " —	п
Пасјак	8	Пасјак—Крушевац	п
Мало Головоде	2	Модрица—Крушевац	па
Велико Головоде	4	— " —	па
Пакашница	2	Гари—Крушевац	п
Шанац	4—9	Варварин—Крушевац	а
Велика Крушевица	6	Доњи Крчин—Крушевац	а
Гавез	6	— " —	а
Јасика	4	— " —	а
Срње	7	— " —	а
Падеж	12	— " —	а
Вратаре	14	— " —	а
Кукљин	10	Трстеник—Крушевац	п
Треботин	12	Александровац—Крушевац	а
Луковац	8	— " —	ап
Читлук	4	Трстеник—Крушевац	аж
Бивоље	1	Сталаћ—Крушевац	п

(Трстеник) и 16 km (Сталаћ). Временска удаљеност ових насеља око Крушевца изузетно прелази 2 часа. Оволико времена потребно је само становницима оних места кроз која не пролази нека аутобуска линија или железница (в. нап. уз таб. 39).

Непосредни појас је и временски најближи граду и из њега је најчешћа гравитација. Насеља овог појаса су у сталним свакодневним везама са градом. Она су међу првима почела да гравитирају ка Крушевцу, али су те везе добиле одлике свакодневности тек у скорије време. Тако су ова насеља добила и оне особине које их данас издвајају од насеља сталног и повременог појаса.

Ово је најмлађи гравитациони појас; он се јавио заједно са појавом индустрије, са продирањем робне производње, са све јачим ширењем и продирањем просветних и културних утицаја које град врши на село и, најзад, са развојем саобраћаја и његовим напретком.

Површина коју непосредни појас захвата је сразмерно најмања, али је густина путева и пруга овде највећа што даје могућности да се свакодневно долази у Крушевац и из њега враћа назад. Упоредо са тим, овде је највећа честина друмског и железничког саобраћаја.

Услед близине са градом и најчвршће повезаности с њим овај појас је највише измењен и он представља изразити појас приградске пољопривреде. Овде се привредни живот насеља највише прилагодио потребама града. Највећи део становништва су полутани (пола радници — пола сељаци) који и у начин живота и у подизање зграда уводе градске елементе. То је област развијеног повртарства. Одлике које одвајају и разликују непосредни појас од осталог дела утицајне сфере града су: развијено млекарство и производња млечних производа за тржиште и увођење нових култура, нарочито поврћа и воћа које се досад није у већој мери гајило.

Интересантно је запазити да се границе овог појаса мењају прогресивно напред готово упоредо са јачањем саобраћајних веза између града и области.

Непосредни појас око Крушевца захвата целу долину Западне која протиче кроз котлину и део Велике Мораве, затим доњу Расину и Пепељушу, неколико села Темнића и неколико насеља у долинама које се са Јастрепца спуштају у Расину, као и села на развођу између Расине и Пепељуше.

Највећи број села овог појаса припада крушевачкој општини, а само мањи део је у општини Трстеник, Велика Дренова, Ђићевац и Велико Купце.

Већина насеља је широким колским путевима повезана са Крушевцем. Само је неколико села повезано лошијим, обичним колским путевима као Гари, Црцова, Вучак, Липовац, затим Станце, Бован, Пасјак и Мали Шиљеговац.

Насеља у непосредном појасу углавном захватају ниже области од 300 m, тако да је и то утицало на гравитацију и на саобраћајну повезаност краја са градом, као и на број путева. Већина насеља су друмског типа, издуженог дуж једног односно два важнија пута уз

које леже. Већина се одликује појавом зграда од печене цигле и градског типа; готово свуда је уведена и електрична струја и темпо живота има ритам града. Структура становништва ових насеља се види из таблице 45.

Број запослених у индустрији је далеко већи него у другим селима и он достиже негде и вредност од 100 лица. Да би се што боље истакао значај овог становништва које се креће од села ка граду и његов удео у целокупном становништву насеља израђена је и таблица 46 која истиче колико је становништва запослено ван пољопривреде и колико од тога лица учествује у индустрији.

Из ње се види да велики проценат становништва у овим селима не живи од пољопривреде. Он је већи од 50% па и од 60% активног становништва у неким најближим селима која су већ постала градска предграђа. Ако се упореди број ванпољопривредног становништва са бројем запослених у индустрији види се да највећи број становништва које не живи од пољопривреде ради у индустрији и да се ту проценат пење и до 65% у неким селима. Већина ради у индустрији Крушевца. То је нарочито случај са селима Паруновац, Бивоље, Лазарица, Дедине, Капиција, Пакашница и Мало Головоде, док је у осталим селима проценат ванпољопривредног становништва мањи, али је још увек велики проценат у коме то становништво учествује у индустрији Крушевца.

Услед те свакодневне везе са градом овде је живот измењен почев од куће, начина живота до обраде земљишта. Ово су углавном бројна села чије становништво није имало довољно средњих и великих поседа, него је било приморано да своју пољопривредну производњу прилагоди потребама града и засади интензивније културе. Тако се овде развила изразита приградска пољопривреда. Две најкарактеристичније црте ове пољопривреде су развијено повртарство и млекарство.

Оранице свуда захватају највећи део атара, који је различито искоришћаван у појединим селима. Површина под ораницом свуда достиже величину до пола, па и преко пола атара. Ове површине су највише искоришћене за жито, индустријско биље, нарочито дуван, и сточно биље.

Ни изразило повртарска села немају нарочито велике површине под поврћем, јер овај интензивни начин искоришћавања земљишта не захтева велике површине. У повртарским селима Перуновцу, Бивољу, Читлуку, Мудраковцу, Јасици и Лазарици су ипак површине под вртом нешто веће него у осталим селима.

Велики део површина остаје неискоришћен, јер је неплодан и изложен ерозији. Ово је случај код Трстеника, Сталаћа, Пепељевца, Шанца, Бивоља, Читлука, Лазарице, Горњег Рибника, Великог Головода, Бошњана, Макрешана, Стопање, Кукљина, Глободера, Шаврана, Горњег Степоша и Липовца, односно код села чији се атари налазе у близини Западне и Велике Мораве и Расине.

Таблица 45

Насеље	Укупно становништво	Пољопривредно становништво	Запослено станов						
			Рударство	Индустрија	Пољопривреда	Шумарство	Грађевинарство	Саобраћај	Промет
Горњи Рибник	559	479	—	4	275	—	—	—	2
Трстеник	3856	140	1	558	61	—	27	24	207
Бресно Поље	895	832	—	5	492	—	1	1	1
Доњи Рибник	421	379	—	2	199	—	—	6	2
Лукавац	313	276	—	5	170	—	2	—	2
Стопања	1375	1088	—	12	656	—	3	20	9
Глободер	2217	2020	—	6	1129	1	5	2	10
Мачковац	1719	1570	—	3	848	—	1	6	1
Кошеви	287	224	—	7	156	—	5	4	1
Пепељевац	1770	1428	1	62	941	—	11	7	7
Жабаре	467	435	—	1	270	—	—	—	1
Мешево	880	822	—	—	530	—	—	1	3
Дољане	590	572	—	3	385	—	—	—	—
Церова	632	578	—	9	365	—	2	2	—
Вучак	676	510	—	35	336	—	2	2	8
Гари	615	499	1	19	293	—	4	3	3
Паруновац	1569	496	—	267	351	27	7	8	9
Шавране	748	656	—	7	387	—	—	1	5
Горњи Степош	690	621	—	5	377	—	2	—	1
Доњи Степош	577	418	—	33	268	1	6	5	2
Липовац	162	111	—	8	79	—	1	1	—
Мали Шиљеговац	848	802	—	6	608	—	—	1	2
Мудраковац	476	360	—	22	265	—	2	4	3
Ломница	1576	1349	1	31	923	5	1	2	2
Трмчаре	674	625	—	7	418	—	—	2	4
Модрица	677	557	—	14	411	—	1	—	6
Станце	436	334	—	11	212	—	—	—	1
Бован	432	333	4	26	206	1	—	1	1
Кобиље	884	567	8	43	403	—	22	1	9
Пасјак	499	377	—	26	251	9	1	—	2
Мало Головоде	457	205	1	51	140	—	5	4	7
Велико Головоде	717	494	2	40	265	1	6	1	9
Пакашница	585	246	—	46	131	1	2	3	12
Гаглово	864	777	—	15	587	1	—	—	3
Капиција	640	257	—	97	200	1	1	4	3
Текија	1034	783	—	62	589	3	7	15	3
Добромир	204	161	—	9	104	1	2	1	—
Дедина	1332	757	—	112	511	3	7	18	15
Макрешане	1713	1367	—	54	969	—	10	31	5
Стеванац	61	60	—	—	40	—	—	—	—
Мрзеница	394	341	—	6	260	1	—	8	3
Сталаћ град	1130	898	1	30	646	1	11	20	6
Бошњане	2413	2233	1	10	1422	—	5	5	7
Лазарица	794	282	—	69	180	—	1	13	25
Шанац	1387	1093	—	63	666	—	9	9	5
Велика Крушевица	831	728	—	18	421	—	4	—	1
Гавез	188	159	—	5	95	—	—	4	—
Јасика	1367	885	—	73	580	—	5	24	9
Срње	834	711	13	15	414	—	—	—	2
Падеж	993	920	—	7	581	—	—	3	1
Вратаре	709	651	—	2	377	—	—	—	2
Кукљин	2244	2010	—	30	1110	—	6	5	3
Трстеник	710	627	—	6	401	—	—	—	4

јавом зграда од печене цигле и градна и електрична струја и темпо живота становништва ових насеља се види

ји је далеко већи него у другим селима од 100 лица. Да би се што боље за које се креће од села ка граду и становништву насеља израђена је и таблица становништва запослено ван пољопривреде у индустрији.

оценат становништва у овим селима већи од 50% па и од 60% активног становништва која су већ постала градином селима која су већ постала градином број ванпољопривредног становништва у индустрији види се да највећи број становништва ради у индустрији и да неким селима. Већина ради у индустрији случај са селима Паруновац, Бивоје, Пакашница и Мало Головоде, док у осталима пољопривредног становништва мањински проценат у коме то становништво учествује.

у градом овде је живот измењен по обради земљишта. Ово су углавном селима ије имало довољно средњих и великих парцела да своју пољопривредну производу и засади интензивније културе. Индустријска пољопривреда. Две најкарактеристичне пољопривреде су развијено повртарство и

највећи део атара, који је различито обрађивао. Површина под ораницом свуда преко пола атара. Ове површине су углавном индустријско биље, нарочито дуван,

немају нарочито велике површине под виноградом и начин искоришћавања земљишта различити од вртларских селима Перуновцу, Бивоје и Лазарици су ипак површине под виноградом селима.

немају нарочито велике површине под виноградом и начин искоришћавања земљишта различити од вртларских селима Перуновцу, Бивоје и Лазарици су ипак површине под виноградом селима.

Таблица 45

Насеље	Запослено становништво													
	Укупно становништво	Пољопривредно становништво	Рударство	Индустрија	Пољопривреда	Шumarство	Грађевинарство	Саобраћај	Промет	Занатство	Услуге	Управа	Ван делатности	Свега активно
Горњи Рибник	559	479	—	4	275	—	—	—	2	7	—	13	18	320
Трстеник	3856	140	1	558	61	—	27	24	207	181	32	298	116	1505
Бресно Поље	895	832	—	5	492	—	1	1	1	13	—	5	19	537
Доњи Рибник	421	379	—	2	199	—	—	6	2	5	—	2	14	230
Лукавац	313	276	—	5	170	—	2	—	2	3	—	—	10	192
Стопања	1375	1088	—	12	656	—	3	20	9	33	1	28	34	796
Глободер	2217	2020	—	6	1129	1	5	2	10	13	—	15	46	1227
Мачковац	1719	1570	—	3	848	—	1	6	1	23	—	14	41	937
Кошеви	287	224	—	7	156	—	5	4	1	5	—	4	5	187
Пепељевац	1770	1428	1	62	941	—	11	7	7	16	1	14	71	1131
Жабаре	467	435	—	1	270	—	—	—	1	4	—	5	7	288
Мешево	880	822	—	—	530	—	—	1	3	7	—	13	20	574
Дољане	590	572	—	3	385	—	—	—	—	1	—	—	20	409
Церова	632	578	—	9	365	—	2	2	—	1	—	2	23	404
Вучак	676	510	—	35	336	—	2	2	8	9	—	6	16	414
Гари	615	499	1	19	293	—	4	3	3	6	—	5	25	359
Паруновац	1569	496	—	267	351	27	7	8	9	20	2	19	48	758
Шавране	748	656	—	7	387	—	—	1	5	10	—	2	25	437
Горњи Степош	690	621	—	5	377	—	2	—	1	6	—	6	27	424
Доњи Степош	577	418	—	33	268	1	6	5	2	5	—	5	26	351
Липовац	162	111	—	8	79	—	1	1	—	10	—	1	9	109
Мали Шиљеговац	848	802	—	6	608	—	—	1	2	2	—	2	7	628
Мудраковац	476	360	—	22	265	—	2	4	3	10	—	3	10	319
Ломница	1576	1349	1	31	923	5	1	2	2	19	—	17	49	1050
Трмчаре	674	625	—	7	418	—	—	2	4	2	—	3	17	453
Модрица	677	557	—	14	411	—	1	—	6	22	—	9	24	487
Станце	436	334	—	11	212	—	—	—	1	3	—	1	11	259
Бован	432	333	4	26	206	1	—	1	1	2	—	1	11	253
Кобиље	884	567	8	43	403	—	22	1	9	26	—	6	25	543
Пасјак	499	377	—	26	251	9	1	—	2	7	—	3	19	318
Мало Головоде	457	205	1	51	140	—	5	4	7	18	2	8	26	262
Велико Головоде	717	494	2	40	265	1	6	1	9	16	—	2	12	354
Пакашница	585	246	—	46	131	1	2	3	12	26	8	7	25	261
Гаглово	864	777	—	15	587	1	—	—	3	8	—	7	14	635
Капиџија	640	257	—	97	200	1	1	4	3	13	1	5	18	343
Текија	1034	783	—	62	589	3	7	15	3	13	—	9	29	730
Добромир	204	161	—	9	104	1	2	1	—	2	—	—	5	124
Дедина	1332	757	—	112	511	3	7	18	15	11	6	15	45	743
Макрешане	1713	1367	—	54	969	—	10	31	5	20	—	16	42	1147
Стеванац	61	60	—	—	40	—	—	—	—	—	—	—	2	42
Мрзеница	394	341	—	6	260	1	—	8	3	—	—	3	11	292
Сталаћа град	1130	898	1	30	646	1	11	20	6	9	—	6	27	757
Бошњане	2413	2233	1	10	1422	—	5	5	7	24	—	12	36	1522
Лазарица	794	282	—	69	180	—	1	13	25	29	4	28	40	389
Шанац	1387	1093	—	63	666	—	9	9	5	14	—	8	22	796
Велика Крушевица	831	728	—	18	421	—	4	—	1	1	—	3	31	479
Гавез	188	159	—	5	95	—	—	4	—	2	—	—	7	113
Јасика	1367	885	—	73	580	—	5	24	9	26	3	22	53	795
Срње	834	711	13	15	414	—	—	—	2	2	—	4	31	481
Падеж	993	920	—	7	581	—	—	3	1	2	—	12	27	633
Вратаре	709	651	—	2	377	—	—	—	2	12	—	3	25	421
Кукљин	2244	2010	—	30	1110	—	6	5	3	16	—	12	50	1232
Треботин	718	637	—	6	401	—	—	—	4	14	—	4	9	439

Таблица 46

Насеље	Број запосле- них ван пољо- привреде	% од запосле- ног становниш- тва	Од тога ин- дустријски радници	% од ван- пољоприв- редног ста- новништв
1	2	3	4	5
Трстеник	1444	95,94	558	38,64
Паруновац	407	53,68	267	65,60
Дедина	232	31,22	112	48,27
Читлаук	213	21,36	87	40,84
Пепељевац	190	16,79	62	35,41
Текија	141	19,31	62	43,97
Кобиље	140	25,78	43	30,71
Шанац	130	17,58	63	48,46
Ломница	127	12,09	31	24,40
Мало Головоде	122	46,56	51	41,80
Бошњане	100	6,57	10	10,00
Мачковац	89	9,49	3	3,36
Доњи Степош	83	23,64	33	39,71
Модрица	76	15,60	14	18,42
Пасјак	67	21,06	26	38,80
Велика Крушевица	58	12,10	18	31,03
Гаглово	48	7,55	15	31,25
Падеж	52	8,21	7	13,46
Бован	47	18,57	26	55,34
Горњи Рибник	45	14,06	4	8,88
Вратаре	44	10,45	2	4,54
Треботин	38	8,65	6	15,78
Мрзеница	32	10,97	6	18,75
Кошеви	31	16,57	7	22,58
Станце	27	11,29	11	40,74
Луковац	22	11,40	5	22,72
Мали Шиљеговац	20	3,16	6	30,00
Гавез	18	15,92	5	27,77
Бивоље	663	66,49	279	42,08
Сталаћ село	321	28,71	88	27,41
Ласика	215	27,04	73	33,95
Лазарица	209	53,72	69	33,01
Макрешане	178	15,51	54	30,33
Капиџија	143	41,69	97	67,83
Стопања	140	17,58	12	8,57
Пакашница	130	49,80	46	35,38
Кукљин	122	9,90	30	24,58
Сталаћ град	111	14,66	30	27,02
Глободер	98	7,98	6	6,12
Велико Головоде	89	25,14	40	44,94
Вучак	78	18,84	35	44,87
Срње	67	13,92	15	22,38
Гари	66	18,38	19	28,78
Мудраковац	54	16,92	22	40,74
Горњи Степош	47	11,08	5	10,63
Шавране	50	11,44	7	14,00
Бресно Поље	45	8,56	5	11,11
Мешево	44	8,14	—	—

1	2	3	4	5
Церова	39	9,65	9	23,07
Трмчаре	35	7,72	7	20,00
Доњи Рибник	31	13,47	2	6,45
Липовац	30	27,52	8	26,66
Дољане	24	5,86	3	12,5
Добромир	20	16,12	9	45,00
Жабаре	18	6,25	1	5,55
Стеванац	2	4,76	—	—

Шуме захватају приличне површине сразмерно величини атара. Оне служе за огрев и немају неког већег привредног значаја; уједно штите један део атара од ерозије.

У насељима у долини Западне Мораве остали део атара је искоришћен нешто више као воћњак и виноград. То је случај у Трстенику, Сталаћу, Пепељевцу, Јасики, Срњу, Великој Крушевици, Мачковцу, Горњем Рибнику, Треботину; у селима Темнића Бошњану и Вратару, затим у селима: Мали Шиљеговац, Стопања, Кукљин, Глободер, Доњи Рибник, Дољане. У осталим су веће површине под ливадама и пашњацима, те је већи значај сточарства као привредне гране. То нарочито важи за млекарска села у непосредној близини града — Велико Головоде, Кобиље, Доњи Степош, Макрешане, а и за села која леже ближе планинском ободу котлине.

Из прегледа о искоришћавању земљишта у непосредној околини Крушевца се види да је и пољопривредна производња таква да су појачане везе града са овим селима. Сви производи се троше на крушевачкој пијаци: и млеко, и сир, и кајмак, и воће и поврће. Због тога су становници ових насеља свакодневно на крушевачком тржишту. Овај појас насеља непосредно око града усмерава све више своју пољопривредну производњу у смислу задовољења потреба града. Иако је већи део људи запослен у индустрији, мада и пољопривреда добија приградски карактер развојем повртарства, млекарства, виноградарства и воћарства, интересантно је запазити да се још увек налазе велике површине под ораницом. То је првенствено зато што ова насеља највећим делом леже у алувијалној равни Западне Мораве, Расине, Пепељуше и Велике Мораве и њихових непосредних притока, или на њиховим најближим долинским странама, а овај предео је по квалитету земљишта и по структури најплоднији у целој котлини и најпогоднији за производњу жита.

Друга одлика овог предела је да се под утицајем града ова села све више урбанизују. То се види по кући која све више личи на градску, зидану кућу и састоји се обично од сутерена и високог приземља. Понегде су то куће на спрат, као и Шанцу („куће октобарске”)¹⁵² Ове су појаве нарочито изразите по селима из којих је велики број радника, јер они са приходом од земље и рада имају више могућности за повишење свог животног стандарда.

Многа насеља из овог појаса добијају и извесну непољопривредну функцију тиме што се у њима подиже или већ постоји нека непољопривредна радиност, претежно занатска или индустријска, која мења карактер ових аграрних насеља. То је случај са каменоломом у Читлукџу, фабриком у Дедини, цигланом у Бивољу, фабриком у Сталаћу, дрвним комбинатом у Паруновцу и др.

Многа од ових насеља се преображавају под утицајем Крушевца и на тај начин што добијају извесне нове функције које раније нису имала. Поред индустрије, то су у новије време и осмогодишње школе (в. скицу 10), задруге које служе истовремено за откуп пољопривредних производа и продају индустријске робе и разноврсне мање занатске радионице.

Развојем и ширењем града нека сеоска насеља постају права његова предграђа, па чак и срастају са њим. Тако су данас Бивоље, Лазарица, Мудраковац, а скоро и Пакашница и Дедина, срасли са градом или допиру до његових последњих кућа. Ово је нарочито случај са Бивољем. Из Крушевца се неприметно уђе у Бивоље и готово се не види разлика да је ту престао град а почело село, јер су куће исте, само нема онолико дућана и занатских радњи као у градској улици.

Саобраћајна повезаност ових насеља са градом, као и коришћење модерних саобраћајних средстава, међу првима бицикла, приближила је доста Крушевцу и нешто удаљенија села — Кукљин, Јасику, Пепељевац, Макрешане, Капицију и др., иако су територијално удаљенија и изразитије аграрног карактера од оних првих.

Ова разнолика насеља имају једну заједничку црту, а то је да скоро четвртина становништва једног насеља свакодневно долази у град, било као ђаци, радници, службеници, млекари или пак повртари. Ова насеља живе и пулсирају ритмом града.

Основне географске карактеристике непосредног појаса су: овај појас се пружа углавном дуж долине Западне Мораве и Расине, као и дуж важнијих саобраћајница. Сачињавају га углавном села, а поред њих и једно градско насеље (Трстеник) и варошица на прузи (Сталаћ). У овом појасу су свега два средишта општина, док их је у сталном и повременом појасу било много више. То долази отуда што највећи део насеља повременог појаса припада крушевачкој комуни.

Непосредни појас стално расте. Он се шири зависно од развоја градских функција, и то од града ка периферији утицајне зоне Крушевца упоредо са појачањем саобраћајница у непосредној околини града и побољшањем путева. Његово повећање иде на штету сталног појаса тако што се појачава веза између села сталног појаса и града те сталне везе између два насеља добијају карактер непосредних и свакодневних. Последице тога су: урбанизација села, пољопривреда добија приградски карактер, јављају се мања индустријска предузећа, повећава се број неаграрног становништва у овим насељима, а досељавањем се повећава и укупан број становништва. Радници из града смештају се по селима у немогућности да се сместе у град (слу-

чај Лазарице, Бивоља и Паруновца где има насељено доста новог становништва). На тај начин долази и до промене у становништву тих села. Већи део ових насеља, нарочито ближих, добија карактер градског предграђа (Бивоље, Лазарица, Паруновац).

Садашњи и даљи развој привреде Крушевца указује на даље ширење овог појаса. До његовог проширења неће моћи да дође без ширења саобраћајних, нарочито аутобуских линија, јер се садашњи појас прилагодио и максимално искористио већ постојећу саобраћајну мрежу и саобраћајне линије.

Друго, важно је истаћи да се у непосредном појасу Крушевца јављају два нова непосредна појаса оближњих мањих индустријских центара Трстеника и Сталаћа, на крајњој периферији овог појаса, управо на његовим крацима издуженим дуж пруге Сталаћ—Краљево.

Мањи центри у околини Крушевца

У утицајној сфери Крушевца, која се пружа од Трстеничке сутеске до Буковика и од Лозовика на северу до Топлице на југу, налази се низ мањих центара разасутих ту и тамо по целој тој пространој области. То су места међусобно различита по величини, по функцијама и по значају. Ипак се сва одликују једном заједничком особином да имају одређене привредне и непривредне функције које привлаче извесан број становништва околних мањих насеља или пак извесне непривредне функције које врше услуге већем броју насеља. Овај број мањих помоћних средишта развијао се упоредо са значајем и растом самог Крушевца, као и привредним развојем целе области. Број ових центара станло је у порасту, као што је истовремено и њихов значај све већи.

Први мањи центри у околини Крушевца, који су се разликовали од осталих насеља, су тврди градови који су постојали у средњем веку, па и раније, имајући војно-стратешки значај. Од већине ових средњовековних градова данас су остала само ружеvine као трагови њиховог постојања, јер је са променом саобраћајних прилика опао и њихов значај главних чувара средњовековних друмова (в. стр. 28). Од ранијих утврђења свакако треба споменути римску Арсену или средњовековно насеље Руса, односно данашњи Ражањ, који је лежећи на старом римском војном путу, а доцније на цариградском друму, имао извесан војни значај и одлике централног места (84).

Извесна места у околини Крушевца имала су у средњем веку значај тргова. Као тргови се спомињу Сталаћ и Бунис. Велика Морава је била пловна до Сталаћа у средњем веку. Због тога је он, поред војног (кула) и саобраћајног (пловности) значаја играо важну улогу и у трговинском погледу и имао панађур који је доносио знатан доходак држави. Исто тако, помиње се и трг на Морави у Жупи загрлатој, што се вероватно односи на Бунис, а забележено је у даровној повељи манастиру Дренчи (87, с. 9; 57, 85, с. 158 и 86, с. 55).

Средњовековни манастири су се, такође, разликовали од околних сеоских насеља. Они су били поседници земље и на тај начин

привредна седишта, а истовремено као културна и црквена средишта тог доба и носиоци писмености. Према томе, они су били трећа врста централних насеља у средњем веку (в. стр. 29).

И у турско време има у околини Крушевца мањих места која се одликују извесним централним функцијама (в. Кристалера). Као такав се помиње на првом месту Ражањ, који је био значајна друмска станица на цариградском друму и војно и привредно средиште (в. стр. 307). Пред крај турске владавине, кад је Морава била граница између ослобођеног београдског пашалука и Крушевца који је још увек у турској власти, кнез Милош ради на унапређењу Јасике и Трстеника да би од њих направио конкуренте турском Крушевцу. Тако се тада у Јасици, која има и значајну саобраћајну улогу као најважнија скела на Морави, јавља и трговинско-занатска чаршија, а Трстеник постаје управно средиште. Слично је и са Варварином.

Из овог периода датира и следећи опис Јасике, који је дао О. Д. Пирх: „Сат и по од места где се српска Морава слива са бугарском Моравом, лежи Јасика, једно од најживљих бродова на српској Морави, и ту има једна скела. Туда иде колски пут од Јагодине за Крушевац. Јасика је услед живог саобраћаја постала од села напредна паланка. У њој има много трговаца и маса еспапа и место има изглед пријатан, уколико то дозвољавају дућани . . .” Ово вештачко форсирање Јасике престало је одмах после ослобођења, чим се Крушевац нашао у оквирима Србије, (61, с. 131—132).

После ослобођења од Турака Крушевац је као окружно место пространог округа добио своје право место. Као супротност томе, што тек тада настаје његов најважнији привредни и функционални успон, почињу се у његовој околини јављати и мања средишта, чији се број отада стално повећава.

Прва мања средишта, односно „централна места” како их назива Кристалер у Немачкој или Дикинсон у Енглеској географској литератури, односно места која се по својој функционалности разликују од осталих изразито пољопривредних насеља, везују се за мања административна средишта. Пространи крушевачки округ био је издељен на мање управне јединице — срезове. Тако та среска места постају прва централна места нижег ранга у оквиру тадашње веома простране повремене утицајне области Крушевца.

Ова места постају у ослобођеној Србији „средишта” зато што добијају извесне непољопривредне функције по којима се разликују од осталих насеља у својој околини, која су понекад чак бројно већа. Ова су насеља најчешће прво добила управну функцију среског средишта, мада то није увек случај (пример Александровца), а истовремено са тим добила су право одржавања тржишта и панађура што је појачало њихову трговинску функцију. Упоредо са трговином добијала су јаче или слабије развијену занатску чаршију, а отварањем школа за прву писменост стичу и извесан просветни значај.

Тако се ова насеља, ова прва средишта, јављају и постају носиоци извесних непољопривредних функција у утицајној области Кру-

шевца. Као прва среска места после ослобођења од Турака помињу се Трњане, Пасјак, Трстеник и Јошаница, али се повремено та функција устаљава, заједно са територијалним променама срезова, на следећа насеља у околини Крушевца: Брус, Александровац, Трстеник, Варварин и Ражањ. Због тога се ова насеља и могу сматрати као прва средишта нижег ранга у утицајној области Крушевца (59, с. 132).

Карактеристична је појава тих првих мањих средишта. Нека се од њих везују за стара, значајнија насеља. Пример је Ражањ, стара Русса или Арсена. Друга су настала од села чији помени потичу још из средњег века: Александровац (Кожетин) и Трстеник (Осаоница). Остала су такође настала од села, али се први помени о њима јављају знатно доцније. Тако се Варварин помиње тек у турско доба. О некима нема поузданијих писаних помена, али се њихов ранији постанак може, као код Бруса, везати за средњовековни рударски период.

У положају ових средишта у односу на Крушевац има такође заједничких карактеристичних црта. Наиме, сва су она настала тамо где је околини било потребно мање средиште — тржиште које би прихватило њихове производе. То је случај са селима Жупе, копаоничке подгорине, подгорине Гоча, Гледићких планина, Темнића, подгорине Јастрепца, Јухора и Буковика. Удаљеност ових предела од Крушевца је знатна. Блажево је на пример удаљено 83 km. Са толике удаљености није се могло стићи у Крушевац за један дан возећи се воловским колима по лошим сеоским путевима. И стога се, отприлике на половини пута удаљености од појединих крајњих тачака у повременој зони Крушевца јавило тржиште, средиште нижег ранга. Трстеник је удаљен 33 km, Александровац 34, Брус 52, Варварин 24 и Ражањ 37. То истовремено показује да је утицајна зона Крушевца најдубље продрла на копаоничкој подгорини, док је у осталим правцима, изузев према Варварину, доста уједначена.

С друге стране, сва ова насеља су се јавила на путевима који из разних делова повремене зоне воде ка Крушевцу. Од Трстеника према Крушевцу воде два пута — један северном, а други јужном Моравином обалом. Александровац је на путу који долином Пепељуше спаја Жупу са Крушевцом, Брус на путу што са подгорине Копаоника долином Расине силази у мораовску долину. Варварин је на уздужном великомодавском путу, који од Светозарева иде источном подгорином Јухора и, најзад, Ражањ је на цариградском друму, али везан за Крушевац путем преко Сталаћа. Свако од ових насеља је имало свој посебан развој, као што ће се видети из следећих поглавља.

Брус. — Брус се нигде не помиње као насеље у средњем веку, али се може везати за руднике, којих је било у то доба много на

Копаонику, јер је то „стари рударски предео богат споменима некадашње рударске радње”, као што за њега пише Карић и даље да је „данас незнатна варошица (200 ст.), али кад једном прораде копаонички рудници, она ће живошћу и напретком својим потсећати на своје претходнице из старијег времена” (46, с. 728).

По ослобођењу од Турака његов развој не иде ранијим путевима. Рударство се овде не развија поново. Он постаје варошица и среско место, али не одмах. Испочетка је област, чије је он средиште, подељена између јошаничког и крушевачког среза, стога се Брус формирао као варошица захваљујући својој занатској и трговинској функцији. Године 1858. у Брусу је основан мешовити трговачко-занатски еснаф, који је крајем XIX века бројао преко 70 чланова, што указује на постепени развој његове чаршије (40, с. 57).

Милићевић бележи да се Брус јавља као средиште козничког среза после Виткова, а пре него што се издвојио засебан копаонички срез.¹⁵³

Милићевић је за Брус написао и ово: „Брус, друга варошица у крушевачком срезу, 7 сати на југ од Крушевца, на десној страни Расине под Копаоником. Мало место у лепом крају. Има зидану цркву и красну школу. Ту је и канцеларија козничког среза. Ако се рударство наново развије у Копаонику, ко зна да Брус неће бити једна од најживљих вароши на овом крају” (47, с. 755).

До померања српско-турске границе на југ 1878. године, развијао се у два правца — као тржиште своје области и као средиште среза. Добијањем школе, 1848. године, он постаје и школско средиште. Због привредног и функционалног развоја, он је нешто и бројно порастао. По попису становништва из 1866. године Брус је имао 98 кућа, а 573 становника (54, III).

Ни после померања границе 1878. године Брус се много не развија у функционалном погледу и задржава само оне функције које је имао и раније. То се види из описа Ф. Каница: „Брус је градић који се љупко груписао око беле цркве, коју је 1830. подигао Милош, и нове школе. Ништа мање него четири парохије са 42 места су упућене на његову цркву и чаршију. Градић је права супротност бедним пастирским насељима на Копаонику и могао би значајно да се увећа кад би се једном на падинама обновило рударство. 1905. године имао је 70 кућа или 352 становника” (45, II, с. 74).

У овом периоду Брус постаје средиште копаоничког среза 1899. године, док се жупски срез одваја, те је његов значај среског средишта нешто мањи него пре. Његова чаршија се стално развија, као што се види из података (48, за 1896/7, 1902/3 и 1911. годину).

Таблица 47

Трговци			
Врста	1896/7.	1902/3.	1911.
винарски трговци	2	—	—
свињарски трговци	1	—	—
шпекуланти	—	1	5
мешовити трговци	7	12	9
књижари	—	—	1
стругаре	1	1	1
кафане и механе	4	4	5
предузимачи	—	2	1
укупно	15	20	22
Занатлије ¹⁵⁴			
бербери	—	1	1
ковачи	—	2	6
костретари	—	1	1
месари	—	1	3
пушкари	—	1	—
опанчари	—	1	2
хлебари	—	3	2
бравари	—	1	3
колари	—	2	1
кројачи	—	2	1
поткивачи	—	4	2
обућари	—	2	—
столари	—	1	3
укупно	—	22	25

Из ове таблице се види да се број трговаца, кафана и занатлија повећавао у овом периоду и њихов еснаф је почетком XX века бројао 29 чланова, што несумњиво говори о порасту значаја трговинско-занатске функције Брусa. Градић већ тада има вашар и извози из своје области жито, стоку, вино, грађу и кожу (48).

У овом периоду се јавља и прва мања индустрија. У вези са извозом и трговином дрвета настаје прва стругара Божидача Јеличића, као и прве сушнице које су служиле за сушење воћа за извоз (48 за 1902/3 год., с. 62 и за 1911. год., с. 20, 21 и 24).

Године 1912. појавила се у Брусy задружна штедионица, основана капиталом од 2 милиона динара. Пре ње је постојала Копаоничка банка (оснивачи Јеличић и др.). Обе ове банке је кредитирала крушевачка банка (59, с. 196).

Развојем трговине, првом појавом индустрије и оснивањем новчаних завода, Брус је врло брзо пребродио тренутан застој у развоју

изазван смањењем управног значаја. То се најбоље види из кретања броја становништва (48, 45 и 88).

1897.	286 становника	1910.	425 становника
1902/3.	300 „	1911.	350 „
1905.	352 „		

У периоду између два светска рата нема већих промена у Брусy. Он има становништво које углавном живи од трговине и заната, јер је средиште среза сточарског, воћарског, богатог шумом и рудом.

И у овом периоду је најзначајнија његова трговинска функција. Он има 20 трговачких радњи 1929. године, што је било прилично сразмерно његовој тадашњој величини. Доказ да се он и даље развија у трговинском погледу је и појава Трговачке банке А.Д. Банка је основана 1928. године са капиталом од 500.000 динара, а на челу јој је био Јеличић. Потврду о даљем трговинском напретку даје и појава просистичких радњи (53, с. 129 и 59, с. 202).¹⁵⁵

Остале функције Брусa, управна и просветно-културна, остају на истом нивоу као и у претходном периоду. Због тога Брус не повећава изразитије број становника. По попису од 1921. он има 359 становника.

После последњег рата ситуација у Брусy се нешто изменила, јер у новим условима привредне организације, као и због настојања да се цео крај привредно развије, Брус добија неке нове функције, а јавља се и низ промена у његовим досадашњим функцијама.

Прво настају промене у управној организацији. После ослобођења Брус је и даље среско средиште копаоничког среза. Средиште општине постаје после увођења новог комуналног система 1953. године. Територију среза су чинила 58 насеља, а општину по подели од 1958. године 41 насеље. По најновијој подели општина Брус има 59 насеља са 25.523 становника (по попису од 1961. године). Поред тога што је по броју насеља подударна са територијом некадашњег среза, општина је на себе преузела и све његове функције, па чак и нешто шире.

Функција Брусa као просветно-културног средишта се такође проширује. Он добија осмогодишњу школу, поред основне, и тако постаје значајније школско средиште и привлачно за ширу област него раније.

Трговинско-занатска функција Брусa је и данас најважнија. У њему постоје мешовито-прехрамбено предузеће „Копаоник“ и Земљорадничка задруга. Предузеће „Копаоник“ има четири продавнице у граду а три у околини. Земљорадничка задруга је значајна за откуп и извоз домаћих производа и довоз индустријских прерађевина са стране; она има већи број продавница по околним селима. У Брусy се одржава пијачни дан једанпут недељно кад околна насеља дотерају стоку и доносе друге пољопривредне производе. Најзад, у Брусy се одржавају и вашари на које доста пространа област довози своје производе.

Брус је истовремено и важно занатско средиште. У њему је већи број занатских радњи приватних занатлија, а постоје и два занатска предузећа: предузеће за грађевинску столарију и предузеће „Пекар”.

Иако је трговинско-занатска чаршија бројно нешто мања, него у претходном периоду, ипак је она преузела на себе целокупну активност ове врсте са целе општине, па чак и шире области. Брус је добио сушару, јер цео извоз воћа из ове области иде преко њега. Стругара међутим више нема, јер целокупна сеча грабе иде преко шумских управа и дрвног комбината из Крушевца.

У овом периоду Брус добија и мања индустријска предузећа. Предузеће „Копаоник” је погон фабрике „Прва петолетка” из Трстеника. Оно израђује компресоре и микрофилтере за хидроуребаје. Подигнута је трикотажа „Брусјанка”, као и један погон дрвног комбината из Крушевца.

Постојећа аутобуска линија Крушевац-Брус-Блажево даје овом насељу одређени саобраћајни значај, јер је то једина веза између простране околине Бруса и осталих делова земље.

Најзад, Брус постаје и здравствено-социјално средиште своје ближе околине, добивши амбуланте, апотеке и друге здравствене установе.

Тако се Брус у овом периоду сасвим јасно формирао у одређено средиште са готово свим функцијама које се код мањег средишта могу да појаве. Значај његових појединих функција је мањи у поређењу са истим функцијама Крушевца. Па ипак, по броју функција, а и по њиховом значају, он је данас важан центар своје области и може се сматрати као средиште другог реда, односно секундарни центар у утицајној сфери Крушевца. Област утицаја Бруса захвата подгорину Копаоника, средњи ток Расине и део Жупе.

Александровац. — Александровац је средиште Горње и Доње Жупе. Он се формирао као средиште нешто доцније од Бруса, мада о њему као насељу има разних података још из средњег века. Помиње се у повељи Стефана Немање Студеници под именом Кожегин, а други помен је из 1430. године кад га Бураб Бранковић дарује Радичу Постопоповићу (10, с. 569 и 15, с. 336 — в. нап. бр. 2).

Кроз цео средњи век, па и у турско време, не представља неко значајније место, те се врло ретко и помиње. Постоји помен тек из 1804. године у летопису александровачке цркве. Из летописа се види да је насеље тада постојало на брду око цркве и да се тек доцније, намножавањем становништва, спустило доле; у насељу је тада било 20 дућана са разном робом, две махале и кафане (70).

После ослобођења од Турака Александровац не постаје одмах среско место и варошица. Ту улогу је преузело најпре оближње село Витково, а доцније Брус.

Због свог средишњег положаја и услед развоја виноградарства и трговине вином, ово насеље се увећава и шири, тако да је 1882. г. проглашено за варошицу и добило садашње име. Зато Карић пише:

„Готово у сред Жупе находи се варошица Александровац (550 ст.), која се до пре неку годину звала Кожегин” (46, с. 729).

До 1878. године насеље није имало неког већег значаја, сем што је 1865. године добило основну школу. Тек после померања границе, 1878. године, оно поче да добија извесне функције од значаја за околину. Најпре постаје варошица, добија пазарни дан и има већ прилично развијену чаршију, добија пољопривредну школу (1896. год.) и 1889. постаје средиште жупског среза од кога се одвојио копаонички. На крају, 1896. године се оснива и воћно-лозни расадник.

Развијеност александровачке чаршије показује број трговаца и занатлија у табелици 48.

Таблица 48

Врста	Трговци		
	1896/7.	1902/3.	1911.
бакали	—	2	1
винарски трговци	11	3	5
грађевинарски трговци	—	1	3
житарски трговци	—	—	4
кожарски трговци	—	—	1
књижари	1	1	1
мешовити трговци	24	19	13
трговци	6	—	—
свињарски трговци	—	—	1
шпекуланти	—	6	2
кафеције	6	5	6
механиције	5	2	2
укупно	53	39	39
		Занатлије	
бравари	—	1	1
ковачи	8	6	10
костретари	—	—	1
месари	2	1	2
опанчари	1	2	2
пушкарски	—	1	1
столари	3	3	3
хлебари	—	1	2
абације	1	—	—
качари	—	1	3
колари	—	—	2
кројачи	2	2	3
обућари	2	1	3
поткивачи	3	6	5
сапунције	1	1	1
стругари дасака	2	—	—
укупно	25	26	39

Број трговаца је у почетку достигао максимум, а касније се опажа извесна стагнација. Број занатлија је, међутим, стално у слабом

порасту. У Александровцу постоји сајам и извози се вино, жито, кожа, рогата стока, кајмак, смок, воће, сир, овце, путер, живина и дуван. Он је седиште телеграфа и поште и становништво му је стално у порасту: 1896. има 858, 1902/3. око 2.400 и 1911. године 2.500 становника (48).¹⁵⁶

Као што се из изнетих података види, Александровац се развија највише у трговинско-занатском правцу, а разлог томе је напредак виноградарства у Жупи. Године 1911. он има 26 виноградара. Вино се дотерује у мешинама на брдским коњихима и продаје се у Рашкој, Крушевцу и Ужицу. Због напретка виноградарства и трговине вином 1908. године је основана винарска задруга. Појавом ове задруге варошица добија нову и веома значајну функцију за своју чисто виноградарску околину, јер је задруга подигнута да утиче на побољшање квалитета лозе и да помогне у извозу вина (48, за 1911).

У низу функција које Александровац тада има као среско место, школско средиште, средиште поште и телеграфа, тржиште и занатско средиште оснива се и банка 1911. године. Банку оснивају трговци Јакшић и Јовановић (59, с. 196).

О Александровцу тог периода Каниц је забележио следеће: „Краљ Милан је преместио седиште среза у нешто западнији Кожедин, сад назван Александровац, који се брзо расцветао у градић који броји преко 1000 душа. Његова црква саграђена 1804. године је за две парохије за 19 села и најстарија је у Жупи. (Овај срез је 1889. подељен на 2: Жупа има 399 km² а Копаоник 487 km²). Са 886 km² површине, 97 места, 15 општина и 32.531 становником (1905. г.) има ова велика област свега 7 храмова. Још горе је са наставом. Није било ниједне школе кад су Турци 1835. напустили ову област” (45, II, с. 79).

У периоду између два рата Александровац није променио правац развоја. Он је још увек локално средиште трговинско-занатског карактера са слабије наглашеним осталим функцијама: управном, просветном, здравственом и саобраћајном.

Значај трговине Александровца се види из описа М. Савића: „Александровац има 3.360 становника и удаљен је 34 km од Крушевца. Становништво живи од виноградарства, заната и трговине. Варошица се налази у врло богатој и жупној долини у крају виноградарском, пољопривредном и сточарско-шумарском. Трговаца увозника-деталиста има 120. Роба се увезе за 10—12 милиона динара. Главни извозни предмет је вино и грозђе до 1.000 вагона, воћа до 150 вагона, кромпира из брдских општина плешке, плочке и доброљубачке десетак вагона. Три километра од Александровца има камени мајдан Змијарник” (52, с. 154).

У извештају београдске трговачке коморе за 1929. годину постоји извештај о привредном стању Александровца, из кога се види да је у варошици тада било 10 кафана (механа), 15 шпекулативних радњи, 40 осталих трговинских радњи, односно укупно 65 радњи. На подручју александровачког среза (жупског) било је 6 кафана, 38

шпекулативних радњи, 7 осталих трговинских радњи односно укупно 51 радња (53, с. 128).¹⁵⁷

Из обадва се описа види да је Александровац значајно трговинско-занатско средиште. У њему су виноградарски сакупљали вино у своје магацине и одатле га слали широм земље преко пруге Крушевац—Сталаћ и пруге Краљево—Косовска Митровица (Београд, Скопље, Сарајево, Бања Лука, Нови Сад и Љубљана (70)).

И остале функције ове варошице су појачане и проширене у овом периоду. У управном погледу функција остаје иста, јер је и територија среза иста. Јавља се само судска функција добијањем среског суда 1932. године. Александровац добија и извесну здравствену функцију подизањем болнице 1924. и здравственог дома 1927. године. Пред крај овог периода и овде се, као у свим знатнијим средиштима области, јављају први мањи индустријски објекти — циглана 1928. године и млин.

После другог светског рата значај Александровца је осетно појачан; он има данас читав низ функција. Веома је значајно трговинско средиште: у њему су два трговинска предузећа, предузеће „Звездара” са пет и предузеће „Слога” са четири продавнице и виноградарска задруга „Вино-Жупа” која врши откуп вина, грозђа и шљиве. Ова задруга извози вино у Крушевац, Београд, Тополу, Трстеник, Краљево и др., као и на страна тржишта. Да би трговина вином још боље напредовала подигнут је и подрум од 350 вагона. Овај подрум и магацине предатних виноградарских могу да прихвате готово целу годишњу производњу Жупе. На пазарни дан и за вашаре долазе у Александровац становници целе Жупе, подгорине Копаоника, Топлице и околине Крушевца. Готово увек, на пијаци могу да се сретну мештани бившег жупског, копаоничког и студеничког среза; долазе становници Белије, Мајдева, Жабара, Лаћисада, као и повртари Бивоља и Стопање.

Као занатско средиште Александровац има највише приватних занатлија: качара 6, бербера 4, казанџија 1, поткивача 3, абације 1, сарача 1, бомбонџије 2, јорганџије 1, кројача 5, содаџије 1, пекара 1, опанчара 2, пинтера 1, грнчар 1, фотограф 1, столара 3, бравара 3, обућара 2, бојџија 1, вуновлачара 2. Поред њих има и четири занатска предузећа, а постоји столарска задруга и занатско предузеће „Јединство” које подмирује потребе за грађевинском столаријом (59, с. 226).

Развој привреде и функција Александровца отишли су нешто даље. Поред трговине и заната он добија и мања индустријска предузећа — фабрику грамофонских плоча, фабрику за производњу текстилне позаметерије „Жупљанка”, а предвиђа се и изградња фабрике за производњу грозђаног сока и предузеће за прераду азбеста. Како су ово тек фабрике у зачетку, Александровац је тиме много добио у функционалном, а и у привредном погледу. Појава фарбика много значи за јачање овог средишта, пошто ова још неразвијена пољопривредна област до сада није имала могућности да запосли вишак пољопривредног становништва. Пољопривредни радници су одлазили на

рад у Банат и на шумске манипулације (в. стр. 221). Данас могу да раде у пулпној станици подигнутој у оквиру пољопривредне школе, у црепани, у мањим занатским и индустријским предузећима (позаметрија, грамофонске плоче и др.).

Добијањем низа јавних установа појачан је и његов културно-просветни и здравствени значај и функција у околној области. Александровац је постао седиште осмогодишње школе у коју долазе баџи из 27 села у околини (Кожетин, Станојево, Поповци 1—3 km; Ракља, Витково, Старци, Венчац, Дренча, Пуховац, Тржац, Ржаница, Доње Вратаре, Латковац од 3—6 km; Шљивово, Парчин, Грчак, Тулеж 10—15km; Плеш 25—20 km; Јелакце и Плоче 20—25km). У Александровцу постоји и читаоница са библиотеком и биоскоп. Као здравствено средиште добио је Александровац нове амбуланте, а за напредак сточарства у области подигнуте су сточне амбуланте (70 и 59, с. 211).

Александровац је и даље најважније саобраћајно средиште краја. Из брдских крајева се долази до њега коњима или колима, а одакле аутобусима и камионима до железнице у Крушевцу и Трстенику.

Александровац је био средиште среза до преласка на комунални систем када је постао центар општине од 53 насеља, што значи њихово управно, просветно и привредно седиште. Његова општина обухвата сва насеља Доње и Горње Жупе и има 34.576 становника (по попису од 1961. године). Губљењем среза изгубио је и неке инспекције и јавне службе,¹⁵⁸ те је опао број службеника. Измењен је и његов однос према околини. Док је имао срез, срески савез је снабдевао задруге, сад задруга снабдева продавнице индустријском робом, а задруге се саме снабдевају у Крушевцу (62).

Смањењем службеника у варошици се смањило и промет на пијаци, али се није смањила територија са које се долази. Укидањем среза Александровац је изгубио и занатску комору, али се због тога није смањило број занатских радњи.

Због свега тога Александровац је секундарни центар у утицајној сфери Крушевца, иако он обавља низ услуга и задовољава најосновније потребе за средиштем своје најближе околине. Из тих разлога његово становништво је у сталном порасту као што показује доњи преглед:

1866.	382	1906.	995	1953.	1153
1890.	736	1924.	692	1961.	1347
1895.	949	1948.	1027		

Трстеник. — Треће средиште ове врсте је Трстеник. Он лежи у равни Западне Мораве. То је старо насеље које потиче још из средњег века, јер о њему има помена у повељи којом га кнез Лазар завештава Раваници „заједно с обе Велуће”.

Старо насеље је било западније у самој сутески између Гоча и Татарне и звало се Осаница, али је 1832. године измењено по Милошевој наредби.

О средњовековном Трстенику и Трстенику турског доба нема много да се каже, јер се слабо и помиње. Кад је ослобођењем београдског пашалука, ово насеље стајало на границама Србије према Турској, кнез Милош је желео да га подигне насупрот Крушевцу, још увек турској вароши. Трстеник постаје средиште капетаније и среза, а 1835. године добија и школу.

Први опис овог насеља је Пирхов из 1829. године: „Око подне стигосмо у паланку Трстеник. Због недеље скупило се много сељака и њихова шарена ношња и њихова живост давали су јој пуно живости (61, с. 134).

И ово насеље постаје одмах вишефункционално, јер добија управну функцију, школу а уједно је и тржиште.

Кад је померена граница 1878. године Трстеник и његов срез долазе стално у округ крушевачки. Из овог периода о њему је записано: „Трстеник има данас 1150 душа и прилично је живо место, а кад се једном умедне боље користити својим положајем и природним благом наслаганим му у непосредној околини напредак ће му бити још боље осигуран” (46, с. 722).

Из истог периода потиче и Милићевићев опис Трстеника: „Има школу, цркву, пошту, телеграф, и канцеларију среза”. Варошица прилично жива. Сматра се да њена будућност зависи од Врњачке Бање. Трстеник се помиње као село још за цара Лазара, који га је с обе Велуће дао манастиру Раваници” (47, с. 755).

Најзад, Каниц је ово забележио о Трстенику: „Градић померен на данашње место има срез, добру школу, пошту и телеграф, удружење за штедњу и помоћ које даје у оптицај годишње 7 милиона и добро снабдевену чаршију. Овде урађени теписи су због њихове густине и ткања врло цењени. Живахна трговина је дуго патила због рушења моста 1887. године, јер је трговина сад ишла на јасички понтонски мост” (45, с. 92).

У овом периоду који траје све до првог светског рата Трстеник развија свој трговинско-занатски значај као и остале функције. Развој трговине и занатства, његових најважнијих функција, приказан је у табели 49.

У трстеничкој чаршији број трговаца је био већи од броја занатлија и крајем овог периода се њихов број скоро удвостручио. То говори о појачаном значају овог насеља као трговачког и занатског средишта и о порасту његовог функционалног значаја. Исто се види и из белешке да има телеграф, пошту, срез, вашаре 2. IV и 21. V и да извози жито, шљиву, ракију, сир, рогату стоку, овце, грабу, путер, кожу, вуну (48, за 1896/7. и 1902/3).

Поред трговине и заната Трстеник почиње да добија и индустрију. Године 1882. у њему се подиже парни млин и стругара чији је власник Милосав Тодоровић, затим парни млин Анђелковића, Малићанина и Лукића. Индустрија није јако развијена, али има своје место и почиње да делује у области (48).

Таблица 49

Трговци			
Врста	1896/7.	1902/3.	1911.
бакали	2	5	15
винарски трговци	2	—	4
трговци грађе	1	—	1
књижари	1	2	2
трговци зем. произ. и марве	—	8	—
мешовити трговци	16	16	16
житарски и марвени трговци	—	—	9
винарски трговци	—	—	2
шпекулативе	5	—	3
гостионице	4	2	2
кафане	4	3	6
укупно	35	36	60
Занатлије			
индустрија млин. камена	—	1	—
предузимачи	1	1	1
сапунице	1	1	1
стругаре	—	—	2
абације	—	—	2
бравари	4	4	5
бербери	—	1	2
грнчари	—	1	—
качари	—	1	1
ковачи и колари	2	2	3
кројачи	2	2	3
кројачице	—	—	2
лимари	—	—	1
лончари	—	—	2
хлебари	2	—	—
месари	—	—	3
обућари	4	3	3
опанчари	1	2	4
посластичари	—	—	1
поткивачи	4	3	2
сарачи	1	1	3
столари	—	1	3
терзије	—	2	4
ћурчије	2	2	2
укупно	24	28	50

Због развоја трговине и заната Трстеник 1887. године добија и прву банку. То је било Трстеничко удружење за помоћ и штедњу са капиталом од 100.000 динара. Крајем периода Тртсеник је добио још две банке: Трстеничку привредну банку основану 1911. године са капиталом од 500.000 које је имала своје индустријско предузеће, и Трстеничку трговачку банку сновану 1912. која је такође имала индустријско предузеће и капитал од 500.000 динара (51).

Овај не тако нагли али стални успон Трстеника види се и у порасту становништва. Године 1818. Осаница је имала 105 домова, године 1866. 48 домова, а 197 становника, а 1910. године 267 кућа и 1422 становника (54 и 88).

Развој Трстеника се наставља и после првог светског рата проширењем његових ранијих функција и ширењем његовог значаја као средишта овог дела Крушевачке котлине. Мада се индустрија у њему зачала пре рата, ипак је и даље његова главна функција трговинско-занатска. Године 1929. Трстеник има 21 кафану и механу, 10 шпекулативних трговачких радњи и 43 остале трговинске радње, што је чинило свега 74 (53, с. 130).

О трговинском значају Трстеника тридесетих година записано је следеће: „Трстеник је напредно трговачко место на реци Западној Морави. Становништво Трстеника живи од заната и трговине. Трстенички срез има 20 општина. На пијаци у Трстенику се прода до 200 вагона пшенице, 50—60 вагона јечма, 10 вагона ражи, 40—50 вагона овса, 300 вагона кукуруза, 50 вагона свежег грождја, 10—15 вагона пекмеца, 7—10 вагона суве шљиве, око 120 вагона вина црна и бела, до 10 вагона љуте комовице, око 60 вагона љуте шљивовице и око 1000 вагона дрвета за гориво. На вашарима се извезе 5—6 вагона живе стоке, од пшенице се преради у домаћим млиновима око 60—70 вагона и као брашно извезе. У вароши постоји парни млин са два камена... Варош Трстеник има доста користи од посетилаца Врњаца док има штете од развијања пијаце у Врњцима... Трговаца има 40 са мешовитом трговином и 9 мануфактуриста. Има житарских, винарских, ракицијских и трговаца дрветом укупно 10. Од занатлија има опанчара 6, обућара 4, бербера 3, казанџија 1, сајџија 1, качара 4, ковача, бравара и столара 7, абације 3, касапа 4, ћевапџије 2, столара 4, кафеџија и механџија 13, пекара 7, кројача 3, поткивача 3. Има 4 новчана завода (52, с. 159—160).¹⁵⁹

Поред трговине и занатства Трстеник добија и мање индустријске објекте. Циглана (Јовића, Петровића, Динића и Славковића), парни млин (Милосава Мирића — Стражбе), стругара (Брашића и синова), индустрија воденичног камена (Ранка Ранковића), машинско-столарска радионица (Пантовић и Путник) и фабрика леда (Милосава Мирића) чине низ мањих индустријских објеката и радионица.

Трстеник је према томе у овом периоду врло разноврстан по функцијама. Најважније су трговине и занати, али он има и ситна, разноврсна индустријска предузећа, четири новчана завода, а тиме важну улогу финансиског средишта у области. Како лежи на прузи важна је железничка станица за највећи део околине, и најзад, средско средиште трстеничког среза који је обухватао села Левча и поморавља Западне Мораве од Глободера до Трстеника, као и насеља у подножју Гоча.

Послератни Трстеник се из основа изменио. Вогелник га издваја као градско насеље специјализовано за прерађивачку индустрију,

јер му је структура становништва таква да има 40,2% становништва запосленог у индустрији, док од пољопривреде живи само 3,6% од укупног становништва. На поједине привредне гране долази овај број становника: рударство 1. индустрија 558, пољопривреда 61, саобраћај 24, занатство 181, трговина 207, услуге 32, управа 298 и грађевинарство 27 (79, с. 216, 230 и 243).

После рата Трстеник је имао нека индустријска предузећа наслеђена из претходног периода, али данашњи значај добио је тек 1948. године подизањем фабрике за хидрауличне машине „Прва петолетка”.¹⁶⁰ Већ 1951. године фабрика је имала 639 радника. Она производи хидрауличне машине (амортизере, ваздушне кочнице, кипер уређаје, хидрауличне подизаче и др.). Њени производи су тражени широм земље, а у новије време она подиже мање погоне у крушевачкој околини („Металац” у Брусy). Због тога је већи део незапосленог становништва области почео да гравитира ка овој фабрици. Тако радника има из Оџака, Чајира, Риљца, Дренове, Стопање и осталих оближњих сеоских насеља (59, с. 219).

Трстеник је и данас значајно трговинско средиште. Он има три трговинска предузећа са већим бројем продавница, магацина и стоваришта. Предузеће „Развитак” ради са пољопривредним производима и пићима и има своје представништво на страни. Предузеће „Шумадија” је за прехранбено-мешовиту робу, као и предузеће „Јединство”. Поред њих постоји и занатска набавно-продајна задруга и земљорадничка задруга.

У Трстенику имају продавнице и нека индустријска предузећа са стране: „Вартекс” из Вараждина, „Вулкан” из Ниша и „Жупа” из Београда. Затим, ту је и трговинско предузеће на мало „Западна Морава”, као и неколико самосталних продавница. Како се повећао број радништва, Трстеник је постао и значајније тржиште за околна сеоска насеља. Он има зелену (свакодневну) и сточну пијацу (једанпут недељно) и неколико вашара.

Он је и веома значајно занатско средиште, јер има неколико занатских предузећа основаних после ослобођења на задружној и општедруштвеној основи. Међу најважнијим је, свакако, плетарско предузеће „Морава”, основано 1958. године. Почело је са 15 радника из Оџака, а данас их има 60, и то: из Оџака 15, Грабовца 4, Трстеника 10, Чајира 1, Глободера 1 и Осанице 2—3. Ради разне корпе за воће, корпе за псе, корпе за веш, дечје колевке, ташне итд.; велики део њихове производње шаље се за Сједињене Америчке Државе.

Поред „Мораве”, позната су и занатска предузећа „Др Милуновић”, метално предузеће познато по погону за хромирање, дрвно предузеће „Живадин Апостоловић”, које производи грађевинску столарију, сарачко предузеће „Мира Милошевић”, као и берберско-фризерска задруга. Трстеник има и већи број занатлија приватника, који својом услужном делатношћу утичу такође на гравитацију околне области.

Данас Трстеник има 5.577 становника и седиште је општине за 42 насеља, односно за 35.839 становника. Општина му захвата 334 km². Ово илуструје данашњи значај његове управне функције. Даље, он је здравствено средиште са амбулантом, апотеком и другим здравственим установама. Школско је средиште — има осмогодишњу школу, неке стручне школе, а неко време је имао и пуну гимназију која је доцније затворена.

Услед нагле промене своје привреде, Трстеник је почео да се шири територијално и зато је он био средиште веома интензивне грађевинске делатности, што је сасвим изменило његов досадашњи изглед. Због свега тога Трстеник је највеће локално средиште у околини Крушевца и најјачи његов конкурент, јер је Крушевац само школско, културно и здравствено средиште за становнике насеља из његове околине.

Пораст становништва Трстеника види се из доњег прегледа:

1834. — 256	1874. — 914	1921. — 1625	1953. — 3856
1895. — 482	1884. — 1162	1931. — 1648	1961. — 5577
1866. — 707	1910. — 1422	1948. — 2061	

Варварин. — Ово је такође локално средиште. Варварин је почео да се развија као средиште тек у ослобођеној Србији. Он је двојно насеље, јер га Каленићка река дели на Варварин село и варошицу. Иако је већина темничких насеља стара, ипак се варошица нигде не помиње до ослобођења Србије. Најранији је Пирхов опис Варварина из 1829. године. Он га овако описује: „Од свију српских села, која сам до сад видео, Варварин је несумњиво најбоље подигнуто село. Види се неколико кровова покривених препом, куће су доста добре, селске улице правилније но по другим селима и оперважене високим плотовима, палисадама, којима су поједина имања ограђена” (61, с. 130).

Из оваквог села постала је варошица кад се у ослобођеној Србији почела развијати трговина свињама и кад је требало наћи неко мање средиште за среско место. Варварин је изабран што лежи на раскрсници два пута — пута у долини Велике Мораве и пута долином Каленићке реке. Међутим, иако је ово једина варошица у Темнићу, иако је за варошицу одавно проглашена, иако је на врло подесном положају веома слабо напредује, јер сем 3—4 дућана, 2—3 механе, неколико занатлија, цркве, школе, среске канцеларије и поштанско-телеграфске станице нема друго ништа” (63, с. 370).

Варварин постаје управно седиште темничког среза и трговинско-занатска чаршија за коју је записано да има: телеграф, пошту, два вашара (29. IV и 13. VIII), да извози стоку, жито, шљиве, вуну, коже, свиње, вино, сир, путер, јаја и живину (48).

Иако среско место, Варварин никад није имао тако велику чаршију, јер је варошица остала удаљена од пруге (4—5 km од Бићевца

а 5—6 km од Сталаћа), а у близини је неколико већих градова (Крушевац 15—16 km, Светозарево 25—30 km и Параћин 18—20 km). Ова чаршија чак опада при крају овог периода, јер није имала ничег посебног што би је издвојило од околних средишта. То се види и из таблице 50.¹⁶¹

Таблица 50

Трговци			
Врста	1896/7.	1902/3.	1911.
кафана	5	—	3
књижари	1	—	—
механа	1	—	—
предузимачи	1	—	—
шпекулативни трговци	—	4	6
гостионице	—	4	—
извоз јаја	—	1	—
мешовите трговине	6	8	6
свињарски трговци	2	4	3
укупно	16	21	18
Занатлије			
абације	1	—	—
бабице	—	—	1
бербери	1	1	1
бравари	—	1	1
бојације	1	—	—
хлебари	2	—	2
ковач и колар	1	—	—
обућари	1	1	2
памуклијаша	1	1	1
поткивачи	1	1	1
столари	1	—	1
укупно	10	5	10

После првог светског рата Варварин и даље остаје мало трговинско-занатско средиште и има свега 7 кафана и механа, једну шпекулативну и 21 осталу трговинску радњу (53, с. 129).

Живост ове чаршије је овако описана: „Годишње се увози у Варварин 93 вагона робе. Трговаца има 13. На пијаци у Варварину падне годишње кукуруза 20 вагона, пшенице 25 вагона, јечма 20 вагона, пасуља 1 вагон и кромпира 2 вагона. Са вашара се годишње извезе 15 вагона оваца. Из варошице се годишње извезе 30 вагона свиња. Из околине се извезе пшенице 58 вагона, ражи 7 вагона, јечма 65 вагона, кукуруза 63 вагона, овса 7 вагона, волова 15 вагона, пасуља 21 вагон, свиња 57 вагона, јањади 12 вагона, кромпира 12 вагона, грожда 48 вагона и шљива 12 вагона. У Варварину је било 4 трговца из-

возника. Постојао је и млин за мељаву . . . Занатлија има у Варварину и околини 257. . .” (52, с. 134).

Из описа се види да су функције Варварина до другог светског рата биле трговинско-занатска и управна. О другим његовим функцијама теже је говорити, иако су тада подигнуте вараваринска штедионица, основана 1907. са капиталом од 100.000 динара и нека индустријска предузећа која нису била од већег значаја. У Варварину се помиње млин, а поред њега стругара својина Темнићке млинарске индустрије А.Д. и фармацеутско-хемијска лабораторија др Саве М. Михаиловића (в. таб. 16).¹⁶²

Варварин је тада и школско средиште, мада основна школа, подигнута још 1850. године, сад мање значи за област него што је то било у доба њеног оснивања. Најзад, он је седиште темнићког среза.

Данас је Варварин седиште општине од 286 км² које обухвата 19 насеља са 30.250 становника. Сама варошица има свега 1.165 становника. Трговина и занатство су и данас најважније функције ове варошице, а индустрија се још увек није развила.

Трговинско предузеће из Варварина има 8 продавница у варошици, а три на територији општине, од којих је једна у Ђићевцу. Поред тог трговинског предузећа, он је, као средиште виноградарског краја, добио и подрум за откуп вина од 200 вагона. Због тога што се његова околина одликује гајењем шљива, Варварин је добио и сушару за шљиве са капацитетом од 1 вагона за 24 часа. Сви ови привредници објекти су настали због тога што је суштина његове трговинске функције данас у томе да се снабде потребним индустријским производима и да прикупи сав вишак производа из области.

Варварин је и знатно занатско средиште; има већи број занатлија разних врста и три занатска предузећа, од којих је најважније предузеће „Компред”, које ради грађевинску столарију. Предвића се подизање других нових занатских предузећа да се на тај начин уполни вишак пољопривредног становништва, који није тако велик. У Варварину се налази грађевинско предузеће „Изградња”; грађевинска делатност се овде развила после ослобођења, кад је цео крај био прилично порушен и захтевао обнову.

Упоредо са јачањем његовог привредног значаја порастао је и значај неких других његових функција. Иако је престао да буде средње место, као средиште комуне, која је данас и управна и привредна целина, он у овом погледу није много изгубио. Бивши срез је обухватио 28 села, а општина 26. Подизањем осмогодишње школе и ниже стручне школе појачан је у околини његов значај школског средишта. Варварин је постао и мањи здравствени центар, пошто је добио амбуланту, апотеку, а као одгајивачки сточни центар, сточну амбуланту. У индустријском погледу није ништа напредовао, мада се планира изградња погона неких индустријских предузећа из Крушевца.

Варварин слабо повећава број свог становништва:

1818. — 149 орача	1910. — —	1948. — 1090
1866. — 951 стан.	1921. — 1660	1953. — 1100
1874. — 1197 "	1931. — —	1961. — 1165
1884. — 1448 "		

Ово повећање је последица тога што Варварин има одређене функције које врши у својој области. По разноврсности тих функција, он је данас изразито секундарни центар, иако је јачина његовог деловања нешто слабија него код сличних, већ поменутих средишта (Брус, Александровац, Трстеник).

Ражањ. — Последњи секундарни центар у околини Крушевца је варошица на источној страни Велике Мораве — Ражањ. Он лежи на периферији утицајне сфере Крушевца и, као и већина центара ове врсте, је некадашње среско место ражањског среза.

Једно је од најстаријих насеља у околини Крушевца, пошто се на његовом данашњем месту налазила римска Арсена. Касније се ту налази средњовековно насеље, опет друмска станица, коју помињу многи путописи што путују цариградским друмом. Свуда га помињу као село, али под разним називима: Русса, Рассен, Расгни итд. (57, с. 136, 71 и 116).

Први детаљнији опис Ражња дао је Евлија Челебија: „Ову је паланку основао Деспот, а освојио ју је и изградио Сулејман хан. И ова паланка припада Румелијском елајету, а налази се на доловитом, бреговитом и врло шумовитом терену. То је тешко приступачна и чврста долма — паланка, а сазидана је у облику продуженог четвороугаоника. Има свог субашу, градског заповједника (диздар) и градску посаду. У тврђави се налазе џамија, житни магацин, складиште муниције (цебана) и војничке куће. Изван тврђаве има више импозантних ханова, неколико дућана и виногради. Али друмови који воде овоме граду врло су несигурни. То су хајдучки путеви на којима треба бити опрезан” (36, с. 73—74).

Ражањ је од средњовековног села постао утврђење (палнка) са задатком да осигура пут на царском друму, а уз то је имао неколико дућана и ханова. Његова најважнија функција је тада саобраћајна, јер служи као станица и преноћиште, затим заштитна, јер војна посада у њему штити пут, и трговинска о чему сведоче дућани и механе.

После ослобођења од Турака Ражањ постаје трговинско-занатска чаршија и среско место, што утиче да се данас у овој области јавља као средиште другог реда за источни део утицајне сфере Крушевца.

О Ражњу тог периода писао је Карић: „... и удара на Ражањ, последње занатлије место у водопаћи Биначке Мораве, која се налази у једном котлу, на ражањском потоку. Стара римска Арсена налазила се на овом истом месту; ту се налазило у турско време најглавније место овог краја, где је био и један велики караван се-рај” (46, с. 794).

Милићевић већ ближе говори о привредном значају овог насеља: „Ражањ као варошица на 4 сата западно од Алексинца, на путу београдско-алексиначком, има тек 137 пореских глава. У њој има неколико механа и дућана, црква и школа. Прича се да је ту од старине био неки нов караван се-рај, покривен оловом, још неке велике зграде и једна џамија ... У почетку овог века Ражањ је био већа варош од Алексинца. За то се и нахија ова звала ражањска ... Кад је овај крај придружен Србији године 1832, онда је окружна власт алексиначка била у Ражњу од 1832—1834, па је одатле пресељена у Бању, отуда је тек премештена у Алексинац” (47, с. 809—810).

Из овога описа се види да је Ражањ био саобраћајно, трговинско и занатско средиште, као и да је у почетку имао већи, а доцније мањи, управни значај.

Таблица 51

Врста	Трговци		
	1896/7.	1902/3.	1911.
гостионице	—	1	1
стоваришта грабе	—	3	—
трговци грабе	—	—	2
кафане	4	5	4
мешовите трговине	13	10	10
предузимачи	1	—	—
месари	5	4	6
житарски трговци и марвени	4	6	5
књижари	1	2	1
механици	5	4	4
укупно	33	35	33
		Занатлије	
абације	1	—	—
асуршије	—	1	1
бабице	—	2	2
бербери	1	1	1
грнчари	—	—	5
ковачи и бравари	1	3	3
колар	1	2	2
качари	2	5	5
кројачи	1	2	1
костретари	1	1	2
лињари	—	1	1
лончари	2	6	—
хлебари	3	4	4
ножари	1	1	1
обућари	4	2	5
поткивачи	2	6	5
столари	4	3	3
сапунџије	1	1	1
терзије	6	6	6
укупно	31	47	48

Развој ражањске чаршије приказан је у табл. 51, где се види да је она свој максимум достигла пред подизање железничке пруге. Доцније стагнира и одржава се због тога што област источно од Велике Мораве нема погодније тржиште, јер је изван железничке пруге.

Ражањ је међу првима добио пошту, јер је лежао на значајном цариградском друму, тада најважнијем путу Србије. Школу добија тек 1851. године, а од ослобођења Србије је средиште ражањског среза. Све до подизања пруге 1884. године он је веома значајна друмска станица на цариградском путу, што истиче његову саобраћајну функцију у односу на околна насеља изван овог друма. Како је остао изван железничке пруге, његова чаршија не напредује у јачој мери, али ои ипак и даље остаје среско и трговинско-занатско средиште. После подизања ражањске акционарске задруге 1911. године са капиталом од 300.000 динара, Ражањ постаје и финансијско средиште. Подизањем првог млина, 1907. године, Ражањ добија и извесну индустријску функцију (51).¹⁶³

Значај Ражња се није много изменио после првог светског рата. Он и даље има управну функцију, као среско место, школско је средиште и, што је за њега најважније, јаку трговинско-занатску чаршију. „14 трговаца из Ражња били су главни снабдевачи ове области (мисли се на слив Јовановачке реке) непосредно после Првог светског рата; најпознатији су били Цветковићи и Марковићи, који су у Ражњу имали своје млинове и вршили откуп жита од сељака, а брашном су снабдевали Крушевац, Врњачку Бању, Ниш, Нишску Бању и Алексинац. Познат је био и кафеџија Стефановић који се бавио извозом дебелих свиња. Између 2 рата он је годишње товио по 200 брава и лиферовао их за фабрику саламе у Јагодини (Светозарево), па чак и за Крагујевац и Београд” (58, с. 123).

Још детаљније опис Ражња овог периода дао је М. Савић: „Варошица Ражањ има 850 становника и удаљена је 10 км од железничке станице у Бунису. Становници живе од пољопривреде, заната и трговине, и више су пољопривредници него занатлије и трговци, јер ретко ко да нема своје земље. Из Ражња се извози годишње до 300 вагона жита које се извози за Смедерево и Београд, 50.000 кожа ситне стоке. Са вашара се извезе 7-8000 граа крупне стоке ... (он помиње 4 извозника) ... Годишње се увезе за Ражањ за 10,000.000 динара и та се роба увезе из Београда, Загреба, Лубљане и Скопља. Занатлија има, и то: лончара 3, ковача 4, бербера 2, бравар 1, лимар 1, обућара 5, колара 3, столара 4, кројача 2, абације 3, поткивача 2, месара 2, задара 2, пинтера 2, казанџија 1, сарача 1 ... У варошици постоје 2 млина, један парни и други моторни. Пuteви су Ражањ — Алексинац и Ражањ — Параћин (цариградски пут)” (52, с. 131).

Ражањ је ипак нешто напредовао. Оба два описа показују да је он значајно житно тржиште, што изазива и прву појаву индустрије, и то млинске. Поред парног млина Цветковића, добија и моторни млин Марковића (1925), а нешто пре њега и парни млин Милошевића и Одића (в. таб. 6). Појава ових млинова није тако значајна за по-

раст индустријске функције ове варошице, него представља унапређење и модернизовање његове, већ и раније познате, функције житног трга. Већи број занатлија указује да је Ражањ још увек важно занатско средиште своје области.

Остале функције — управна, културно-просвета и финансијска — нису се битније измениле и остале су на нивоу који су имале и у претходном периоду. Само је опала саобраћајна функција овог насеља, јер уместо некадашње друмске станице на значајном цариградском друму, он је сад само локално саобраћајно средиште своје области.

После другог светског рата Ражањ се нешто мења. Он углавном задржава све своје раније функције, али у новим условима добија и неке нове функције, које није раније имао или су се биле привремено изгубиле.

Све до 1954. Ражањ је средиште среза са 25 насеља. Године 1954. постаје средиште општине, која броји 18.825 становника, обухвата 23 насеља и простире се на 288 км². Губљењем среског значаја Ражањ није много изгубио, јер је истовремено и велики број полсова прешао у надлежност општине, која је по новом систему постала управна и привредна целина. Једина је разлика у томе што општина захвата два села мање него срез.

Ражањ је и трговински центар. Он има два трговинска предузећа: „Развитак” са четири продавнице у Ражњу и једном у Бићевцу, и предузеће „Јединство” са седам продавница у Ражњу и једном у Бићевцу. Он је најважније тржиште овог дела утицајне сфере Крушевца за набавку индустријске робе. Истовремено он откупљује производе из околине преко земљорадничке задруге. Већина ових производа прода се на његовом тржишту или за време вашара, али се један део и извезе.

У њему је већи број занатлија и два занатска предузећа. Предузеће „Младост” производи дечју конфекцију; оно ради за разне веће фабрике и основано је 1960/61 године. Друго предузеће „Ела” припада металној занатској грани и производи игле за шивење и разне друге металне производе; и оно је основано 1960/61 године. Ширењем производње ова предузећа ће добити индустријски карактер. Засада Ражањ нема индустрије. У њему постоји само једно предузеће „Варница” које својом делатношћу доприноси разноврсности привреде варошице.

Неке старе функције Ражња су нешто напредовале. Ражањ је данас значајно школско средиште, јер има осмогодишњу школу, а истовремено делује јаче и као културни центар преко новоосноване читаонице, дома културе и др. Он је данас значајно здравствено средиште, јер има болницу, амбуланту и апотеку, а недавно је основана сточна амбуланта.

Подизањем новог ауто-пута, у условима развијеног аутомобилског саобраћаја и транспорта, добио је Ражањ значајнију саобраћајну функцију, која је била потиснута подизањем пруге кроз Моравску

долину. Последица пораста саобраћајне функције овог града се у подизању услужних објеката за аутомобилски саобраћај.

Иако пораст Ражња није увек велик, он је сталан, што показује и доњи преглед пораста становништва.

1834. — 282	1866. — 612	1910. — 851	1948. — 1008
1859. — 529	1874. — 742	1921. — 786	1953. — 1102
	1884. — 810	1931. — —	1961. — 1157

Остали мањи центри. — За пет досад посматраних средишта је карактеристично да се као секундарни центри јављају у афери Крушевца још од ослобођења Срба од Турака, да су одавно постали варошице и да су, упоредо са тим, добијали одмах неколико различитих функција које су за њих везивале један део околних насеља.

Поред ових секундарних, има и мањих средишта, чије је деловање у околини много слабије, а привлачна снага мања. Они се могу сврстати у центре трећег реда, јер и по броју функција и по значају за област заостају за Крушевцем и средиштима другог реда. Своју функцију они врше за далеко мању област, а настали су поступним привредним развитком.

И они су се, као и центри другог реда, почели јављати после ослобођења Србије, тиме што су почели да добијају извесне функције које остала околна места нису имала и привлачили њихово становништво. Прва таква средишта била су сеоска насеља у којима су одмах после ослобођења од Турака почеле да се подижу школе. Међу првима су школе добили: Плоча (1872), Плеш (1875), Трнавци (1866), Сталаћ (1870), Велика Врбница (1853), Наупаре (1851), Мајдево (1873), Бунис (1870), Велики Шиљеговац (1866), Врњци (1869), Доњи Рибник (1836), Велуће (1866), Стопања (1851), Јасика (1848), Опарић (1868), Пољна (1867), Медвећа (1873), Маскаре (1868), Велика Дренова (1839), Коњуси (1852), Милутовац (1872), Горњи Крчин (1869), Бачина (1843), Обреж (1850), Витошевац (1864), Ђићевац (1851) и Ражањски Липовац (1871) (47, с. 206, 757, 758, 759 и 810).

Касније је опао значај ових центара — кад су почеле да се подижу школе и по осталим селима, а нарочито данас кад готово нема села без школе. Добијањем осмогодишњих и неких стручних школа од ових села су остала средишта и у новим условима.

Привредни развој је много значајнији од школа за настајање ових мањих центара. Трговина и занатство су били најважнија и најзначајнија обележја градског живота и функције у ослобођеној Србији. Због тога се сва мања места на територији ове области, где су се развиле трговина и занати, могу сматрати као мањи центри тог времена. Међу првим тржиштима у средњем веку се помињу Сталаћ и Бунис (в. стр. 32), али се доцније, у турско време, губи помен о њиховом трговинском значају. Трговина почиње да се развија по мањим местима тек после ослобођења од Турака. Прво такво трговачко средиште је Јасика, са доста развијеном чаршијом у доба док је Кру-

шевац још под Турцима. Доцније, кад цела област бива ослобођена, Јасика опада, јер се трговина и занати почињу развијати и у другим местима на територији среза. Међу првима, дућане добијају Велики Шиљеговац, Мајдево, Рибаре. Доцније их је било по целој области, тако да се сва она места која су имала дућане не могу сматрати средиштима, као што је то био случај у почетку.

И индустрија се почиње јављати у неким мањим местима; пример за то су Ђићевац, Дедина и др. Ова индустријска средишта добијају неке одлике центара. Исто тако, као средишта места могу се сматрати и она насеља која су са развојем саобраћаја постала атрактивна за изванредан број околних насеља. То су у почетку биле друмске станице, а после подизања пруге сва она насеља-железничке станице на главном моравској прузи, а затим насеља на прузи Сталаћ-Трстеник. Најзад, и сеоска насеља — седишта општинске управе привлачила су један мањи део околних сеоских насеља, која су улазила у састав њихове општине.

Данас се ниједно од насеља, које има само понеку од поменутих функција, не може и не треба сматрати средиштем трећег реда. Појам средишта је сад много сложенији — центри трећег реда су она насеља где се скупило заједно више тих функција. Та насеља поред дућана и извесног броја занатлија имају и једанпут недељно пазарни дан, вашар 1-2 пута годишње, или је у њима неко индустријско предузеће. Она су у новим условима добила осмогодишње школе, а већина њих има и управни значај, тј. седишта су општина.

Таква насеља су: Велики Шиљеговац, Велика Дренова, Велико Купце, Рибаре, Витошевац, Нови Брачин, Блажево, Сталаћ и Ђићевац. Међу њима се нарочито истичу нека где се сконцентрисало више разнородних функција као Ђићевац, Велики Шиљеговац и Сталаћ, који су постали мале варошице. Витошевац, Брачин, Велика Дренова, Велико Купце, Рибаре и Блажево су још увек сеоска насеља која се тек развијају у Варошице.

Велика Дренова. — Одвојила се од околних насеља кад је добила изванредан трговинско-занатски значај — са појавом дућана и механа. Током развоја ово место је стално имало трговинско-занатску функцију, јер се поред дућана развило и нешто занатских радњи. Мијатовић је забележио да су чаршију у Дренови чиниле две механе и неколико дућана у средини села. Она је међу првим сеоским насељима добила право одржавања вашара. Бројке показују да је вашар у Дренови био значајан за околне крајеве, јер је и промет стоке био приближан промету на већим тржиштима.¹⁶⁴ Дренова је била и важно општинско средиште а добила је и млин (в. стр. 39). Ипак, она се највише прочула по калемарству (63, с. 293—294 и 304).

У новом комуналном систему Велика Дренова постаје центар општине од 19 насеља, углавном насеља Темнића, са 22.694 становника. Затим, добија школу, трговинске радње, више занатских радионица и два занатска предузећа општедруштвеног карактера: „Феропластика” и „Прогрес”. „Феропластика” производи разне предмете

од пластичне масе: дугмад, спајалице, ситне предмете од пластичне масе зависно од тржишта. „Прогрес“ је столарско предузеће и ради углавном грађевинску столарију (59, с. 234 и подаци из друштвеног плана).

Дренова је и данас значајно пољопривредно насеље, јер је пољопривреда основ њене привреде. Њу нарочито карактерише калемарство, које је почело да се развија осамдесетих година прошлог века и достигло свој врхунац између два рата. У новије време оно се јавило као занат. Годишња производња калемова се креће до 20,000.000 комада, а од тога Дренова и суседна Медвећа произведу до 17,000.000. Тако се Дренова може сматрати центром калемарства за Југославију. Калемарство није једини занат који је овде развијен. Поред калемарства развијени су и плетарски и зидарски занат у већој мери, али они заостају за калемарством. Остали занати су овде заступљени као и у другим сеоским насељима.

Иако није највеће, Дренова је најзначајније насеље своје општине и њен центар. Поред већ поменутих функција, она је и саобраћајно средиште општине, јер је ту завршна станица аутобуске линије Трстеник—Дренова, а постоји и аутобуска линија која је везује за Крушевац (в. таб. 27). Њен развој ће и даље бити упућен у правцу осамостаљења, јер поред здравствене станице, осмогодишње школе, стручне школе, ветеринарске амбуланте и др., она све мање зависи од већих градских насеља у околини. Због тога се број становника у Дренови овако кретао:

1866. — 1765	1910. — 2780	1948. — 3181
1874. — 1958	1921. — 2520	1953. — 3196
1884. — 2215	1931. — —	1961. — 3308

Сталаћ. — Помиње се још у средњем веку као трг и утврђено место, а доцнији помен је из доба аустријске окупације (в. стр. 12 и 22). У турско доба опада и служи као утврђење и пристаниште на Морави. Значај му расте тек после подизања железничке пруге 1884. кад постаје главна утоварна и истоварна станица за доњи део слива Западне Мораве. Уз саобраћајну функцију развила се слабије и трговинско-занатска функција. У његовој чаршији су 1896/7. године биле 2 механе, 2 мешовите трговине и 3 шпедитера, а 1902. године 2 мешовите трговине, 4 шпедитера, 2 гостионице, 2 трговине грађом и 1 извозник јаја. Сталаћ је тада био велики трг за извоз стоке, жита, кукуруза, грађе, вина, воденичног камена и воћа (48 за 1896/7 и 1902/3).

После подизања пруге узаног колосека Сталаћ—Краљево 1909. године значај места опада. Тада му је најважнија саобраћајна функција, јер постаје главна претоварна станица, пошто лежи на додиру две пруге разне ширине колосека. Трговинско-занатска функција му је нешто слабије изражена.

Тако саобраћајно средиште, са мање наглашеном трговинско-занатском функцијом остаје Сталаћ све до 1958—59. године кад је пруга Сталаћ—Краљево добила нормалан колосек. Сталаћ је и данас најзначајнији због своје саобраћајне функције. Он није више претоварна станица, али је веома значајна раскрсница. Због тога добија и извесну индустријску функцију; има два индустријска предузећа. Циглана је погон предузећа „Душан Ристић“ из Крушевца; у њој се израђује цигла ручно и машински. Друго предузеће је „Бетоњерка Мирко Томић“ основана после рата. Њени производи су од преднапрегнутог, вибрираног и центрифугираног бетона. Радници су из Сталаћа, Мрзенице, Маскара, Бошњана, Варварина, Лучине, Ђићевца и Брањине. Тако је Сталаћ извесно радно средиште за околна сеоска насеља.

Поред индустрије, он је и занатско и трговинско средиште; занатлија има: ковача 4, потковача 2, столара 3, качара 2, колара 2, зидара 3, абација 5, обућара 1, бравара 2, стругара 1, 3 воденице и 3 млина. У њему су продавнице крушевачког предузећа „Сервис“ и „Дуван“ и седиште је земљорадничке задруге, која има своју продавницу и кафану. Пољопривреда је још увек најважније занимање становништва. Он има и извешан културни значај као средиште осмогодишње школе.

Лежећи на железничком чвору, развој Сталаћа је и надаље усмерен у два основна правца: саобраћајни и индустријски.

Број становника Сталаћа се овако кретао:

1866. — 921	1910. — 1723	1948. — 1995
1874. — 959	1921. — 1467	1953. — 2077
1884. — 1116	1931. — 1683	1961. — 2136

Ђићевац. — Северно од Сталаћа, у долини Велике Мораве, на раскрсници Моравиног пута и путева из долине Јовановачке и Каленићке реке, налази се варошића Ђићевац. Он се од осталих сеоских насеља почео да разликује још у XIX веку када је добио тржиште.

За издвајање Ђићевца од сеоских насеља је била значајна пруга, подигнута 1884. године. Насеља из Јовановачке реке, као и насеља из слива Каленићке реке, користила су га као железничку станицу. Због тога се он рано развио у трговачко-занатско средиште, те је већ 1902/3. имао 6 мешовитих трговина, 2 механе, и 5 шпекулативних радњи, а пијаца у њему постоји већ 40 година. (81, с. 89).¹⁶⁵

Ђићевац је добио индустријску функцију. Лежећи на прузи, а имајући у близини наслаге угља, већ 1895. у њему се отвара рудник који се одржао до првог светског рата. Белгијским капиталом је подигнута фабрика за импрегнацију прагова и телефонских стубова 1901. године. У исто време је израђен и индустријски колосек до Буковика где се грађа секла. Импрегнација је радила до 1915, а после првог светског рата је пренета у Крушевац (81, с. 89 и 58).

Ђићевац је добио врло рано основну школу, а исто тако и пошту (в. стр. 280).

У периоду између два светска рата опет оживљава индустрија у Ђићевцу. Он постаје центар млинске (парни млин Милана Марковића и парни млин Браће Петковић) и цигларске индустрије (циглана браће Соколовић, Поповић и Јовановић). До 1925. године у Ђићевцу је радила и радионица за оправку вагона која је тада пребачена у Крушевац. Ипак, саобраћај, трговина и занати му дају основне црте варошице (в. таб. 6 и 81, с. 90).

После другог светског рата Ђићевац добија још већи број функција и постаје значајнији као средиште. И у овом периоду ради извесно време рудник, импрегнација и кудељара, али се не одржавају дуже. Рудник је обновљен 1945. године, али се одржао само до 1954. Импрегнација је обновљена 1951. године са капацитетом од 6.000 m³ али је и она престала са радом 1954. јер је дрвни комбинат у Крушевцу постао најважније дрвно предузеће ове области. Интересантно је да се индустрија Ђићевца теже одржава иако је саобраћајни моменат врло повољан. На то утиче близина већих индустријских средишта (Светозарево, Параћин, Крушевац, Ниш) и недовољна количина потребних сировина (исрцпљеност наслага угља, оголелост Буковика и др.) (50, с. 464, 81, с. 89 и 58).

Ова варошица се и даље развија као трговинско-занатско средиште, али са новим карактеристикама у новом периоду. У њој се налазе: слагалиште Отпада, продавнице трговачких предузећа из Ражња („Развитак“) и Варварина („7 јули“), средиште је приватних занатских радионица и земљорадничке задруге. Чувена је по пијаци.

Ђићевац се у овом периоду развија у важан занатски центар. Поред приватних, подижу се и занатске радионице опште-друштвеног карактера. Има их три: предузеће „Будућност“ прерађује ситну кожу, „Победа“ техничку гуму за фабрику аутомобила ФАП, а предузеће „Универзал“ врши инсталације парног грејања и електроинсталације. Прва два предузећа основана су 1961. године. Развој ових занатских радионица уследио је после затварања индустријских предузећа која су постојала у Ђићевцу. Настала су, делом због потребе у занатима којих овај крај није имао („Универзал“), а делом као доградни погони већих индустријских предузећа (нпр. ФАП-а).

Најзад, Ђићевац постаје и општинско средиште за 11 насеља, где живи 3.092 домаћинства, односно 12.705 становника. Због привредног напретка он је и бројно напредовао, као што показује следећи преглед:

1866. — 1347	1910. — 3117	1848. — 4410
1874. — 1548	1921. — 3571	1953. — 4598
1884. — 1685	1931. — 3847	1961. — 4951

Велики Шиљеговац. — То је насеље о чијем положају М. Костић каже да је настало на додиру различитих морфографских и привредних целина, а на месту где се укрштају путеви Бунис—Рибарска Бања, пут Крушевац—Здравиње—Велики Шиљеговац—Трњане—Алек-

синац који иде долином Модричке реке, пут Срндаље—Зебица—Велики Шиљеговац који избија на Булицу, врх Великог Јастрепца, и више споредних путева за околна села што воде долинама споредних притока. Због тога је Велики Шиљеговац постао најзначајније средиште за ова насеља у долини Рибарске реке.

Велики Шиљеговац је, као и Сталаћ, пореклом још из средњег века. Живео је као сеоско насеље са изразито развијеним сточарством (69, с. 210).

Његова чаршија се зачала међу првима у области (в. стр. 34). Поред сеоских дућана, значају Шиљеговца доприноси и појава задруге (1900. г.), која је у њему развила живинарник, воденицу, млеку и стругару. Тако је Велики Шиљеговац и као сеоско насеље имао изванредно средишњи значај за насеља из слива Рибарске реке и других оближњих токова. Слабија саобраћајна повезаност ове области и знатна удаљеност од већих градских насеља утичу да он постане варошица 1926. године и добија пијаци, три вазара и занатску и трговинску чаршију (две кафане, три бакалнице и једну ковачку и потковачку радњу) (69, с. 218 и в. таб. 5).¹⁶⁶

Тако ово насеље има читав низ функција: трговинско-занатску, просветну, јер рано добија школу, и мању управну (као средиште мање општине). На његово тржиште долазе трговци из разних крајева да купе оно што се из овог краја извозило — стоку, шљиве и ракију.

После ослобођења, а нарочито стварањем новог комуналног система, Велики Шиљеговац је по својим функцијама постао још изразитије средиште насеља у сливу Рибарске реке, где се и сам налази. Он је данас средиште општине која обухвата 25 сеоских насеља у сливу Рибарске реке и има 16.905 становника. Он је и данас задржао своје старе функције. Пре свега, он је трговинско средиште, јер има зелену и сточну пијаци где „Жуљани продају даске и лозу, Трстеничани креч, Лесковчани ужарију а Сокобањци и Пироћанци вуње и вреће, Јужноморавци на њих доносе поврће, Шиљеговчани воће, а Цигани из Витановца корита; израде од пружа: Лубеш, Корман и Витковац“ (69, с. 219).

Као што се види из цитата, а и према усменом казивању мештана, на пијаци Великог Шиљеговца долазе становници села из слива Расине, Топличани и становници насеља јужноморавске долине до Житковца на северу и Ниша на југу. И сва остала насеља у сливу Рибарске реке долазе на трг у Шиљеговцу са својим основним производима — воћем, стоком и пићем. Поред тржишта и вазара, Велики Шиљеговац има данас и три продавнице, књижару, апотеку и средиште је земљорадничке задруге. Задруга је обновила рад млеку. Нова млеку је подигнута на истом месту где је била и стара; она има један сепаратор и једну машину, а капацитет јој је 1.000 kg млека дневно. Откуп млека вршио се у Великом Шиљеговцу, Пешчаници, Бојинцу, Сушици, Здравини, Зебици, Гревцу и Каонику. Због неповољног саобраћаја, удаљенија села производе сир и доносе га у за-

дружни магацин. Млекара је производила сир, путер и трапист и готове производе је слала у Врање, Куманово, Ниш, Алексинац, Београд, Крушевац и Скопље. Земљорадничка задруга данас је носилац трговинске функције Шиљеговца, јер она има пет продавница индустријске робе, од којих је једна гвожђарска, ресторан и пекару. У свом магацину за откуп пољопривредних производа врши откуп живине, јаја, коже, воћа, поврћа, пића, стоке, жита и индустријског биља. Ове производе откупљује првенствено од мештана и из околних сеоских насеља, а продаје из Среском савезу Крушевац, а и Нишу, Алексинцу и Београду.

Велики Шиљеговац је данас и најзначајније занатско средиште јер има: 4 ковачке, односно поткивачке, вуновлачару, бојацијску и воскарску радњу, затим пекару, 2 обућарске и берберске радње, по 1 кројачку, лимарску, лончарску, казанцијску, каменорезачку, посластичарску и содацијску, а поред њих и занатску радионицу општедруштвеног сектора (19, с. 218).¹⁶⁷

Његове функције средишног насеља нису овим исцрпљене. Он има сушару за воће, сточну амбуланту, здравствену станицу и осмолетку коју посећује приличан број ученика из околних насеља. Тако је он данас школско средиште, здравствени центар своје пољопривредне околине и због тога број становништва стално расте.

1866. — 964	1910. — 2310	1948. — 2968
1874. — 1158	1921. — 2304	1953. — 3110
1884. — 1258	1931. — 2710	1961. — 3125

Витошевац и *Брачин* су насеља средишног карактера чији је развој међу најслабијим. То су била мања тржишта са извесним бројем сеоских дућана и механа. Дућани се у Витошевцу појављују међу првима, а у Брачину се одржавао чувени вашар једанпут годишње (в. стр. 38 и 46). Витошевац је добио још неке одлике варошице, односно средишног места, подизањем млина 1927. године који је вршио просту мељаву. После овог рата оба ова насеља остају само трговинско-занатска средишта, а постају школска средишта добијањем омогодишњих школа. Због тога су она по значају доста слабија од досад поменутих насеља и имају претежно земљораднички карактер. Витошевац и Брачин се налазе у сливу Јовановачке реке на саобраћајно погодним местима и имају могућност да привлаче околно становништво. Поред пијаца, трговина и продавница земљорадничких задруга, у њима се налази и изванредан број занатских радњи.

Средиште слично њима је и *Велико Купце*, насеље у сливу Расине. Оно лежи на путу Брус—Крушевац. Оно се развило као средиште углавном после овог рата, мдаа је и пре рата забележена појава мање циглане и стругаре (в. таб. 6). Изразитије средиште постаје ово насеље тек после другог светског рата зато што добија своје тржиште, мањи број продавница трговинског предузећа из Крушевца и седиште је земљорадничке задруге. Купце има и већи број занатлија,

и то: 7 ковача, 5 поткивача, 21 столара, 4 качара, 10 колара, 3 кројача, 6 хармоникаша и 3 воденице. Ове воденице користе и насеља из Жупе — Ступањ, Гаревина, Злегиње, као и Себечевац. Предвиђа се организовање неких занатских радионица општедруштвеног сектора, јер је ово пасиван предео из кога се сезонски бројно одлази на рад у шумска предузећа. За разлику од претходна два насеља, Купце је поред осмолетке постало и средиште општине. Општину чини 10 насеља са 2.205 домаћинстава и 10.664 становника (попис од 1961).

Док сва насеља која гравитирају овим малим средиштима улазе у емиграционо подручје ове области, ова три средишта имају мањи прилив становништва, као што се види из наредног прегледа:

Таблица 52

Година	Нови Брачин ¹⁶⁸	Витошевац	Велико Купце
1866	380	717	645
1874	504	818	777
1884	555	988	853
1910	1032	1872	1318
1921	1047	1754	1223
1931	—	2070	—
1948	788	2132	1646
1953	812	2227	1147
1961	846	2193	1179

Мања средишта су и Рибаре, Стопања и Блажево.

Рибаре је постало средиште због близине Рибарске Бање. Код Бање се јавила потреба за мањим тржиштем због већег броја посетилаца у току сезоне. Тржиште је било потребно да би се могла набавити храна за посетиоце. Како Бања има мало сталног становништва, то се тржиште јавило у оближњем селу Рибаре. У почетку је Рибаре имало само неколико трговинских и занатских радњи. После другог светског рата 1952. године оно добија и зелену пијацу мањег обима и неколико трговинских радњи, а као занатско средиште има: 4 ковача, 4 поткивача, 4 столара, 4 качара, 2 абације, 1 опанчара, 1 ваљавицу, 1 стругару, 1 ћурчију, 1 фотографа и 1 воденицу. Најзад, добија и осмогодишњу школу и тако постаје средиште за сва насеља горњег тока Рибарске реке, као и за нека из средњег тока. Дуже времена ово насеље је било и седиште општине.

Стопања лежи на месту где на главни пут излази пут што води долином Омашничке реке. Због тога она добија већи број трговинских радњи, пијацу, а после рата и осмолетку; неко време је и значајније општинско-управно средиште.

Блажево је најмање насеље по броју становника и најмање по свом деловању у области. Оно се налази на најзначајнијој саобраћајници своје околине (као и Стопања), а средиште је извојене области веома удаљене од других већих средишта (као Рибаре). Цела околи-

на је примарно везана за Блажево, а преко њега за све ближе и удаљеније крајеве. Зато је Блажево добило задружну продавницу, осмогодишњу школу и неко време је било средиште општине. Његови утицаји у области нису тако велики нити његове функције тако изразите. Међутим, у овој издвојеној области, његово је деловање много јаче него што би било у некој мање изолованој области.

Становништво последња три средишта приказано је у доњој табели:

Таблица 53

Година	Рибаре	Блажево	Стопања
1866	445	—	542
1874	554	—	586
1884	589	—	703
1910	997	226	942
1921	903	—	882
1931	—	—	953
1948	1181	198	1265
1953	1274	199	1375
1961	1268	226	1397

Фактори стварања утицајних сфера

Као што се види из скице 11, утицајна сфера Крушевца обухвата Крушевачку котлину, Жупу, копаоничку подгорину и залази, према истоку и југоистоку, у Ражањску удолину и Алексиначку котлину. На север иде долином Велике Мораве све до Багрдана и Деспотовца, а на запад продире незнатно у Краљевачку Котлину. Мања издвојена језгра утицаја Крушевца се виде у Топлици и Сокобањској котлини. Овако ограничена утицајна сфера обухвата укупно око 400 насеља, од чега непосредном појасу припада 57, сталном 82 и повременом 261 насеље. На стварање овако простране сфере око Крушевца деловало је више чинилаца. Од њих је најважнији географски положај града. Лежећи у средишту јасно издвојене котлине на месту где се спајају долине Западне Мораве, Расине и Пепељуше и где се стичу моравски, жупски, расински пут и пут из Темнића, Крушевац је морао да постане њихово најважније средиште. За његов положај и значај потребно је истаћи и суток западноморавске са јужноморавском и великоморавском удолином којима води најзначајнија саобраћајница Србије и Балкана.

Природни чиниоци делују у извесној мери на формирање утицајне сфере и њихово дејство је двојако, непосредно и посредно. Тако иако је котлина природна целина, утицаји Крушевца са шире и изван њених граница, јер је она широко отворена према северу, према долини Велике Мораве. Због тога долази до узајамног продирања како утицаја Крушевца у великоморавску долину тако и утицаја вели-

коморавских градова у Крушевачку котлину. Овај непосредни утицај рељефа чини и то да се Жупа и Горња Расина, затворене на југу бедемом Копаоника а на северу Гочом и Жељином, природно нагнуте ка Крушевачкој котлини, везују за њено средиште. Посредно рељеф утиче на распоред важнијих путева и пруга који повезују котлину са околним пределима. Тако пут за Топлицу ка југу води преко превоја Јастрепца и кроз Јанкову клисуру, а и већина осталих путева се пружа дуж долина које притичу Западној Морави.

Друштвени елементи делују много јаче. Њихово дејство се види у читавом низу чинилаца, од којих неки делују непосредно на саму организацију привреде и дају посебна обележја сфери Крушевца у појединим периодима њеног развоја. Зависност себра од племића и манастира и спахијано настојање да што више извуче од раје у доба Турака одразило се на везе села с градом, дајући им типичне феудалне оквире. Капиталистички начин производње појачава развој трговине, занате и индустрије, а тиме појачава везе између Крушевца и околине на посебан начин — стварањем великог броја пропалих трговаца и занатлија и појавом вишка радне снаге на селу. За ово становништво град је једино уточиште и оно хрли у њега, било на посао, било да се стално настани.

Историјски догађаји остављају свој печат на развој утицајне сфере. Друкчији су утицаји Крушевца српске престонице, а друкчији турског Крушевца у српској околини, нарочито у периоду ратовања, устанака и турске одмазде. Померање политичке границе, која се налази час северно час јужно од Крушевца, на Западној Морави или на Јастребцу, утиче на одвајање или припајање делова утицајне сфере. Тако је у турско време од Крушевца границом одвојен Темнић, а у периоду од 1833. до 1878. године граница одваја на југу Топлицу, која је још увек под турском влашћу. И стварање Југославије делује на ширење сфере, јер се са ширењем државне територије појачава унутрашња трговина, а то јаче везује околна села за крушевачко тржиште.

Саобраћај је најзначајнији фактор, јер се сфера у целини, а и њени поједини појаси, највише развијају дуж најважнијих саобраћајница. Саобраћај је био значајан од самог почетка образовања сфере. Тако је сучељавање саобраћајних линија са севера, југа, истока и запада омогућило да утицаји Крушевца продру у тим правцима. Усавршавање саобраћајних путева, начина и средстава саобраћаја приближило је Крушевцу многа насеља и омогућило ближе и трајније везе са њима. Ту је најзначајнија изградња железнице, прво великоморавске па онда западноморавске. Обе ове линије повезују удаљеније области са Крушевцем и тако директно утичу на ширење његове сфере. Деловањем на развој појединих привредних грана Крушевца, ове пруге утичу на сферу и индиректно. Посебно треба истаћи настапак мањих железничких станица у околини Крушевца, које узимају на себе један део извоза из области и тако умањују гравитацију појединих делова. Најновији развој бицикличког и ауто-

мобилског саобраћаја учинио је много да се после овог рата прошири непосредни појас око Крушевца, односно појас одакле изврстан број становништва свакодневно мигрира према граду.

Веома значајан чинилац су и привредне прилике града које много утичу на промене утицајне сфере. Јачањем привредних функција града ширила се и утицајна сфера. Нарочито треба истаћи како је на сферу утицао развој трговине по ослобођењу од Турака када се у утицајној сфери јавио стални појас гравитације услед све чешћих веза града и села. Затим, појава индустрије у Крушевцу је била главни узрок формирања непосредног појаса.

Промене разних привредних грана у области појачавала су или смањивале број, врсту и јачину веза града и околне области. Повртарство и млекарство, које се почело развијати у селима најближим Крушевцу, појачавало је њихову гравитацију ка Крушевцу, али је истовремено утицало да се становништво повртарских насеља упути и на друга тржишта — Врњачку Бању, Краљево и друга. Када се трговина почела да развија у мањим местима, онда она постаје нова језгра гравитације и утичу на сужавање сфере утицаја Крушевца. Појава индустрије у Њићевцу, Трстенику и Сталаћу чини ова језгра још привлачнијим за околна сеоска насеља и појачава њихов утицај у ближњој околини.

Пораст становништва, а нарочито измена његове структуре, представља такође важан беоцут у овом испреплетаном ланцу чинилаца. Док је становништво Крушевца било сачињено углавном од досељеника из околине — трговаца и занатлија који су још увек имали имање на селу — потрошња крушевачког тржишта је била незнатна. Међутим, како се становништво намножило, а нарочито како је порастао број индустријских и других радника, највећи део становништва је упућен на снабдевање путем тржишта. Тако тржиште постаје важније и све већи потрошач производа своје области, а то најчвршће везује за њега све већи број околних пољопривредних насеља.

Са развојем привреде и порастом становништва Крушевац је добио низ ових непривредних функција: просветну, културну, правосудну, здравствену, социјалну, банкарску и многе друге. Свака нова функција је деловала и у области. На тај начин су се појединачна насеља, дотле само повремено преко тржишта везана за Крушевац, повезала са њим са више различитих спона и прелазила из повремених у стални или чак у непосредни појас утицајне сфере. Просветна функција је међу првима утицала на диференцирање интезитета гравитације појединих насеља у околини, јер је део становништва појединих насеља због школе морао свакодневно, или бар недељно, редовно да долази у Крушевац. Банкарска, здравствена, социјална, правосудна и друге функције учиниле су да Крушевац одржи утицај у околини, где је већ било мноштво различитих, мањих привредних средишта која су одвајала део по део крушевачке утицајне сфере.

Појава мањих средишта се мора схватити као значајан чинилац за уобличавање утицајне сфере Крушевца. Она сужавају сферу и стварају веома сложене односе у њој, јер се њихови утицаји преплићу међусобно, а и са утицајима Крушевца, и зато дају карактер прелазног појаса великом броју насеља у утицајној сфери Крушевца.

Близина већих градских насеља око Крушевца (Краљево, Светозарево, Ђуприја, Параћин, Алексинац и Ниш) утицала је да границе између Крушевца и њихових утицајних сфера буду изражене пространим пролазним појасом. Овај појас је обухватио сва насеља у долини Јужне и Велике Мораве — од Дреновца на југу до Баградана на северу, насеља Ражањске удолине, већи део села Тамнића, села у сливу Рибарске реке, села у долини Западне Мораве и села у Краљевачкој котлини западно од Трстеника. Утицаји ових насеља нису успели нигде да потпуно сузбију утицаје Крушевца, мада се Краљево сада јавља као управно средиште целог тока Западне Мораве, а Ниш на југу представља најважнији индустријски и културни центар овог дела Србије. Због тога се прелазни појас не може издвојити од утицајне сфере Крушевца, јер он показује пре свега разноликост утицаја овог града, као и то докле они допиру и како се постепено губе и гасе. Прелазни појас је много пространији тамо где је Крушевачка котлина отворена а саобраћајне прилике повољније, док га у јужном делу сфере, испод Копаоника, такорећи и нема.

Географски положај је разлог што је Крушевац остао значајно средиште. Његова ка северу отворена котлина, макако била претходна и изложена деловима средишта околних области, ипак мора да има своје сопствено средиште, а оно је, природно, у Крушевцу.

ЗАКЉУЧАК

Развој Крушевца, као града и централног насеља Крушевачке котлине, прошао је кроз више фаза. Он је од незнатног насеља постао престоница, таворио у турско време порушен и изван цариградског друма и по ослобођењу од Турака се развио користећи природне услове, географски положај, саобраћајне и привредне прилике околне области и од трговачко-занатског средишта постао значајан индустријски и управно-просветни центар.

Он живи око 600 година и обавља низ функција кроз које се везује за околину и чини са њом јединствен организам. Нема промена у околини који нису деловали на град, а нема ни промена у граду које се нису одразиле на његову околину. Кроз цео тај дуги период ова органска повезаност није обухватала увек исту територију, нити је јачина тих веза била увек иста; територија се ширила или сужавала, а везе бивале чешће или слабије зависно од мноштва узрока. Међутим, та се заједница града и области стално одржавала и манифестовала на много начина.

Тај нови организам, произишао из међусобног дејства града и његове околине који називамо утицајном сфером Крушевца, стално

се развијао, јачао и добијао нове облике. У средњем веку се јавио први вид утицајне сфере — област повремено везана за град и дуго се није мењала. Прву утицајну област Крушевца, коју су створиле везе Крушевца и његове околине, називамо повремени појас због повременог карактера веза. Крушевац има управни центар, тржиште и занатски центар.

Освајање Србије од Турака је разлог што је повремени појас дуго трајао и није се мењао и што су супротности између града и села постале још веће; повремени појас је сужен, а везе града и околине сасвим незнатне. После ослобођења од Турака повремени појас се ширио упоредо са функционалним развојем града и са побољшањем саобраћајних прилика котлине. У суштини, он се данас битно разликује од првобитног појаса насталог још у средњем веку, јер не представља сферу у целини него само њен спољни, периферни омотач, област где су утицаји најслабији и најмање разнолики. Он се још увек развија и шири због привредног развоја града и области и сталног побољшања саобраћаја, али се из истог разлога смањује његов унутрашњи део у корист сталног појаса, који се шири и све више захтева делове повременог појаса.

Стални појас утицајне сфере Крушевца настаје много касније — тек са ослобођењем од Турака кад развој Крушевца почиње пуним замахом. Диференцирање утицајне сфере на повремену и сталну појас настаје из више разлога. Са продирањем робно-новчане привреде, односно са јачањем тржишта и развојем трговине — спољне и унутрашње, један део ближих насеља бива чвршће повезан са Крушевцем. Ова повезаност се остварује чешћим долажењем у град, односно кроз већи број веза између града и насеља — преко трговине, заната и школа.

Стални појас се развија под утицајем три основне компоненте — привредног развоја Крушевца, привредних потреба његове области и побољшања саобраћајних веза између града и околине; прве две компоненте појачавају потребу веза између града и области, а трећа олакшава везе и успоставља њихов контакт. Стални појас напредује на рачун повременог појаса, али и сам убрзо бива подривен стварањем новог појаса — непосредног.

Непосредни појас се јавља као директна последица појаве нове функције Крушевца коју он дотле није имао. Немајући довољно радне снаге, индустрија почиње да користи и радну снагу са села. Тако долази до сталне свакодневне везе између села и града, односно до сталног кретања становништва између Крушевца и околних насеља. То даје околним насељима ритам градског живота. Ово се кретање одражава на више начина у животу и привреди града, а још више у животу и привреди села. Два поменута момента — привредни развој и развој саобраћаја — делују много изразитије него код претходна два појаса, јер се у овом појасу, пошто је непосредно уз сам град, мањи изглед насеља и начин живота њихових становника. Непосредни појас се развија на рачун сталног.

Данас више нема јединствене области која са градом одржава везе, већ су везе и односи града и области далеко сложенији. Поред три појаса различитог интензитета гравитације почињу се јављати мања језгра која, са своје стране, делују и стварају веома сложене односе у овој области.

Ти мањи центри се јаче развијају тек после ослобођења од Турака, иако се нека насеља развијају као тржишта и добијају извесне средишне функције и нешто раније. Она делују у области и везују један део за себе тек онда кад се она, услед заједничког истовременог дејства неколико функција, почињу да издавају из околне области. У околини Крушевца су тако настала двојака средишта — средишта другог и средишта трећег реда.

Примерни узрок за појаву средишта другог реда је био њихов положај у односу на Крушевац. Она су се јавила тамо где слабе утицаји Крушевца, а почињу да делују утицаји неког другог већег насеља — код Варварина се сукобљавају утицаји Параћина, Ђуприје, Светозарева и Крушевца, код Ражња утицаји Параћина, Алексинца, Ниша и Крушевца а код Трстеника утицаји Краљева, Врњачке Бање и Крушевца. Друга средишта су настала на ивицама сфере Крушевца. Друга средишта су настала на ивицама сфере Крушевца, тамо где су утицаји Крушевца слабији због знатног удаљења, иако природне препреке спречавају продирање утицаја других већих градова. Пример су Брус и Александровац.

Појава средишта другог реда у околини Крушевца се може везати за развој трговине, занатства и управне поделе ове области. Како год је трговина узимала више маха, извесна места су добијала трговински значај, а тиме и изванредан значај средишта у околини. Међутим, ова једина функција није била довољно да се они јаче издвоје од своје околине. То успевају тек у ослобођеној Србији после 1833 године, када та насеља постају среска места, тржишта, занатска средишта и школски центри. У почетку су били само допунa Крушевцу; она су средишта среза у његовом округу, имају основне школе, док су у Крушевцу средње, производе откупљене на свом тржишту извозе преко Крушевца или их дају Крушевцу. Са даљим привредним развојем Крушевца и његове околине, ова насеља се све више осамостаљују и, пред други светски рат, постају чак и мање финансијска и здравствена средишта области.

На сутоку утицаја Крушевца и средишта другог реда јављају се још мања средишта — средишта трећег реда. Између Крушевца и Трстеника је тако настала Велика Дренова и Стопања; између Бруса и Крушевца — Велико Купце и, најзад, између Крушевца, Алексинца и Ражња — Велики Шиљеговац и Брачин. Средишта трећег реда јављају се и на крајњим ивицама сфере, као Блажево Витошевац и Рибаре. Најзад, два таква средишта су се јавила и на месту где се преплићу утицаји Крушевца и околних великоморавских градова и Ниша, као и утицаји мањих локалних средишта Ражња и Варварина. И Бићевац и Сталаћ су, поред мешања утицаја ближих градова,

успели да створе сопствену област због свог саобраћајног значаја и положаја на главној моравској прузи. Средишта трећег реда се изразитије јављају тек у последњем периоду, изузев Бићевца и Сталаћа, чији је постанак нешто ранији због њиховог изузетног саобраћајног положаја. Тако су нека сеоска насеља под утицајем Крушевца или неке варошице — средишта другог реда добила поједину функцију: трговинску (Јасика), индустријску (Дедина) или саобраћајну (Кошеви). Ипак, ниједно од тих насеља није добијањем ове једне функције постало средиште трећег реда; сеоска насеља то постају тек са добијањем више различитих функција. Тако се Дренова, Стопанија, Рибаре, Велики Шиљеговац и друга издавају јасније и почињу да делују као средишта тек када су, поред тржишта, добили осмогодишње школе и постали седишта општина и мањи здравствени центри. Њихов значај још није велики, али он постоји, развија се и има услова за напредак у новом систему, који настоји да од седишта општина створи привредна средишта и културна жаришта за мањи део области.

После стварања мањих центара у околини, у Крушевцу се јавља тежња да ојача свој утицај у области и он то успева на више начина — пре свега сталним привредним развојем, који, са своје стране, изазива стални пораст становништва града. Пораст становништва поново делује на појачање његове трговинске, занатске и других функција. Поред тога што максимално развија своје старе функције, Крушевац добија и нове и то углавном оне којих нема у мањим околним центрима. На првом месту то је индустрија, која има најјачи утицај на појачање веза са најближим околним и изразито мења утицајну сферу стварањем непосредног појаса, који најинтезивније везује област за град. Затим, деловање Крушевца преко банака се осећа у привреди свих околних места — кроз давање средстава или покретање извесних мањих или већих занатских или индустријских предузећа или погона. У тежњи да свој утицај у области учини што већим, Крушевац постаје њено здравствено и културно средиште, најзначајнији расадник просвете, културе и политичке мисли у овом крају. То се манифестује појавом читавог низа установе ове врсте.

И данас је Крушевац најважнији и најзначајније средиште котлине, ико се у његовој области учврстио извешан број старих, а почиње да делује и један број мањих средишта што се види из таблице 54.

Таблица је израђена на основу пописа од 1961. године и у њој је приказана структура становништва Крушевца и осталих варошица и већих села која имају карактеристике средишта. Од укупног броја активног становништва Крушевац има једну трећину запослених у индустрији, другу трећину у јавним службама (комунална делатност, државна управа и правосудје, просветно-културне институције, здравствене и банкарске установе и др.), а остатак је равномерно распоређен на трговину, занате, саобраћај и остале делатности. Најмање је љопривредно радништво на имањима пољопривредних установа.

Таблица 54

Насеља	Активност	Укупно	Рударство	Индустрија	Пољопривреда	Шумарство	Грађевинарство	Саобраћај	Трговина	Угоститељство	Занатство	Личне услуге	Комуналне делатности	Државна управа и правосудје	Културно-просветна и научна делатност	Здравствена и социјална делатност	Банкарство и осигурање	Остале делатности	Ван делатности	Неразвијено и непознато
Крушевац	с ¹	21.957	6	6245	511	102	647	931	1742	622	1817	136	225	1609	1104	1001	394	1367	3253	242
	а	9.916	2	2750	195	41	254	323	758	240	714	58	88	635	570	548	209	495	1904	132
	и	12.041	4	3495	316	61	393	611	984	382	1103	78	137	974	534	453	185	872	1349	110
Александровац	с	1.320	—	22	283	12	6	13	102	32	222	12	18	273	81	68	19	29	116	12
	а	551	—	12	128	4	2	5	28	14	74	7	7	97	50	34	10	11	60	8
	и	769	—	10	155	8	4	8	74	18	148	5	11	176	31	34	9	18	56	4
Брус	с	838	—	7	73	27	3	11	60	27	103	9	6	224	39	86	18	30	101	14
	а	346	—	2	26	9	2	5	24	11	39	3	2	84	28	31	8	14	50	8
	и	492	—	5	47	18	1	6	36	16	64	6	4	140	11	55	10	16	51	6
Бићевац	с	4.952	204	643	2452	—	71	499	103	31	350	20	12	73	73	33	4	10	334	40
	а	2.653	78	243	1585	—	25	168	38	10	143	9	4	35	44	19	2	3	207	40
	и	2.299	126	400	867	—	46	331	65	21	207	11	8	38	29	14	2	7	127	—
Сталаћ	с	2.137	1	215	1108	2	10	399	15	11	72	11	10	77	26	8	1	3	142	26
	а	1.350	—	107	855	2	6	167	8	5	27	4	3	21	17	6	1	2	95	24
	и	787	1	108	253	—	4	232	7	6	45	7	7	56	9	2	—	1	47	2
Нови Брачин	с	846	5	5	735	—	44	—	2	3	14	—	—	10	16	4	—	—	5	3
	а	615	1	3	563	—	15	—	2	1	7	—	—	5	10	1	—	—	4	3
	и	231	4	2	172	—	29	—	—	2	7	—	—	5	6	3	—	—	1	—
Ражањ	с	1.159	—	46	283	5	37	15	68	32	112	9	26	221	35	56	11	27	155	21
	а	503	—	16	152	2	13	4	27	10	42	3	11	81	18	24	7	9	73	11
	и	656	—	30	131	3	24	11	41	22	70	6	15	140	17	32	4	18	82	10
Витошевац	с	2.193	53	7	1837	5	43	19	11	4	63	1	1	45	24	2	—	3	53	22
	а	1.555	29	6	1367	3	22	8	8	2	30	1	1	13	16	1	—	2	28	18
	и	638	24	1	470	2	21	11	3	2	33	—	—	32	8	1	—	1	25	4
Стопања	с	1.401	—	48	1036	—	31	53	22	9	70	4	2	40	17	15	—	8	26	20
	а	729	—	22	566	—	13	21	7	4	27	1	1	13	12	8	—	3	16	15
	и	672	—	26	470	—	18	32	15	5	43	1	1	27	5	7	—	5	10	5
Трстеник	с	5.459	—	2755	147	9	75	80	311	131	450	41	125	361	240	163	48	96	410	17
	а	2.515	—	1214	72	4	30	28	141	60	183	19	46	142	136	87	34	51	258	10
	и	2.944	—	1541	75	5	45	52	170	71	267	22	79	219	104	76	14	45	152	7
Варварин	с	1.165	—	33	322	7	29	19	65	36	143	13	30	217	49	34	30	12	113	13
	а	753	—	11	212	2	12	7	28	12	54	9	10	80	28	17	15	5	66	10
	и	592	—	22	110	5	17	12	37	24	89	4	20	137	21	17	15	7	47	3
Велика Дренова	с	3.314	—	39	2860	—	9	8	6	9	106	3	—	108	47	12	3	13	53	38
	а	1.703	—	20	1471	—	3	4	5	4	42	3	—	45	25	9	1	7	30	34
	и	1.612	—	19	1389	—	6	4	1	5	64	—	—	63	22	3	2	6	23	4
Велико Купце	с	1.175	—	62	939	2	8	2	19	1	60	—	—	31	14	7	—	—	9	21
	а	583	—	24	475	1	3	1	6	1	27	—	—	13	5	4	—	—	7	16
	и	592	—	38	464	1	5	1	13	—	33	—	—	18	9	3	—	—	2	5
Рибаре	с	1.271	—	10	983	2	1	6	4	7	34	2	—	—	15	177	—	4	14	12
	а	852	—	5	674	2	1	4	2	2	21	1	—	—	10	103	—	3	12	12
	и	419	—	5	309	—	—	2	2	5	13	1	—	—	5	74	—	1	2	—
Велики Шиљеговац	с	3.123	—	35	2586	1	20	75	41	3	134	—	23	74	37	12	—	10	39	33
	а	1.905	—	16	1628	1	10	43	22	1	57	—	10	27	20	6	—	6	27	31
	и	1.218	—	19	958	—	10	32	19	2	72	—	13	47	17	6	—	4	12	2

¹⁾ Ознака с значи свега, а — активно, а и — издржавано становништво.

То показује да су индустрија и јавна служба данас најважније и да Крушевац преко њих врши најјачи утицај у својој области.

Остале варошице и села која имају карактер средишта имају много мањи утицај, јер је код њих знатан проценат пољопривредног становништва, што се види из доњег прегледа:

Таблица 55

Место	Индустрија	Пољопривреда	Трговина	Занатство	Јавна служба	Саобраћај Грађевинарство Рударство
Александровац	2,2	23,2	5,0	13,4	37,8	3,4
Брус	0,6	7,5	7,0	11,2	48,3	1,3
Бићевац	9,9	59,8	1,4	5,4	4,0	10,2
Сталаћ	8,0	63,3	0,6	2,0	3,7	12,8
Нови Брачин	0,5	91,5	0,3	1,1	2,6	2,6
Ражањ	3,1	30,2	5,3	8,3	29,8	3,4
Витошевац	0,4	87,9	0,5	2,0	2,0	3,8
Стопања	3,0	77,6	1,0	3,7	5,2	6,9
Трстеник	48,3	2,8	5,6	6,8	19,9	2,3
Варварин	1,5	29,4	3,7	7,2	20,7	2,5
Велика Дренова	1,2	86,3	0,3	2,5	5,6	0,4
Велико Купце	4,3	81,5	1,0	4,6	5,1	0,7
Рибаре	0,6	79,1	0,2	2,5	9,4	0,6
Велики Шиљеговац	0,8	85,5	1,2	3,0	3,1	3,0
Крушевац	27,7	1,9	7,6	7,2	25,7	5,8

Минимални проценат пољопривредног становништва, после Крушевца, имају Трстеник и Брус, који су се, према томе, најјаче издиференцирали од своје околине и у којима су јасно изражене функције средишта. У Трстенику је, услед наглог индустријског развоја, скоро половина становништва запослено у индустрији, а знатан проценат долази и на јавне службе. Код Бруса су процентуално највише заступљене јавне службе (близу половина активног становништва) и одмах затим занатство — што показује управно-занатски карактер тог насеља. Све остале варошице имају много већи проценат пољопривредног становништва, максималан је код Ражања — близу једне трећине. Њихов утицај у области најјаче се осећа преко делатности јавне службе, јер је ту запослен највећи проценат непољопривредног становништва. Само Александровац, поред Бруса, има нешто јаче изражену занатску функцију.

Остала средишта имају више од половине активног становништва запосленог у пољопривреди. Услед толиког броја пољопривредног становништва, знатно је смањена моћ деловања ових насеља у области. Тај проценат је најмањи код Бићевца и Сталаћа, а највећи код Новог Брачина. Бићевац и Сталаћ имају и нешто већи проценат становништва запосленог у саобраћају и у индустрији — те две чи-

њенице доказују да је њихов утицај у околини јачи од утицаја свих осталих средишта.

На крају се може закључити да деловање и значај Крушевца у области није постигнут утицајима мањих средишта, која су се јавила широм котлине за коју је Крушевац природно средиште. Секундарна средишта ће морати да се боре за одржање својих утицаја. Ни стварање новог среза са седиштем у Краљеву није сузбило утицаје Крушевца у овој области. Крушевачка и Краљевачка котлина су две издвојене природне целине које свака за себе, као саобраћајно најпогодније у овом делу Србије, привлаче простране околне области. Због свог географског и саобраћајног положаја, због развијеног занатства, трговине, индустрије и других непривредних функција и њиховог даљег развоја, утицаји Крушевца ће и даље расти и ширити се у овој области и поред развоја осталих мањих центара.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Др. Чед. Марјановић: Крушевац, историско-културни преглед од постанка па до данас, Београд 1936 год.
2. Коста В. Петковић: Геолошки састав крушевачког терцијарног басена (са једном геолошком картом), Геолошки анали Балканског Полуострва, књ. IX, део I, Београд, 1927 год.
3. Б. Ж. Милојевић: Долине Западне Мораве, Мораче и Треске, Посебна издања СГД св. 26, Београд 1948 год.
4. Хидротехничке мелиорације НР Србије НР Србије, Институт за водну привреду НР Србије, Београд 1951, I карта поплавних површина, II карта бујица и наводњавања и III педолошка карта.
5. Прилози познавању климе Југославије: 2. Падавине у Југославији резултат осматрања за период од 1925 — 1940. Карта изохијета.
6. Берtrandон де ла Брокијер: Путовање преко мора, Београд 1950.
7. Ст. Новаковић: Белешке др. Брауна из српских земаља од године 1669. Споменик IX СКА, Београд 1891 год.
8. Ст. Новаковић: Земљиште радње Немањине, Годишњица Николе Чупића I, Београд 1877 год.
9. Константин Јиречек: Историја Срба I и II књига, Београд 1952 год. превео Ј. Радоњић.
10. Ст. Новаковић: Законски споменици српских држава средњег века СКА V, Београд 1912 год.
11. Арх. Леонид: Стара српска писма — Из руског манастира св. Пантелеимона у Светој Гори, Гласник СУД књ. VII старог реда, Београд 1868. год.
12. Др. Ва. Ђоровић: Прошлост Крушевца, Братство XXVII, Београд 1933 год.
13. М. Петровић: Финансије и установе књ. I и II, Београд 1898 и 1901 год.
14. Ч. Мијатовић: Пре триста година, Глас СУД књ. XXXVI, Београд 1872 год.
15. Т. Борђевић: Архивска грађа за насеља у Србији за време I владе кнеза Милоша (1815 — 1839); Насеља књ. 22, Београд 1926 год.

16. Д. Ј. Поповић: Србија и Београд, СКЗ Поучник XII, Београд 1950 год.
17. Ва. Стојанчевић: Источна Србија у периоду турске окупације од 1813 — 1832, Историјски часопис, Историјски институт САН књ. VI, Београд, 1956 год.
18. М. Гавриловић: Милош Обреновић — I књига од 1813 — 1820, Београд 1908, II књ. од 1821 — 1826, Београд 1909 и III књига од 1827 — 1835, Београд 1912 год. Издање задужбине И. М. Колар са књиге бр. 126, 133 и 146.
19. Ва. Стојанчевић: Административно и војно-полициско уређење српско-турске границе за време прве владе кнеза Милоша, Историјски гласник НР Србије св. 3—4, Београд 1951 год.
20. Ва. Стојанчевић: Кнез Милош и колонизација источне Србије, Историјски преглед I, Београд 1954 год.
21. Ј. Цвијић: Меганастазичка кретања, њихови узроци и последице, Насеља књ. 12, Београд 1922 год.
22. Ва. Стајанчевић: Кнез Милош и Источна Србија, 1813 — 1833, Београд, 1957 год.
23. А. Дероко: Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950 год.
24. Ј. Цвијић: Балканско полуострво I, карта, Београд 1922.
25. П. Матковић: Путовања по Балканском полутоку XVI века, Рад XLIX, Загреб 1879 год.
26. Бор. Дробњаковић: Путевима наше земље, Београд 1952. год.
27. Рад. М. Илић: Крушевац, историско — топографска монографија, Дело 45 књ., Београд 1907 год.
28. Fr. Miklosich: Monumenta Serbica, Vienna 1858 год.
29. V. Јагић: Константин философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског (по двема српско-словенским рукописима изновце издао), Гласник СУД књ. XLII, Београд 1875 год.
30. Љуб. Стојановић: Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, поменици и др. СКА, Споменик III, Београд 1890.
31. М. Васић: Жича и Лазарица, Београд, Геца Кон. 1928 год.
32. R. E. Dickinson: The West European city, Лондон 1951 год.
33. Ј. Цвијић: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, с проматрањима у Јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Епиру и Северној Арбанији, Београд СКА, књ. I, II и III, 1906 и 1911 год.
34. К. Јиречек: Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем веку, Сарајево 1951 год.
35. Ч. Мијатовић: Бураб Бранковић, I књ. Београд 1880 г., II књ. XVIII издање Чупићеве задужбине, Београд 1882 год.
36. Евлаија Челебија: Путопис, одломци о југословенским земљама, превео Хазим Шабановић, I и II књ., Сарајево 1957 год.
37. Како су наши трговци водили своје књиге, Политика, аутор М. Р. С.
38. Ст. М. Мијатовић: Занати и еснафи у Расини, СКА Живот и обичаји народни, књ. 17, Београд 1928 год.
39. Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834 до 1954, Завод за статистику, Прикази бр. 13, Београд 1955 год.
40. Н. Вучо: Распадање еснафа у Србији, књ. I и II, САН Посебна издања књ. ССХХII и СССIII, Историјски институт књ. 5 и 9, Београд 1954 и 1958 год.

41. Даница за 1827 год.
42. Т. Борђевић: Грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847 год. год., СКА, Српски етнографски зборник, књ. 33, друго одељење Живот и обичаји народни, књ. 15, Београд 1925 год.
43. Душан М. Трковић: Из историје Крушевца, Југославија, Год. III бр. 66, Крушевац од 23. IV 1931 год.
44. Државопис Србије, III свеска, Београд 1869 год.
45. Kanitz F. Serbien Land und Bevölkerung, II Leipzig 1909 год.
46. В. Карић: Србија, Београд 1888 год.
47. М. Б. Милићевић: Кнежевина Србија, Београд 1876 год.
48. Св. Христић: Трговинско-занатлиски шематизам Краљевине Србије за 1896/7, 1902/3 и 1911 год.
49. М. Миленковић: Привредни живот Крушевца, Гласник СГД, Београд, 1928 год. и рукопис истога рада.
50. Производне снаге НР Србије, Економски институт НРС., Београд 1953 год.
51. Стање новчаних завода на дан 31. XII 1924 год.
52. М. Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, VIII књ., Сарајево 1930 год.
53. Извештај Београдске трговачке коморе за 1929 год.
54. Државопис Србије, I свеска, Београд 1863 год., II, IX и XI св.
55. М. Б. Милићевић: Школе у Србији, Гласник СУД књ. VII, св. XXIV старог реда, Београд 1868 год.
56. Ј. Ердемановић и Т. Николић: Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у турско доба, Београд 1899 год.
57. П. Матковић: Путовања по Балканском полуострву XVI вијека, Рад СХVI, СХХIX, СХХХVI и LXXI.
58. Б. Дакић: Слив Јовановачке реке, Зборник радова САН, књ. LXII, Географски институт књ. 15, Београд 1959.
59. Крушевачки крај јуче и данас, Крушевац 1961 год.
60. С. Димитријевић: Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку, Посебна издања САН књ. CCCIV, Историјски институт књ. 10, Београд 1958 год.
61. О. Д. плем. Прих: Путовање по Србији у 1829 години, Београд 1899 год.
62. Кретање становништва од 1953 до 1961 год. Статистички завод Крушевац, 1961 год.
63. Ст. М. Мијатовић: Темнић, антропогеографска студија, Насеља српских земаља књ. 3, Београд 1905 год.
64. Тодор М. Бушетић: Левач, Насеља српских земаља књ. 2, Београд 1903 год.
65. Б. Ж. Милојевић: Главне долине у Југославији, Посебна издања САН књ. CLXXXVI, одељење природно-математичких наука књ. 5 Београд 1951 год.
66. Б. Ж. Милојевић: Долина, Велика Морава, Зборник радова САН књ. XV, Географски институт књ. 3, Београд 1951 год.
67. П. Р. Косовић и М. Ј. Миладиновић: Трговачки центри и путеви по српским земаљама у средњем веку и у турско време, Годишњица Н. Чушића књ. XXI, Београд 1901 год.
68. Св. Дамјановић: Крушевац, професорски рад (рукопис)

69. М. Костић: Велики Шиљеговац, Природно-математички факултет у Београду, Зборник радова VI свеска, Београд 1954 год.
70. М. Мишић: Александровац, професорски рад (рукопис)
71. Д. Миленковић: Виноградарство у Жупи и његови проблеми (стенографске белешке са саветовања виноградара и винара у Жупи: на дан 17. и 18. октобра 1954 год. у Александровцу.
72. Попис становништва 1948. год.
73. Попис становништва 1953 год.
74. Победа, Год. II бр. 16, Крушевац 1. март 1946 год.
75. Статистички извештај за новембар и децембар 1957. год. Година I бр. 4. Статистички извештај за септембар 1958. год. Година II бр. 9.
76. Победа, Година VII, бр. 18 од 1. маја 1953. год.
77. „14 октобар”, бр. 3 од 20. јула 1955 год.
78. Извештај о кретању привреде на подручју среза Крушевац у периоду од 1957 — 1961 године, Народни одбор среза Крушевац октобра 1961 год.
79. Д. Вогелник: Урбанизација као одраз привредног развоја. Економска библиотека 13, Београд 1961 год.
80. И. Рубић: Изотелна карта Загреб и околице, Географски гласник XIII, Загреб, 1951 год.
81. О. Савић: Утицајне сфере градова у долини Велике Мораве, Посебна издања САН књ. CCXII, Географски институт књ. 7 Београд 1955 год.
82. О. Савић: Утицајна сфера Алексинца и њене особине, Посебна издања САН, књ. CCCVII, Географски институт књ. 14. Београд 1958 год.
83. J. V. Fleming и F. H. Green: Some relations between contry and town in Scotland, the Scottish geographical magazine, Volume 68 април 1952. №1
84. W. Christaller: Rapports fonctionels entra les agglomerations urbaines et les campagnes, Comptes rendus du Congés International de géographie, Amsterdam 1938, Tome II, Travaux de la section IIIe-géographie humaine, Leiden 1938
85. Б. Даничић: Ријечник из књижевних старина српских, III, Београд 1864. год.
86. Српски летописи од 1847 год.
87. С. Јиреček: Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinople und die Balkanpässe, Prag 1877.
88. Статистика за 1910 годину. Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке децембра 1910 год. књ. V, Београд 1911 год.
89. Победа, Година I бр. 41. од 8. септембра 1945. год. Крушевац
90. Победа, Година VII, бр. 19., 8. маја 1953. год., Крушевац.
92. Геолошка карта Крагујевац — Зајечар, 1:200000.
92. Преглед засејаних површина за 1954. годину.

НАПОМЕНЕ

¹⁾ То се види из преписа студеничке повеље, која датира од 1619. год. (10, с. 569).

²⁾ У баштину Радичу Постопоповићу дато је: „срњског Благовѣштеніе пречистіе владичіце наше Богородіце нга рьсь глаголюми Грабовничіца, што снъ сьздаа своим трудоу и село Боудиловиноу и село Мелентиа на Расинь и село Врбницоу, и село Себечевац оу Кроушевачкои Власти, и село Кожегино Долянь”. Раваница је дато „и панапор Петровъ у Сталакоу з бродомъ... и бродъ на Обрасцъ на Мораве... И биръ доубровничка до Ражань и до Сталаке. И еште приложихъ код Кроушевца су спизলেখъ Огнюна з Бранкомъ сыномъ с општиномъ и з баштиномъ”.

³⁾ ДА државни архив у Београду има доста помена о томе.

Као спахија села Врњци помиње се Осман Оберковић (КК XVII 36 од 26. јан. 1831). У Милутовцу се помиње субаша милутовачки Мехмед (КК XII 66 од 21. марта 1820), даље Муслија спахија у Медвеђи (КК XII 342 од 24. IX 1823 г.). Бегови крушевачки Вренчевићи помињу се такође, нпр. Селим-бег Вренчевић је имао земље покрај манастира Св. Романа. Спахија око Глоговца и Трстеника био је Сеиман (КК 21 од 5. IX 1829), а као држалац коњушког дуга помиње се спахија Алија (15, с. 176).

⁴⁾ Тако се помиње у Модрици Јарабин спахија, у Пепелевцу Ахмед-бег из Крушевца, у Вел. Шиљеговцу Смака субаша, у Мајдеву Ахмед из Пребреза, у Витановцу Сејдименца, у Мозгову Вренчевићи, у Катуну Ахмет спахија из Ниша, који приморана сељаке да му терају храну у Ниш, у Лазаревцу Мехмед бег пашин брат, у Бивољу Сердар субаша, у Глободеру Ишљам субаша, у Адоровцу Селим Вренчевић итд. (13, I књ., с. 275—277).

⁵⁾ Као поједини власници земље у овом крају помињу се Мехмед, Мустафа син Рамизов и Асан барјактар (Градски државни музеј Крушевац бр. 1, 2, 3 и 4). Даље се помињу неки власници земље и у ДА у Београду. У Крушевцу се помиње неки Мула Фесуда (КК XVII, 26 јул 1833), Мустафа Алић (КК XVII, 13 април 1837 бр. 151), Мустафа Бандић (КК XVII, 17 април 1837, бр. 154). Земље у Трстенику биле су власништво Бухаре, кћери Алије емина (КК XVII, бр. 22) и буге Очиниче (КК XXIII, бр. 13, 19 маја 1817 год.).

⁶⁾ Кметови три кнежине Крушевачке нахије: загрлате, расине и козничке нахије моле кнеза Милету Радојковића да им помогне наводећи им турске зулуме: „Они траже тридесет аргатина от сваке куће проклето то кулучење. Има 350 села 2 буљубаше од сваког села узимају јагње, свако јагње три гроша. Од сваког села јаловицу бира од 20 гроша у два среза беру по 6 гр и 12 пара арача а у горњем срезу беру 8 гроша и 28 пара. Траже по 5 гроша на виноград Разаи паша тражи 200 кеса пореза (ДА Крушевачка нахија бр. 20 од 8 септембра 1824 г.).

⁷⁾ О читлучењу има помена у ДА, и то у збирци Кнежева канцеларија. Помиње се Мехмед Теслић који је скупио десетак са бреснопољског и глободерског читлука по дозволи кнежевој тако да су и друге читлуке сахибије тражиле исту дозволу. Читлуке сахибија се помиње и у Курилову (КК XII 660, 18 децембра 1833 и КК XXIII 464, 26 марта 1831).

⁸⁾ У збирци Кнежева канцеларија под бр. XVII-2, 16 новембра 1819 Врњци и XII-266, 19 маја 1823 Јагодина. Кнез Никола из Врњаца 1824. године моли дозволу да се са 6—10 породица настани у Србији, јер више не може да поднесе турска насиља и глобе. Године 1821. кад је дошао Садик, субаша лесковачког паше, да прикупља порез, пребегло је много Срба преко Мораве.

⁹⁾ У Крушевачком градском музеју под бр. 10 сачуван је опис границе од 1833. године, и то део границе од Суповца до Белог Брда који пролази кроз моравску, крушевачку и жупску капетанију. Моравска: Суповац, варшин, Змијина глава, вода јасенова, Широко Поље, Мали Грџац, Велики Грџац. Крушевачка: Бојеник планина, Добра Вода на врх Голака, Светла Стена, Прокоп, врх Мазница, лаз Велика Пољана, Добра Вода на врх Прецрешње, Кале, Ден-

чина, Нишани, Црна Чука, Сенокос на шуми поповској, 4 липе велике посред биљега, извор пребрешки, Мало Језеро на врх бачинске Реке. Жупска: Суви Лаз, Грмен Чука, Чука млин Лаз, јаворска раскрсница.

¹⁰⁾ О овим пограничним сукобима има помена у ДА у Београду у Крушевачкој нахији: бр. 30 од 6 јануара 1836, бр. 145 од 6 фебруара 1837, бр. 146 од 13 фебруара 1837 и бр. 172 од 7 јула 1837. Затим у збирци присаједињење отргнутих крајева у: бр. 130 од 24. фебруара 1834, бр. 135 од 26 фебруара 1834 и у бр. 152 од 2 марта 1834 год.)

¹¹⁾ Тако се још у доба Караџорџа у Крушевац доселило 8 Грка, трговаца и механиџа, који су овде отворили своје радње. Од њих су двојица били из Сечмишта, нахије костурске, а остали из Арчишта, нахије загорске (Државна архива, КК XII, 96 и 97, 5 марта и 20 март 1836).

¹²⁾ О томе има података у Историјском архиву у Крушевцу у земљишним књигама жупских села.

¹³⁾ Подаци предузећа за обраду дувана.

¹⁴⁾ Табела је састављена према подацима из Архива града Београда, фонд Трговинске коморе Београда.

¹⁵⁾ Табела са подацима о предузећима израђена је на основу материјала из Фонда удружења индустријалаца моравске бановине, Историјски архив, Ниш.

¹⁶⁾ Поред пријављених индустријских радњи било је овде и много непријављених, као што се види из акта, где један од власника, Бранко Топаловић, тражи од Удружења индустријалаца за моравску бановину да се разврста у мању класу за прирез и наводи следеће разлоге: „јер ми смо једна мала домаћа индустрија и нама је тај посао споредан поврх земљорадње”... „даље у нашој општини Дубљанској постоји 120 радњи, а свега нас протоколисани има 10, а 111 безправне и ми се не можемо одржати због конкуренције нити Вам даље плаћати прирез” — Историјски архив Ниш, Фонд Удружења индустријалаца за моравску бановину.

¹⁷⁾ Цела берба шећерне репе иде шећерани у Буприји, а берба дувана предузећу за обраду дувана у Крушевцу.

¹⁸⁾ Подаци о подизању нових воћњака и сушара узети су из друштвеног плана и из књиге Крушевачки крај (59, с. 208—209).

¹⁹⁾ У архиви Удружења индустријалаца Моравске бановине, која је сачувана у Нишком државном архиву, 1945. су била пријављена следећа индустријска предузећа: Бранко Топаловић индустрија Трстеник, Браћа Топаловић индустрија Трстеник, Радисав Матић млин Витошевац, Електрична централа Ражань, Електрична централа Трстеник, Ранко Ранковић и син индустрија Трстеник, млин Цветковића у Ражњу, црепана Браће Соколовић у Бивољу, моторни млин Марковића у Ражњу, Електрична централа Врњци и Милан Пауновић индустрија млинског камена Дубље.

²⁰⁾ Зидане Лазарице заједно са градом Крушевцом могло се десити тек по рођењу његовог сина Стевана, којим поводом Лазар зида цркву у граду посвећеном св. Стевану. Стеван је рођен око 1370, те и зидање Крушевца и Лазарице треба ставити у време после 1370. г. Највероватније изгледа да је град Крушевац био почет још 1374. г. после победе над Алтомановићем” (31, с. 112—113).

²¹⁾ „Тадашња крушевачка лива имала је најмању војну посаду само 43 момка, а ови су имали укупно дневно 250 аспри”. Од крушевачке главарине (цизије) која је 1629/30 год. износила 560.000 аспри плаћане су посаде у стонобеоградском санџаку (12, с. 97).

²²⁾ Првих година помиње се као ајан Ахмед-бег Вренчевић, а доцније Таки-бег (18, с.421).

²³⁾ У ДА у Београду постоји списак у коме се наводе имена осам трговаца и механиџа Грка, који су се у Крушевац доселили још пре Караџорџева времена (види стр.), а које помиње и Т. Борџевић. Поред ових писмених

потврда има трагова о досељавању трговаца из Грчке и у усменом казивању. Гојко Влајић, трговац, је по казивању чланова породице дошао из Турске у Крушевац још у доба Караборба и називали су га Грк. Он је био Караборбев војник родом из Пасјака и отишао је у Грчку; оданде се вратио са женом Гркињом. То је био један од првих трговаца Срба. Имао је два дућана — један код Кедровићеве апотеке, а један у старој чаршији. Продавао је Турцима медовину. Поред дућана, он је трговао на велико с Турцима из Новог Пазара. (15, с. 562—567).

²⁴⁾ „По добро очуваном предању у Крушевцу је за време Турака било пет путничких ханова. Два су била у Старој чаршији (у близини велике чесме, тзв. „Добра Вода“), а три у данашњој правој чаршији (у тзв. Доњем крају). Ти су ханови били ниски и пространи. На средини се ложила ватра. Око ватре су се грејали путници, па су ту и спавали. А у једном углу била им је стока . . . Најбољи је био „Бор Зукин хан“, који је био спровођу конака озлоглашеног Вренчевића, или спровођу данашњег Окружног начелства. — У хановима су путници могли да добију кафу и шербет. За преноћиште су плаћали по грош за себе, а по 20 пара на грао стоке. Храну су носили са собом и за себе и за стоку. У „Бор Зукин хан“ су свраћали вићенији трговци. Ту је први пут направљена и соба са дашчанним креветом и асурама за преноћиште путника. Сем ових путних ханова било је око десетак кафаница или кафе-ханова у којима се продавала и пила кафа и др. Од тих кафана знало се која је турска, а која је хришћанска. Као највићенија и најбоља била је „Дангина кафана“, која је била у сокачету између Велике чесме и Лазареве цркве (црква Лазарица). Ту су се састајали вићени Срби на договор, али су по који пут долазили и Турци“ (38, с. 72).

²⁵⁾ Из једног списка у ДА се види да је Крушевцу остало свега 10 кућа ерлија, а и они су хтели да иду но је везир бурунџијом наредио да се врате (ДА, Крушевачка нахија бр. 44 од марта 1833). Но, иако су се у први мах ерлије повратиле, ипак се нису дуго задржале у њему, јер се такође све чешће јављају записи о продаји њихових кућа и плацева приликом одласка из Крушевца.

²⁶⁾ ДА, Државни савет, 1835. год., бр. 102/387.

²⁷⁾ Кнез Милош даје право Браљинцу и Пауновићу да тргују са марвом и да је прегоне у Цесарију. Овај помен потиче још из 1822. год. (Градски музеј Крушевац бр. 1047 од 29. маја 1822, бр. музеја 14). Свакако да је Милосав Браљинац и даље наставио са трговином, иако га после 1833. видимо као предстваника суда и управитеља целе нахије крушевачке, а доцније као члана исправништва окружја крушевачког (Градски музеј у Крушевцу од 3. маја 1833 и 21. јануара 1836. у Крушевцу).

²⁸⁾ У тефтеру механијском су између осталих забележени: Миладин Алексић из Дренове, Павле Влајић из Кобиља, Мијајло Живановић из Беду Воду, Мита Милосављевић браљински итд. (ДА, Крушевац — тефтер еснафа меанџијског).

²⁹⁾ 23. априла 1848. године наплаћено је у овом еснафу усталука од 24 лица новака (вероватно нових чланова), а устабаша је био Зоја Љотић; његови помоћници су били Величко Мијалковић и Анђелко Јовановић, кафеџија. Од њих је пет било из околине, двојица са називом „Грик“, вероватно Грци, један из Маловишта, вероватно Цинџарин и три из наших неослободених крајева на југу, и 13 за које није назначено порекло (Држ. арх. Крушевац, меанџијски тефтер).

³⁰⁾ Државни архив Министарства финансија Е одељење и Ф IV.6 за 1857. г.

³¹⁾ „Начелство крушевачко Министарству унутрашњих дела. Будући да је ово марвени панаџур то дућана у којима би се еспап продавао било није. Механа на овом панаџуру било је и то: прва кл. 20, II кл. 15 и III кл. 11 свега 46. Поред ови било је и три чадора из који су се неке ситнице и светогорске (крстићи, бројанице и др.) продавале. Кола с којих је вино крчмено било је 5, и једна с којих је риба продавана. С разним товарима било је 333

кола. Два места где су претстављенија чињена и напослетку 12 товара коњски. Од стоке имало је: коња, волова, кобила и крава продато је 981 комад и 80 телад и ждребади. Најбољи волови продавани су 18—22 # цес, средњи 10—12 #, а најгори 5—6 # пар. Најбољи коњи од 12—15 #, средњи од 8—12 и слаби 4—6 #, краве јалове 3—4 # а са теладима 5—6 # и напослетку кобиле јалове 2—3 # а са ждребадима 3—4 # цес. Ситне стоке на продају није било. Стока пак дотеривана је на панаџур из суседних окружја чачанског, крагујевачког, јагодинског, ћупријског и алексиначког, а највише из овога окружја. Ране било је на продају врло мало, а варива и зелени никако, осим разне расади од зелени. Вина је продато 8—10.000 ока. Вино на товар продавано је по 36 гр. на оку а крчмено по 50 п. на оку. Ракије продато је отприлике пола овога количества овом истом ценом као и вино. Вуне је било 5—600 ока продавала се по 7 гр. ока. Козине 200—300 ока по 5 гр. ока. Свице било је врло мало, а продавана је по 11—12 до 14 пара драм. Дрвенарије друге било није осим дрва и дасака. Даске липове продаване су од 3—4 и добре од 6 гр. комад. Купаца страних врло мало је било. Стоку су највише куповали наши трговци и цигани цамбаси. Трговаца из Турске било је врло мало. Наши трговци били су из Чачка, Ужица, Бруснице, Крагујевца, Јагодине, Београда, Пожаревца, Ћуприје, Алексинца и други варошица. На панаџуру овом био је добар поредак. Кажњени су тројица. Чрезвичайно се није ништа догодило осим што су неки Марко из Раче и Михаило Николић из Крагујевца и то први 38 # а други 100 # цес. изгубили; украдени су пак једном 11 # и једном 7 # цес. Приход је био 4287 гр. и 20 пара трошкови су били 1052 те остаје прихода 3235 гр. и 20 пара. Извештава да је овај панаџур доста слаб био нарочито кад се пореди са прошлогодишњим. То долази отуда што је пала цена стоке у Турској те се због тога стока у турској слабо извози“ (ДА Београд — ЕФ ИП № 33, 1857).

³²⁾ ДА, Београд ЕФ ИП № 129, 1853; ЕФ ИП № 37, 1855; ЕФ ИП № 38, 1857.

³³⁾ Као искључиво турске занате, Вук наводи: налбанте, табаке, сараче, казасе, бербере, папудије. Готово искључиво, Турци су били заступљени и међу терзијама, туфекџијама, кујунџијама и јекменџијама (41, с. 86—7).

³⁴⁾ У списку заната окружја крушевачког од 6. новембра 1836. било је: трговаца 43, терзија 66, абаџија 7, мумџија 4, ковача 1, ћурџија 14, грнчара 11, механџија 52, казанџија 2, туфекџија 6, бојџија 9, дунђера 4, мутавџија 20, бербера 3, уџара 6, налбанта 2, фишекџија 1, еменџија 6; укупно 257. Код појединих заната стоје следеће напомене. Код трговаца „Ови занат не раде, но мешају се у сваку трговину.“ Код терзије „Ови трговачки еспап у дућанима држе, а мешају се и у друге струке трговине.“ Код абаџија „Неки држе трговачки еспап“. За фишекџије „И они трговачки еспап држе“. За механџије, дунђере, казанџије, еменџије, бербере, мутавџије, бојџије, туфекџије, грнчаре, уџаре стоји — напомена — мешају се у све друге струке трговине и дућане држе“ (42, табела).

³⁵⁾ Тек 1837. год. добила је браћа Симићи од кнеза одобрење да могу себи узети кола покривена, на стубиће, без врата и пера, да се њима возе (26, с. 31 и 34).

³⁶⁾ Мијатовић бележи да су неке механе као Пачугова, Манакина, Љотина, Паскалова, Фандина, Аризова до времена кад је он писао, сачувала стара имена иако су промениле и облик и господара (38, с. 73—74). У тефтеру механијском из 1848. год. где су уписана 24 члана овог еснафа само код двојице пише уз име „Грик“ а један потиче из Маловишта (с. 98), а и главни устабаша је Зоја Љотић, Грк. Године 1851. у истом тефтеру се види да је Зоја Љотић још увек устабаша, а само код имена једног од 14 уписаних пише Грик (ДА Крушевац — Тефтер механијски). — 1832 год. било је у крушевачком округу 52, 1837 — 35, а 1838 год. 42 механе (13, I, с. 385).

³⁷⁾ У Крушевачком архиву у тефтеру механијског еснафа налазе се подаци за 1848. и 1851. год. Према томе, Вучо нема право кад га увршћује у еснафе образоване почетком XX века.

³⁸⁾ Први учитељ је био из Аустрије (47, с. 756 и 1, с. 54).

³⁹⁾ Од тог броја знају да читају и пишу само 958.

⁴⁰⁾ Ч. Марјановић за тај исти период даје два пописа становника, али нешто различита, за 1884. год. он наводи да Крушевац има 5.141 ст. а за 1900. год. 7.761 ст. (1, с. 34).

⁴¹⁾ Ради заштите извозничких права, био је у Крушевцу 1897. год. основан извознички еснаф. Трговачко-бакалски еснаф. имао је 1900. г. 102 члана, а основан је 16. VI 1846 (40, I, с. 55 и 87).

⁴²⁾ У таквој тешкој ситуацији и у вечитој борби да забране трговцима право продаје увезених занатских производа, види се да живи опанчарски занат у Крушевцу, који у свом еснафу има 1893. године 24 члана, и 1899. године се бори против конкуренције 35 трговаца који су трговали опанцима. Абације су водили борбу са 14 трговаца бившег мешовитог еснафа, који су такође радили узредно овај занат. Крушевачки ужари су били проглашени торбарима, јер су деценијама носили по наруџбини своје израђевине у Чачак, Краљево, и Трстеник ради продаје трговцима. Кројачки еснаф у Крушевцу је морао строго да контролише продају шивене робе, јер су београдски и нишки трговци продавали страну готову одећу на крушевачком панаџуру (40, I књ., с. 238, 248—269 и 303).

⁴³⁾ У Шематизму за 1896/97 годину пише да је прва штампарија пренета у Крушевац 1881. године (48, с. 49).

⁴⁴⁾ Тежећи да очувају постојећи капитал, који је услед борбе трговаца и занатлија за извесне производе као и „услед све већег продирања иностране робе, било доста тешко издржати, поједини имућнији трговци и занатлије почињу улагати свој капитал у друге занатске или пак трговачке радње, или пак отварају исте занатске радње у истим местима” (40, II, с. 2—10 и 12—13).

⁴⁵⁾ Крблари су на леђима носили крбле пуне пепела. Крбла (пепелара) је дрвени суд конусног облика (1, с. 68 и 38, с. 111).

⁴⁶⁾ У производним снагама НРС је забележено да је још 1893. год. основана фабрика „Мерима” под фирмом Бурковић, Ристић и комп., и да је она проширена четири године по свом оснивању, тј. 1897 (50, с. 447—448). Међутим, у Шематизму за 1902/3 јавља се оглас фабрике сапуна Глиша Јанковић и син (48, с. 44).

⁴⁷⁾ М. Миленковић бележи да је барутана подигнута 1890. год. (49, с. 150).

⁴⁸⁾ Тако је држава откупила барутану Д. Петровића и Михаила Јанковића. У Крушевцу је било и неколико баруцијских радњи у близини нове цркве (1, с. 68).

⁴⁹⁾ Ово су подаци Ч. Марјановића. По званичном попису Крушевац је 1931. имао 11.037 становника. Како је то минимална разлика, може се занемарити.

⁵⁰⁾ Према подацима Историјског архива у Лесковцу (Фонд Глигорија Петровића), Лесковачка текстилна фабрика Глигорије Петровић и комп. лиферовала је крушевачким трговцима и занатлијама струке кројачке и абацијске штофове, шајак, гајтан и др.

⁵¹⁾ Према усменом казивању крушевачког трговца М. Урошевића „Лувр-а”.

⁵²⁾ Према усменом казивању М. Урошевића — „Лувр-а”.

⁵³⁾ По усменом казивању крушевачког трговца Светислава Вучковића-Тисе извоз из Крушевца је овако изгледао.

Пре првог светског рата извозило се углавном за Немачку и Аустрију. Пре рата, а и после рата, главни трговци су били Јевреји, а од Цинцара најважнија је била фирма браће Дунда. Било је и много Грка — кафетија и печалбара. Главни извозни предмети били су воће, стока, жито, кожа и др.

Фирма Ешкенази, Јевреји из Београда, су куповали воће на делу од Ломнице до Рибарске Бање, у сливу Расине од Витановца до Купца, и у селима Вучак, Гари и Церова, а слабије у Пепељевцу. Они су највише извозили шљиве,

јабуре и мање крушке, и то за Пољску, од 15. септембра сваког дана по 3—4 вагона. Извоз воћа отпочео је тек око 1924. гдине; раније није извожено свеже воће. Светислав Вучковић је године 1928. продао у Чехословачку 10 вагона шљива. Воће је куповао углавном у Пепељевцу, Треботину, Жабару и Жупи. Чешће је извозио пекмез. Са пекмезом је почео да ради око 1908. године и извозио је углавном за Беч. Извозио је до 10 вагона пекмеза годишње који је сам прерадио, купио би још 20 вагона пакмеза, те је укупно извозио око 30 вагона. Рејон извоза би је околина Трстеника, Чачка и села под Јастрепцем. Радници који су правили пекмез били су из Босне и Хрватске, нарочито из околине Вуковара и Сиска. Они су радили све до 1918. године, а тек после су се обучили мајстори из овог краја. Имао је око 25 радника. Пекмез је продавао у Новом Саду и у Бечу. Од осталог воћа су извожене још јабуре, крушке дивљаке и ораси. Дивљаку су куповали Немци за вино око 1930. године. Орахе је извозио Светислав Вучковић, око 5—6 вагона из Расине, а исто толико из Жупе. Извозио их је и из околине Трстеника. Даље, у Жупи је куповао до 100 вагона грожђа, прерађивао га у вино и продавао у Љубљани, Загребу и Сиску. Изван земље је вино извозио једино Бруно Мозер из Земунa. Вино се иначе највише извозило у Бачку и Банат, а нешто и у Хрватску и Словенију. Остали трговци за воће су углавном продавали воће из Темнића и Жупе. Куповали су шљиве и прерађивали. Било их је који су правили само шљивовицу. Воће је дотеривано у Крушевац из Трстеника, Брусa и Жупе. Шљива се прерађивала у ракију, али се продавала и сирова.

Стока је пре првог светског рата извожена углавном за Немачку и Аустрију. За време царинског рата много је стоке пропао. Први товар свиња у то време кренули су за Малту Аврам Крстић и Светислав Вучковић-Тиса. Крстић је за то добио награду од државе. Стока је тек тада почела да иде преко Солуна и Малте, али је то ишло врло слабо почетку. Постепено је тек стока почела да се извози у Италију, Грчку, Беч и Праг. Жива стока се извозила за Италију и Грчку, и то за Грчку ситна — овце и јагањци, а за Италију крупна. За Беч и Праг је исто тако извожена крупна стока и свиње. У овој трговини није било посредника. Извозили су директно крушевачки трговци — било их је 7. Дневно је бивало и до 13 вагона извоза. Преко Суботице је ишла стока за Беч и Праг — никад није било мање од 90 вагона годишње. Поред стоке, ту је ишла и живина и јаја. За Италију извоз је ишао преко Постумије. Највише су извожена говеда, затим свиње и најзад ситна стока. Говеда су углавном купована на пијацама Трстеника, Темнића и Бићевца. Међу најважније извознике из ове области долази Живојин Стефановић-Дућа. Он је извозио заклане свиње и живину, нарочито ћурке. Извозио је у Италију, Енглеску, Беч и Пешту. Дућа је почео да извози око 1924, али га је на овом пољу потиснуо Клефиш, који је извозио нарочито из Темнића. И Тиса је продавао до 10 вагона стоке Клефишу. Трећа извозничка фирма били су Љотићи; они су извозили много, и то за Београд и Беч.

Трговало се и са кожом. Куповане су све врсте коже: јагњећа, јарећа, кавлаци (шипане овце) и овчје коже са вуном. Коже су куповали трговци и ћурчије за прераду. Продавали су их фирме из Београда које су највише извозиле у Пољску, Немачку и Мађарску. Само 1939 године извезено је у Пољску директно 20.000 комада кожа, а годишње је извоз коже из овога округа износио око 100.000 комада.

Из ове области се извозило и жито. Док није било пруге пшеницу су терали колима до Смедерева. Кад је подигнута пруга онда је терано колима до Сталаћа. Овде су дотеривали жито из Топлице, Блаца, Трстеника, Жупе и Копаоника. Жито из Варварина товарено је у Бићевцу, а у Бунису жито из околине Ражња, затим из околине Великог Шиљеговца и Каоника. После првог светског рата извожено је до 60.000 вагона пшенице. Тада су изгубили Топлицу као житни рејон, а Жупа се преоријентисала на винограде и шљиваке. Жупа је тада жито куповала. Тад су почели у Крушевац да дотерују жито из Великог Шиљеговца, Каоника и Буниса до 15 вагона, и то: пшенице, овса и јечма. У овом периоду се највише извозио кукуруз; извоз из целе Југославије је тада

износио око 120.000 вагона. Жито су продавали београдским фирмама, а највише је ишло за Аустрију, Немачку, Италију и Грчку.

⁵⁴⁾ Абација има у Крушевцу 20. Чисте абације на велико у Крушевцу су браћа Јаковљевић са 12 радника итд. (52, с. 247).

⁵⁵⁾ Број занатлија за 1911. год. је дао Мијатовић, а за 1937/38 Миливоје Савић.

⁵⁶⁾ Има извештан број занимања окарактерисаних као занати у списку из 1911, а 1938. се уопште не помињу. То су на пример: бозације, баштовани, бунарције, кочијаши, месари, пиљари, тестераши, сензали, чистачи обуће. Ове професије нису нестале, али је разлог њиховог губљења вероватно мишљење да не улазе у оквир заната.

⁵⁷⁾ Према усменом казивању Душана М. Стојадиновића о занатству Крушевца може се рећи и ово:

Најважнији проблем занатства је био однос правних и неправних мајстора, а он још и данас стоји пред занатлијама. У Крушевцу је било доста терзија: радили су либаде, бунде, црквена одејанија.

Кад је кнез Лазар подигао кулу под њу су се први населили занатлије. Стара чаршија је зато и данас најважнији занатски центар Крушевца.

До првог светског рата цвetaо је опанчарски занат, а затим је било ковача, обућара, папучија. Најстарији занати су поткивачки и грнчари (најбољи грнчари су били у Трстенику и Крушевцу).

Крушевац је био чувен по шлосерима (браварима). Они су заједно са коларима израђивали кола која су се продавала од Крајева до Врања. Израђивали су и шпорете. До првог светског рата све су радили ручно, а тек касније почињу да набављају и машине.

Од осталих заната он помиње бербере, фотографе, дунџере, зидаре и тесаче. Они су углавном били од Власине, Књажевца, а мање Пироћанци. Доцније су тек научили сељаци из околине да обављају те занате.

Били су развијени и самарцијски и сарачки занат. Они су израђивали опреме за коње и магарце. У Копаоник се ишло на магарцима.

Мумшије су правили сапун од пепела. Крблари са крблом на леђима (дрвени руксак) ишли су од куће до куће, узимали пепео и давали га мумшијама. Старе сапунције су правиле у почетку „логани сапун“, али ни овако примитивних сапунција није било много, јер је производња била доста скупа. Сапунција-занатлија је било и после подизања фабрике, јер је и сама фабрика у почетку била веома примитивна.

Било је и пинтера. Пинтерско село је Модрица, а Цигани под Јастрепцом су дрводеље.

Било је занатлија који су правили лешиње и салеп; то су углавном били Македонци. Лешиње су правили и пекари Цинцари.

Занатлија је било из целог округа крушевачког. Придолазили су и ковачи са стране.

Било је и добрих столара. Зграда Вренчевића била је рађена од храстове грабе са Багдале. Од те грабе столари направе врата на цркви Лазарици.

Било је пуно кафана. Цео данашњи сквер пред спомеником био је некада пијаца са пуно кафаница и касапница.

После првог светског рата опанчари и абације опадају по броју и селе се на село. И бравари иду на село, као и налбанги (поткивачи). Кујунције су долазиле на коњима и ишле су по селима; они су углавном Призренци.

Катранције су долазиле из Ужица и Студенице и доносили су луч и катран. Занатлије су ишле на вапшаре по околним сеоским местима.

Трговци су занатлијама добављали материјал, али су се и саме занатлије удруживале и долазиле у Београд или у поједине фабрике ради набавке материјала. Тако су долазили у Лесковац, Врање и Грделицу.

Пинтери, колари и столари су се снабдевали јеловом грабом са Копаоника. То је била најбоља граба у Србији, а Јастребац је давао букову грабу.

Ужари су материјал добављали из околине, а и из Лесковца, а и саме занатлије су се досељавале отуд.

Жене су најчешће биле кројачице; док су терзије правиле либадета, жене су шиле српске хаљине. Подигнута је и женска занатска школа, и то у Обилићевој улици.

У прво време су сви пропали трговци одлазили у предузимаче, а тек после доношења Закона о радњама предузимачи су морали да имају и стручне квалификације. Инжењери нису обављали јавне послове, јер им је државна служба била погоднија. Тако је, на пример, начелство радио Вучко Радојевић, трговац из Ужица. То је предузео да финансира Филип Јованча, односно Филип Јовановић звани Ера, одација Милошев, па је између осталих ангажовао и Вучка Радојевића. Душан М. Стојадиновић тако ради барутану Обилићево, мостове и пропусте на путу Крушевац—Брус, пругу Сталаћ—Крушевац, магацине на Равњаку и станицу Врњачка Бања. Имао је 6.000 — 7.000 радника.

Крушевац се много изменио у односу на 1903. годину. Био је пун ћепенака у рукама Цинцара и Грка, заузимао је простор као и сада, а пијаца је била у центру. Осветљење је уведено тек 1922. године, коцка је метнута 1935. у главној улици. У старој чаршији су радље ковачке, поткивачке и кожарске. Столари и абације су били у новој чаршији. У Горштаку је била радионица Љубе Овчара, који је развио модерно овчарство.

Земљорадници су се насељавали у Грштаку и у Старој чаршији. Бивољчани су имали велики утицај на пијаци, покуповали су и велики број кућа у Крушевцу, али се нису усељавали у град. Они су углавном били млекари и баштовани. У Крушевац су се највише досељавали сељаци Жупљани, Копаоничани и из слива Расине. Сељаци са Копаоника су се населили углавном око Кошева, као и преко Мораве.

⁵⁸⁾ Уортачили су се Илија Бурковић, трговац галантериста из Крушевца, са уделом од дин. 100.000, Љуба Ристић, трговац и народни посланик из Крушевца, са уделом од дин. 100.000, Коле Јанковић, сапунарски мајстор из Крушевца (Глишин син), са уделом од 50.000 и Аксетије Марзић, трговац из Крушевца, са уделом од дин. 50.000. Пошто је Коле, главни сапунарски мајстор, већ био стар и ускоро умро, изумрло је и наслеђе заната. Позван је зато сапунарски мајстор Стеван Николајевић, који је учио занат у Прагу. Он је као равноправни ортак усавршио производњу и довео је на завидну висину.

⁵⁹⁾ Производњом козметичких средстава руководио је Швајцарац инж. Кребс.

⁶⁰⁾ Коришћени су подаци из предузећа, као и хроника предузећа која се налази у Државном архиву у Крушевцу.

⁶¹⁾ Архив Индустијске коморе — Државни архив у Нишу.

⁶²⁾ Државни архив Ниш — фонд Индустијска комора — допис бр. 261 од 24. јуна 1938. год.

⁶³⁾ После првог светског рата, 1922. године, фабрика мења и назив, и место Војнотехничког завода назива се Обилићево.

⁶⁴⁾ Барутана се звала Обилићево чак и кад се проширила са Равњаком. Тада је то постао „Завод Обилићево“. Ово је неко време био одељак Крагујевца — пришао је војнотехничком заводу Крагујевац. Само имање је названо Обилићево—Кобиље (верује се да је то место рођења Милоша Обилића).

⁶⁵⁾ Белешке Св. Дамјановића о овој фабрици су следеће: После првог светског рата на рачун репарација подигнута је група фабрика на Равњаку иза села Лазарице. Оне све заједно су радиле бездимни барут, експлозив (тротил), разне киселине, гас маске, отрове, вештачка димна средства и етар (68).

⁶⁶⁾ Историјски архив Ниш — Индустијска комора.

⁶⁷⁾ Историјски архив Крушевац — Фонд Крушевачке задруге, извештај управног одбора за 1929. год. и платни списак особља за 1934. г.

⁶⁸⁾ Историјски архив Крушевац — фонд Крушевачке задруге.

⁶⁹⁾ Као вођа радника у Крушевцу помиње се Никодије Митић из Горњег Дола, срез Власотинце (52, с. 258).

⁷⁰⁾ Пред крај овог периода, 1938. године, Соколовић престаје са радом самостално и оснива ортачку циглану под фирмом Браће Соколовић, — Историјски архив Ниш: Фонд индустријске коморе.

⁷¹⁾ Историјски архив Ниш, Фонд Удружења индустријалаца за Моравску бановину. У Архиву Удружења индустријалаца забележено је да се 1935. године фирма води на име Васић и Цветковић. Године 1938. опет се помиње ова фабрика међу члановима Удружења индустријалаца и тада је имала 5—10 радника, углавном са села а мање из Крушевца.

⁷²⁾ Прва је настала стругара Божидара Јеличића на Копанику, подигнута 1903. године (50, с. 451) (в. с. 291).

⁷³⁾ Стругара у Обилићеву се налазила покрај Завода за импрегнацију прагова и имала је своју жичару за довоз дрвета са Јастрешца.

⁷⁴⁾ Историјски архив Ниш, Удружење индустријалаца Моравске бановине.

⁷⁵⁾ Према подацима Б. Дакића, импрегнација у Ђићевцу је основана 1901. године. У производним снагама НРС је забележено да је импрегнација у Обилићеву настала око 1900. и да ју је подигла железница. Ови се подаци пре односе на импрегнацију у Ђићевцу, пошто је пруга за Обилићево и Крушевац грађана тек 1906, а пуштена у саобраћај тек 1909. год. (58, с. 120).

⁷⁶⁾ Машинама из импрегнације Гвида Ритгерса чије је предузеће конфисковано.

⁷⁷⁾ Историјски архив Ниш, Индустријскј комора. Према подацима Св. Дамјановића ова фабрика потиче још из 1910, а обновљена је 1919 (68).

⁷⁸⁾ У Производним снагама НРС Србије пише да се друштво зове Aktiengesellschaft für Verkehr- und Eisenbahnbedarfsartikel, Wien; акцијски капитал 1922. године био је 1.000.000 динара (50, с. 389).

⁷⁹⁾ Пишћући о овом прекиду у раду фабрике у новинама „Југославија“ год. I бр. 61 од 2. марта 1931. године М. М. Новаковић пише: „Крушевачка фабрика вагона АД Београдске прометне банке, наставиће свој рад после паузе од четири месеца. У овој фабрици било је уписано око 600 радника и већи број чиновника. Престанком рада они су напустили Крушевац, и то се осећа у његовом привредном животу“.

⁸⁰⁾ Ово су подаци из хронике предузећа који се налазе у Историјском архиву у Крушевцу. Према подацима добијеним у самом предузећу, фабрика је тек 1926. почела да ради интензивно. У периоду до 1927. год. имала је 600—700 радника. Кад Прометна банка преузима фабрику број радника се и даље повећава и 1930. год. достиже 1100 људи, али се исте године услед кризе нагло смањује на 30—40 људи. После кризе број радништва се повећава у 1932, 1933, 1934. и даље те 1938. има око 600 лица; године 1938, кад постаје Крушевац АД, број радника расте — 1939/40 је 600, а 1940/41 750—800, док за време окупације пада на 250—300.

⁸¹⁾ Подаци о броју радника приказани на графикону поводом тридесетогодишњице рада фабрике дају сасвим друге вредности за поједине године, али ипак показују иста колебања, као што се види из нижег прегледа:

1923 — 50	1931 — 50	1936 — 100	1941 — —
1925 — 100	1932 — 100	1937 — 200	1942 — —
1927 — 200	1933 — 50	1938 — 300	1943 — —
1929 — 150	1934 — —	1939 — 500	1944 — 200
није рад.			
1930 — —	1935 — 50	1940 — 500 (радио се за војску)	
фабрика није радила			

⁸²⁾ У подацима Удружења индустријалаца архива у Нишу пише: Фабрика вагона Крушевац АД основана 1928 год. са 400 НР. Производи се троше у земљи. Производи — ваљане пловене конструкције, котлове, контоне, пијукe и др. Раде ковачке и браварске позлове. Имају 9 чиновника, 34 квалификована радника, 6

неквалификованих, укупно 40. Капацитет им је 40%. У подацима архива акт бр. 246 од 24 јануара 1938. године стоји: фабрика вагона Крушевац је за време нормалног запослења имала 700 а сада 56 радника и то 36 квалификованих и 20 неквалификованих и ради само на испорукама за државу. Због несташнице посла у вагонима морали су да раде пијукe, ков за поткивање коња, мостове, телефонске стубове, котлове, понтоне и др. 11 професионалних радника станује у селу а 25 у граду.

⁸³⁾ Парна машина је покретала млин, била је тада једини извор енергије од 80 НР, а машина која је покретала радионицу за обраду дрвета била је од 40 НР.

⁸⁴⁾ Историјски архив Ниш. У списку индустријских предузећа на територији Моравске бановине са подацима о капацитету и броју радника под бр. 128 помиње се фабрика Браће Дунда и комп. — индустрија хемијских производа са 100 радника. На дописима фабрике овом удружењу види се у заглављу да је капитал фабрике износио 5.000.000 динара.

⁸⁵⁾ Још 1862. године Крушевац је отприлике на десетом месту у погледу извоза стокe и рачуна се у добар трг, јер цео крај је сточарски, и то не само ранији крушевачки округ него и шира околина (54, с. 101).

⁸⁶⁾ Прве ћурке је купио у Крушевцу на вересију и извезао их у Грчку. У Енглеску је извезио само смрзнуте ћурке. Он је прерађивао само живину и шилеж.

⁸⁷⁾ Историјски архив Ниш: Фонд Индустријске коморе — Постоји акт кланице из кога се види да је основана 1903. год. и да јој је делатност извоз живине, јаја, месо из хладањаче.

Из другог дописа се види да је укупни капитал 1.000.000 дин. — од чега зграде 500.000; машине 300.000 и обртни капитал од 200.000. У картону Живојина Стефановића-Дуђе од 1933. године пише: кланица и фабрика леда 1932 г. (тад је започела градња — примедба аутора). Има 35 Нр. Извози за Аустрију, Немачку, Шпанију, Швајцарску, Грчку, Енглеску и Француску. Кланица је 1933. г. имала 3 чиновника, 1 квал. радника, 80 неквалификованих, тј. свега 84 запослених; од тога 54 мушкараца и 30 жена. Они гаје, кољу, охладе живину. Капацитет им је 70%.

У списку предузећа од 1935. год. помиње се да кланица има 84 радника и да ради са 70% капацитета.

⁸⁸⁾ Ово је забележено у архиву Крушевачке задруге. Међутим Паскаљ Зојић каже да је фабрика основана 1933—1934.

⁸⁹⁾ Подаци о овој фабрици добијени су из Историјског архива у Крушевцу из фонда Крушевачке задруге чији су чланови били оснивачи ове фабрике, као и од једног од бивших власника Паскаља Зојића.

⁹⁰⁾ Прву фабрику помиње Паскаљ Зојић, а о другој се налазе подаци у Нишком архиву у Фонду Удружења индустријалаца од 1945. год.

⁹¹⁾ Власници су били браћа Страхиња и Милан Трипковић, „Ми-Три“. Пореклом су Ужичани, а служили су у Чачку код Младена казанције. Од њега су узели патент па их је после тај казанција тужио.

⁹²⁾ Недељна школа је била основана још у ранијем периоду, али тада није успела да се одржи. Још 1860. год. су нека места у Србији хтели да оснују недељне школе, а међу њима и Крушевац. У књигама Министарства просвете помиње се крушевачка недељна школа, и то од 23. марта до 19. маја 1860. год. 23. марта 1860. пише начелство крушевачког министарству просвете да општина крушевачка жели да отвори недељну школу, у којој су се примили предавања бесплатно учитељи и свештеници месни. Попечитељство 26. марта то одобри и изјави своју захвалност свима који су ту ствар помогли. 19. маја те исте године јавља начелничеству попечитељству да је изјавило захвалност општини крушевачкој и њезиним учитељима и свештеницима, а за саму школу вели ово: „у недељну школу уписано је било неколико ученика но и ови су сада при свему настојању ова. полиц. власти престали посештивати школу, и тако за сада ништа

не може бити од недељне школе, зато што се нико не може да намора да свога слугу даје у школу, и што се сваки изговара „да је слугу узео да га служи, а не да га даје у школу“ (55, с. 48).

⁹³ Историјски архив Крушевац: Ал. Сретеновић, Потсетник о Крушевцу (забелешке).

⁹⁴ Ево података о три најважније банке у овом периоду:

1) Крушевачка задруга А. Д. основана 1887.

I. актива: Благајна 698.975; менице 4,298.765; зајмови на залог 25.000; текући рачуни 22.870; непокретности 95.950; индустр. предузећа 7,233.116; хартије од вредности 126.625; ликвидациона банка 251.494; остала актива 140.974.

II. пасива: уплаћени капитал 2,000.000; стални резервни фонд 400.000; остале резерве 2,876.187; улог 5,871.858; текући рачун 272.530; реесконт 1,124.000; остала пасива 134.015.

III. Рачун добитка и губитака: приход 3,412.126; расход 1,452.875; добит 1,959.251.

2) Крушевачка банка основана 1896.

I. актива: благајна 146.758; менице 689.650; текући рачун 976.945; непокретности 831.735; индустријска предузећа 80.529; хартије од вредности 132.095; ликвидациона банка 75.498; остала актива 3,491.168.

II. пасива: уплаћен капитал 3,000.000; стални резервни фонд 627.224; остале резерве 282.712; улог 1,387.473; акцепти 575.000; реесконт 463.900; остала пасива 93.142.

III. Рачун добитка и губитка: приход 659.962; расход 466.342; добит 193.620

3) Крушевачка окружна банка основана 1912. год.

I. актива: благајна 350.806; менице 5,227.800; зајмови на залог 205.750; текући рачуни 789.159; хартије од вредности 479.152; ликвидациона банка 89.066; остала актива 880.075.

II. Пасива: уплаћени капитал 2,000.000; остали резервни фонд 500.000; остале резерве 750.000; улог 2,969.996; акцепти 800.000; реесконт 131.000; остала пасива 528.873.

III. Рачун добитка и губитка: приход 1,639.046; расход 84.793; добит 791.115; дивиденда 20% (51).

⁹⁵ Подаци о аграрној реформи прикупљени су у судској архиви Среског суда у Крушевцу, а објављени у органу Народног фронта крушевачког среза „Наше вести“ од 21. априла 1946. године.

⁹⁶ Табеле су израђене на основу података објављених у Производним снагама (50, с. 448—528) и података са терена прикупљених у предузећу.

⁹⁶ Године 1950. „Мерима“ и „Жупа“ биле су спојене у једну фабрику под именом „Мерима хемијска индустрија Крушевац“, али та заједница је трајала свега пет година, наиме до 1955.

⁹⁸ Подаци о овој фабрици добијени су у предузећу, а коришћени су подаци из хронике предузећа која се налази у Историјском архиву у Крушевцу, Перспективни план среза Крушевац и Производне снаге НРС.

⁹⁹ Табеле су урађене на основу података из Производних снага НРС, података добијених у предузећу и података објављених у статистичком извештају (75 и 50, с. 439—442).

¹⁰⁰ Као други произвођач плавог камена у земљи је фабрика „Зорка“ у Шапцу, чија је производња 11.000 тона годишње. Наше тржиште пак тражи свега око 14.500 тона, тако да „Жупа“ и из тога разлога ради са свега пола капацитета односно постиже капацитет од 3.500 тона годишње.

¹⁰¹ Коришћени су подаци из предузећа, производних снага НРС и перспективног плана.

¹⁰² Подаци добијени у предузећу, као и подаци из друштвеног плана.

¹⁰³ Подаци добијени у предузећу, подаци из друштвеног плана као и подаци Павла Васића: Реконструкција млина у Крушевцу.

¹⁰⁴ То је пруга узаног колосека 0,60 у дужини од 10 км и мост преко Мораве распона од 140 м. Пруга иде од станице Кошеви до мајдана више Беле Воде. Она је учинила да се тај крај више повеже с Крушевцем.

¹⁰⁵ Од њега је прављена скопска станица, Извршно веће АПВ, споменик на Иришком венцу, црква св. Марка у Београду, неке грађевине у Бања Луци, савски мост у Београду и ЦК Савеза комуниста у Београду (76).

¹⁰⁶ Подаци из предузећа и друштвеног плана среза Крушевац.

¹⁰⁷ Међу њима се 1945. год. још помиње предузеће за обраду дрвета браће Костка (в. с. 133) — Историјски архив Ниш: Удружење индустријалаца Моравске бановине.

¹⁰⁸ У производним снагама НРС пише да је новоосновани дрвни комбинат у Крушевцу почео са радом 1952. год. После ослобођења била је подигнута стругара у Шиљеговцу која је изгорела 1949. године (50, с. 459).

¹⁰⁹ Подаци из предузећа и друштвеног плана.

¹¹⁰ Мотор за тракторе од 100 кс ради фабрика мотора „Торпедо“ Ријека, по лиценци „Вендер“, а мотор за тракторе од 60 кс ради фабрика „Торпедо“ по лиценци „Лист“.

¹¹¹ Коришћени су подаци из хронике која се налази у Историјском архиву у Крушевцу, подаци добијени у предузећу као и подаци из друштвеног плана.

¹¹² За Француску се шаљу свиње, за Немачку све осим перја и леда, за Грчку се слало свињско и говеђе месо, за Чешку живина, свиње и говеда. Јаја се најбоље пласирају у Немачкој, Италији и Грчкој, Чешкој и нешто у СССР-у.

¹¹³ У Крушевцу предузеће има 2 продавнице: једна за сухомеснату робу, а друга за свеже месо. Месечни промет прве износи око 3,000.000 динара, а друге 1,5 до 2 милиона. Поред њихових продавница и две градске продавнице продају искључиво њихову робу са прометом од 3 милиона динара месечно (ово је без живине и јаја). Сухомеснатих производа се троши до 3.000 кг месечно, а масти око 2.000 кг дневно. Целу ту количину производи клиница.

¹¹⁴ Ради, на пример, 10.000 м платна за војничке обојке (89).

¹¹⁵ Све ове фабрике морају истовремено имати и македонски дуван. Херцеговачки дуван је сличан просочану, зато Сарајево и Мостар узимају мање количине.

¹¹⁶ Коришћени су подаци из предузећа и из извештаја о кретању привреде од 1957—1960 (78, с. 122—125).

¹¹⁷ У подацима о овом предузећу пише: „Веселин Николић“, Крушевац, два погона основана 1947. год., новоформирано 1949. године, половина оснвних средстава додељена војном предузећу „Светлост“ (50, табела).

¹¹⁸ У почетку је он био са радом у једној смени, 1948. год. — 28 т, 1949. г. — 44 т, 1950 — 45 т, а главни производи су били оков, амбалажа, посуђа, пећи, ракијски казани (50, с. 397).

¹¹⁹ „Шеле“ је било трговинско предузеће за крушевачки срез, а „Јакша“ за расински.

¹²⁰ Ово предузеће има и више киоска.

¹²¹ Ова предузећа на велико не снабдевају само предузећа на мало на територији бившег среза него снабдевају и шири реон, као што се и предузећа на мало не снабдевају само код њих.

¹²² Подаци Трговинске коморе у Крушевцу: Тако је предузеће „Сутјеска“ откупљивало знатне количине поврћа, кајмака и јаја за Босну и Херцеговину

¹²³ Извозна предузећа из Београда,

¹²⁴ Према подацима о преносу сточних пасоша само 22. VII 1956. продато је нешто више, 16 граа стоке.

¹²⁵ Ови су подаци узети из књиге о преносу сточних пасоша крушевачке пијачне управе у периоду од 16. V — 28. X 1956. год.

¹²⁶⁾ Ево података о промету на вашарима: 24. VI 1954. продато је 373 грла стоке, 2. VIII 1956. 445 грла стоке, а 21. IX 1956. 600 грла стоке.

¹²⁷⁾ Недељом се доносило 400—500 кг кајмака из Глободера у предузеће.

¹²⁸⁾ Паприку је нарочито много извозило предузеће „Сутјеска“. Извесна количина се извозила и у Немачку.

¹²⁹⁾ Ово су подаци из друштвеног плана.

¹³⁰⁾ Ово је мишљење крушевачког занатлије Стојана Борђевића.

¹³¹⁾ Како није било лако доћи до података о броју приватних занатлија за оне године кад је вршен попис становништва, то су вршена упоређења са најближим годинама за које су добијени подаци, на пример, 1910—1911, 1931—1937, 1953—1954.

¹³²⁾ Према подацима из Статистичког годишњака за 1957.

¹³³⁾ Према подацима Д. Димитријевића, који је вршио анализу стања у занатству.

¹³⁴⁾ Подаци из друштвеног плана.

¹³⁵⁾ Лончари су продавали своје производе државној мрежи продавница, такође лимари, тракслери и неки воскари (и то у Краљевоу и среском савезу у Крушевцу). Образована је посебна продавница због боље продаје занатских производа.

¹³⁶⁾ По подацима Д. Димитријевића.

¹³⁷⁾ Године 1954. постојало је у Крушевцу 10 државних и 5 задружних камиона, а у осталим местима на територији среза 13 државних и 11 задружних камиона. Исто тако у Крушевцу су постојала и још 2 задружна камиона цистерне, 2 задружна путничка аутомобила, а од осталих возила 6 државних и 3 задружна. Касније је овај број повећан на 39 камиона за целу трговачку мрежу у срезу, а у Крушевцу на 62 камиона.

За побољшање транспорта предвиђа се следећа набавка: за Крушевац 11 камиона и 15 камиона за остала места. Даље је предвиђено за Крушевац 4 камиона хладњача и 2 за остала места у срезу. За Крушевац се такође предвиђа набавка камиона цистерни и 2 вагона цистерне. Предвиђа се даље 12 путничких аутомобила за цео срез, а од осталих возила 40 комада за цео срез. Предвиђају се камиони цистерне, 12 путничких аутобуса и 40 шпедитера, затим 5 нових аутобуса од по 52 седишта. Већи број предвиђених возила је и набављен, између осталог и 10 аутобуса.

¹³⁸⁾ Према подацима из друштвеног плана и самих установа.

¹³⁹⁾ Прво је реорганизацијом укинута срез Крушевац и у целини, сем мањих издвајања, припојен срезу Краљево, а последња законска одредба је укинула срезове, тако да данас постоји само општина Крушевац.

¹⁴⁰⁾ Само Трстеник има данас вишу гимназију, а остала средишта комуне имају само осмогодишње школе или неке стручне школе.

¹⁴¹⁾ Од 1948. до 1953. године повећање је износило 2.776, а од 1953. до 1961. повећање је 5.502 лица.

¹⁴²⁾ Изотелна зона је по Рубићу површина круга одређене изотеле (80, с. 119).

¹⁴³⁾ Приликом мерења дужине путева изостављени су сеоски путеви, а узети у обзир само они на којима се обавља аутомобилски саобраћај.

¹⁴⁴⁾ У овој анкети се налазе подаци и за друга привредна предузећа, а не искључиво за индустријска.

¹⁴⁵⁾ У анкети Статистичког уреда Крушевац о дневним миграцијама Лазарица је заједно са Бивољем, Малим Головодом и Закићевом сврстана у статистичко подручје града, а посебна анкета о њој није вршена — зато у табели недостају подаци о броју радника.

¹⁴⁶⁾ За Трстеник, Стопању, Сталаћ дата је дужна пруга, пошто се железница користи за долазак на рад.

¹⁴⁷⁾ Мисли се на пространи срез Крушевац који је обухватао територију старог округа.

¹⁴⁸⁾ Подаци Занатске коморе из 1955. године.

¹⁴⁹⁾ Светислав Вучковић-Тиса је за воће држао Пепељевац, Треботин, Жаба-ре и Жупу.

¹⁵⁰⁾ Важно је напоменути да је мањи број ученика 1934/35 године у крушевачкој гимназији због тога што се знатан број школује и у учитељској, средњој економској школи као и у средњим занатским школама, тако да ако би се сви ти бројеви узели у обзир број ученика како из Крушевца, тако и из околине, био би далеко већи.

¹⁵¹⁾ У Градском државном архиву у Нишу у фонду срез сокобањски сачувани су подаци о томе како становници Сокобањске котлине траже пасоше за улазак у Крушевац „ради трговине“.

¹⁵²⁾ То су куће радника запослених у фабрици „14 октобар“ те их зато тако зову.

¹⁵³⁾ Овај срез се одвојио тек 1899, а Брус је већ 1876. године био седиште козничког среза.

¹⁵⁴⁾ Иако у Шематизму за 1896/7 нема података о занатлијама у Брсу, не може се сматрати да у градићу тада није било уопште занатлија.

¹⁵⁵⁾ Извесну слику о трговинском значају Бруса тог периода даје М. Савић. На вашару у Брсу прода се до 12.000 грла ситне стоке и 3.000 грла говеди. Забележено је, даље, да се на бруску пијаци прода 20 вагона овса, 2 вагона јечма, 200 вагона пшенице, 200 вагона сирових шљива и 50 вагона јабука. Из варошице се извезе: овса 20—50 вагона, јечма 2 вагона, јабука 25—50 вагона, ракије 70 вагона, вина 15—50 вагона, јагњеће и јареће коже 10.000 комада, 1 вагон дуња, 1 вагон ораха, 5 вагона сена, 10—15 вагона грозђа у сандуцима, крушака 10 вагона, сира 2 вагона, кромпира 5 вагона, вуне 1 вагон и сена 10—15 вагона. Савић помиње и неколико извозника, међу којима је и Јеличић, који је преко своје стругаре извозио 6000—7000 м³ јелове грабе, као и то да Брус у то време није имао више од 360 становника.

¹⁵⁶⁾ Званична статистика показује друге цифре, као што се види на страни бр. 298.

¹⁵⁷⁾ У истом извештају су овако описани Александровац и његова околина: „Пре рата Александровац је имао око 700 становника, а сада их има преко 1.100. И број трговачких радњи се је повећао. Пре рата их је било 50, док их је сада 65. Исти је случај и са занатским радњама, пре рата 20, а сада 40. Банка има једна предатна са основним капиталом од 1.000.000 динара. Сем тога такође од пре рата земљорадничко-кредитна задруга која врло лепо ради. Народ у околини бави се виноградарством, воћарством и сточарством. Вино и ракија продавали су се и продају се по целој Србији, али у последње време овај посао много рамље, услед великих дажбина. Сем тога у 1929 години услед јаког мрза лоза је измрзла, а затим потоци су прилично упропастили род. Залихе у вину су велике. С друге стране шљиваци су страдали од штитасте ваши, а и без тога сушене шљиве је напуштено услед рђавих искустава неких подузетника који су на томе послу имали велике штете. Сточарство је лепо развијено. Свиња има много, а у последње време се и живинарство нагло развија. Преко лета се много живине прода у Врњачкој Бањи. На падини околних планина пак гаје се овце, козе и говеда. Сир и кајмак се производе за извоз. Пчеларство је такође прилично развијено. Пазарни дан је петак, сељак доноси на пијац све горе поменуће производе. Сајма има два: 8 августа и 28 октобра. 1927 године основана је виноградарско-воћарска двогодишња школа за младе сељаке. Школа прима по 30 ученика. Сем тога производе се одлична безалкохолна пића која се све више распрострањују по земљи. Постоји и државна празнична занатско-трговачка школа са око 80 ученика. Сем тога постоји трговачко удружење, занатски еснаф, пореска управа, марвени лекар и др.“ (53, с. 37—38).

¹⁵⁸⁾ Тако је Јавно тужилаштво радило до 1957. године: раније је постојала филијала Народне банке, а сад има само филијала Комуналне банке.

¹⁵⁹⁾ Три новчана завода потичу из претходног периода, а последњи, Трстеничка кредитна задруга, основан је 1924. године, са 90.000 капитала (51).

¹⁶⁰⁾ У Удружењу индустријалаца моравске бановине у Историјском архиву Ниша регистрована су 1945. године ова предузећа у Трстенику: Бранко Топаловић и Браћа Топаловић индустрија воденичног камена, Ранко Ранковић индустрија воденичног камена и електрична централа.

¹⁶¹⁾ Варварин је био много значајнији као извознички центар, што се види из описа два вашара. На вашару 1874. било је 10 крчми, 5 места с којих се крчми пиће, а продато је стоке: говеда 172, телади 10, коња 6 и јагањаца 9. На вашару 1875. било је 16 крчми, а 10 места с којих се крчмило пиће, а од стоке је продато говеда 264, телади 7, коња 18, ждребади 9 и јагањаца 9 (51, св. XI, с. 134—143).

¹⁶²⁾ О овим предузећима има трага у архиви Удружења нишких индустријалаца Моравске бановине, али ниједно од њих не представља неко значајније и развијеније предузеће, како за саму варошицу тако и за околну област.

¹⁶³⁾ У Шематизму за 1896/7 је о Ражњу записано: срез Ражањ, округ крушевачки, 931 становника, телеграф, пошта, срез, вашар 17. VIII извози жито, стоку и баштенске усеве. 1902/3 пише да је имао 1.000 становника и да извози жито, вино, дуван, стоку, свиње и козину (48).

¹⁶⁴⁾ На вашару 1874. године у Дренови је било 21 крчма, 27 места где се крчмило пиће, а од стоке је продато 366 волова и крава, 12 телади, 14 коња и кобила и 13 јаради. На истом вашару је 1875. године било 15 крчми, а продато је 503 волова и крава, 35 телади, 9 коња, 2 ждребета и 9 јагањаца (51, св. XI, с. 134—143).

¹⁶⁵⁾ У Шематизму пише за Бићевац: Има 1.500 становника, пошту, телеграф и индустријску железницу за рудник угља „Морава“ (рудник браће Минх) 4—12 км и за шумско градилиште, 25 км, одакле се довозе траверзе за дрво. Из Бићевца се извозе траверзе, дрво за огрев, за грабу, лигнит, камење, воће, кожа, јаја, живина, сир и жито (48).

¹⁶⁶⁾ Према усменом казивању мештана сви трговци у Великом Шиљеовцу су имали магацине за жито, јер је већина вршила замену робе за жито. Робу за жито су давали и крушевачки трговци као и нишки трговци браћа Нисим. Одавде су се највише извозиле свиње за Параћин, Ђуприју и Баградан, живина и јаја Клефицу у Јагодину, воће је терано у Бунис и тамо товарено на железницу, извожено је и прерађено у пекмез (в. нап. 67). Стоку су куповали и Цигани и продавали је нишким касапима. У Великом Шиљеовцу је најпре била основана кредитна задруга која је имала задругаре из Великог Шиљеовца, Зебице, Мале Реке, Беласице и Сушице. 1905. године задруга оснива млекарну, која је своје производе продавала у Великом Шиљеовцу, Рибарској Бањи, Алексинцу, Крушевцу, Београду и Нишу. Овој задрузи су конкурисале задруге из Бивоља и Аџибеговца. Задруга је дневно прерађивала 150—200 лит. млека. Из записника управног одбора задруге види се да је „Јастребачка млекарска задруга“ у Шиљеовцу имала прекиде у раду 1922, 1923 и да је 1938 имала задругаре из Великог Шиљеовца, Јошја, Буниса, Беласице, Позлате, Каоника и Зебице. Задруга има воденицу у Зебици од 1935. године.

¹⁶⁷⁾ По подацима добијеним у народном одбору, број занатлија у Шиљеовцу се нешто разликује. Он је следећи: ковача 10, поткивача 3, бравара 2, лончара 2, видара 2, колаара 6, столара 7, пинтера 3, абаџије 3, кројача 2, ћурчије 2, воскара 1, бојење пређе 1, посластичар 1, фотограф 1, 2 берберина, 1 шећерџија, 1 гатер, 1 израда чатме, 8 воденичара и 2 вуновлачара.

¹⁶⁸⁾ У последња три пописа посебно су издвојени Стари и Нови Брачин.

RÉSUMÉ

Dr. OLGA SAVIC

KRUSEVAC ET SA ZONE D'INFLUENCE

Le bassin de Kruševac a été considérablement peuplé et cultivé au Moyen Age déjà. Dévasté à l'époque des Turcs il ne se remit graduellement qu'après la libération de leur domination. Par suite de la déforestation, de la multiplication de la population, du développement de la ville et des conditions de transport, l'élevage, autrefois la branche dominante de l'économie, céda sa place à la culture des champs dans les parties basses de la région. Dans les plaines autour de la Morava de l'Ouest, de la Rasina et de la Pepeljuša il se développe la culture maraîchère, la zone de collines est la région de la culture de fruits et de la vigne, tandis que la bordure montagnaise est une région caractérisée par l'élevage. Aujourd'hui, lorsque la propriété immobilière est de plus en plus morcelée à cause de l'accroissement de la population, lorsque la société tend vers la culture plus intensive et les conditions de transport deviennent de plus en plus favorables, un nombre croissant d'agriculteurs commencent à s'orienter vers la production non-agricole et cherche l'emploi en ville.

Kruševac s'est formé à l'endroit où la vallée de la Rasina se joint à celle de la Morava de l'Ouest, non loin de l'embouchure de la Pepeljuša, au point de convergence des routes qui passent par le bassin. La construction de la ville fortifiée de Kruševac fut inaugurée en 1374 et la première mention de la ville date l'année 1381. Il devint bientôt capitale de l'Etat serbe, car il était situé en dehors de la route de Constantinople, à l'abri des attaques directes des Turcs et il était protégé aussi par une suite de fortifications médiévales. Il se trouvait au centre de l'Etat du prince Lazar et il avait de bonnes communications. Par le défilé de Jankova Klisura il était lié au sud de l'Etat, il était situé sur la route qui menait au nord, à travers la région de Šumadija, et par la route qui longeait la Morava de l'Ouest il était lié aux parties occidentales du pays.

Kruševac, en tant que capitale, avait la fonction administrative, il était un important centre militaire et de commerce, avec une colonie ragusaine, un marché local et un certain nombre d'artisans. Même lorsque la capitale fut transférée à Beograd et à Smederevo, Kruševac reste une des villes les plus importantes de la Serbie médiévale.

Il fut définitivement conquis par les Turcs en 1455 et il est alors centre du sandjak d'Aladžahissar, centre du commerce avec un kan et 150 magasins de commerce. La majorité de la population était formée de Turcs dits orlije et il y avait dans la ville aussi des écoles turques. Il se trouvait au centre des guerres à l'époque de la pénétration turque dans les Balkans et l'Europe Centrale ainsi que pendant les conflits armés entre les Turcs et l'Autriche au cours du XVIIIe siècle. Son importance économique en ce temps-là "ne dépassait pas les limites d'une région riche, mais assez restreinte".

Libéré en 1833, sa population commence à augmenter numériquement et il développe toute une série de fonctions. Jusqu'à la guerre serbo-turque de 1876—1878, il faisait des progrès à deux directions — administrative et commerciale-artisanale. Il devint centre de département qui était composé de six arrondissements et

234 agglomérations urbaines et rurales et il obtint aussi une cour de justice. Il s'inclut immédiatement dans le commerce d'exportation de la Serbie et il exportait le bétail, la laine, le blé, etc. pour Vienne et pour Budapest. Les premières foires, durant trois jours, ont été établies en 1839 et à partir de l'année 1850, elles duraient cinq jours. Les foires étaient pour la plupart fréquentées par les habitants du département de Kruševac et ensuite par ceux de départements d'Aleksinac, de Jagodina et de Čuprija et les marchands venaient de toutes les villes et bourgs de Serbie. Avec l'affluence de la population des agglomérations rurales environnantes, des nouveaux métiers commencent à apparaître, tandis que les métiers anciens tures disparaissent. L'affluence de la population rurale avait une certaine importance pour l'agriculture, laquelle se manifestait par un grand nombre de cultivateurs du tabac et de maraîchers. Il obtint la première école en 1833 et en 1834 aussi le premier bureau de poste. Il a changé son aspect extérieur et triplé sa population.

Après le déplacement de la frontière en 1878 le commerce et les métiers étaient les branches les plus importantes de l'économie. Kruševac continuait d'être un centre important administratif, judiciaire et militaire et après l'établissement du lycée il augmente aussi son importance pour l'éducation et la culture. Le développement du commerce a atteint son apogée dans les années quatre-vingt-dix du siècle passé, mais sous l'influence de l'industrie le nombre de commerçants commence à diminuer et en même temps il se produit une différenciation des magasins de commerce selon les marchandises. Les immigrants du nord étaient les protagonistes de nouveaux métiers et de nouvelles occupations dans la ville. Les métiers atteignent également leur développement maximum, simultanément avec le commerce et plus tard, sous l'influence de l'industrie, ils commencent à décliner et à changer leur structure. Les premières entreprises industrielles apparaissent à Kruševac en 1839 (usine pour la fabrication du savon) et en 1889 (poudrenie) et plus tard également quelques entreprises de moindre importance (moulins et briqueteries). La première banque fut fondée en 1887 (Kruševačka zadruga — Coopérative de Kruševac) et, par conséquent, Kruševac assume aussi la fonction financière.

La construction de la voie ferrée Beograd—Niš en 1884, particulièrement de la ligne Stalac—Čačak en 1909 donne une forte impulsion à la vie économique de Kruševac. Le commerce d'exportation a changé de direction, il se tourne dorénavant vers Salonique et vers les autres pays européens. Les nouvelles conditions du transport donnent lieu à la décadence des métiers anciens liés au transport routier (forgerons, charrons) et en même temps il s'y produit une intensification de certains nouveaux métiers. L'approvisionnement facilité des matières et l'exportation des produits finals ont causé l'expansion des branches anciennes de l'industrie et l'apparition des branches nouvelles — celles pour lesquelles il y avait des matières premières en suffisance aux environs (industries du bois, du tabac, abattoirs) et celles qui étaient dictées par le développement de l'économie et des transports (usines pour la fabrication du sulfate de cuivre, fabrique des wagons). Dans le nouvel Etat, après la Première guerre mondiale, l'importance administrative de Kruševac subit une diminution, car il n'est plus que chef-lieu d'un arrondissement, mais, en revanche, le nombre d'institutions de culture et d'enseignement a augmenté (écoles, théâtre, salle de lecture, journaux, etc.) et il devint centre de la vie culturelle entière dans l'espace entre les montagnes de Kopaonik et de Jastrebac au sud et la montagne de Juhor au nord. Kruševac fut la première ville dans cette région qui

obtint l'hôpital et autres institutions sociales et médicales, la première qui obtint l'électricité en 1930. Il continuait d'être un centre important du transport routier et après la construction de la ligne ferroviaire aussi le centre du transport des voyageurs et des marchandises par le chemin de fer. Les banques se développaient aussi et par leurs investissements influèrent sur le développement économique ultérieur de la ville.

La nationalisation de l'industrie et la politique de l'industrialisation du pays après la Deuxième guerre mondiale influèrent davantage sur le développement de l'industrie de cette ville. Il s'y produisit l'élargissement des entreprises industrielles déjà existantes, l'orientation vers une nouvelle production, certaines entreprises de moindre importance se réunissent et l'on construit également une série de nouvelles installations (combinat du bois, usine "Veselin Nikolić", etc.). Kruševac est, donc, aujourd'hui un important centre des industries chimique, de transformation des métaux, du bois et alimentaire. Ces branches de l'industrie ont des capacités considérablement plus grandes, une plus grande production qu'autrefois et elles emploient un nombre beaucoup plus grand d'ouvriers, pour une bonne part provenant de la campagne. En même temps, l'industrie réalise aujourd'hui près de 90 p. 100 du produit brut social.

Le commerce a subi, au commencement de cette période, une certaine stagnation. Elle était due à l'abolition de la propriété privée dans le commerce et à la formation du réseau commercial des entreprises de commerce collectives et coopératives, ce qui a modifié l'organisation et la structure de cette branche de l'économie. Kruševac est, tout de même, resté le centre principal d'exportation et d'importation, ce qui résulte de l'accroissement du nombre des employés dans ce secteur du commerce, du volume de son trafic et de la modernisation permanente (nouveaux moyens de transport, espace moderne pour l'emmagasinage et la vente, etc.). La structure de l'exportation de cette région a été aussi changée, car aujourd'hui les produits industriels occupent une place égale à celle des produits agricoles, dont l'exportation est toujours importante.

Au commencement il y eut une certaine décadence des métiers, car une partie d'artisans s'engagent dans l'industrie et aussi parce que les produits industriels sont considérablement moins chers. Le nombre d'artisans — propriétaires privés décroît également à cause de l'établissement des ateliers artisanaux coopératifs et collectifs. En même temps, la structure des métiers change, car les métiers de service se développent de plus en plus, tandis que les métiers de production décroissent.

Par le développement du transport routier motorisé, Kruševac devient le noeud du transport par les autobus dans cette région. Le transport plus rapide et plus développé, l'importance historique de la ville et la proximité de certains lieux touristiques (stations balnéaires de Vrnjačka Banja et de Ribarska Banja, la montagne de Jasrebac, le monastère de Ljubostinja, etc.) ont donné lieu à une affluence accrue des touristes à Kruševac et aux environs. Pourtant, le développement de cette fonction de Kruševac n'a que commencé.

Kruševac est même de nos jours un centre important communal, social et politique, d'instruction et de culture ainsi que le centre médical et de prévoyance sociale. L'importance de ces fonctions tertiaires, par le nombre de personnes qu'elles emploient, est égale à celle de l'industrie. Cependant, les changements qui se sont produits dans l'économie de Kruševac, les modifications de son paysage et

de la structure de sa population sont dûs pour la plupart à l'influence exercée par de développement de l'industrie, ce qui met toujours encore sa fonction industrielle au premier rang.

Etant devenue centre de nombreuses fonctions, la ville exerçait une action de plus en plus puissante dans ses propres environs. Les lignes isochrones et isotèles montrent quelles parties de la région gravitent le plus facilement vers la ville. On y distingue les zones d'action des fonctions urbaines particulières ainsi que les limites de la sphère d'influence et à l'intérieur de celle-ci trois zones à l'intensité de gravitation différente.

La zone de gravitation périodique s'est développée la première. Elle s'est formée simultanément avec les premiers contacts entre la ville et ses environs et elle change avec les changements des fonctions urbaines. Elle avait autrefois une plus grande étendue tandis qu'aujourd'hui elle n'occupe que les parties périphériques de la sphère. Ses origines remontent au Moyen Age et aujourd'hui on y distingue deux sous-zones à différente intensité de gravitation. Dans la zone extérieure les influences de Kruševac disparaissent graduellement et elle représente, en fait, la zone de transition de la gravitation envers les villes voisines.

La zone permanente se développe des environs immédiats de Kruševac à cause de l'intensification des fonctions urbaines et l'amélioration des communications. Elle est considérablement plus étroite que la zone périodique et s'étend le plus loin le long des principales routes du bassin. La proximité et les facteurs des communications et du transport ont été décisifs pour l'extension de cette zone, bien qu'elle s'est formée comme conséquence de la variété fonctionnelle de Kruševac. Les influences de Kruševac y sont plus fortes que dans la zone périodique, mais il y existe également des différences dans l'intensité de la gravitation chez les agglomérations plus ou moins éloignées.

La zone directe est la plus proche de la ville. Elle est formée d'habitats qui sont situés au prolongement du territoire urbain et sont quotidiennement liés à la ville. Elle s'est constituée après le développement de l'industrie à Kruševac et s'étend constamment en dépendance de l'évolution des fonctions urbaines et des communications, à savoir à partir de la ville vers la périphérie de la zone d'influence, refoulant la zone permanents. C'est dans cette zone que l'urbanisation des villages est la plus puissante, l'agriculture a le caractère fauborien, il s'y établit des entreprises industrielles de moindre importance et il augmente le nombre de la population non-agricole. Dans cette zone-ci il y a aussi des habitats plus ou moins fortement liés à Kruševac, car dans le cadre de cette zone se trouvent aussi les zones directes de Trstenik et de Stalać, centres industriels de moindre importance.

Les premiers centres de moindre importance après la libération de la domination turque étaient les petits centres administratifs de Brus, Aleksandrovac, Trstenik, Varvarin et Ražanj. Ces agglomérations se développent plus tard comme centres du commerce et des métiers et après la Deuxième guerre mondiale ils obtiennent aussi l'industrie. De cette façon, leurs influences respectives sont aujourd'hui assez puissantes et ils représentent des centres secondaires dans cette région.

Le développement rapide de l'industrie, du système communal et du système scolaire après la Deuxième guerre mondiale donne lieu à la formation des centres

de troisième ordre. Dans la sphère de Kruševac, ils sont situés dans la zone permanente.

Au cours de 600 ans de son existence Kruševac a exercé une suite de fonctions par lesquelles il se rattachait et se rattache encore aux environs, formant un ensemble avec eux-ci. Tous les changements qui se produisaient aux environs agissaient sur la ville et tous les changements dans la ville se répercutaient sur les environs. A travers cette longue période, cet ensemble ne comprenait pas toujours le même territoire ni les liens n'étaient toujours d'une intensité égale; le territoire s'élargissait ou se rétrécissait en fonction d'une multitude de causes et les liens devenaient plus solides ou se relâchaient. Au commencement c'était une région unique qui entretenait avec la ville des liens périodiques. Ces liens sont aujourd'hui beaucoup plus forts, mais dans la région se sont différenciées trois zones à intensité différente de gravitation. Il apparaît, en outre, de noyaux de moindre importance qui agissent comme petits centres et créent des rapports très complexes entre les habitats dans la zone d'influence de Kruševac où les influences de cette ville sont encore dominantes.